REFORMA 2017

2024

HISTORIA

Podręcznik

7

WSiP

Drogi WSiP,

Nigdy bym nie publikowała publicznie książek wydawnictw, które działają na uczciwych zasadach.

Wasza firma jednak promuje masowy dodruk, całkowicie niepotrzebnych książek, które mogłyby być zastąpione wersjami elektronicznymi!

Co prawda e-booki są dostępne na waszej stronie, jednak:

- W przeciwieństwie do fizycznej książki, licencja na e-book kończy się po roku. Oznacza to,
- że jeżeli moja córka chciałaby powtórzyć sobie całą wiedzę do matury, musiałabym jej kupić wszystkie wasze książki od nowa.
- Waszych e-booków nie da się pobrać! Wymagają one dostęp do internetu, co uniemożliwia ich użycie na naszej wsi, gdzie zasięg jest ograniczony.
- Wasze e-booki nie działają na telefonach komórkowych!
- Wasze e-booki sprzedawane są po tej samej (albo wyższej) cenie co regularne książki. Cena e-booka powinna być niższa, gdyż e-booki wymagają elektronicznego czytnika (tabletu)!

Czas rozpocząć nową erę, w której papier nie jest bezczelnie marnowany dla pieniędzy. Przedstawiam e-book, który spełnia wszystkie oczekiwania uczniów.

Dbajmy o środowisko, zróbmy to dla młodych pokoleń.

Spis treści

Dział I
Pierwsza połowa XIX wieku

1. Kongres wiedeński 6
2. Walka z porządkiem pokongresowym 10
3. Królestwo Polskie 13
4. Powstanie listopadowe 18
5. Wielka Emigracja 26
6. Ziemie polskie po upadku powstania listopadowego 31
7. Wiosna Ludów w Europie 36
8. Wiosna Ludów na ziemiach polskich 41
9. Rewolucja przemysłowa 45

Lekcja powtórzeniowa 52
Sprawdź się! 55

Dział II
Druga połowa XIX wieku

10. Zjednoczenie Włoch 58
11. Zjednoczenie Niemiec 62
12. Wojna secesyjna w Stanach Zjednoczonych 65
13. Kolonializm europejski w XIX wieku 71

Lekcja powtórzeniowa 75

14. Królestwo Polskie przed powstaniem styczniowym 77
15. Powstanie styczniowe 82
16. Upadek powstania i represje rosyjskie wobec Polaków 88
17. Walka o polskość w zaborze rosyjskim 92
18. Zabór pruski – walka z germanizacją 96
19. Autonomia w Galicji 100

Lekcja powtórzeniowa 105
Sprawdź się! 107

Dział III
Przełom XIX i XX wieku. I wojna światowa

20. Wynalazki przełomu XIX i XX wieku 110
21. Narodziny kultury masowej. Przemiany obyczajowe 117
22. Masy wkraczają do polityki 122
23. Partie polityczne na ziemiach polskich w XIX wieku 127
24. Rewolucja 1905 roku w Rosji i w zaborze rosyjskim 132
25. Powstanie trójprzymierza i trójporozumienia 136
26. Polacy wobec zbliżającej się wojny 139
27. Wielka wojna 142
28. Rewolucja lutowa i przewrót bolszewicki w Rosji 148
29. Sprawa polska w okresie I wojny światowej 152
30. Zakończenie I wojny światowej 157
31. Odzyskanie niepodległości przez Polskę w 1918 roku 160

Lekcja powtórzeniowa 166
Sprawdź się! 169

Dział IV
Europa i świat po I wojnie światowej

32. Konferencja pokojowa w Paryżu 172
33. Skutki cywilizacyjne i kulturowe wielkiej wojny 177
34. Związek Sowiecki pod władzą Stalina 183
35. Narodziny faszyzmu we Włoszech 189
36. Niemcy pod władzą Hitlera 193
37. Świat u progu wojny 198

Lekcja powtórzeniowa 204
Sprawdź się! 207

Dział V
Polska w dwudziestoleciu międzywojennym

38. Walka o granice państwa polskiego 210
39. Konstytucja marcowa i ustrój II Rzeczypospolitej 218
40. Rządy autorytarne w Polsce 1926–1939 222
41. Społeczeństwo polskie w latach 1918–1939 226
42. Przemiany gospodarcze w Polsce 231
43. Dorobek kulturalny i naukowy polskiego dwudziestolecia 236
44. Polska polityka zagraniczna w latach 1918–1939 242

Lekcja powtórzeniowa 247
Sprawdź się! 249

Indeks pojęć 251

O podręczniku

Podręcznik został podzielony na 5 działów. Na końcu każdego z nich znajduje się podsumowanie z najważniejszymi treściami do zapamiętania oraz zadania umożliwiające zrozumienie przerobionego materiału.

Duże, czytelne **mapy** wraz z poleceniami pomagają kształcić umiejętność pracy ze źródłem kartograficznym.

Teksty źródłowe ściśle powiązane z tematyką lekcji. Polecenia i pytania umożliwiają uczniowi samodzielne pozyskiwanie informacji, a także odróżnienie w narracji warstwy informacyjnej od wyjaśniającej i oceniającej.

Atrakcyjne **infografiki**, przybliżające wybrane zagadnienia.

Barwne i duże **ilustracje** wraz z komentarzami, rozszerzające informacje zawarte w głównym tekście lekcji.

Sekcje **„Pytania i polecenia"** oraz **„Zapamiętaj"** – najważniejsze wiadomości zebrane w kilku zdaniach podsumowania. **„Warto wiedzieć"**, czyli dodatkowe informacje ubarwiające wykład.

Podsumowania lekcji powtórzeniowych, pozwalające na uchwycenie związków pomiędzy historią a współczesnością. **Zestawienie najważniejszych dat i wydarzeń.** Propozycje **dodatkowej literatury** dla zainteresowanych.

zmiany i wykreślenia według podstawy programowej 2024

Pamiętaj, by odpowiedzi do wszystkich zadań zamieszczonych w podręczniku zapisywać w zeszycie przedmiotowym.

Dział I

Pierwsza połowa XIX wieku

1814–1815 obrady kongresu wiedeńskiego

1815 utworzenie Królestwa Polskiego

1830–1831 powstanie listopadowe

1846 powstanie krakowskie i rzeź galicyjska

1848–1849 Wiosna Ludów

1800 | 1810 | 1820 | 1830 | 1840 | 1850

PIERWSZA POŁOWA XIX WIEKU

1 Kongres wiedeński

Przypomnij, czym było Księstwo Warszawskie.

Europa po upadku Napoleona

Upadek Napoleona stał się sygnałem do odbudowy dawnego porządku we Francji i w całej Europie. Szybko jednak się okazało, że powrót do stanu sprzed Wielkiej Rewolucji Francuskiej i wojen napoleońskich jest niemożliwy. O losach Europy miał zdecydować kongres zwołany do stolicy Austrii – Wiednia. Był to zjazd przedstawicieli państw europejskich, które zawiązały koalicję przeciwko Napoleonowi po fiasku jego wyprawy na Rosję. **Kongres wiedeński** rozpoczął obrady pół roku po pierwszej abdykacji Napoleona, jesienią 1814 r., a zakończył je kilka dni przed jego ostateczną klęską pod Waterloo, w czerwcu 1815 r.

Najwięcej do powiedzenia podczas posiedzeń miały zwycięskie mocarstwa: Wielka Brytania, Rosja, Austria i Prusy. Postanowienia podjęte w Wiedniu zdecydowały o ładzie w Europie w następnych dziesięcioleciach. Został on oparty na wysuniętej przez dyplomację brytyjską zasadzie **równowagi sił** pomiędzy głównymi europejskimi mocarstwami. Oznaczało to, że żadne z mocarstw nie powinno zdobyć przewagi nad pozostałymi.

Kongres, zgodnie z przyjętą na nim zasadą **restauracji** (łac. *restauro* – odbudowuję), postanowił przywrócić władzę tym dynastiom w Europie, które utraciły trony po 1789 r. Francja stała się na powrót królestwem pod rządami Burbonów, z których wywodził się jej nowy król Ludwik XVIII, brat ściętego podczas rewolucji Ludwika XVI. Za nienaruszalną uznano również zasadę tzw. **legitymizmu** (łac. *lex* – prawo). Wywodziła się ona jeszcze ze średniowiecza i opierała na przekonaniu, że każda władza monarsza została nadana przez Boga, a nie przez ludzi. Dlatego bunt poddanych i pozbawienie tronu monarchy miały być traktowane jako jedno z najpoważniejszych naruszeń prawa.

▲ Stolicę Austrii odwiedziło w sumie około 100 tys. gości – dyplomatów i towarzyszących im osób. Ze względu na liczbę balów i przyjęć zorganizowanych podczas kongresu wiedeńskiego zjazd ten nazywany był żartobliwie tańczącym kongresem.

▲ Obrady kongresu wiedeńskiego, rycina z epoki. Na kongres zjechało około 200 delegacji reprezentujących większość państw europejskich.

▲ Europa po kongresie wiedeńskim

Wskaż na mapie ziemie, które w wyniku ustaleń kongresu przypadły Rosji.

Nowa mapa Europy

Po wielu sporach uczestnicy kongresu przywrócili częściowo dawne granice i nazwy państw. Wprowadzili też nowe podziały korzystne głównie dla zwycięskich mocarstw. Zamiast utworzonego przez Napoleona Związku Reńskiego powołano **Związek Niemiecki**. Składał się on z około czterdziestu państw i państewek połączonych luźnym sojuszem politycznym, wśród których najpotężniejsze były Prusy i Austria. Honorowe przywództwo w związku sprawował cesarz Austrii. Wielonarodowe cesarstwo **Austrii** otrzymało Dalmację i Istrię, a także terytoria północnowłoskie (Lombardię z Mediolanem i Wenecję). Poza tym znaczna część Półwyspu Apenińskiego znalazła się pod wpływami austriackimi. **Prusy** dostały rozległe i gospodarczo rozwinięte ziemie na zachodzie, takie jak Westfalia i Nadrenia, a także sporą część Saksonii, ukaranej w ten sposób za zbyt długie popieranie Napoleona. **Rosja** otrzymała m.in. Finlandię i Besarabię. Dania, sojusznik Napoleona, straciła Norwegię, którą przyłączono do Szwecji. Podjęto też decyzję o utworzeniu Królestwa Zjednoczonych Niderlandów przez połączenie Belgii i Holandii.

Postanowienia kongresu w kwestii polskiej

Polityka Napoleona rozbudziła nadzieje Polaków na niepodległość. Władcy zwycięskich mocarstw doszli więc do wniosku, że powrót do stanu z 1795 r. (sytuacji po III rozbiorze) nie będzie możliwy. Postanowili utrzymać namiastkę państwowości Polski, pozostawili jednak ziemie polskie pod władzą zaborców. Z większej części terenów Księstwa Warszawskiego utworzono **autonomiczne Królestwo Polskie**. Rozległe wschodnie obszary dawnej Rzeczypospolitej, z Litwą, Białorusią i Ukrainą, wcielone do Rosji w trakcie kolejnych rozbiorów, pozostawały częścią imperium carów i były pozbawione jakiejkolwiek samodzielności. Polacy nazywali te tereny **ziemiami zabranymi**.

Na zachodnich obszarach zlikwidowanego Księstwa Warszawskiego, w Wielkopolsce, powstało **Wielkie Księstwo Poznańskie**, będące częścią Królestwa Prus. Księstwo miało ograniczoną autonomię w zakresie polityki i kultury. Polacy sprawowali tam miejscowe urzędy.

Austria zatrzymała większość swoich dawnych nabytków rozbiorowych: dużą część Małopolski i Ruś Czerwoną ze Lwowem. Terytoria te nazywano **Galicją**.

◀ **Klemens von Metternich** (1773–1859), minister spraw zagranicznych Austrii. Popierał utworzenie Świętego Przymierza, gdyż uważał je za gwarancję utrzymania dotychczasowego ładu politycznego i społecznego. Za główne zagrożenie dla porządku w Europie uważał rewolucje, które należało dławić w zarodku.

◀ **Aleksander I** (car Rosji w latach 1801–1825). Cieszył się sławą pogromcy Napoleona. Na kongresie wiedeńskim był jednym z głównych architektów nowego kształtu Europy.

Ze skrawka dawnych ziem polskich wokół Krakowa utworzono niewielką **Rzeczpospolitą Krakowską** (Wolne Miasto Kraków) pod kontrolą Austrii, Prus i Rosji (patrz mapa na s. 13).

Święte Przymierze

Już po zakończeniu kongresu, we wrześniu 1815 r., z inicjatywy cesarza Rosji **Aleksandra I** powołano do życia **Święte Przymierze**, czyli sojusz chrześcijańskich monarchów Europy, którzy w swojej polityce mieli się kierować podstawowymi zasadami Ewangelii: sprawiedliwością, miłością i pokojem. Pierwsze do sojuszu przystąpiły Rosja, Prusy i Austria, ale zaproszono do niego wszystkie chrześcijańskie państwa Europy. W rzeczywistości sygnatariuszom Świętego Przymierza przyświecał bardziej praktyczny cel – utrzymanie ładu ustanowionego na kongresie wiedeńskim.

Epoka restauracji

Okres w dziejach Europy między 1815 a 1830 r. nazywany bywa **epoką restauracji**. W większości państw czasy te charakteryzowały się przywróceniem **starego porządku**, czyli stanu sprzed 1789 r. W Rosji, Austrii i Prusach niezachwianie trwał **absolutyzm**, a władcy tych państw nie chcieli nawet słyszeć o uchwaleniu

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment traktatu Świętego Przymierza.

Zgodnie ze słowami Pisma Świętego, które nakazuje wszystkim ludziom uważać się za braci, trzej Monarchowie, zawierający niniejszą umowę, pozostaną połączeni ze sobą więzami szczerego i nierozerwalnego braterstwa i, uznając w sobie wzajemnie swych rodaków, udzielać sobie będą w każdej okoliczności i w każdym miejscu poparcia i pomocy; w stosunku zaś do swych poddanych i swych armii, uważając się za ojców rodziny, budzić w nich będą tegoż samego ducha braterstwa, jakim sami są ożywieni, celem popierania religii, pokoju i sprawiedliwości.

1. Wymień nazwy państw, które reprezentowali monarchowie wymienieni w tekście.
2. Co obiecywali sobie władcy zawierający Święte Przymierze?

konstytucji czy dopuszczeniu parlamentu do władzy. Podobnie monarszy absolutyzm dominował w Hiszpanii, w większości państw i państewek niemieckich oraz włoskich.

Nieco inaczej wyglądała sytuacja we Francji. Ludwik XVIII Burbon zdawał sobie sprawę, że we Francji powrót do absolutyzmu królewskiego sprzed 1789 r. jest niemożliwy. Królestwo Francji od 1814 r. stało się więc **monarchią konstytucyjną**, jednak ministrowie byli odpowiedzialni wyłącznie przed królem, a nie przed parlamentem (tzn. parlament nie mógł odwołać rządu). Prawo wyborcze do izby niższej (wybór posłów) ograniczał wysoki **cenzus majątkowy**. Członków izby wyższej mianował sam monarcha.

▶ **Charles Maurice de Talleyrand** [czyt. szarl moris de talejrą; 1754–1838], na kongresie przedstawiciel Ludwika XVIII. Był głównym orędownikiem zasady legitymizmu.

SŁOWNICZEK

cenzus majątkowy – ograniczenie polegające na przyznaniu praw wyborczych jedynie grupie osób posiadających majątek o określonej wartości lub płacących podatki określonej wysokości.

WARTO WIEDZIEĆ

Talleyrand uchodził za ucieleśnienie cynizmu i zdrady w polityce. Zmieniał stronnictwa w zależności od układu sił politycznych. Jeszcze jako katolicki biskup poparł w 1789 r. rewolucję. Za rządów Napoleona Bonapartego był ministrem spraw zagranicznych. Jeszcze przed fatalną dla Napoleona wyprawą na Rosję w 1812 r. zaczął namawiać Aleksandra I do obalenia cesarza Francuzów. Przyczynił się do powrotu Burbonów na tron francuski i do restauracji królestwa Francji w granicach sprzed 1790 r.

ZAPAMIĘTAJ

- Kongres państw koalicji antynapoleońskiej, obradujący w latach 1814–1815 w Wiedniu, doprowadził do częściowego odbudowania w Europie dawnego porządku (sprzed wybuchu Wielkiej Rewolucji Francuskiej).
- Na mocy postanowień kongresu wiedeńskiego z większej części Księstwa Warszawskiego utworzono Królestwo Polskie, związane unią personalną z Cesarstwem Rosyjskim i posiadające autonomię. Na zachodnich ziemiach Księstwa Warszawskiego utworzono Wielkie Księstwo Poznańskie, które stało się częścią Królestwa Prus. Na skrawku terytorium wokół Krakowa powstała Rzeczpospolita Krakowska pod kontrolą Austrii, Prus i Rosji.
- W 1815 r. Rosja, Prusy i Austria powołały do życia Święte Przymierze w celu utrzymania ładu politycznego ustanowionego na kongresie wiedeńskim i opartego na zasadach restauracji, legitymizmu oraz równowagi sił między najpotężniejszymi mocarstwami Europy.
- Po klęsce Napoleona Francja stała się na powrót królestwem rządzonym przez dynastię Burbonów, posiadającym ograniczoną konstytucję.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przypomnij, w jakim celu został zwołany kongres wiedeński.
2. Zapisz w zeszycie podane wydarzenia w odpowiednim ciągu chronologicznym (od najwcześniejszego do najpóźniejszego):
   a) utworzenie Świętego Przymierza
   b) abdykacja Napoleona Bonapartego
   c) zwołanie kongresu w Wiedniu
   d) wojna Napoleona z Rosją
3. Wytłumacz pojęcia: legitymizm, restauracja, równowaga sił w Europie, Święte Przymierze. Uzasadnij, która z zasad wprowadzonych przez kongres miała największe znaczenie dla Polaków pod zaborami.
4. Które państwa zyskały najwięcej w wyniku postanowień kongresu? Uzasadnij swoją odpowiedź.

2 Walka z porządkiem pokongresowym

Przypomnij, na czym polegała monarchia konstytucyjna we Francji po restauracji dynastii Burbonów.

Liberałowie i konserwatyści

W pierwszej połowie XIX w. główną rolę w opozycji do porządku, na którego straży stało Święte Przymierze, zaczęli odgrywać zwolennicy **liberalizmu** (łac. *liber* – wolny). Liberałowie byli zwolennikami monarchii konstytucyjnej. Domagali się większego udziału parlamentu w sprawowaniu władzy, przyznania praw wyborczych szerszym kręgom społeczeństwa, zagwarantowania podstawowych swobód obywatelskich oraz wolności prasy, ograniczenia uprzywilejowanej pozycji duchowieństwa i szlachty. W państwach europejskich, w których dominował absolutyzm, liberałami nazywano ogólnie zwolenników nadania konstytucji.

Przeciwników liberałów określano mianem **konserwatystów** (łac. *conservatio* – zachowanie). Rządy konstytucyjne uważali oni za szkodliwe. Opowiadali się za zachowaniem tradycyjnej, nieograniczonej (absolutnej) monarchii lub też – np. we Francji w epoce restauracji – jak najmniej ograniczonej władzy królewskiej. Pragnęli zachować możliwie dużo elementów dawnego porządku społecznego, m.in. uprzywilejowaną pozycję duchowieństwa i szlachty, a także byli niechętni wszelkim zmianom w sferze obyczajów. Ponieważ ściśle przestrzegali zasad legitymizmu, każdy przejaw buntu poddanych przeciw władcy uważali za przestępstwo.

SŁOWNICZEK

liberalizm – doktryna społeczna i polityczna, która powstała w epoce oświecenia, głosząca, że wolność i nieskrępowana działalność jednostek mają wartość nadrzędną i są źródłem postępu we wszystkich sferach życia społecznego.

konserwatyzm – doktryna społeczna i polityczna broniąca tradycyjnego ładu społecznego, sformułowana na przełomie XVIII i XIX w. przez przeciwników rewolucji francuskiej.

Ruchy narodowe

Twórcy porządku wiedeńskiego nie uwzględnili aspiracji narodowych w Europie, rozbudzonych w epoce rewolucji i wojen napoleońskich. Powrót do granic sprzed rewolucji budził niezadowolenie tych narodów, które dążyły do wyzwolenia spod obcego panowania (część Włoch), do niepodległości (Polska) lub zjednoczenia

▲ ***Grecja umierająca na ruinach Missolungi*, obraz Eugène'a Delacroix** [czyt. eżena delakrua]. Malarz nawiązał do obrony greckiego miasta Missolungi, kilkakrotnie obleganego przez Turków. W 1821 r. tajne stowarzyszenia wywołały antytureckie powstanie w Grecji. Rok później Grecja ogłosiła niepodległość, którą w 1829 r., po wielu latach krwawych walk, uznała Turcja.

▲ *Powstańcy na placu Senackim*, obraz z połowy XIX w. Spiskowcy wyprowadzili z koszar nieliczne oddziały wojska. Car Mikołaj I surowo ich ukarał (śmiercią lub katorgą), zaostrzył też policyjną kontrolę nad społeczeństwem.

w ramach jednego państwa (Włochy, Niemcy). Największą aktywność przejawiali niemieccy studenci i inteligencja, domagający się reform liberalnych i wysuwający postulaty zjednoczenia Niemiec. Początkowo władze państw niemieckich tolerowały tę działalność, z czasem jednak zdelegalizowały związki studenckie, zaostrzyły cenzurę, nadzór policyjny i kontrolę uniwersytetów.

Tajne związki

Liberałowie mogli walczyć legalnie o prawa obywatelskie tylko w nielicznych krajach. W większości państw niezależna działalność polityczna przybierała formę **tajnych związków**, których celem była walka z absolutyzmem. Największą aktywność przejawiały wywodzące się z Włoch tajne organizacje węglarskie; ich członków nazywano karbonariuszami (od wł. *carbonari* – węglarze). W Hiszpanii i we Włoszech karbonariusze wywołali rewolucje, które zostały stłumione przez wojska Świętego Przymierza.

Również w Rosji został zawiązany spisek wśród oficerów, którzy chcieli ustanowić monarchię konstytucyjną. W grudniu 1825 r. spiskowcy wykorzystali zamieszanie po śmierci cara Aleksandra I i wywołali powstanie. Nowy car Mikołaj I bez trudu i brutalnie stłumił to wystąpienie, które nazywane jest **powstaniem dekabrystów** (od ros. *dekabr'* – grudzień).

Rewolucja lipcowa we Francji

Walka polityczna między liberałami, domagającymi się reform konstytucyjnych, a konserwatystami była zjawiskiem typowym dla większości krajów Europy w epoce restauracji. We Francji z ideami liberałów sympatyzowała znaczna część społeczeństwa. Gdy Karol X, następca Ludwika XVIII, ograniczył wolność wypowiedzi, a w lipcu 1830 r. nakazał rozwiązać izbę niższą parlamentu, nastąpił wybuch niezadowolenia. W Paryżu robotnicy i studenci wznieśli barykady. Po trzech dniach walk wojska królewskie wycofały się ze stolicy. Król musiał abdykować. Nowy władca, Ludwik Filip, zgodził się na wprowadzenie konstytucji znoszącej cenzurę i zapewniającej parlamentowi kontrolę nad ministrami. W wyniku **rewolucji lipcowej** 1830 r.

Eugène Delacroix, ***Wolność wiodąca lud na barykady***, obraz z 1830 r., namalowany po rewolucji lipcowej, wyraża pochwałę wolności oraz gotowość ludu do obalania władców łamiących prawa poddanych.

Francja stała się monarchią parlamentarną, w której król wraz z parlamentarzystami powoływał i kontrolował rząd. Wiadomości o wydarzeniach paryskich dotarły szybko za granicę i stały się sygnałem do walki dla tych, którzy marzyli o podważeniu ładu Świętego Przymierza.

W 1830 r. Belgowie, połączeni decyzją kongresu wiedeńskiego w jednej monarchii z Holendrami, zbuntowali się i ogłosili niepodległość. Po wielu sporach największe mocarstwa europejskie (Wielka Brytania, Rosja, Austria, Prusy i Francja) uznały niepodległość Belgii.

ZAPAMIĘTAJ

- Po 1815 r. w większości państw europejskich rządzonych przez absolutnych monarchów ścierały się dwa prądy polityczne reprezentowane przez liberałów, dążących do ustanowienia monarchii konstytucyjnych, oraz konserwatystów, pragnących zachować tradycyjne porządki polityczne i społeczne.
- W Europie w latach 1815–1830 wojska Świętego Przymierza wielokrotnie tłumiły bunty przeciwko ustaleniom kongresu wiedeńskiego.
- Między 1815 a 1830 r. na mapie politycznej Europy pojawiły się nowe państwa – Grecja i Belgia – których mieszkańcy wywalczyli sobie niepodległość.

1 Wytłumacz, kto i dlaczego nie był zadowolony z postanowień kongresu wiedeńskiego.
2 Wymień wydarzenia, które podważyły ustalenia kongresu.
3 Podaj przyczyny i skutki wybuchu rewolucji lipcowej we Francji.

3 Królestwo Polskie

Przypomnij, co kongres wiedeński ustalił w sprawie ziem polskich.

Autonomia Królestwa Polskiego

Królestwo Polskie (zwane również Królestwem Kongresowym lub potocznie Kongresówką) zostało związane z Rosją **unią personalną**. Cesarz Rosji Aleksander I w 1815 r. został królem Polski. Mimo że nie dopuszczał do jakichkolwiek reform konstytucyjnych w Rosji, zdecydował się na dokonanie pewnego eksperymentu w niewielkim Królestwie Kongresowym, które uczynił **monarchią konstytucyjną** o daleko posuniętej autonomii.

Konstytucja, którą Aleksander I nadał Królestwu Polskiemu, uchodziła za jedną z najbardziej liberalnych w ówczesnej Europie. Gwarantowała m.in. swobodę wyznania, słowa i druku, a także wolność osobistą i nietykalność majątkową (tzn. aresztowania lub konfiskaty majątku można było dokonać tylko w szczególnych sytuacjach określonych przez prawo).

Głównym organem ustawodawczym był **sejm**, a władzę wykonawczą sprawowała **Rada Administracyjna**. Cesarz Rosji jako król Polski miał prawo mianowania

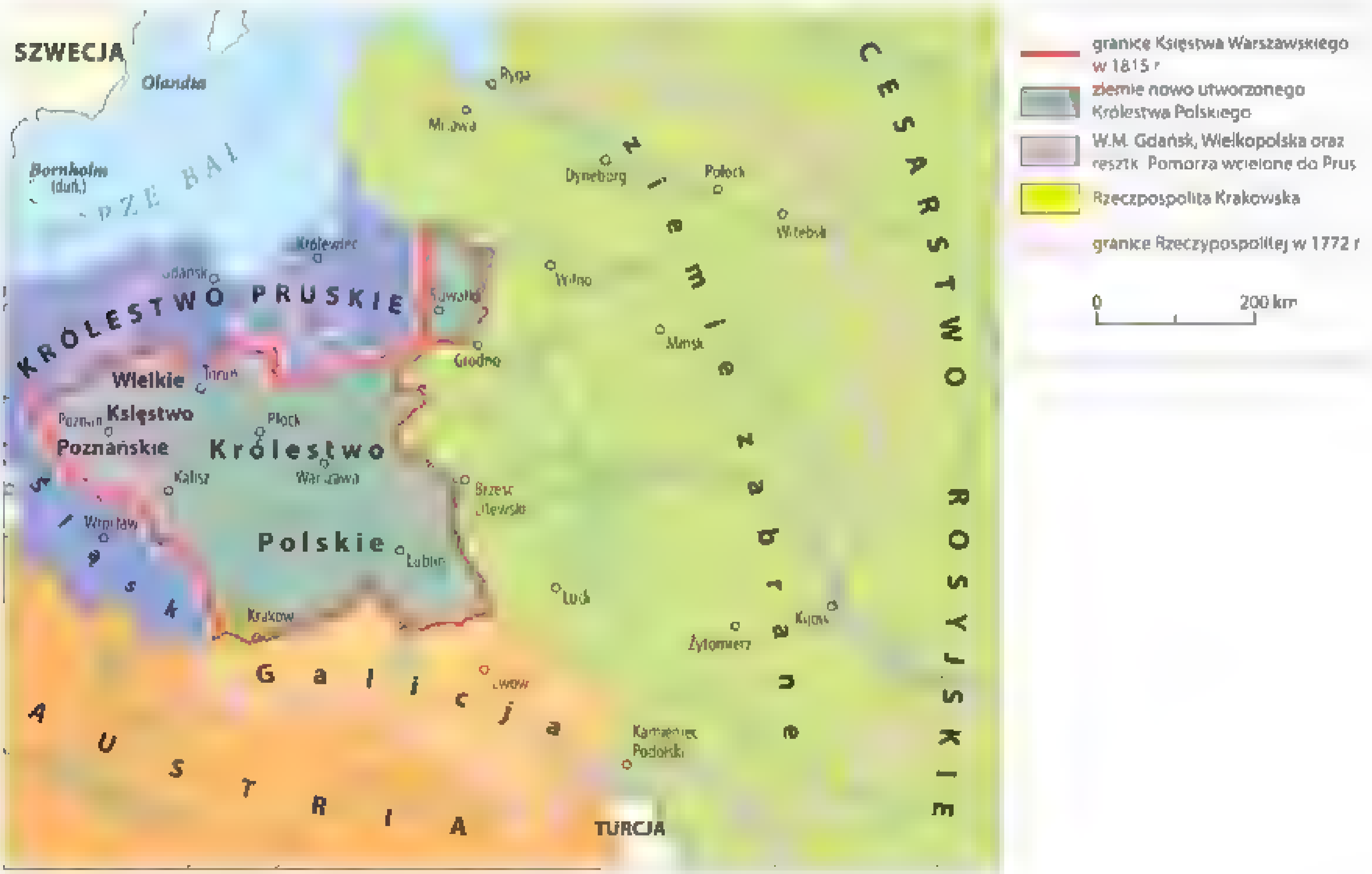

▲ Ziemie polskie po kongresie wiedeńskim

Przyjrzyj się mapie i wskaż tereny, które wchodziły w granice Księstwa Warszawskiego, a nie znalazły się w granicach Królestwa Kongresowego.

▲ Godło Królestwa Polskiego. Tradycyjne godło państwa polskiego – orzeł w koronie – zostało umieszczone na tle godła Cesarstwa Rosyjskiego (dwugłowego orła).

■ Powiedz, jaka była wymowa tego godła.

ministrów i wyższych urzędników, zgłaszania weta wobec uchwał sejmowych, a także prowadzenia polityki zagranicznej Królestwa. W konstytucji znalazło się również sformułowanie o połączeniu Królestwa Polskiego z Rosją „na wieczne czasy". W imieniu Aleksandra I nad funkcjonowaniem władz Królestwa miał czuwać **namiestnik**. Został nim generał Józef Zajączek – zasłużony uczestnik insurekcji kościuszkowskiej i weteran wojen napoleońskich.

W urzędach posługiwano się językiem polskim. Królestwo posiadało także doskonale wyćwiczoną i uzbrojoną **polską armię**. Liczyła ona około 27 tys. żołnierzy i oficerów, spośród których duża część brała udział w kampaniach napoleońskich. Jej głównodowodzącym Aleksander I mianował swojego brata – wielkiego księcia Konstantego.

Życie gospodarcze w Królestwie Polskim

W Królestwie rozwijał się przemysł, wspierany polityką ówczesnego ministra skarbu księcia **Franciszka Ksawerego Druckiego-Lubeckiego**. Z jego inicjatywy założono państwowy **Bank Polski**, który udzielał kredytów na rozmaite przedsięwzięcia gospodarcze, oraz Towarzystwo Kredytowe Ziemskie, którego celem było oddłużenie i unowocześnienie dużych majątków ziemskich. Minister uzyskał zgodę na obniżenie ceł na polskie towary eksportowane na rynki rosyjskie, co pozwoliło na ich korzystną sprzedaż, a także bezcłowy import surowców z Rosji do Królestwa Polskiego. W Zagłębiu Staropolskim rozwijało się hutnictwo, a w nowo powstałym **Zagłębiu Dąbrowskim** – górnictwo. Rzemiosło tkackie zaczęło stopniowo opanowywać Kalisz, Sieradz, a także Łódź, która z małej wsi szybko przekształciła się w kilkutysięczne miasto. Masowo napływali tu wysoko wykwalifikowani robotnicy ze Śląska i Niemiec. W ten sposób kształtowały się zaczątki przemysłu włókienniczego. Około 1830 r. zaczęły powstawać pierwsze **fabryki**.

Zdecydowaną większość ludności Kongresówki stanowili chłopi, nadal pozbawieni prawa własności ziemi, którą uprawiali. Konstytucja potwierdziła ich wolność osobistą, nadaną w czasach Księstwa Warszawskiego, ale pozostawiła obowiązek pańszczyzny. Mimo to niektórzy bardziej oświeceni szlacheccy właściciele ziemscy starali się **oczynszować** chłopów (tzn. zastąpić pańszczyznę czynszem, który chłopi mieli płacić właścicielom majątków zamiast świadczyć im darmową pracę). W celu podniesienia wydajności produkcji rolnej zastępowano trójpolówkę **płodozmianem** (w kolejnych latach stosowano na polu następstwo upraw różnych roślin). Uprawiano też ziemniaki – co przyczyniło się do ograniczenia fal głodu – a także buraki cukrowe, dzięki czemu rozwijała się produkcja cukru.

Oświata i kultura w Królestwie Polskim

W Królestwie swobodnie rozwijało się polskie szkolnictwo. Przez pierwsze lata władze Królestwa kontynuowały tradycje Komisji Edukacji Narodowej i przyczyniły się do zwiększenia liczby szkół i unowocześnienia metod nauczania. W 1816 r. car Aleksander I utworzył **uniwersytet w Warszawie**. W stolicy działały Instytut Politechniczny i Instytut Agronomiczny (wyższa szkoła rolnicza). Nadal funkcjonowało Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk (TWPN), które inicjowało badania nad językiem i historią ojczystą, popularyzowało nauki ścisłe, geografię i filozofię. Stolica była centrum

SŁOWNICZEK

oczynszowanie – zamiana pańszczyzny na czynsz.

▲ *Wincenty Kasprzycki, Plac Bankowy w Warszawie*, obraz z lat 30. XIX w.
Gmach Banku Polskiego (pierwszy z lewej) został zaprojektowany przez Antonia Corazziego. Bank Polski sfinansował budowę sieci dróg w Królestwie. W 1824 r. rozpoczęła się budowa Kanału Augustowskiego, który połączył dorzecze Wisły i Niemna.

▲ **Pałac Staszica**, widok współczesny. Stanisław Staszic, który kierował przez pewien czas TWPN, przekazał swój pałac na siedzibę towarzystwa (obecnie mieści się tu siedziba Polskiej Akademii Nauk).

▲ **Teatr Wielki**, widok współczesny. Budowę teatru rozpoczęto w 1825 r. według projektu Antonia Corazziego, znakomitego warszawskiego architekta włoskiego pochodzenia. Gmach został wzniesiony w stylu klasycystycznym, dominującym w pierwszej połowie XIX w.

życia kulturalnego. Wciąż czynny był teatr Wojciecha Bogusławskiego. Poza granicami Królestwa, w zaborze rosyjskim, prężnie się rozwijały polski uniwersytet w Wilnie i liceum w Krzemieńcu.

Polityka cara wobec Polaków

Początkowo wielu Polaków z optymizmem przyjęło fakt utworzenia Królestwa Polskiego. Przyświecała im nadzieja, podtrzymywana wypowiedziami same-

go Aleksandra I, na ewentualne poszerzenie granic Królestwa o ziemie zabrane. Gdy car nie kwapił się z realizacją tych planów, zaczęło narastać rozczarowanie. Niezadowolenie społeczeństwa wynikało również z nieprzestrzegania praw konstytucyjnych, zwłaszcza zaś z ograniczania wolności słowa. Ustanowiono bowiem surową **cenzurę** i zamykano czasopisma.

Niechęć wzbudzał też głównodowodzący armii polskiej – wielki książę Konstanty. Słynął on z egzekwowania przesadnej dyscypliny i stosowania surowych kar cielesnych wobec żołnierzy. W proteście przeciw takiemu postępowaniu część zasłużonych oficerów podała się do dymisji.

◀ Wielki książę Konstanty

SŁOWNICZEK

cenzura – urzędowa kontrola treści prezentowanych publicznie mająca na celu usunięcie z nich fragmentów uznanych przez władzę za politycznie niebezpieczne. Współcześnie dotyczy także radia, telewizji, internetu.

▶ Walerian Łukasiński. Aresztowany za działalność niepodległościową, został skazany na wieloletnie więzienie, w którym spędził prawie 46 lat.

Opozycja w Królestwie

Wkrótce w sejmie uformowała się **legalna opozycja**, protestująca przeciw łamaniu praw konstytucyjnych. Główną rolę odgrywali w niej posłowie z Kalisza i zachodnich terenów Królestwa, dlatego nazywano ich kaliszanami. Konflikt zaostrzył się po śmierci Aleksandra I, gdy w 1825 r. carem został jego młodszy brat **Mikołaj I**, znany z konserwatyzmu i niechęci wobec Polaków.

W Królestwie powstały też **nielegalne organizacje patriotyczne** o charakterze konspiracyjnym. Ich członkowie chcieli wymusić na carze spełnienie obietnic rozszerzenia granic Królestwa o ziemie zabrane, domagali się także przestrzegania praw konstytucyjnych. Z czasem zaczęli również rozważać możliwość walki zbrojnej o niepodległość.

Najsilniejsze wśród organizacji konspiracyjnych było **Towarzystwo Patriotyczne**, założone przez majora Waleriana Łukasińskiego, byłego oficera z czasów napoleońskich. W połowie lat 20. XIX w. fala aresztowań doprowadziła do zlikwidowania organizacji. Najcięższe represje dotknęły członków Towarzystwa, którzy byli poddanymi cara na ziemiach zabranych. Tych bez wyroku sądowego zsyłano na Sybir i skazywano na niewolniczą pracę w kopalniach.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment tekstu przysięgi, którą składali członkowie Towarzystwa Patriotycznego.

Przysięgam w obliczu Boga i Ojczyzny i ręczę słowem honoru, że użyję wszelkich sił moich do wskrzeszenia mojej nieszczęśliwej, lecz lubej matki, że poświęcę dla Jej wolności i niepodległości nie tylko mój majątek, ale nawet i życie. Nie zdradzę i nie wyjawię nikomu tajemnic, które mi są […] powierzone […]. Bez względu na żadne okoliczności nie będę oszczędzać krwi nie tylko zdrajcy, ale i każdego, który by działał przeciwko dobru mojej Ojczyzny. Gdybym z przypadku został zdradzonym albo odkrytym, wolę raczej utracić życie, aniżeli zdradzić tajemnicę albo wydać osoby do Towarzystwa należące.

1. W pierwszym zdaniu tekstu jest mowa o matce. O jaką matkę chodzi?
2. Wymień obowiązki, jakie przysięga nakładała na członków Towarzystwa Patriotycznego.

Intensywną działalność rozwijały też organizacje młodzieży szkolnej i studenckiej. Z własnej inicjatywy zakładała ona rozmaite tajne stowarzyszenia. Jedne miały charakter samokształceniowy, inne zaś – niepodległościowy. Aktywni byli zwłaszcza studenci polskich uniwersytetów w Warszawie i Wilnie, gdzie studiował **Adam Mickiewicz**. Był on jednym z założycieli **Towarzystwa Filomatów**, które przekształciło się w konspiracyjną organizację niepodległościową. Za swoją działalność Mickiewicz został skazany na 5-letnie zesłanie do europejskiej części Rosji.

▶ Żołnierz 1. Pułku Ułanów Królestwa Polskiego.

ZAPAMIĘTAJ

- Królestwo Polskie utworzone na mocy postanowień kongresu wiedeńskiego było związane unią personalną z Cesarstwem Rosyjskim i miało autonomię (własną konstytucję, władzę wykonawczą, sejm i armię).
- W Kongresówce rozwijał się przemysł górniczy, hutniczy i włókienniczy. Przedsięwzięcia gospodarcze kredytował państwowy Bank Polski. Funkcjonowało polskie szkolnictwo, w tym założony w 1816 r. Uniwersytet Warszawski. Warszawa była centrum życia kulturalnego.
- Władcy Rosji, Aleksander I i Mikołaj I, nie przestrzegali zapisów konstytucji Królestwa Polskiego. Respektowania praw konstytucyjnych domagała się legalna opozycja w sejmie.
- Powstawały również nielegalne organizacje patriotyczne o charakterze konspiracyjnym, które stawiały sobie za cel odzyskanie niepodległości przez Polskę.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wymień działania księcia Druckiego-Lubeckiego wspierające przemysł w Królestwie Polskim.
2. Jak w praktyce wyglądało przestrzeganie konstytucji Królestwa Polskiego przez cara?
3. Dlaczego w Królestwie Polskim ukształtowała się opozycja? Jakie cele sobie stawiała?
4. Jak, twoim zdaniem, powinien postępować car, aby w Królestwie Polskim nie powstała przeciw niemu opozycja? Czy możliwe było niedopuszczenie do jej powstania?

4 Powstanie listopadowe

Przypomnij, dlaczego polityka cara budziła sprzeciw Polaków.

Sprzysiężenie Wysockiego

Pod koniec lat 20. XIX w. zaczęto rozważać możliwość walki zbrojnej. Obawiano się, że nowy car Mikołaj I czeka jedynie na pretekst, by zlikwidować autonomię Królestwa Polskiego. Wieści o sukcesach powstańców w Grecji, wybuchu rewolucji lipcowej we Francji i powstaniu w Belgii skłaniały do podjęcia zbrojnego zrywu przede wszystkim młode pokolenie polskich oficerów i młodzież studencką.

We wrześniu 1830 r. Mikołaj I postawił w stan pogotowia wojsko Królestwa Polskiego. Polacy zrozumieli to jako zapowiedź wspólnego marszu polskich i rosyjskich oddziałów na Zachód w celu stłumienia powstania belgijskiego. Tego rodzaju akcję uważano za hańbiącą dla polskiego żołnierza. Dodatkowo car zarządził represje wobec członków tajnych organizacji niepodległościowych.

W tej sytuacji podporucznik **Piotr Wysocki**, stojący na czele konspiracyjnego **sprzysiężenia** w warszawskiej **Szkole Podchorążych Piechoty**, postanowił uwięzić lub zgładzić znienawidzonego księcia Konstantego i opanować Warszawę. Jednak wyżsi oficerowie wojska polskiego i wpływowi politycy Królestwa odnieśli się do tej decyzji z dystansem lub niechęcią.

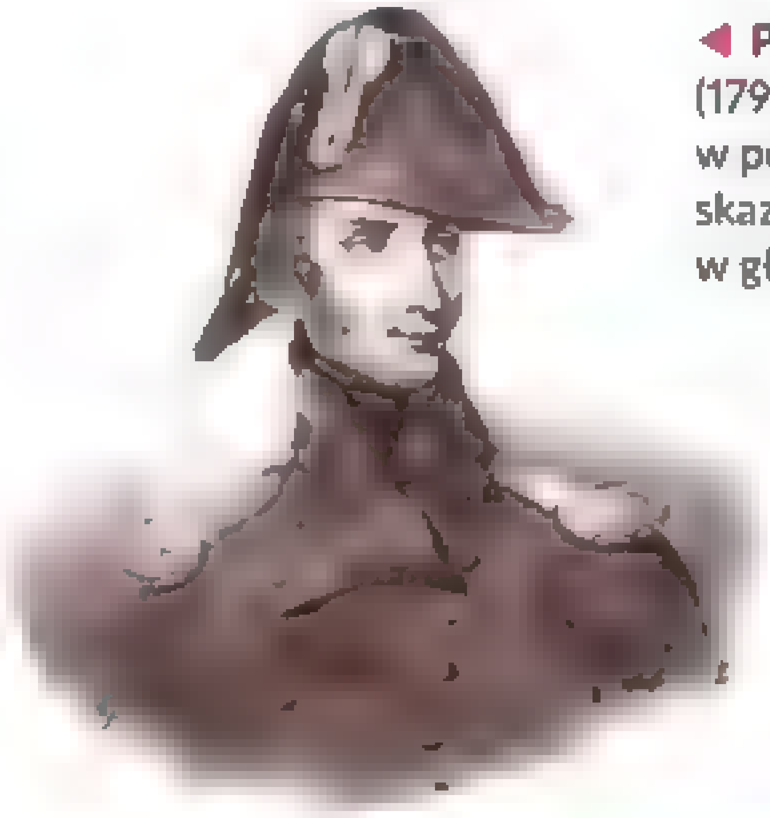

◄ **Piotr Wysocki** (1797–1875). Za udział w powstaniu został skazany na zesłanie w głąb Rosji.

▲ **Wojciech Kossak**, *Noc listopadowa*, obraz z końca XIX w.

◄ **Marcin Zaleski, *Wzięcie Arsenału*,** obraz z 1831 r. W nocy z 29 na 30 listopada 1830 r. powstańcy wraz z mieszkańcami Warszawy – śpiewając „Jeszcze Polska nie zginęła...” – zaatakowali Arsenał w celu zdobycia zgromadzonej tam broni.

Wybuch powstania

W nocy z 29 na 30 listopada 1830 r. w stolicy wybuchło powstanie wywołane przez członków sprzysiężenia Piotra Wysockiego oraz młodzież akademicką. Pierwsze chwile nie zapowiadały sukcesu. Spiskowcy działali pod presją czasu i bez porozumienia z wyższymi oficerami polskiej armii czy politykami Królestwa Kongresowego. Ich plan był prosty: zamierzali zabić wielkiego księcia Konstantego, opanować Warszawę i wezwać cały kraj do powstania.

Atak grupy podchorążych i cywilnych powstańców na Belweder okazał się nieskuteczny. Nie udało się uwięzić księcia Konstantego, który zdołał zbiec do wojsk rosyjskich stacjonujących w pobliżu stolicy i wiernych mu oddziałów polskich. Mieszkańcy zamożnych dzielnic Warszawy nie kwapili się, by wspomóc powstańców. Spiskowców ocaliła ludność uboższych dzielnic, która przyłączyła się do walk ulicznych. Wielki książę Konstanty, przerażony rozwojem wypadków, nie zdecydował się na użycie rosyjskiej kawalerii do stłumienia rozruchów. Dzięki temu powstańcy zdołali opanować strategiczne punkty w Warszawie i przejęli kontrolę nad całym miastem.

Młodzi inicjatorzy powstania nie mieli planów dotyczących powołania rządu. Władzę przejęła więc Rada Administracyjna – dotychczasowy organ władzy wykonawczej Królestwa Polskiego – poszerzona o kilku polityków popularnych wśród powstańców, m.in. o Joachima Lelewela. Lelewel był historykiem, posłem na sejm Królestwa Polskiego. Ze względu na liberalne poglądy cieszył się popularnością wśród młodzieży. Jednak w Radzie Administracyjnej przeważali konserwatywni politycy, z księciem Druckim-Lubeckim na czele. Pozornie deklarowali poparcie dla niepodległości i powstania, w gruncie rzeczy zaś dążyli do ugody z wielkim księciem Konstantym i carem Mikołajem I. Wzbudziło to w stolicy powszechne oburzenie.

W grudniu 1830 r. **dyktatorem** powstania ogłosił się popularny wśród powstańców generał **Józef Chłopicki**, a zwołany do Warszawy sejm zatwierdził go na tym stanowisku. Chłopicki, zasłużony weteran wojen napoleońskich, krytycznie oceniał szanse powstania. Twierdził wręcz: „Półgłówki zrobiły burdę, którą wszyscy ciężko przypłacić mogą”. Od razu też zaczął paktować z Mikołajem I. Gdy car zażądał bezwarunkowej kapitulacji, Chłopicki podał się do dymisji. W odpowiedzi na carskie żądanie w styczniu 1831 r. sejm ogłosił detronizację Mikołaja I jako króla polskiego. Najwyższą władzę wykonawczą powierzył **Rządowi Narodowemu**. Odtąd stało się jasne, że wkrótce musi dojść do zbrojnej konfrontacji z Rosją.

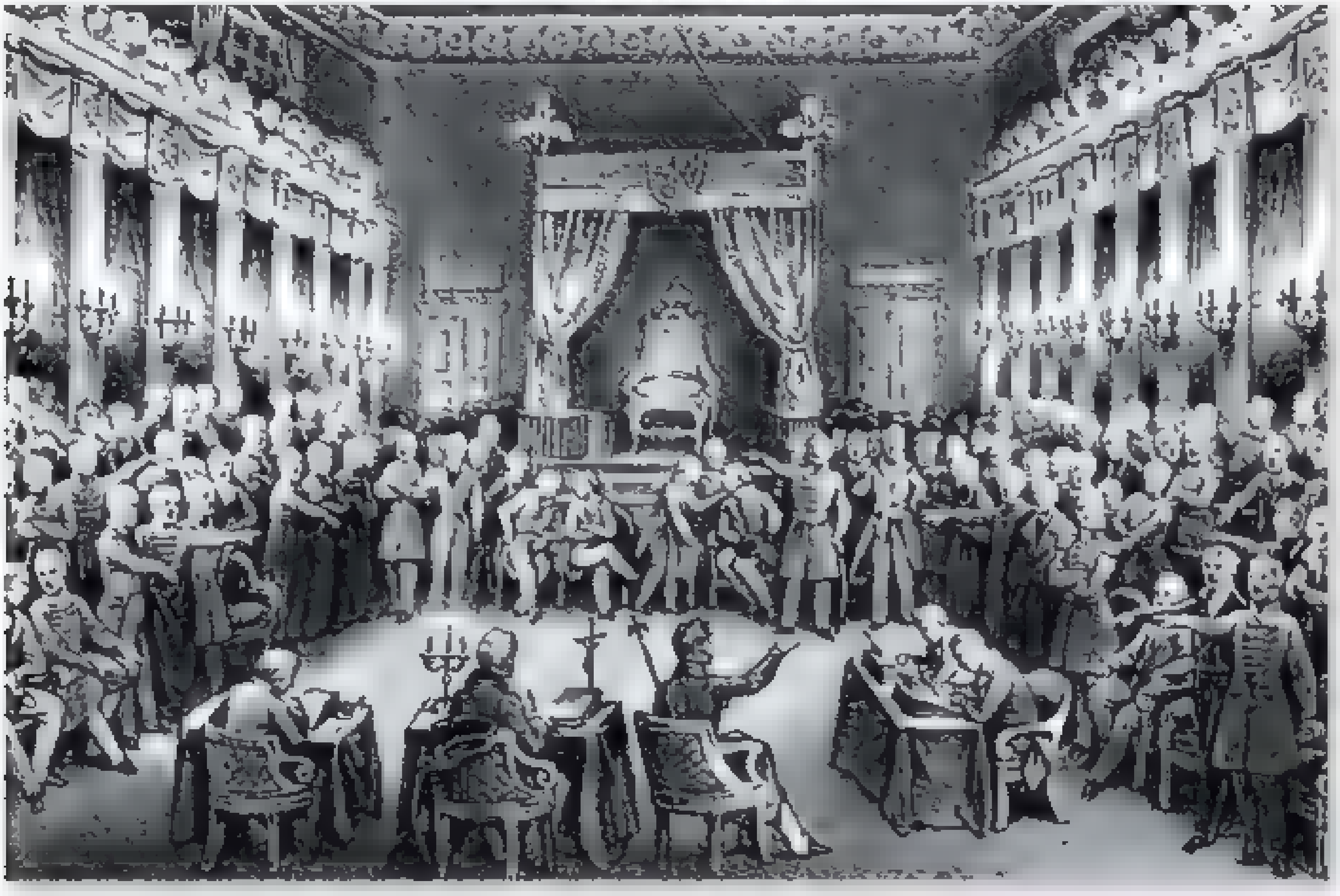

◄ Sejm Królestwa Polskiego ogłasza detronizację Mikołaja I, rycina z epoki. Pośrodku widoczny jest pusty tron, na którym powinien zasiadać władca.

Wojna polsko-rosyjska

W odpowiedzi na akt detronizacji Mikołaja I Rosja wysłała na ziemie polskie korpus liczący 115 tys. żołnierzy. Armia polska miała tylko nieco ponad 50 tys. żołnierzy. Jednak było to wojsko znakomicie wyposażone i wyćwiczone.

Do pierwszej wielkiej bitwy doszło w lutym 1831 r. na podwarszawskich polach pod **Grochowem**. Sześćdziesięciotysięcznemu korpusowi rosyjskiemu drogę do stolicy zagrodziło 40 tys. żołnierzy polskich. Krwawa, obfitująca w wiele tragicznych momentów bitwa, której centrum była linia obrony na Olszynce Grochowskiej, pozostała nierozstrzygnięta. Jednak w wyniku batalii wojska rosyjskie zdecydowały się na odwrót, Polacy zaś zdołali ocalić stolicę. W bitwie tej oddziałami polskimi dowodził generał Józef Chłopicki.

Ofensywa generała Prądzyńskiego

Wczesna wiosna 1831 r. przyniosła powstańcom dalsze sukcesy. Wzmocnione dopływem ochotników oddziały polskie przeszły do ofensywy. Postępowały za cofającymi się Rosjanami. W marcu i kwietniu odniosły zwycięstwa pod Wawrem, Dębem Wielkim i Iganiami. Autorem planu wiosennej kampanii był generał **Ignacy Prądzyński** – jeden z najzdolniejszych dowódców polskich tego okresu.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment uchwały sejmu o detronizacji Mikołaja I.

Najświętsze i najuroczystsze umowy o tyle są nienaruszalne, o ile wiernie są dotrzymywane przez obie strony. Długie cierpienia nasze znane są całemu światu. Przysięgą poręczone przez dwu panujących, a pogwałcone tylekroć swobody – nawzajem i naród polski od wierności wobec dzisiejszego panującego uwalniają. Wyrzeczone na koniec przez samego Mikołaja słowa, że pierwszy ze strony naszej wystrzał stanie się na zawsze hasłem zatracenia Polski, odejmując nam wszelką nadzieję sprostowania naszych krzywd, nie zostawiają jak rozpacz szlachetną.

1. Wymień powody zdetronizowania cara Mikołaja I.

Niestety, generał Jan Skrzynecki, mianowany naczelnym wodzem wojska polskiego, nie potrafił wykorzystać tych zwycięstw. Niepotrzebnie wstrzymał ofensywę i wycofał armię w kierunku Warszawy. Próba wznowienia działań zaczepnych się nie powiodła. Przełomowe znaczenie miała klęska zadana siłom polskim przez Rosjan w bitwie pod **Ostrołęką** pod koniec maja 1831 r. Polacy wycofali się do Warszawy, a armia rosyjska przeprawiła się przez Wisłę i ruszyła w kierunku stolicy.

Nie powiodły się również próby wzniecenia powstania na szerszą skalę na ziemiach zabranych: na Litwie, Białorusi oraz Ukrainie (patrz mapa na s. 25). Na tych terenach zawiązywały się niewielkie ochotnicze oddziały partyzanckie, ale ich działania nie miały większego znaczenia militarnego. Pomimo wsparcia udzielonego przez oddziały regularnego wojska polskiego, które przedostały się przez wschodnią granicę Królestwa, powstanie na ziemiach zabranych zostało zdławione latem 1831 r.

Upadek powstania

Kolejne niepowodzenia i nieudolne dowództwo Skrzyneckiego wzmogły niezadowolenie w kraju, a zwłaszcza w Warszawie, która musiała się przygotować do obrony przed zbliżającą się armią rosyjską dowodzoną przez Iwana Paskiewicza. W sierpniu zdymisjonowano Skrzyneckiego, w stolicy zaś wybuchły zamieszki. Rozwścieczony lud warszawski z inicjatywy radykalnych polityków wyległ na ulice. Zaczęły się rozruchy, w czasie których dokonywano samosądów na ludziach podejrzewanych o zdradę. W tej sytuacji na czele Rządu Narodowego stanął generał **Jan Krukowiecki**. Był on uważany za człowieka bardzo zdecydowanego, a szero-

▲ Szeregowy 4. Pułku Piechoty Królestwa Polskiego, tzw. czwartak.

▼ Wojciech Kossak, *Olszynka Grochowska*, obraz z 1929 r. Wśród broniących tej pozycji w lutym 1831 r. znajdowali się żołnierze 4. Pułku Piechoty, których determinacja i waleczność przeszły do legendy.

▲ Emilia Plater, ryciny z XIX w. Na czele jednego z oddziałów partyzanckich na Litwie walczyła polska szlachcianka Emilia Plater. Zmarła po nieudanej próbie przebicia się ze swoim oddziałem do Warszawy.

kie uprawnienia, jakie otrzymał, przypominały wręcz władzę dyktatorską.

Niestety, zamiast zbawcą Krukowiecki okazał się kolejnym nieudolnym przywódcą powstania. Najpierw skoncentrował się na przeprowadzeniu aresztowań i rozstrzelaniu inicjatorów rozruchów w Warszawie. Źle przygotował też obronę stolicy. Wreszcie, gdy na początku września armia rosyjska przypuściła szturm od strony warszawskiej Woli, rozpoczął pertraktacje z wrogiem na temat kapitulacji. Mimo że sejm zdymisjonował Krukowieckiego, **dowództwo powstania 8 września 1831 r. podjęło decyzję o poddaniu Warszawy**. W praktyce był to decydujący cios zadany powstaniu.

Liczne jeszcze oddziały polskie oraz przedstawiciele rządu i sejmu wycofali się do twierdzy w Modlinie. Rozważano gorączkowo, czy prowadzić dalej działania wojenne czy skapitulować. Ostatecznie dowódcy armii i członkowie władz na początku października podjęli decyzję o opuszczeniu granic Królestwa i udaniu się na emigrację. Rosjanie zajęli wkrótce ostatnie punkty oporu – Modlin i Zamość. Powstanie listopadowe upadło.

SŁOWNICZEK

uwłaszczenie – nadanie chłopom na własność uprawianej przez nich ziemi, należącej formalnie do szlacheckich właścicieli

Przyczyny upadku powstania

Na pytanie o przyczyny klęski powstania listopadowego starali się odpowiedzieć zarówno jego uczestnicy, jak i historycy. Z reguły podkreślano, że armia polska liczebnie ustępowała rosyjskiej. Mimo to znakomitym wyszkoleniem i odwagą na polach bitew w pierwszej fazie powstania zaimponowała nawet dowódcom rosyjskim. Zawiodła natomiast duża część generalicji i polityków zasiadających we władzach cywilnych powstania. Od początku wątpili oni w możliwość zwycięstwa nad potężnym Imperium Rosyjskim, dlatego przedkładali pertraktacje z wrogiem nad walkę. Po cichu liczono, że Mikołaj I na wieść o wybuchu powstania zdecyduje się na pewne ustępstwa i będzie przynajmniej przestrzegał konstytucji Królestwa Polskiego. Rachuby te całkowicie zawiodły, a stłumienie powstania dało Rosji pretekst do poważnego ograniczenia autonomii Królestwa i likwidacji polskiej armii.

Zawiodły również nadzieje polityków na uzyskanie realnej pomocy ze strony Zachodu, mimo że powstańcom sympatię okazywali mieszkańcy Francji i Belgii, a nawet rząd brytyjski i ludność wielu krajów niemieckich.

Nie udało się też skłonić chłopów do udziału w powstaniu, ponieważ nie podjęto drażliwej dla większości szlachty kwestii **uwłaszczenia**. Kilku radykałów za-

▲ Wojciech Kossak, ***Generał Sowiński na szańcach Woli***, obraz z 1923 r.

proponowało rozwiązanie tej sprawy, ale nie uzyskali oni poparcia znaczących ugrupowań politycznych zasiadających w sejmie. W opinii radykalnych polityków powstanie miało charakter szlachecki i dlatego upadło.

Mimo klęski powstanie listopadowe odbiło się głośnym echem w Europie. Uważano, że uniemożliwiło ono Rosji interwencję w Belgii i Francji, a tym samym przyczyniło się do uratowania zdobyczy rewolucji lipcowej.

ZAPAMIĘTAJ

- Łamanie swobód konstytucyjnych, represjonowanie członków organizacji niepodległościowych oraz rozpowszechnianie wieści o rewolucjach we Francji i Belgii wpłynęły na nastroje społeczne. Wśród młodego pokolenia zaczęło zwyciężać przekonanie o konieczności podjęcia zbrojnej walki o niepodległość.
- W nocy z 29 na 30 listopada 1830 r. wybuchło w Warszawie powstanie wywołane przez grupy spiskowe złożone z młodych oficerów wojska polskiego oraz przez młodzież akademicką.
- W styczniu 1831 r. sejm Królestwa Polskiego ogłosił detronizację Mikołaja I jako króla Polski i powierzył władzę wykonawczą Rządowi Narodowemu.
- W lutym 1831 r. w bitwie pod Grochowem armii polskiej udało się powstrzymać pochód wojsk rosyjskich na Warszawę.
- Przełomowe znaczenie dla losów powstania miała klęska zadana siłom polskim przez Rosjan w bitwie pod Ostrołęką pod koniec maja 1831 r. Powstanie listopadowe zostało ostatecznie stłumione jesienią 1831 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Do legendy przeszła bohaterska obrona warszawskiej Woli. Tutaj śmierć poniósł odmawiający kapitulacji generał Józef Sowiński, weteran wojen napoleońskich, który utracił nogę w kampanii 1812 r. Na Ochocie broniła się bohatersko reduta nr 54. Adam Mickiewicz w wierszu *Reduta Ordona* napisał, że dowodzący nią podporucznik Julian Ordon wolał się wysadzić wraz z armatami w powietrze niż poddać się Rosjanom. Poeta rozminął się jednak z prawdą. W rzeczywistości bowiem podporucznik Ordon przeżył powstanie i po jego upadku udał się na emigrację.

1. Wyjaśnij, dlaczego Polacy buntowali się przeciw carskiej władzy.
2. Kto był inicjatorem wybuchu powstania listopadowego?
3. Wymień wodzów powstania listopadowego i scharakteryzuj ich działalność.
4. Przygotuj kalendarium powstania listopadowego.
5. Oceń szanse powodzenia powstania listopadowego. Odpowiedź uzasadnij.

Powstanie listopadowe

W wojnie polsko-rosyjskiej 1831 r. stanęły naprzeciw siebie dwie regularne armie. Obie dysponowały świetnie wyszkolonymi i dobrze wyposażonymi żołnierzami, a dowodzili nimi zawodowi generałowie, którzy często mieli za sobą doświadczenia wojen napoleońskich. Do bitew przystępowano w regulaminowych szykach, przy odgłosach werbli i pod rozwiniętymi sztandarami. Jeńców wziętych do niewoli zazwyczaj traktowano honorowo.

▲ Orzeł z czapek żołnierzy Królestwa Polskiego (2. Pułku Piechoty).

Sześć największych bitew powstania listopadowego

1 Stoczek 14.02.1831

2 Grochów 25.02.1831

3 Wawer / Dębe Wielkie 31.03.1831

4 Iganie 10.04.1831

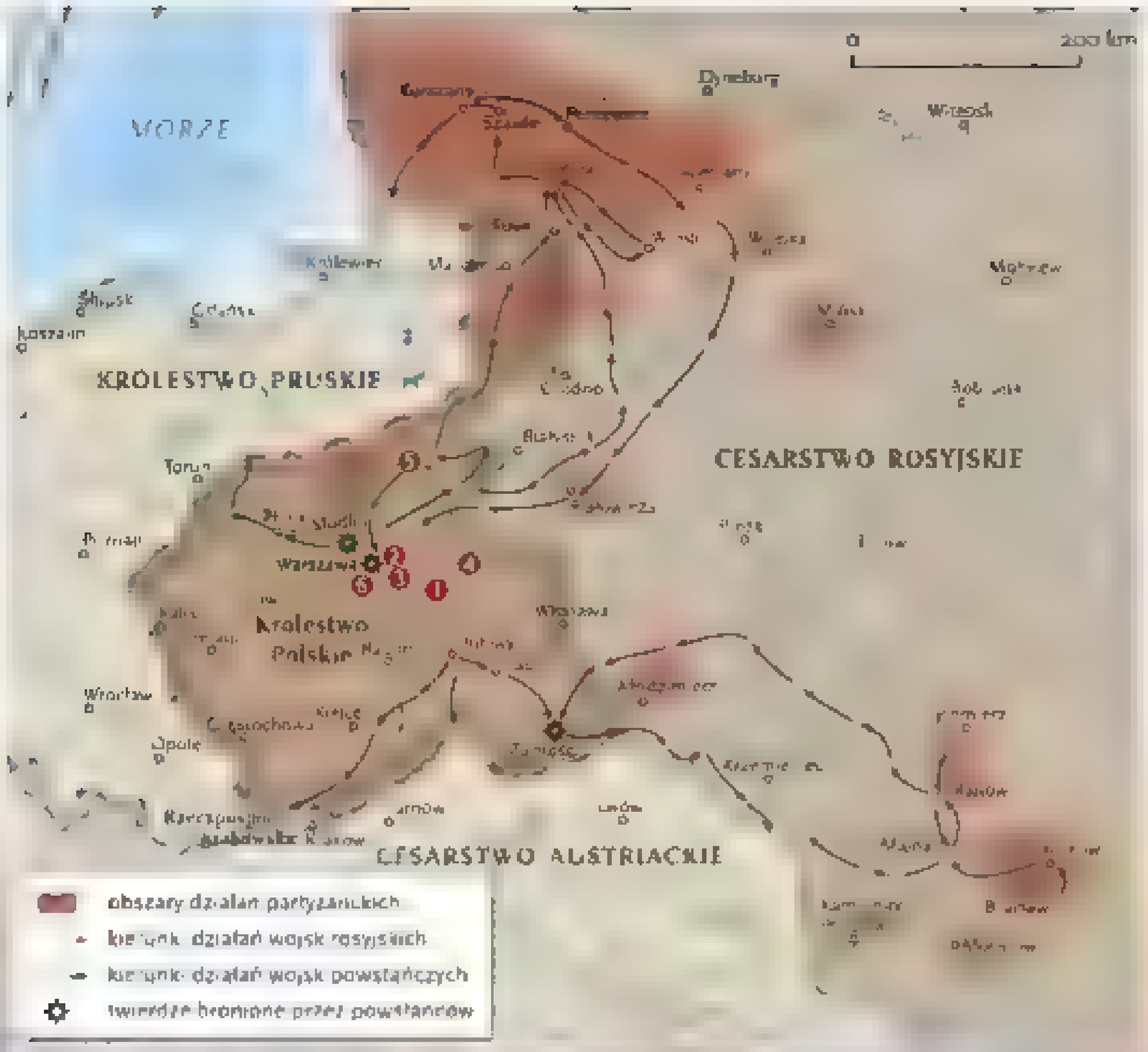

Ostrołęka 26.05.1831

Warszawa 6–7.09.1831

Wodzowie wojsk polskich

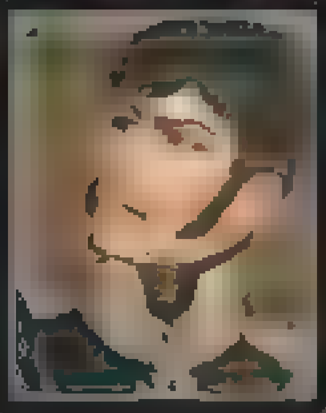

Józef Chłopicki

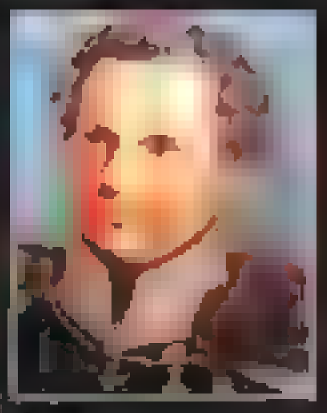

Jan Skrzynecki

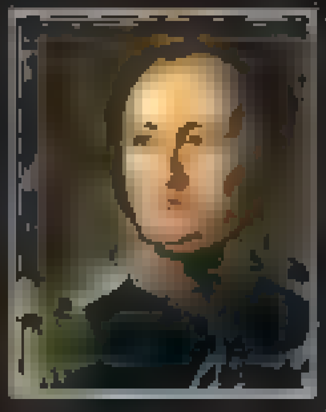

Ignacy Prądzyński

Jan Krukowiecki

Wodzowie wojsk rosyjskich

Iwan Dybicz

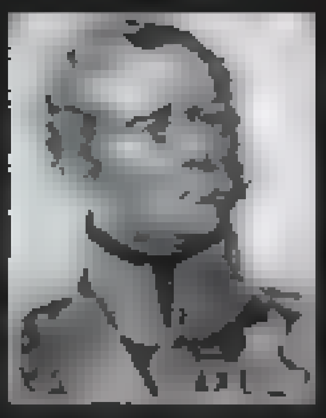

Iwan Paskiewicz

Praca z infografiką

1. Omów znaczenie bitwy pod Ostrołęką.
2. Przyjrzyj się ukazanym na mapie działaniom wojennym w 1831 r. i przedstaw militarne znaczenie Warszawy dla losów powstania listopadowego.

5 Wielka Emigracja

Powiedz, dlaczego po upadku powstania listopadowego wielu jego uczestników musiało emigrować.

Do Niemiec, Francji i Anglii

W 1831 r. na emigrację zdecydowało się udać około 10 tys. powstańców – głównie oficerów wojska polskiego i członków władz cywilnych powstania listopadowego. Najwięcej z nich osiadło w tradycyjnie przyjaznej Polakom niemieckiej Saksonii (Lipsk, Drezno) oraz we Francji – w Paryżu i jego okolicach. Mniejsze grupy emigrantów trafiły do Wielkiej Brytanii, Belgii, Szwajcarii, a nawet za ocean – do Stanów Zjednoczonych.

Ze szczególnie przyjaznym, wręcz entuzjastycznym przyjęciem powstańcy spotkali się w wielu krajach niemieckich. Władze większości tych państw (z wyjątkiem Saksonii) wskutek nacisków Prus nie wydawały co prawda zezwolenia na stały pobyt Polaków, lecz dowody sympatii ze strony Niemców spotykały polskich uchodźców na każdym kroku. Niemcy bowiem sami często cierpieli pod jarzmem absolutnych rządów monarszych w państewkach wchodzących w skład Związku Niemieckiego. Marzyli o wolności i zjednoczeniu swojej ojczyzny. Powstanie listopadowe, mimo klęski, podtrzymywało ich w dążeniach wolnościowych.

Ze względu na liczbę emigrantów, a także fakt, że w ich szeregach znaleźli się najwybitniejsi polscy politycy i artyści, emigrację po powstaniu listopadowym nazywamy **Wielką Emigracją**.

▲ **Dietrich Monten, *Finis Poloniae 1831*** (po polsku: Koniec Polski), obraz z 1832 r. Dzieło niemieckiego malarza było wyrazem współczucia, które dla pokonanych polskich powstańców odczuwało wielu Niemców. Artysta ukazał zrozpaczonych polskich żołnierzy udających się na emigrację, którzy zatrzymali się przy słupie granicznym Królestwa Polskiego.

Polskie ugrupowania polityczne na emigracji

Najliczniejsza grupa powstańczych emigrantów trafiła do Francji. Ich głównym skupiskiem był Paryż. Tutaj też powstały największe polskie ugrupowania polityczne, które w następnych latach nadawały kierunek dążeniom niepodległościowym Polaków. Punktem wyjścia programów tych ugrupowań stały się dyskusje o przyczynach klęski powstania listopadowego i o wizji przyszłej Polski. Natomiast wspólnym celem, jaki – mimo różnic w programach – przyświecał emigrantom, było odzyskanie niepodległości przez Polskę.

Hotel Lambert

Ugrupowanie działaczy skupionych wokół księcia **Adama Jerzego Czartoryskiego,** byłego prezesa Rządu Narodowego, z czasem zaczęto nazywać **Hotelem Lambert** [czyt. lamber] – od rezydencji księcia położonej w centrum Paryża. To ugrupowanie skupiało przedstawicieli zamożniejszych kręgów społecznych, a także tych wszystkich, którzy korzystali z finansowego wsparcia Czartoryskiego. Program Hotelu Lambert można określić mianem **konserwatywno-liberalnego**.

▲ Wielka Emigracja po powstaniu listopadowym

Wskaż państwa, do których emigrowali Polacy po powstaniu listopadowym. Wyjaśnij, dlaczego wybrali właśnie te kraje.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment pamiętnika J.M. Mazurkiewicza, jednego z żołnierzy powstania listopadowego, podróżującego w 1832 r. przez Niemcy.

Wjechaliśmy w Księstwo Badeńskie. [...] o 8 wieczór stanęliśmy w Freiburgu. [...] Prezes powitał nas słowami: „Niech będzie błogosławiony dzień, w którym do nas zawitaliście, waleczni Polacy”. [...] Nazajutrz od rana masa ludzi koło hotelu. [...] Z wnijściem [wejściem] naszym orkiestra ozwała się polonezem i przy jego odgłosie po trzy razy oprowadzono nas dokoła sali, wśród oklasków i okrzyków: „Niech żyją Polacy!”, „Niech żyje Polska!”. Damy powiewały szarfami, chustkami, rzucały kwiaty przed nami. Była to chwila do głębi wzruszająca; pamiętać ją będę do śmierci. Po raz pierwszy od opuszczenia ojczyzny uczułem się dumnym z imienia żołnierza, wygnańca polskiego.

1. Jakie były reakcje ludności niemieckiej na widok polskich powstańców?
2. Jakie uczucia w autorze wzbudziło powitanie?

▲ Teofil Antoni Kwiatkowski, ***Bal w Hotelu Lambert***, obraz z 1859 r. Artysta przedstawił koncert Fryderyka Chopina w paryskiej rezydencji księcia Czartoryskiego.

▶ **Książę Adam Jerzy Czartoryski** (1770–1861). W czasie powstania listopadowego początkowo liczył na ugodę z carem Mikołajem I, potem – na interwencję państw zachodnich.

Zakładał wskrzeszenie niepodległej Rzeczypospolitej w granicach sprzed 1772 r., której ustrój byłby oparty w dużej mierze na *Konstytucji 3 maja*. Książę Adam Jerzy stworzył rodzaj nieoficjalnego, emigracyjnego ministerstwa spraw zagranicznych. Aby pozyskać dla sprawy polskiej rządy krajów Europy Zachodniej, w ich stolicach utrzymywał swoich przedstawicieli. Jednak, by nie zrazić zagranicznych sfer rządowych, reprezentanci Hotelu Lambert nie głosili oficjalnie idei powstania zbrojnego, lecz deklarowali jedynie dążenie do przywrócenia pełnej autonomii Królestwa Polskiego z 1815 r.

Towarzystwo Demokratyczne Polskie

Towarzystwo Demokratyczne Polskie (TDP), założone w Paryżu w 1832 r., było najliczniejszą organizacją powstałą w okresie Wielkiej Emigracji, a także **liberalnym ugrupowaniem** o programie **republikańsko-demokratycznym**. Na czele TDP stanął Wiktor Heltman. W 1836 r. ogłosił tzw. Wielki Manifest, w którym wezwał wszystkich Polaków do walki o niepodległość kraju. Działacze TDP winą za klęskę powstania listopadowego obarczali konserwatywne władze powstańcze i szlachtę, lękającą się udziału szerokich mas chłopskich w tych wystąpieniach. Podkreślali, że w przyszłej walce o niepodległość demokratycznej Polski główną rolę odegra lud. Dlatego też sprawą kluczową powinno być nadanie chłopom na własność użytkowanej przez nich ziemi (uwłaszczenie), bez wypłacania jakichkolwiek odszkodowań szlacheckim właścicielom. Na ziemiach polskich ważną funkcję pełnili działacze

W 1831 r. **Joachim Lelewel** założył na emigracji w Paryżu demokratyczne ugrupowanie **Komitet Narodowy Polski**. Po rozwiązaniu Komitetu przez władze francuskie Lelewel wyjechał do Szwajcarii. Związał się z Młodą Europą Giuseppe Mazziniego. Lelewel stanął na czele Młodej Polski – ugrupowania, które chciało odrodzenia Polski jako republiki w granicach z 1772 r. oraz postulowało uwłaszczenie chłopów i wprowadzenie wolności obywatelskich.

TDP, którzy zaangażowali się w zorganizowanie kolejnego powstania. Zbrojne wystąpienie przygotowywane przez TDP miało objąć wszystkie trzy zabory.

Gromady Ludu Polskiego

Grupa emigrantów najbardziej niechętna szlachcie i domagająca się radykalnych zmian w przyszłym państwie polskim utworzyła w Anglii organizację nazywaną **Gromadami Ludu Polskiego**. Jej działacze domagali się zniesienia własności prywatnej, a także przekazania ziemi i środków produkcji w ręce ludu. Szlachta, którą uważali za winną upadku państwa polskiego, miała przestać istnieć jako stan społeczny. Członkowie Gromad Ludu Polskiego byli niechętnie traktowani przez innych polskich emigrantów, nie potrafili też porozumieć się z pozostałymi stronnictwami. Ostatecznie organizacja przestała istnieć w 1846 r.

Rozkwit kultury polskiej na emigracji

Środowisko emigrantów polskich nie zajmowało się wyłącznie kwestiami politycznymi. Na emigracji, głównie we Francji, zwłaszcza zaś w samym Paryżu, rozkwitła polska kultura. Na ziemiach pod zaborami nie miała ona większych szans rozwoju z powodu prześladowań i ingerencji cenzury. Natomiast na uchodźstwie bez przeszkód mogły się ukazywać polskie czasopisma i książki, a także odbywać się rozmaite imprezy kulturalne.

Na emigracji spędzili większą część życia trzej najwybitniejsi polscy poeci romantyczni: **Adam Mickiewicz**, **Juliusz Słowacki** i **Zygmunt Krasiński**. Utwory **trzech wieszczów narodowych** – jak ich nazwano – są największymi osiągnięciami literatury polskiej epoki romantyzmu. Jednym z głównych wątków twórczości romantycznej była ocena szans walki Polaków o niepodległość. Swoimi opiniami poeci często wzbudzali gorące spory w środowisku Wielkiej Emigracji.

Adam Mickiewicz (1798–1855) emigrował z kraju tuż po zwolnieniu go z zesłania do Rosji (patrz s. 17), jeszcze przed wybuchem powstania listopadowego. Na emigracji napisał wiele utworów, między innymi *Pana Tadeusza*. Wykłady o literaturach krajów słowiańskich wygłaszane przez Mickiewicza w Paryżu przyciągały tłumy słuchaczy – nie tylko Polaków, lecz także cudzoziemców. W ostatnich latach życia Mickiewicz porzucił twórczość literacką i zaangażował się w formowanie polskich oddziałów wojskowych na obczyźnie.

Ważną postacią w życiu kulturalnym Wielkiej Emigracji był **Fryderyk Chopin** (1810–1849) – jeden z najgenialniejszych pianistów i kompozytorów w dziejach. Po ukończeniu studiów muzycznych w Warszawie oraz pierwszych występach zagranicznych zdecydował się w 1830 r. na wyjazd z kraju, aby kontynuować karierę pianistyczną. Wieść o wybuchu powstania zaskoczyła Chopina już po przekroczeniu granicy Królestwa Polskiego. Przez Niemcy kompozytor udał się do Paryża. W hołdzie powstańcom skomponował sławną *Etiudę rewolucyjną*. W trakcie pobytu w Paryżu Chopin utrzymywał kontakty m.in. z Adamem Mickiewiczem oraz z **Cyprianem Kamilem Norwidem** (1821–1883), poetą młodszego pokolenia polskich romantyków.

▲ *Adam Mickiewicz na Judahu skale*, portret autorstwa Walentego Wańkowicza.

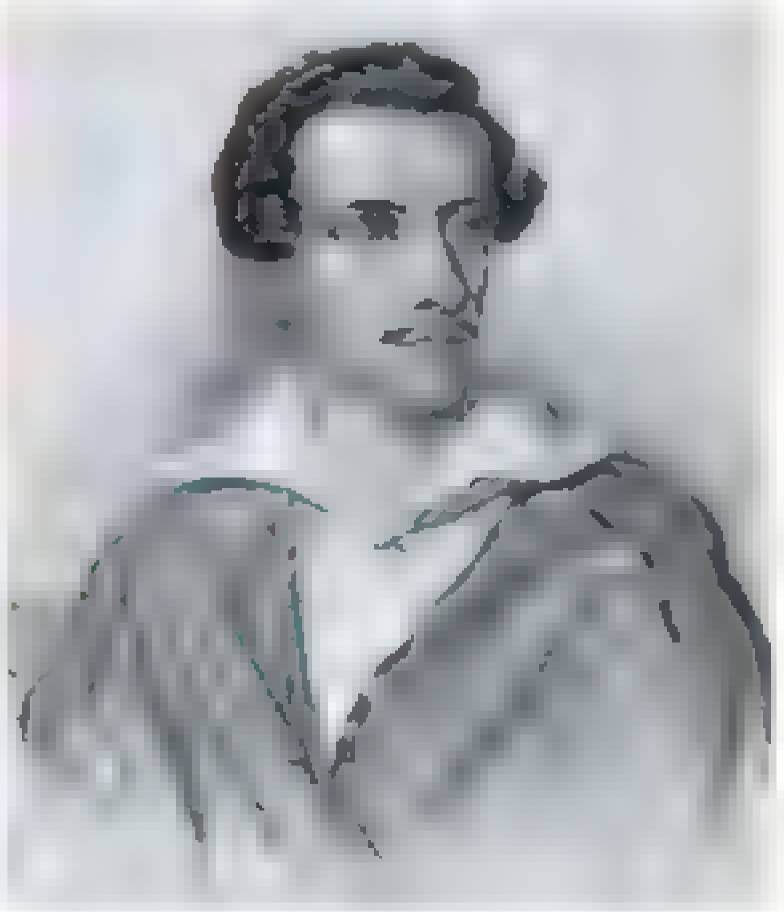

▲ Juliusz Słowacki (1809–1849).

▲ Zygmunt Krasiński (1812–1859).

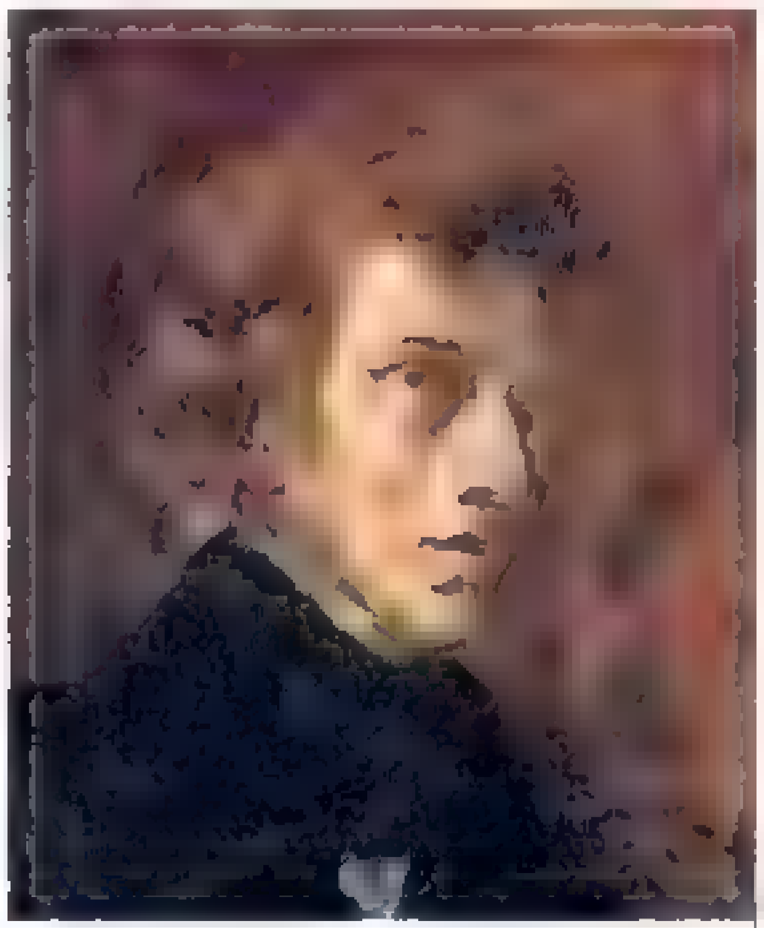

▲ Fryderyk Chopin, portret pędzla Eugène'a Delacroix.

W 1838 r. z inicjatywy księcia Adama Czartoryskiego została założona w Paryżu **Biblioteka Polska**, w której gromadzono i przechowywano cenne starodruki i rękopisy polskich pisarzy.

Ruch spiskowy w kraju

Ugrupowania emigracyjne wysyłały na ziemie polskie emisariuszy, którzy brali udział w tworzeniu siatki organizacji konspiracyjnych. Ich celem było przygotowanie i wywołanie w trzech zaborach powszechnego powstania. W 1833 r. pierwszą taką próbę wywołania powstań w zaborach austriackim i rosyjskim podjął pułkownik **Józef Zaliwski**, bliski współpracownik Joachima Lelewela. Wyruszył z Krakowa na czele kilku małych oddziałów, złożonych głównie z emigrantów, a następnie wkroczył do zaboru rosyjskiego. Powstańcy nie uzyskali jednak poparcia społeczeństwa. Ich działania zakończyły się klęską. Władze rosyjskie i austriackie ukarały uczestników zrywu wieloletnim więzieniem lub śmiercią.

Szymon Konarski, emisariusz związany z Młodą Polską, był jednym z założycieli tajnego Stowarzyszenia Ludu Polskiego. Organizacja ta powstała w 1835 r. Jej członkowie przez kilka lat przygotowywali powstanie w zaborach austriackim i rosyjskim. Konarski działał w zaborze rosyjskim, głównie na ziemiach zabranych. W latach 1838–1839 władze carskie aresztowały członków organizacji. W 1839 r. Szymon Konarski po okrutnym śledztwie został rozstrzelany w Wilnie.

W latach 40. XIX w. działalność niepodległościową wśród chłopów prowadził ksiądz **Piotr Ściegienny**, współdziałający z emigracyjnym Towarzystwem Demokratycznym Polskim. Stworzył Związek Chłopski i agitował wśród ludności wiejskiej Lubelszczyzny i Kielecczyzny. Organizację rozbito w 1844 r., a Ściegiennego zesłano na Syberię.

▶ **Szymon Konarski** (1808–1839). Był jednym z uczestników powstania listopadowego. Po aresztowaniu w 1838 r. podczas śledztwa zachował się bohatersko i pomimo tortur nie wydał nikogo ze swoich towarzyszy.

SŁOWNICZEK

emisariusz (łac. *emissarius* – wysłannik) – najczęściej tajny wysłannik polityczny, mający np. za zadanie rozpoznanie nastrojów społecznych lub prowadzenie agitacji na określonym obszarze.

ZAPAMIĘTAJ

- Po upadku powstania listopadowego na emigrację udało się około 10 tys. Polaków.
- Ze względu na liczebność emigracji po powstaniu listopadowym oraz na obecność w jej szeregach najwybitniejszych twórców kultury narodowej – Adama Mickiewicza, Fryderyka Chopina, Juliusza Słowackiego, Zygmunta Krasińskiego i Cypriana Kamila Norwida – nazywamy ją Wielką Emigracją.
- Wśród emigrantów działały organizacje polityczne stawiające sobie za cel odzyskanie niepodległości przez Polskę. Najważniejszymi z nich były Hotel Lambert i Towarzystwo Demokratyczne Polskie.
- Organizacje emigracyjne wysyłały na ziemie polskie emisariuszy, których zadaniem było szerzenie idei niepodległościowych i przygotowanie kolejnego powstania.

PYTANIA I POLECENIA

1. Dlaczego największa grupa emigrantów po upadku powstania listopadowego skierowała się do Francji?
2. Przedstaw podział polityczny Wielkiej Emigracji.
3. Powiedz, jakie ugrupowania reprezentowali emisariusze na ziemiach polskich. Jaką rolę odegrali oni w rodzącym się ruchu spiskowym?
4. W dostępnych ci źródłach znajdź informacje, w jakich okolicznościach Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki, Zygmunt Krasiński i Cyprian Kamil Norwid udali się na emigrację. Spróbuj wskazać, które z ich dzieł dotyczyły problemów walki Polaków o niepodległość ojczyzny.

6 Ziemie polskie po upadku powstania listopadowego

Przypomnij, między które państwa zostały podzielone tereny Rzeczypospolitej.

Zaostrzenie kursu wobec Polaków

W trzech państwach zaborczych w konsekwencji powstania listopadowego wzmogło się przekonanie o konieczności zaostrzenia kursu wobec Polaków, tym bardziej że zbrojny zryw został wsparty przez ochotników z zaborów pruskiego i austriackiego. Najdotkliwiej skutki klęski powstania listopadowego odczuć miała ludność Królestwa Polskiego.

Wojskowych i polityków biorących udział w powstaniu listopadowym rząd carski skazywał na więzienie, zsyłkę na Syberię oraz konfiskatę mienia. Byłych podoficerów i szeregowców wojsk polskich w ramach represji wcielano do armii rosyjskiej na dwudziestopięcioletnią służbę w najdalszych i najbardziej niebezpiecznych zakątkach carskiego imperium. Amnestia ogłoszona pod koniec 1831 r. nie dotyczyła członków władz powstańczych ani najbardziej zasłużonych dla sprawy powstania. Tych powstańców, którym udało się przejść przez granicę z Prusami lub Austrią, po złożeniu broni władze tych państw często oddawały w ręce rosyjskie.

▲ **CYTADELA WARSZAWSKA**
W ramach represji po powstaniu listopadowym car Mikołaj I rozkazał wybudować twierdzę. Co więcej, sami Polacy musieli sfinansować jej budowę. Prace posuwały się błyskawicznie i budynek oddano do użytku już w maju 1834 r.

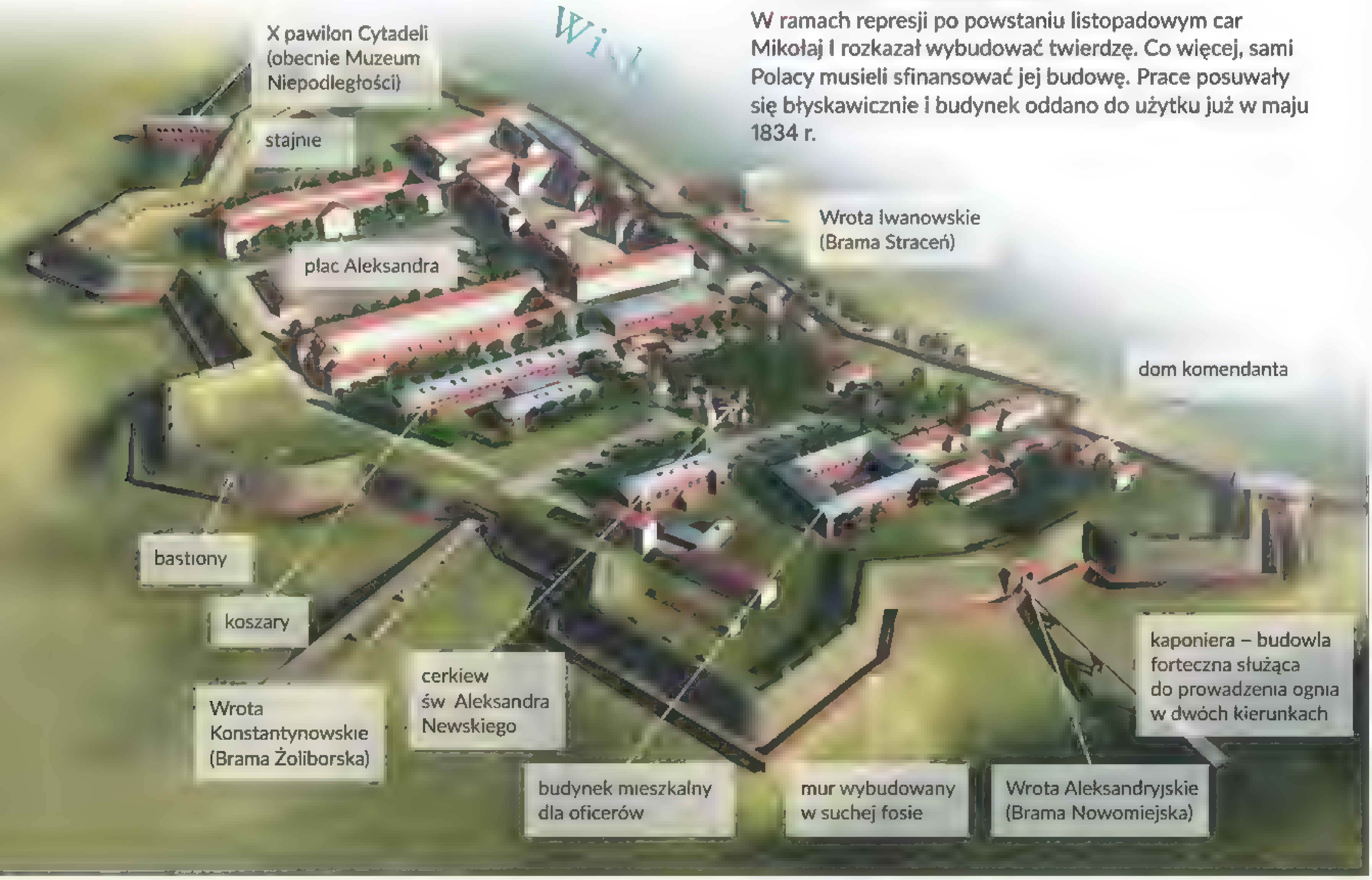

Noc paskiewiczowska w Królestwie Polskim

Mikołaj I mógł wreszcie zrealizować plany, które miał jeszcze przed wybuchem powstania: **zlikwidować polską armię** oraz poważnie **ograniczyć autonomię** Kongresówki i związać ją silniej z Rosją. Car **rozwiązał** również **sejm Królestwa Polskiego** i **zawiesił konstytucję**, w jej miejsce wprowadził tzw. **Statut Organiczny**. Postanowił, że koronacja carów na królów Polski będzie się odbywać odtąd nie jako odrębna ceremonia w Warszawie, lecz w Moskwie, w ramach uroczystości koronacyjnych na cara Rosji.

Represyjną politykę w Królestwie Polskim wzmogło wprowadzenie **stanu wojennego** na 25 lat. Jego bezwzględnym wykonawcą został nowy namiestnik – feldmarszałek **Iwan Paskiewicz**, który dowodził wojskami rosyjskimi w ostatniej fazie powstania listopadowego. Naruszanie swobód obywatelskich, ingerencja cenzury w treść książek i czasopism wydawanych w języku polskim były na porządku dziennym. W następnych latach wprowadzono język rosyjski do urzędów. Zlikwidowano również polskie uniwersytety w Warszawie i Wilnie. Ten smutny okres w dziejach Królestwa Polskiego nazwano **nocą paskiewiczowską**. Jej symbolem stało się wzniesienie w Warszawie w latach 30. XIX w. Cytadeli – więzienia i twierdzy. Wykonywano tu wyroki śmierci na kilku pokoleniach polskich działaczy niepodległościowych.

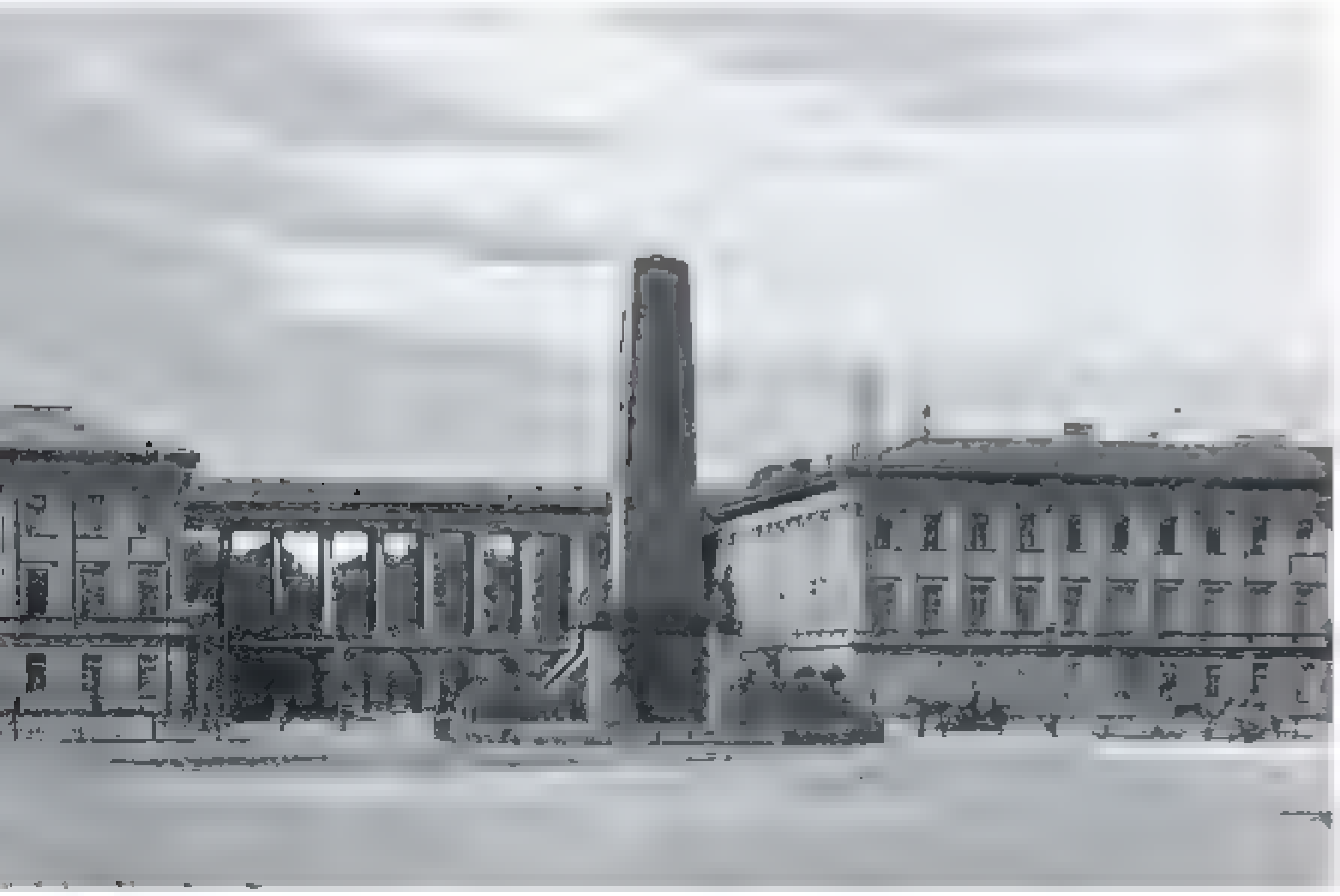

▲ Pomnik zbudowany przez Rosjan w 1841 r. w Warszawie na cześć polskich oficerów, którzy zginęli, próbując powstrzymać wybuch powstania listopadowego.

SŁOWNICZEK

stan wojenny – stan prawny polegający na ograniczeniu praw i wolności obywateli oraz zwiększeniu uprawnienia niektórych organów państwa (np. wojska). Wprowadzenie stanu wojennego zwykle jest związane z zewnętrznym lub wewnętrznym zagrożeniem bezpieczeństwa państwa.

praca organiczna – działalność polegająca na wykorzystaniu wszelkich legalnych możliwości w celu społecznego, kulturalnego oraz ekonomicznego rozwoju narodu.

Praca organiczna w zaborze pruskim

Po 1831 r. w należącym do Prus Wielkim Księstwie Poznańskim ograniczono swobody narodowe Polaków i rozpoczęto politykę **germanizacji**, której podstawą było zwalczanie języka polskiego w szkołach i urzędach.

Jednocześnie w tym zaborze najwcześniej i najskuteczniej na ziemiach polskich wprowadzono reformę uwłaszczeniową. W jej wyniku zaczęło się rozwijać nowoczesne rolnictwo. W gospodarstwach chłopskich i ziemiańskich wykorzystywano nowoczesne maszyny i nawozy sztuczne. Wydajność tych gospodarstw była dwukrotnie wyższa niż w zaborze rosyjskim i dorównywała wydajności osiąganej w Europie Zachodniej. Dzięki zyskom właściciele mogli powiększać obszar upraw, co sprzyjało powstawaniu dużych i bogatych gospodarstw.

Na Pomorzu i w Wielkopolsce rozwijał się niemal wyłącznie przemysł powiązany z rolnictwem. Powstawały zakłady spożywcze, takie jak młyny, gorzelnie, cukrownie, oraz zakłady mechaniczne produkujące narzędzia i maszyny rolnicze. Taką pierwszą polską fabrykę założył w Poznaniu **Hipolit Cegielski**. Z czasem stała się ona największą fabryką produkującą maszyny w prowincji wielkopolskiej. Rozwój przemysłu w Wielkopolsce i na Pomorzu był jednak ograniczony, a prowincje te pozostały obszarami o charakterze rolniczym.

W latach 30. XIX w. przedstawiciele polskiej inteligencji i ziemiaństwa podejmowali akcje zmierzające do przyśpieszenia przemian gospodarczych i społecznych w zaborze pruskim. W połowie XIX stulecia działania te zaczęto nazywać **pracą organiczną**. Z inicjatywy **Karola Marcinkowskiego** w 1841 r. utworzono Towarzystwo Naukowej Pomocy. Zaj-

mowało się ono zbieraniem funduszy na **stypendia** dla zdolnej niezamożnej młodzieży. W tym samym roku otworzono w Poznaniu **Bazar** – budynek, w którym mieściły się polskie sklepy, firmy handlowe, organizacje społeczne i hotel. Wszystko to były inicjatywy mające legalnie przeciwstawić się akcji wynaradawiania Polaków prowadzonej przez pruskie władze zaborcze.

▲ **Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu.** Założył ją w 1829 r. hrabia **Edward Raczyński.** Miłośnik i kolekcjoner książek pragnął ufundować instytucję, która służyłaby krzewieniu polskiej kultury.

Karol Marcinkowski urodził się w Poznaniu w 1800 r. Był lekarzem – doskonałym chirurgiem i położnikiem. Miał też wielkie doświadczenie w leczeniu cholery. Jako działacz polityczny pracował w wielu konspiracyjnych organizacjach młodzieżowych. Brał udział w powstaniu listopadowym. Był wielkim propagatorem pracy organicznej. Z jego inicjatywy powstała spółka akcyjna mająca zająć się budową Bazaru – hotelu dla ziemiaństwa w Poznaniu. Dzięki Marcinkowskiemu Hipolit Cegielski założył warsztat, który dał początek fabryce produkującej maszyny. Marcinkowski zmarł w Poznaniu w 1847 r.

SŁOWNICZEK

stypendium – okresowa pomoc finansowa dla uczniów, studentów, pracowników nauki.

▲ **Herb Wielkiego Księstwa Poznańskiego i gmach poznańskiego Bazaru** (rycina z XIX w.). Bazar stał się centrum polskiego życia politycznego, społecznego i towarzyskiego w Wielkopolsce.

▲ Siedziba **Ossolineum** we Lwowie. W 1817 r. Józef Maksymilian Ossoliński, magnat i filantrop, za zgodą władz utworzył najważniejszą instytucję kultury polskiej w zaborze austriackim. Na początku Ossolineum tworzyły prywatne zbiory założyciela: polskie dokumenty, rękopisy i książki.

Zabór austriacki

W Galicji władze austriackie również nasiliły działania germanizacyjne i powiększyły liczebność wojsk zaborczych na tym terenie. Ograniczono samodzielność Rzeczypospolitej Krakowskiej, która znalazła się pod austriacką okupacją. W 1833 r. Austria zawarła układ z Rosją (do którego potem dołączyły Prusy), na mocy którego oba państwa miały wspólnie zwalczać polskie dążenia niepodległościowe.

Powstanie krakowskie

W 1846 r. polscy działacze niepodległościowi bez powodzenia usiłowali wzniecić powstanie na ziemiach trzech zaborów. Pomagali im **emisariusze** przybywający z zachodu Europy, którzy byli związani z polską emigracją po powstaniu listopadowym. Do większej akcji doszło jedynie na terenie Rzeczypospolitej Krakowskiej. Spiskowcy, w których szeregach znalazł się **Edward Dembowski** (młody filozof i publicysta o demokratycznych przekonaniach), pragnęli oprzeć zryw powstańczy na wystąpieniu chłopów.

▲ *Śmierć Edwarda Dembowskiego*, rycina z XIX w.

W nocy z 21 na 22 lutego **1846** r. konspiratorzy ogłosili odezwę o wybuchu powstania. W Krakowie doszło do walk ulicznych. 22 lutego 1846 r. utworzony został **Rząd Narodowy Rzeczypospolitej Polskiej**, na którego czele stanął Jan Tyssowski. Rząd zapowiedział zniesienie pańszczyzny i uwłaszczenie chłopów, by pozyskać ich dla walki o niepodległość. Niestety, powstańcy byli w stanie sformować tylko niewielkie oddziały partyzanckie złożone ze szlachty, które łatwo rozbili Austriacy i podburzeni przez nich okoliczni chłopi. Większość ludności wiejskiej bowiem w ogóle nie wiedziała o planach uwłaszczenia lub nie ufała powstańcom.

W tej sytuacji Edward Dembowski postanowił zwrócić się bezpośrednio do chłopów. Dnia 27 lutego – z krzyżem w ręku, na czele pokojowej procesji – wyruszył do podkrakowskiego miasteczka Podgórze. Tam napotkał oddział wojska austriackiego, który zaczął strzelać do tłumu. Od salwy zginął Dembowski. W tej sytuacji władze powstania podjęły decyzję o rezygnacji z dalszej walki. Wolne Miasto Kraków zostało za zgodą trzech zaborców wcielone do Austrii.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment manifestu Rządu Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej – dokumentu wydanego 22 lutego 1846 r.

Polacy! Godzina powstania wybiła – cała rozszarpana Polska dźwiga się i zrasta. [...] Powstańmy razem jak mąż jeden, a potęgi naszej żadna nie przemoże siła, będzie nam wolność, jakiej dotąd nie było na ziemi, wywalczymy sobie skład społeczeństwa, w którym każdy podług zasług i zdolności z dóbr ziemskich będzie mógł użytkować, a przywilej żaden i pod żadnym kształtem mieć nie będzie miejsca [...] w którym ziemia, dzisiaj przez włościan warunkowo tylko posiadana, stanie się bezwarunkową ich własnością, ustaną czynsze, pańszczyzny i wszelkie tym podobne niezależności bez żadnego wynagrodzenia, a poświęcenie się sprawie narodowej z bronią w ręku będzie wynagrodzone ziemią z dóbr narodowych.

1. Które z ugrupowań emigracyjnych głosiło takie hasła, jakie znalazły się w manifeście?
2. Co obiecywano chłopom za udział w powstaniu?

Rzeź galicyjska

Do klęski **powstania krakowskiego** przyczyniła się bez wątpienia wroga postawa chłopstwa wobec szlachty. Chłopi byli niezadowoleni z pańszczyzny, nie posiadali na własność uprawianej przez siebie ziemi, łatwo

▼ **Jan Lewicki, *Rzeź galicyjska*,** obraz z drugiej połowy XIX w.

Przyjrzyj się obrazowi i powiedz, za co chłopi galicyjscy byli nagradzani przez władze austriackie.

więc ulegli rozsiewanym przez władze austriackie plotkom o tym, jakoby uzbrojone oddziały szlachty chciały mordować chłopów. W lutym 1846 r. uzbrojone chłopskie bandy, kierowane m.in. przez chłopa **Jakuba Szelę**, zaczęły napadać na dwory, mordować właścicieli i ich rodziny oraz rabować dobytek. Rozruchy objęły zachodnią część Galicji. W ich wyniku śmierć poniosło ponad 1000 osób. Wśród ofiar byli nie tylko przedstawiciele szlachty, lecz także księża nawołujący do zaniechania okrutnej rzezi. Wydarzenia te nazywa się **rabacją** lub **rzezią galicyjską**. Wkrótce po upadku powstania krakowskiego, gdy chłopskie bandy przestały już być potrzebne zaborcy, wojska austriackie spacyfikowały wieś galicyjską.

SŁOWNICZEK

rabacja – powstanie chłopskie w Galicji w 1846 r. Termin pochodzi od niemieckiego słowa *rauben* – grabić, plądrować.

ZAPAMIĘTAJ

- W ramach represji po powstaniu listopadowym car Mikołaj I zlikwidował polską armię i polski sejm oraz poważnie ograniczył autonomię Królestwa Polskiego.
- W zaborze pruskim przedstawiciele inteligencji i ziemiaństwa zaczęli realizować program pracy organicznej, mającej przyśpieszyć przemiany gospodarcze i społeczne w Wielkopolsce, a tym samym umocnić polskość na tych ziemiach.
- W 1846 r. na skutek działania emisariuszy wybuchło krótkotrwałe powstanie krakowskie. Następnie – z inspiracji władz austriackich – w Galicji doszło do krwawej rabacji chłopskiej, w której życie straciło wielu przedstawicieli polskiej szlachty.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wymień działania, które podjęli Rosjanie, by zapobiec kolejnym polskim powstaniom.
2. Jakie skutki powstania listopadowego odczuli Polacy na ziemiach trzech zaborów?
3. Wymień przyczyny i skutki wybuchu powstania krakowskiego.
4. Jak oceniasz szanse na powodzenie powstania krakowskiego? Uzasadnij swoje zdanie.

7 Wiosna Ludów w Europie

Przypomnij, jakiego ustroju i jakich swobód obywatelskich domagali się liberałowie.

Przyczyny wystąpień rewolucyjnych

W latach 1848–1849 doszło do wystąpień rewolucyjnych we Francji, państwach niemieckich i włoskich, wielonarodowym cesarstwie Austrii, na części ziem polskich, a także w Rumunii, pozostającej pod zwierzchnictwem tureckim. Falę rewolucji i powstań, która ogarnęła wtedy Europę, nazwano **Wiosną Ludów**. Przyczyny tych wydarzeń były podobne: klęski głodu i kryzys gospodarczy, których skutki dały się odczuć na przełomie 1847 i 1848 r., żądania likwidacji absolutyzmu, a także dążenie do nadania lub rozszerzenia konstytucji, praw obywatelskich i narodowych.

Dwie rewolucje w Paryżu

Próby ograniczenia roli parlamentu i wolności prasy ponawiane przez króla Ludwika Filipa (panował w latach 1830–1848), a także klęski nieurodzaju, głód i kryzys gospodarczy, spowodowały olbrzymi wzrost niezadowolenia we francuskim społeczeństwie. Niezadowolenie budził też fakt, że w wyborach mogli brać udział jedynie zamożni obywatele. W **lutym 1848 r.** ludność Paryża zaczęła wznosić barykady i walczyć z oddziałami monarszymi. Na stronę rewolucjonistów przeszła część wojska. W tej sytuacji Ludwik Filip abdykował i udał się na emigrację do Anglii. W wyniku **rewolucji lutowej** w 1848 r. władzę w kraju przejął Rząd Tymczasowy, który ogłosił Francję **republiką** i w pierwszych miesiącach zatroszczył się o los najuboższych warstw ludności.

Jednak po niedługim czasie rząd zmienił postawę wobec robotników. Wywołało to wybuch niezadowolenia ubogich grup społeczeństwa. Pod koniec czerwca 1848 r. na ulicach Paryża pojawiły się znów barykady i doszło do walk robotników z siłami rządowymi. Tym razem wojsko w ciągu trzech dni krwawo stłumiło rozruchy i położyło kres tzw. **rewolucji czerwcowej**. Zabito kilka tysięcy robotników, a 11 tys. aresztowano.

W tej sytuacji w wyniku powszechnych wyborów przeprowadzonych w grudniu 1848 r. na prezydenta republiki został wybrany **Ludwik Napoleon Bonaparte** – bratanek cesarza Napoleona I. Ludwik Napoleon Bonaparte cieszył się popularnością zwłaszcza wśród dużej części chłopstwa, a także burżuazji i mieszczaństwa. Przedstawiciele tych warstw z sympatią odnosili się do tradycji napoleońskich, a obawiali się kolejnych krwawych zajść rewolucyjnych.

▲ **Napoleon III.** Ludwik Napoleon Bonaparte jako cesarz przybrał imię Napoleon III. Zwolennicy dynastii napoleońskiej (tzw. bonapartyści) za Napoleona II uznawali bowiem jedynego syna Napoleona I (zmarłego w 1832 r. w wieku 21 lat).

Bonaparte skorzystał z poparcia tych właśnie grup społeczeństwa i armii i przeprowadził wojskowy zamach stanu. Następnie w 1852 r. koronował się jako **Napoleon III** na **cesarza Francuzów**. Francja znów stała się monarchią konstytucyjną.

Wiosna Ludów w państwach niemieckich

Pod wpływem wiadomości docierających z Paryża ogarniętego rewolucją lutową wybuchły na początku marca 1848 r. **rewolucyjne rozruchy w Wiedniu**, stolicy cesarstwa Austrii, kilka dni później zaś **w Berlinie**, stolicy Królestwa Prus. Scenariusz w obu przypadkach był podobny. Ludność cywilna, głównie studenci i przedstawiciele mniej zamożnych grup społeczeństwa, wznosiła barykady i żądała **zniesienia absolutnych rządów** oraz **uchwalenia konstytucji**. Przerażeni rozwojem wypadków monarchowie Austrii i Prus początkowo godzili się na zwołanie ogólnokrajowych parlamentów złożonych z reprezentantów szerszych warstw społeczeństwa. Stanowiska w rządach powierzano politykom o liberalnych poglądach. W Austrii wprowadzono konstytucję gwarantującą znaczne swobody obywatelskie. Cesarz Ferdynand I zdymisjonował też znienawidzonego kanclerza Klemensa Metternicha, ponieważ było to jednym z żądań rewolucjonistów. W Prusach konstytucję miało przygotować Zgromadzenie Narodowe, ale pod koniec 1848 r. król rozwiązał parlament i nadał własną ustawę zasadniczą.

W październiku 1848 r. w Wiedniu wybuchła kolejna rewolucja w obronie swobód obywatelskich, ale została krwawo stłumiona przez wojska cesarskie. Nowy władca Austrii **Franciszek Józef I** postanowił osobiście nadać konstytucję, na mocy której monarcha zachowywał szerokie uprawnienia. Podobny był przebieg wypadków rewolucyjnych w innych państwach niemieckich, głównie na południu i zachodzie Związku Niemieckiego. W większości tych krajów nie udało się utrzymać liberalnych konstytucji uchwalonych w początkowej fazie rewolucji. Natomiast w przypadku Austrii trwałym sukcesem było utrzymanie **uwłaszczenia chłopów** zadekretowanego na początku Wiosny Ludów. Również w Prusach proces pełnego uwłaszczenia chłopstwa, rozpoczęty już w czasie wojen napoleońskich, został zakończony w 1850 r.

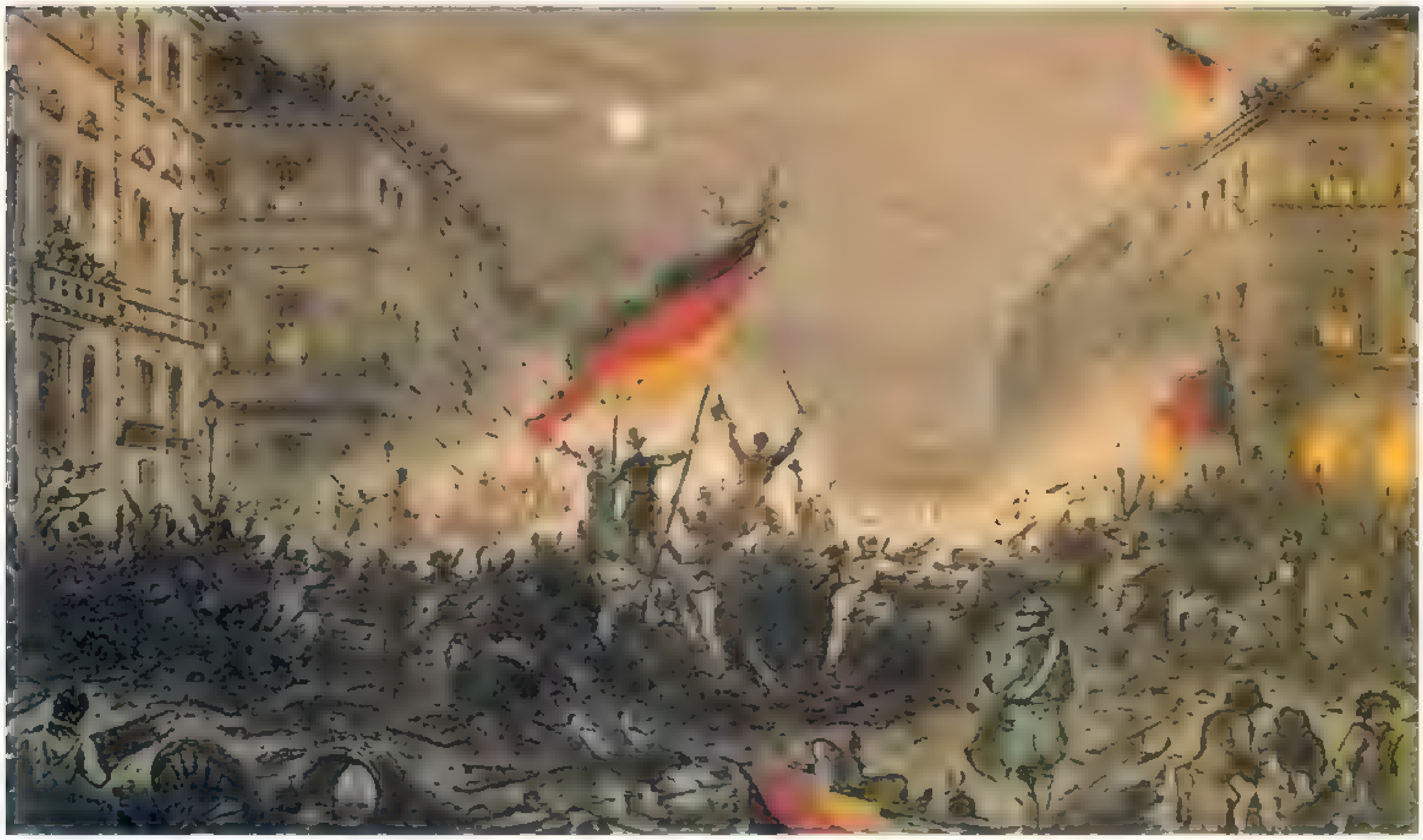

▲ **Barykady na ulicach Berlina w 1848 r.**, rycina z XIX w. Na pierwszym planie widoczny jest rewolucjonista z ruchu narodowego, trzymający czarno-czerwono-złotą flagę.

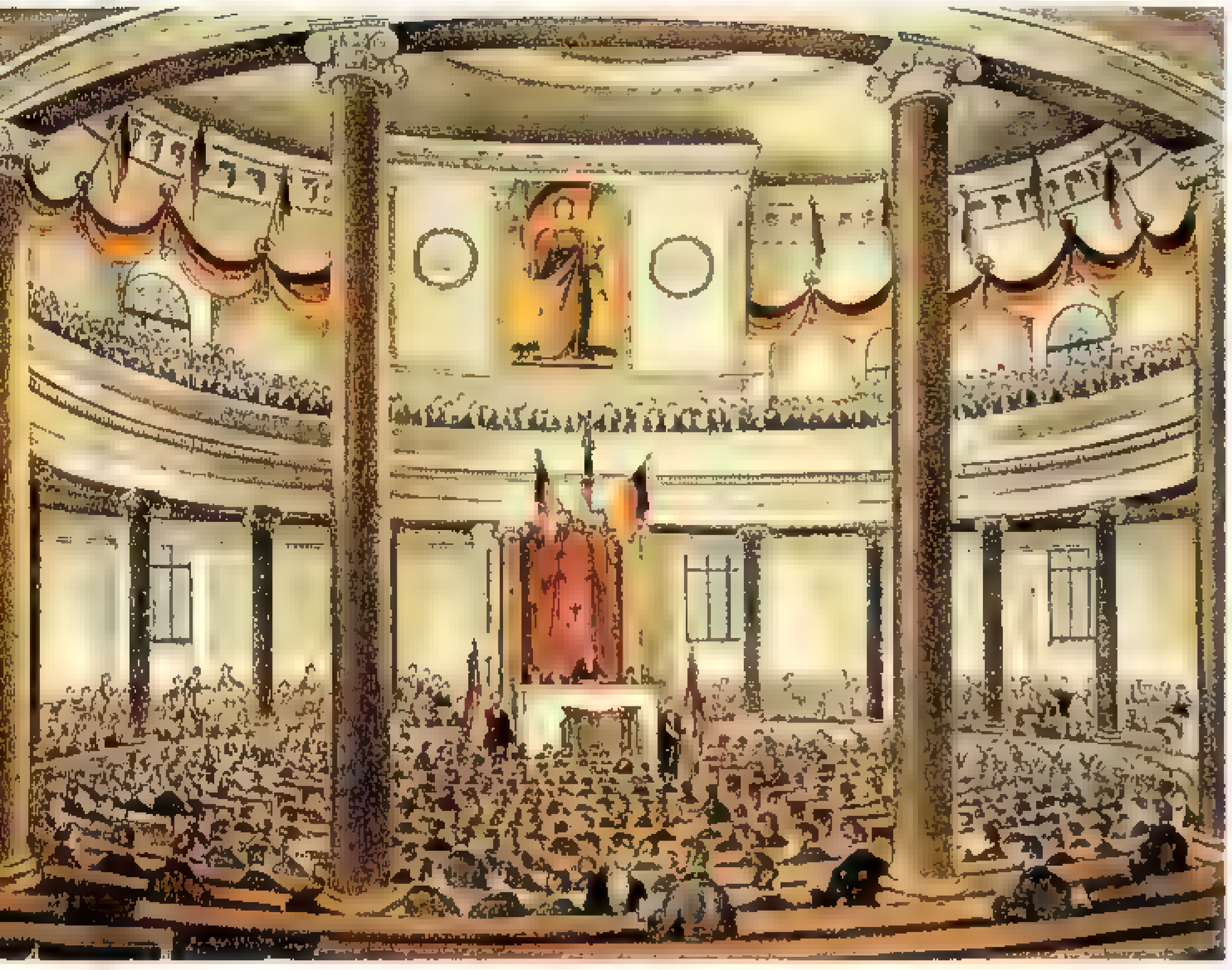

W następstwie wystąpień rewolucyjnych ożywił się ruch narodowy w Związku Niemieckim. W maju 1848 r. we Frankfurcie nad Menem zebrał się ogólnoniemiecki parlament, który w marcu 1849 r. uchwalił liberalną konstytucję nowego państwa związkowego. Na jego czele miał stać dziedziczny cesarz. Koronę zaproponowano królowi Prus Fryderykowi Wilhelmowi IV. Ten jednak nie chciał korony od rewolucjonistów, nie zaakceptował też uchwalonej konstytucji. Wkrótce armia pruska stłumiła ruchy wolnościowe, a parlament został rozwiązany.

◀ **Obrady ogólnoniemieckiego parlamentu frankfurckiego w kościele Świętego Pawła. Parlament ustanowił czarno-czerwono-złotą flagę jako symbol nowego kraju związkowego.**

◀ **Wiosna Ludów w Europie**

■ **Wskaż na mapie miasta, które były głównymi ośrodkami wydarzeń rewolucyjnych.**

▲ **Lajos Kossuth** (1802–1894) był przywódcą węgierskiego ruchu narodowo-liberalnego. Po wybuchu rewolucji w 1849 r. został wybrany na przywódcę Węgier. Obraz z drugiej połowy XIX w.

Opisz reakcje, jakie wzbudziło przemówienie Kossutha.

Powstanie węgierskie

Austria również krwawo stłumiła narodowe **powstanie na Węgrzech**, będących wówczas częścią państwa habsburskiego. Cesarz Franciszek Józef I nie chciał uznać dążeń Węgrów do posiadania własnego rządu, parlamentu i konstytucji uchwalonej wiosną 1848 r. (na których istnienie wyraził zgodę Ferdynand I – poprzednik Franciszka Józefa I). W odpowiedzi Węgrzy utworzyli Komitet Obrony z **Lajosem Kossuthem** [czyt. lajoszem koszutem] na czele. W kwietniu 1849 r. węgierski parlament uchwalił akt niepodległości kraju i Węgry ogarnęło powstanie narodowe. Wspierani przez ochotników, m.in. z Polski (w szeregach armii węgierskiej walczyło około 3 tys. Polaków), powstańcy węgierscy początkowo odnieśli szereg sukcesów. W 1849 r. głównym wodzem powstańczej armii węgierskiej został mianowany polski **generał Józef Bem**. Jednak Austria wezwała na pomoc wojska rosyjskie. Car Mikołaj I wysłał na Węgry armię na czele z feldmarszałkiem Iwanem Paskiewiczem. W sierpniu 1849 r. Węgrzy skapitulowali, a cesarz Franciszek Józef I cofnął przyznane im swobody.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment dokumentu z 14 kwietnia 1849 r., w którym Zgromadzenie Narodowe ogłosiło niepodległość Węgier.

My Zgromadzenie Narodowe, prawnie reprezentujące państwo węgierskie, tym uroczystym oświadczeniem ustanawiamy Węgry suwerennym państwem [...]. Przeszło trzysta lat temu naród węgierski swym wolnym wyborem wezwał na tron królewski dynastię austriacką w oparciu o dwustronne zobowiązania. I te trzy wieki były niczym innym jak trzema wiekami nieprzerwanych cierpień. Na podstawie tego wszystkiego [...] Węgry ogłasza się [...] wolnym, suwerennym państwem europejskim; ich jedność terytorialną ogłasza się za nierozdzielną, a ich całość niedotykalną.

1 Kogo reprezentowało Zgromadzenie Narodowe?
2 Jak uzasadniono fakt ogłoszenia niepodległości?
3 Sprawdź w dostępnych ci źródłach, kiedy na tronie Węgier zasiedli Habsburgowie.

Marcowe wystąpienia w Wiedniu odbiły się echem we **Włoszech**. Karol Robert, król Sardynii, wykorzystał chwilowe osłabienie Austrii i wypowiedział jej wojnę. Jednak Austriacy pokonali wojska włoskie. Na początku 1849 r. walki we Włoszech wznowiono; tym razem wojska austriackie znów szybko opanowały sytuację na Półwyspie Apenińskim. W rezultacie Karol Robert abdykował, a na tron wstąpił jego syn Wiktor Emanuel II.

Wiosna Ludów – klęska czy zwycięstwo rewolucjonistów?

Wszystkie rewolucje Wiosny Ludów zostały stłumione, a sukcesem zakończyła się tylko rewolucja lutowa we Francji. Mimo to w krajach niemieckich, zwłaszcza w Prusach i Austrii, absolutni monarchowie musieli w końcu poczynić pewne ustępstwa i zgodzić się na przekształcenie swoich państw w monarchie konstytucyjne, w których jednak uprawnienia parlamentów były ograniczone. Trwałym sukcesem dla najliczniejszej wówczas grupy społecznej – chłopstwa – było **uwłaszczenie** wprowadzone w okresie Wiosny Ludów w Austrii i zakończone niedługo później w Prusach.

Poza tym idee głoszone przez bardziej radykalnych uczestników Wiosny Ludów – swobody konstytucyjne i obywatelskie, walka o niepodległość, solidarność z narodami walczącymi o wolność czy też zjednoczenie Niemiec i Włoch – miały odżyć ponownie w niedalekiej przyszłości.

▲ **Franciszek Józef I.** Objął tron w wieku osiemnastu lat. Odebrał staranne wykształcenie i przeszkolenie wojskowe. Władał płynnie kilkoma językami, w oficjalnych kontaktach używał niemieckiego i węgierskiego, potrafił również wypowiedzieć kilka słów po polsku. Był jednym z najdłużej panujących monarchów w Europie – jego rządy przypadły na lata 1848–1916.

ZAPAMIĘTAJ

- W latach 1848–1849 w wielu krajach Europy Zachodniej i Środkowo-Wschodniej doszło do wystąpień rewolucyjnych, które nazywamy Wiosną Ludów.
- Uczestnicy rewolucji postulowali głównie zniesienie absolutyzmu oraz nadanie lub poszerzenie konstytucji. W państwach niemieckich i włoskich znaczenie miały także postulaty zjednoczenia Niemiec i Włoch, a na ziemiach polskich i Węgrzech – dążenia niepodległościowe.
- W lutym 1848 r. w wyniku rewolucji została obalona monarchia Burbonów i proklamowana II Republika Francuska, która przetrwała do koronacji Ludwika Napoleona Bonapartego na cesarza Francuzów (1852 r.).
- W marcu 1848 r. wybuchły rewolucje w Austrii i Prusach. Jesienią tego roku wystąpienia zostały stłumione, a monarchowie obu państw odeszli od liberalnego kursu. Fiaskiem zakończyły się także rewolucje w innych krajach niemieckich.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wymień przyczyny wybuchu Wiosny Ludów.
2. Wytłumacz, dlaczego te wydarzenia określane są jako Wiosna Ludów.
3. Powiedz, o co walczyli rewolucjoniści w poszczególnych krajach. Czy udało się im zrealizować swoje postulaty? Odpowiedź uzasadnij.

8 Wiosna Ludów na ziemiach polskich

Przypomnij, w jakich krajach doszło do wystąpień w czasie Wiosny Ludów.

Wiosna Ludów w zaborze pruskim

Mieszkańcy Wielkiego Księstwa Poznańskiego, ośmieleni wyrazami sympatii dla sprawy polskiej napływającymi z ogarniętego rewolucją Berlina, w marcu 1848 r. powołali do życia Komitet Narodowy. Przewagę mieli w nim umiarkowani działacze, którzy oficjalnie dążyli do poszerzenia autonomii Wielkiego Księstwa. Za zgodą władz pruskich, liczących się z wybuchem wojny z Rosją, otrzymali oni pozwolenie na tworzenie polskich oddziałów wojskowych. Zorganizował je i stanął na ich czele **Ludwik Mierosławski**, który powrócił z Berlina.

Pod koniec kwietnia wojska pruskie, wbrew umowie zawartej w kwietniu 1848 r. w Jarosławiu, przystąpiły jednak do likwidowania polskiej administracji cywilnej i polskiego wojska. Doszło wówczas do kilku bitew i potyczek. Chociaż niektóre z nich zakończyły się pomyślnie dla Polaków, powstańcy nie wierzyli w ostateczny sukces swojego zrywu i zaczęli wracać do domów. Finał trwającego zaledwie półtora miesiąca **powstania w Wielkopolsce** był przygnębiający. Jego najbardziej aktywnych uczestników władze pruskie ukarały wyrokami więzienia lub wydalenia z kraju. Pruska konstytucja z grudnia 1848 r. nie przewidywała już istnienia autonomicznego Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Zamiast niego utworzono Prowincję Poznańską, wchodzącą bezpośrednio w skład Królestwa Pruskiego.

▲ **Juliusz Kossak, *Bitwa pod Miłosławiem***, obraz z 1868 r. Była to największa bitwa w czasie powstania wielkopolskiego w 1848 r. Oddziały polskie pod dowództwem Ludwika Mierosławskiego odniosły zwycięstwo nad przeważającymi liczebnie żołnierzami pruskimi.

▲ Wiosna Ludów na ziemiach polskich

Wskaż tereny, na których doszło do wydarzeń Wiosny Ludów.

Wiosna Ludów w zaborze austriackim

Rewolucja marcowa 1848 r. w Wiedniu rozbudziła także nadzieje Polaków w zaborze austriackim. Do Krakowa przybyli działacze Towarzystwa Demokratycznego Polskiego z Wiktorem Heltmanem na czele. Wysunęli oni oficjalne żądania swobód obywatelskich, wolności słowa, wprowadzenia języka polskiego w urzędach i szkolnictwie oraz uwłaszczenia chłopów. We Lwowie i w Krakowie powołano do życia narodowe komitety, manifestowano na ulicach i tworzono niewielkie oddziały gwardii narodowej. Przygotowano nawet akt przyznania chłopom na własność uprawianej przez nich ziemi. Władze austriackie jednak przezornie dzień wcześniej, pod koniec kwietnia 1848 r., ogłosiły

▲ Zamieszki w Krakowie, obraz namalowany w setną rocznicę wydarzeń.

Opisz sytuację przedstawioną na ilustracji. Co świadczy o tym, że wystąpienia miały charakter narodowy?

uwłaszczenie w Galicji, co zniweczyło polskie plany. Wieś nie poparła sprawy narodowej. Armia austriacka szybko spacyfikowała Kraków, jesienią zaś – Lwów.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment odezwy Komitetu Narodowego Krakowskiego do obywateli Galicji Zachodniej z 7 kwietnia 1848 r.

Obywatele! [...] poczytujemy sobie za obowiązek odezwać się do was w przedmiocie, w obecnej chwili ze wszystkich najważniejszym. Chcemy mówić o uwłaszczeniu ludu wiejskiego, zniesieniu pańszczyzny, czynszów wszelkiego rodzaju ciężarów, jakimi obarczona była najliczniejsza klasa narodu naszego.

Dla całej bez wyjątku Polski wymierzenie zupełnej sprawiedliwości tej klasie jest kwestią pierwszej wagi, dla Was, obywatele, jest ona nierównie większej jeszcze. Stoją żywo w pamięci Waszej okropne sceny z 1846 roku. Nie samo dobro ojczyzny, nie sama miłość chrześcijańska, sprawiedliwości uczucie, ale jeszcze własny Wasz interes, bezpieczeństwo osób Waszych głośno wołają, abyście to żądanie stanowczo rozwiązali.

1. Do jakiej grupy społecznej należeli obywatele, do których zwrócił się Komitet Narodowy?
2. Co „okropnego" wydarzyło się w 1846 r.?
3. Dlaczego zdaniem autorów odezwy sprawa uwłaszczenia była pilna?

Udział Polaków w europejskiej Wiośnie Ludów

Polacy starający się realizować swoje marzenia o niepodległości wzięli udział w rewolucyjnych wystąpieniach zarówno za granicą, jak i na własnych ziemiach pod zaborem pruskim i austriackim. To właśnie wówczas w całej Europie słowo „rewolucjonista" zaczęto powszechnie kojarzyć ze słowem „Polak". Środowiska Wielkiej Emigracji stanowiły kadrę dla szeregów powstańców i rewolucjonistów w całej Europie. Olbrzymie znaczenie miał fakt, że polscy emigranci, zwłaszcza byli oficerowie armii Królestwa Polskiego, dysponowali dużym doświadczeniem wyniesionym z powstania listopadowego.

W niemieckiej Badenii, której rewolucyjny rząd złożył obietnicę wsparcia Polaków w ich walce o niepodległość, utworzono legion składający się z 300 polskich ochotników. Rozgłos zdobył polski legion sformowany przez Adama Mickiewicza we Włoszech, liczący około 200 żołnierzy (nazwany później **Legionem Mickiewicza**). Duże znaczenie miał postępowy program polityczny, w którym sławny poeta określał główne cele, o jakie miała walczyć ta formacja. Była w nim mowa m.in. o zagwarantowaniu we wskrzeszonej ojczyźnie wolności słowa, swobody dla wszystkich wyznań i religii, równości wszystkich obywateli wobec prawa (niezależnie od narodowości czy płci) oraz obieralności władz w państwie.

WARTO WIEDZIEĆ

„ZA WASZĄ I NASZĄ WOLNOŚĆ”

Głównodowodzącym armią włoskiego Królestwa Sardynii w walkach z Austriakami został mianowany generał **Wojciech Chrzanowski**, doświadczony weteran wojen napoleońskich i powstania listopadowego.

Międzynarodową sławę zdobył także jeden z najzdolniejszych oficerów powstania listopadowego – generał **Józef Bem**. Jesienią 1848 r. dowodził on austriackimi oddziałami rewolucyjnymi w Wiedniu. W następnym roku został mianowany głównym wodzem powstańczej armii węgierskiej.

Potem walczył na Węgrzech, a po upadku powstania przyjął islam i wstąpił do armii tureckiej, jednak ciągle snuł plany walki o niepodległość Polski. Ponoć ostatnie jego słowa przed śmiercią brzmiały: „Polsko, Polsko, ja cię już nie zbawię”.

Z kolei powstańczą armię sycylijską zorganizował i dowodził nią w 1849 r. **Ludwik Mierosławski**. Był on później także głównodowodzącym rewolucyjną armią w Badenii, wcześniej zaś stał na czele powstania w Wielkopolsce.

Generał **Henryk Dembiński**, powstaniec listopadowy, w 1849 r. dowodził armią węgierską. Po upadku powstania węgierskiego udał się do Turcji, gdzie wstąpił do wojska.

ZAPAMIĘTAJ

- Wiosną 1848 r. wybuchło krótkotrwałe powstanie w Wielkopolsce, które zakończyło się klęską. Doprowadziło ono do likwidacji autonomii Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Podobny los spotkał również polskie wystąpienia w zaborze austriackim.
- W wyniku powstania w Wielkopolsce władze pruskie zdecydowały się zakończyć proces uwłaszczenia chłopów na tych terenach. Aby pokrzyżować plany polskich działaczy, również władze austriackie wprowadziły uwłaszczenie w Galicji.
- Polscy emigranci, byli oficerowie armii Królestwa Polskiego, wzięli udział w szeregu zrywów rewolucyjnych i powstańczych w czasie Wiosny Ludów, głównie w Niemczech i we Włoszech. Niektórzy z nich dowodzili w tych krajach armiami powstańczymi.

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów przebieg Wiosny Ludów na ziemiach polskich.
2. Wyjaśnij, dlaczego nie doszło do wystąpień związanych z Wiosną Ludów na ziemiach polskich w zaborze rosyjskim.
3. Zapoznaj się z życiorysem Józefa Bema. Podaj argumenty, które uzasadniają nazwanie generała bohaterem trzech narodów. Skorzystaj z podręcznika i encyklopedii.

9 Rewolucja przemysłowa

Wymień najważniejsze wynalazki techniczne z końca XVIII w.

Wiek pary i żelaza

W Wielkiej Brytanii w ostatnich dziesięcioleciach XVIII w. zaczęła się **rewolucja przemysłowa**. Polegała ona na stopniowym **unowocześnianiu gospodarki**. Przełomowym wydarzeniem rewolucji przemysłowej było zastosowanie w maszynach napędu parowego. Znaczącą rolę odegrał Anglik James Watt [czyt. dżejms łot], który w drugiej połowie XVIII w. ulepszył istniejącą maszynę parową i wprowadził ją do masowej produkcji. Nowoczesne i coraz większe maszyny zestawiano pod jednym dachem. Tak powstały **fabryki**. Zastosowanie udoskonalonych maszyn wpłynęło na proces produkcji. Produkowano szybciej, taniej i wydajniej, np. maszyna przędzalnicza miała aż dwustukrotnie większą wydajność niż ręczny kołowrotek. Dzięki upowszechnieniu **silników parowych** nastąpił szybki rozwój włókiennictwa, górnictwa, hutnictwa i przemysłu maszynowego.

Rosło jednocześnie zapotrzebowanie na paliwo i surowce. Drewno (którego w Anglii zaczęło brakować) zastąpiono wydajniejszym **węglem kamiennym**. Do budowy elementów maszyn i wzmacniania konstrukcji hal fabrycznych potrzebowano żelaza. Coraz większą rolę odgrywała przemysłowa **produkcja stali** (stop żelaza z węglem w odpowiednich proporcjach).

Cechą rewolucji przemysłowej był wszechstronny rozwój całej gospodarki, to znaczy obejmujący wiele dziedzin wzajemnie zależnych od siebie. Przykładowo: potrzeba barwienia lub drukowania tkanin bawełnianych produkowanych przez przemysł lekki otwierała nowe możliwości przed rodzącym się przemysłem chemicznym, który wytwarzał wybielacze i barwniki.

W pierwszej połowie XIX w. nastąpił niespotykany w dziejach wzrost gospodarczy. Proces uprzemysłowienia objął najpierw **Wielką Brytanię**, a następnie kraje zachodniej Europy, m.in. **Niemcy**, **Francję**, **Holandię** i **Belgię**.

Kolej żelazna i statki parowe

Na potrzeby rozwijającego się przemysłu (konieczność przewożenia surowców i towarów) zmodernizowano środki transportu. Decydujący przełom w dziedzinie

▼ **Fabryka włókiennicza w XIX w.** Człowiek obsługujący kilka mechanicznych krosien produkował dwudziestokrotnie więcej tkanin niż tkacz pracujący ręcznie.

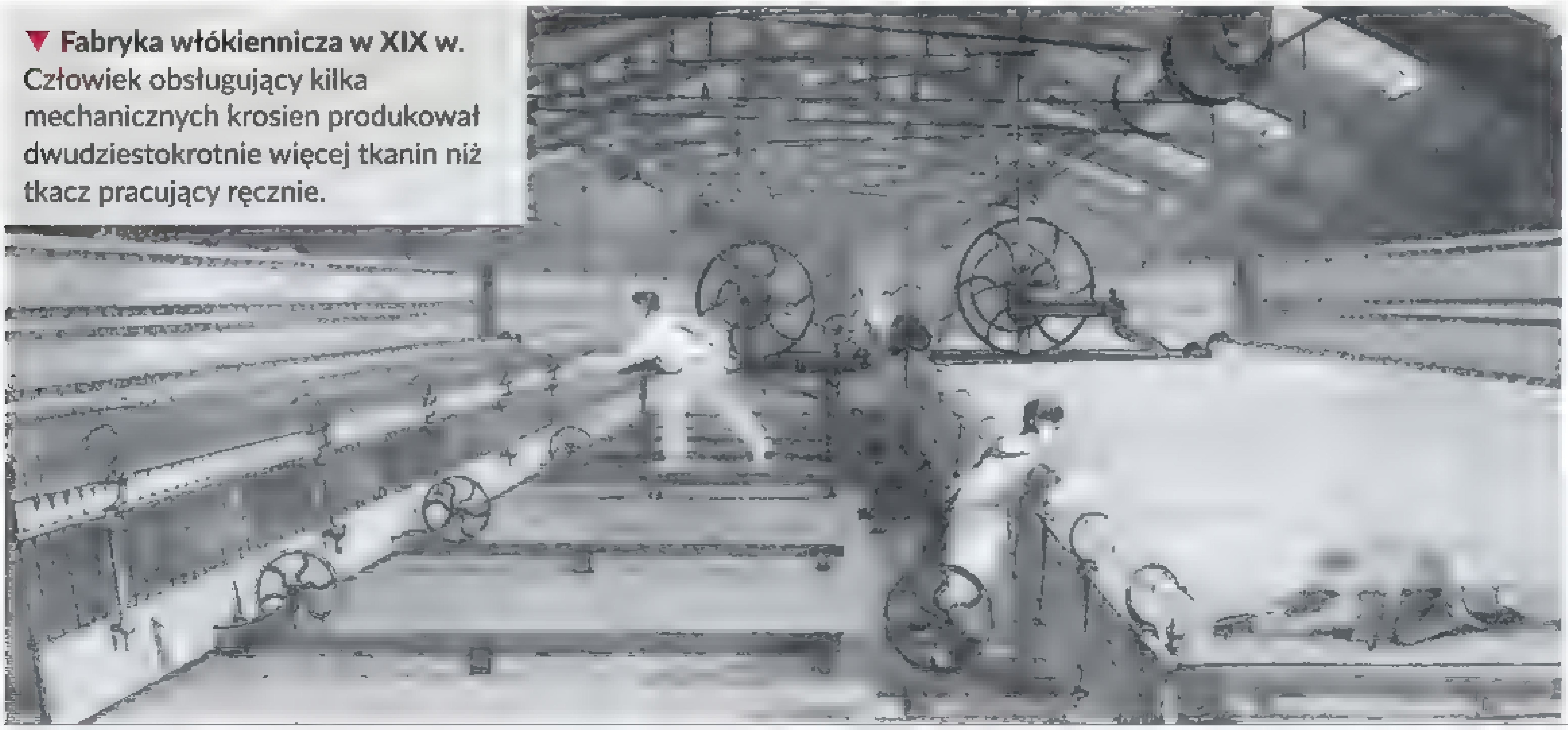

TEKST ŹRÓDŁOWY 1

Przeczytaj wierszyk zamieszczony w 1851 r. w jednej z warszawskich gazet.

Wieczna ci chwała, nieśmiertelny Wacie,
Coś sobie śpiący siedząc przy herbacie,
Z nudów wynalazł machiny parowe.
Przez ciebie teraz człowiek ptaka goni,
Bankructwa biednych tych przyczyną koni,
Tyś pierwszy zniszczył okręty żaglowe,
Przez ciebie ludzie, nim wiek jeszcze minie,
Wlecą na księżyc w parowej maszynie.

1. Wymień skutki wynalazku Watta, które opisuje autor.

transportu dokonał się za sprawą upowszechnienia **kolei żelaznej.** Pojedyncza lokomotywa napędzana silnikiem parowym zapewniała przewóz takiej ilości towarów, jaka wcześniej wymagała zaprzęgnięcia setek koni do setek wozów. W 1814 r. Brytyjczyk **George Stephenson** [czyt. dżordż stiwenson], uważany za twórcę kolejnictwa, zbudował swoją pierwszą lokomotywę. Po kilku latach otwarto w Wielkiej Brytanii **pierwszą publiczną linię kolejową** między Stockton a Darlington. W połowie XIX w. już wszystkie ważne miasta w Wielkiej Brytanii miały połączenia kolejowe. Również w innych krajach europejskich oraz w Stanach Zjednoczonych w latach 30. i 40. XIX w. z zapałem przystąpiono do budowy linii kolejowych. Do końca XIX w. powstały prawie wszystkie ważniejsze trasy kolejowe w Europie i Ameryce Północnej (w 1869 r. ukończono budowę pierwszego połączenia kolejowego między wschodnim a zachodnim wybrzeżem Stanów Zjednoczonych). System połączeń kolejowych scalał pod względem gospodarczym regiony i kontynenty. Budowa kolei żelaznej pobudzała rozwój hutnictwa i przemysłu maszynowego.

Równolegle rozwijał się **transport morski.** Drewniane jednostki żaglowe były wypierane przez coraz większe statki o napędzie parowym i o mocnej konstrukcji żelaznych kadłubów. Zastosowanie w okrętownictwie turbin parowych uczyniło transport morski wydaj-

▲ **Parowóz Rakieta** skonstruowany w 1829 r. przez George'a Stephensona. Stał się pierwowzorem wielu późniejszych konstrukcji. Był pierwszą lokomotywą, która jeździła do Darlington.

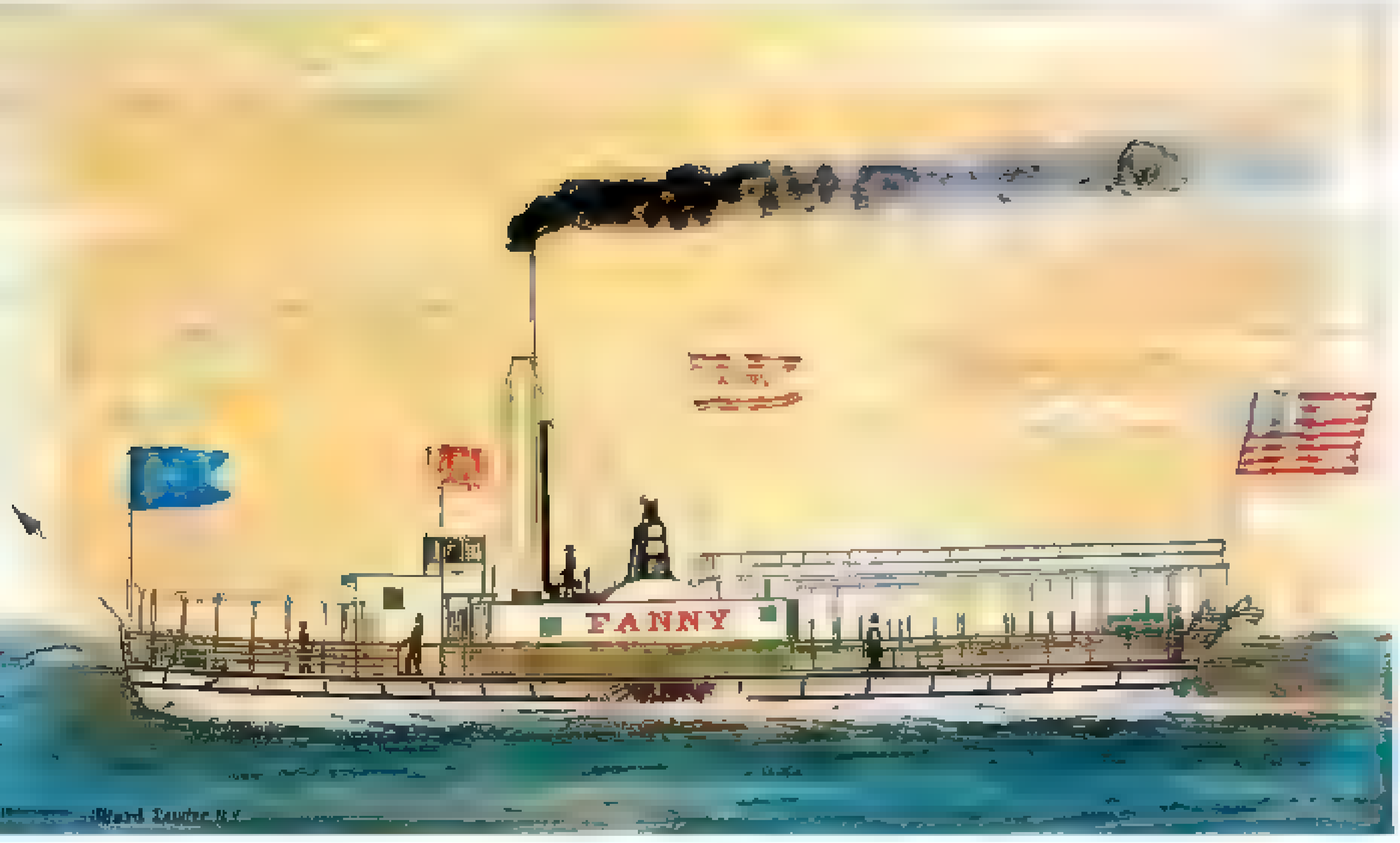

▲ Statek parowy z pierwszej połowy XIX w., ilustracja z epoki. Statek był poruszany kołem łopatkowym, które wprawiał w ruch silnik parowy. Para wodna pochodziła z kotłów podgrzewanych drewnem lub węglem.

niejszym, a także uniezależniało go w dużej mierze od warunków pogodowych. Żeglugę morską ułatwiło też wybudowanie wielkich kanałów, przede wszystkim Kanału Sueskiego (powstał w latach 1859–1869), który znacznie skrócił szlak morski z Europy do Azji. Zmiany w produkcji, transporcie i komunikacji przyczyniły się też do **rozwoju handlu** między różnymi państwami i regionami świata.

Wzrost liczby ludności

Wraz z rewolucją przemysłową nastąpił **dynamiczny wzrost liczby ludności**. Powodem tego zjawiska były postęp techniczny, zmiany w rolnictwie, upowszechnienie higieny i szczepień przeciw ospie. Liczba mieszkańców Europy w 1800 r. wynosiła około 160 milionów, a do roku 1850 wzrosła do ponad 260 milionów. Największy wzrost liczby ludności odnotowały miasta, ponieważ ludność wiejska przeprowadzała się tam w poszukiwaniu pracy w zakładach przemysłowych. W związku z tym wiele osad i miasteczek w ciągu kilku dziesięcioleci stało się wielkimi miastami. Zjawisko to nazywamy **urbanizacją**.

Czynnikiem warunkującym wzrost liczby ludności było wyraźne zwiększenie wydajności w rolnictwie. Przyczyniło się do tego **upowszechnienie płodozmianu** i zastosowanie **maszyn rolniczych**. Ważną rolę odegrało rozpowszechnienie nowych upraw, m.in. ziemniaków i kukurydzy. Dzięki szybkiemu transportowi (kolej i statki parowe) możliwy stał się dowóz produktów rolnych do regionów uprzemysłowionych w Europie z terenów uprawnych – pszenicy i kukurydzy z Kanady i Stanów Zjednoczonych, wołowiny z Argentyny, baraniny z Australii i Nowej Zelandii.

SŁOWNICZEK

urbanizacja – szybki wzrost liczby ludności miast związany z rozwojem przemysłu i przenoszeniem się ludności z obszarów wiejskich na tereny uprzemysłowione, gdzie łatwiej znaleźć pracę.

W XIX w. świat się kurczył również dzięki postępowi w dziedzinie łączności. Pierwszym urządzeniem, które pozwoliło na szybkie przesyłanie informacji na odległość, był **telegraf elektryczny**. Najpopularniejszy system telegrafii elektrycznej opracował w latach 30. i 40. XIX w. amerykański wynalazca **Samuel Morse** [czyt. mors]. W latach 50. kable telegraficzne układano już na dnie morskim. W 1858 r. przesłano pierwszą wiadomość telegraficzną po kablu ułożonym na dnie Atlantyku, jednak dopiero nowy kabel, zainstalowany w 1866 r., zapewnił stałą łączność między Europą a Ameryką. W latach 1867–1870 firma Siemens und Halske zbudowała najdłuższą na świecie linię telegraficzną łączącą Londyn, Berlin, Warszawę, Odessę, Teheran i Kalkutę.

▲ Aparat telegraficzny, początek XX w.

Przeobrażenia społeczne

W wyniku rewolucji przemysłowej ukształtowały się nowe grupy społeczne – **burżuazja** i **robotnicy**. Wcześniej najbogatszymi ludźmi byli niemal wyłącznie posiadacze ziemscy. W XIX w. dynamicznie rozwijały się przemysł i handel, w związku z czym obracanie pieniędzmi przynosiło wielokrotnie większe dochody niż posiadanie majątków ziemskich. Właściciele fabryk, kopalń, bogaci kupcy, bankierzy skupiali w swym ręku ogromny kapitał (dlatego nazywano ich **kapitalistami**). W tym stuleciu wyrosły wielkie domy bankierskie, a ich inwestycje w budowę linii kolejowych czy fabryk napędzały rozwój przemysłu. W drugiej połowie XIX w. powstały fortuny wielkich potentatów przemysłowych, np. rodziny Kruppów w niemieckim przemyśle stalowym, braci Michelinów [czyt. miszlenów] we francuskim przemyśle gumowym czy Andrew Carnegiego [czyt. karnegiego] w przemyśle stalowym w Stanach Zjednoczonych. Ponadto wykształciła się warstwa właścicieli mniejszych fabryk, ludzi wolnych zawodów, urzędników i oficerów. Tę część burżuazji określa się mianem klasy średniej. Cieszyła się ona zamożnością, posiadała domy i służbę, dbała o edukację swoich dzieci.

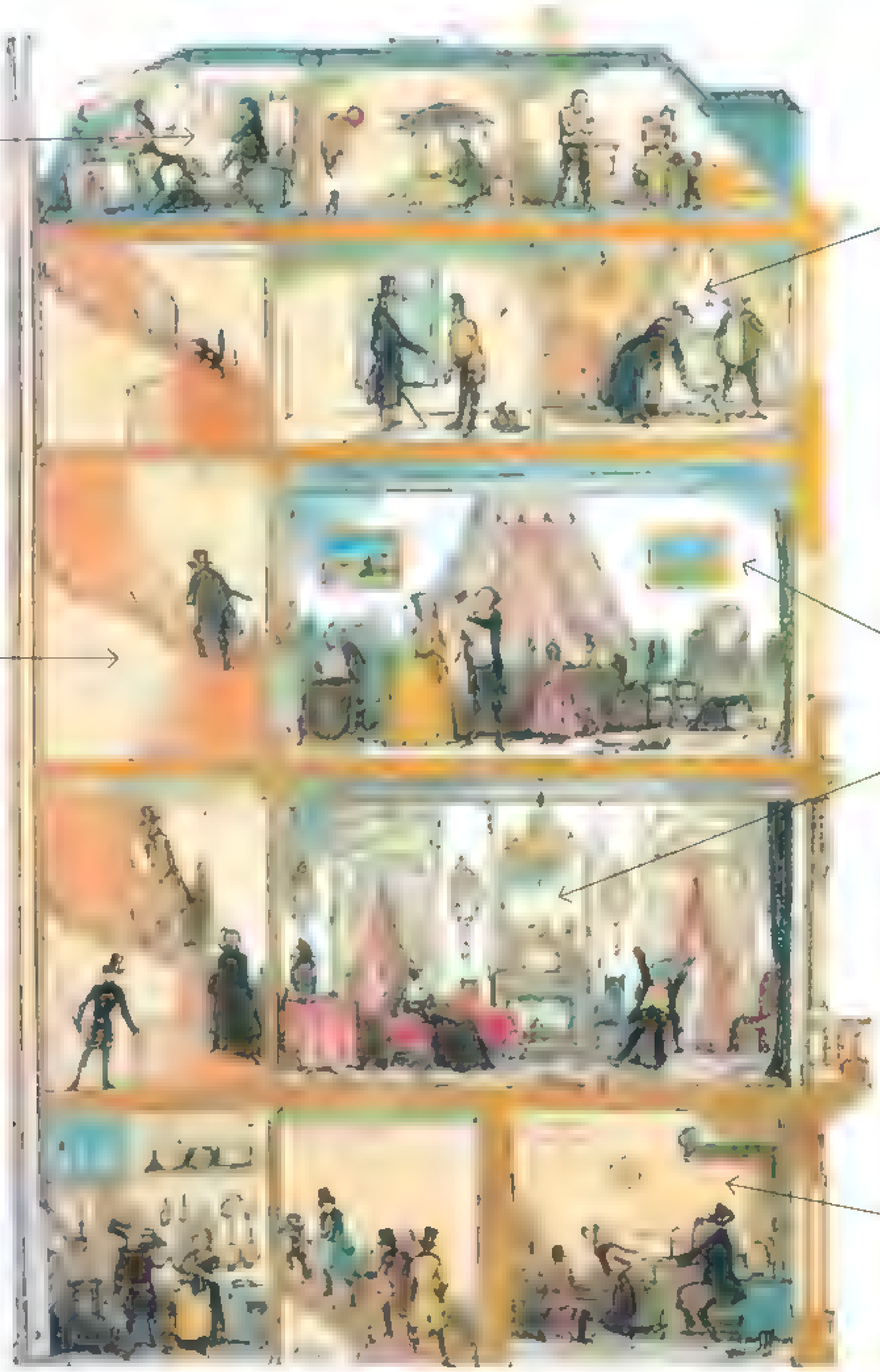

▶ Przekrój przez mieszczańską kamienicę z połowy XIX w.

Porównaj warunki życia mieszkańców. Do jakiej grupy społecznej należą lokatorzy poszczególnych pięter? Uzasadnij odpowiedź.

Podstawą utrzymania robotników była praca najemna w zakładach przemysłowych, za którą otrzymywali oni wynagrodzenie. **Robotników** początkowo rekrutowano z bezrolnych chłopów oraz z ludzi utrzymujących się z prac sezonowych, ponieważ przyciągała ich perspektywa lepszych zarobków. W okresie rewolucji przemysłowej robotnicy w fabrykach i kopalniach zarabiali dwa lub trzy razy więcej niż robotnicy rolni. Jednak w fabrykach musieli się poddać surowej dyscyplinie, pracować czternaście lub nawet szesnaście godzin na dobę w przegrzanych, dusznych, pełnych hałasu pomieszczeniach. Mieszkali w zatłoczonych przyfabrycznych dzielnicach, w bardzo złych warunkach higienicznych. Głodowe zarobki zmuszały niektórych rodziców do posyłania do pracy nawet kilkuletnich dzieci. Wśród rozgoryczonych robotników wybuchały żywiołowe bunty. Z czasem przybrały one formę **strajków**. Walka o poprawę warunków życia przyczyniła się do wzrostu świadomości społecznej i do organizowania się robotników w **związki zawodowe**. Najwcześniej powstały one w Wielkiej Brytanii.

▼ Pracownicy fabryk byli słabo wynagradzani i nie starczało im pieniędzy na jedzenie i opłacenie mieszkania. Z tego powodu w fabrykach często pracowały też dzieci.

TEKST ŹRÓDŁOWY 2

Śmierć dziecka w fabryce (fragment z gazety).

Dzisiejszego dnia [30 XII 1867] o godzinie 5 rano jedenastoletnia dziewczynka Anna Szulc, mieszkanka Łodzi, na skutek nieostrożności dostała się pod koła maszyny w fabryce Jakuba Petersena; pokaleczona śmiertelnie zawieziona została do szpitala już martwa.

1. Wyjaśnij, dlaczego praca w fabryce była niebezpieczna. Czy dziś dzieci mogą pracować w fabrykach? Uzasadnij swoją odpowiedź.

ZAPAMIĘTAJ

- W pierwszej połowie XIX w. w rozwoju gospodarczym przodowała Wielka Brytania. W tym kraju rozpoczęła się rewolucja przemysłowa, która z czasem objęła inne kraje, przede wszystkim Francję i Niemcy.
- Dzięki zastosowaniu maszyny parowej intensywnie rozwijał się przemysł. Do rozkwitu gospodarki przyczyniły się wynalazki takie jak kolej żelazna i statki o napędzie parowym. Umożliwiły one szybszy i tańszy transport ludzi i towarów.
- Wraz z rozwojem przemysłu szybko rosła też liczba ludności. Temu zjawisku towarzyszyła urbanizacja.
- W XIX w. zaszły ważne przemiany społeczne. Ukształtowały się nowe warstwy społeczne – burżuazja i robotnicy – których warunki życia bardzo się różniły. Robotnicy byli wyzyskiwani przez pracodawców, dlatego protestowali w formie strajków oraz zaczęli się zrzeszać w związki zawodowe.

PYTANIA I POLECENIA

1. W pierwszej połowie XIX w. Wielką Brytanię nazywano przenośnie fabryką świata. Dlaczego?
2. Wyjaśnij, dlaczego pierwszą połowę XIX w. nazywa się wiekiem żelaza i pary.
3. Wskaż czynniki, które doprowadziły do wzrostu liczby ludności w pierwszej połowie XIX w.
4. Scharakteryzuj grupy społeczne, które się wykształciły na skutek rewolucji przemysłowej.
5. Opisz warunki pracy robotników przemysłowych w pierwszej połowie XIX w.

Wycieczka do XIX-wiecznego miasta

Miasto przemysłowe

Nowe fabryki zakładano na obrzeżach miast. Wokół zakładów produkcyjnych wyrastały robotnicze osiedla, a przemysłowe osady w ciągu kilku dziesięcioleci rozrastały się do rozmiaru wielkich miast. Przykładem takiego miasta w Wielkiej Brytanii jest Manchester [czyt. menczester]. Do największych ośrodków przemysłowych należały m.in. Essen w Niemczech, Łódź w Królestwie Polskim, Katowice na Śląsku.

Osiedla robotnicze składały się z ceglanych kilkupiętrowych kamienic, tworzących wąskie ulice. Mieszkali tu słabo wynagradzani pracownicy fabryk. Warunki życia były skromne.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Oto opis XIX-wiecznego Manchesteru.

Trzydzieści czy czterdzieści manufaktur wznosi się na szczycie wzgórz [...].
Usłyszcie hałas pieców, ciężkie sapanie miechów. Dym powleka domy, uniemożliwiając słońcu rozjaśnianie domostw. W tym wiecznym mroku łatwo dostrzec bogactwo niektórych i mizerie większości, zaradność kilku fabrykantów, dla których pracują tysiące, i słabość poszczególnych osób, która okazuje się jeszcze większa, niż gdyby zostawić ich samych na środku pustyni. [...] Gęsta mgła spowija miasto, słońce podobne do jasnoszarego dysku już nie próbuje nawet pokonać dymu; to pod tą powłoką pracuje 300 000 ludzi.

1 Na podstawie tekstu opisz w kilku zdaniach specyfikę miasta przemysłowego i sytuację robotników.

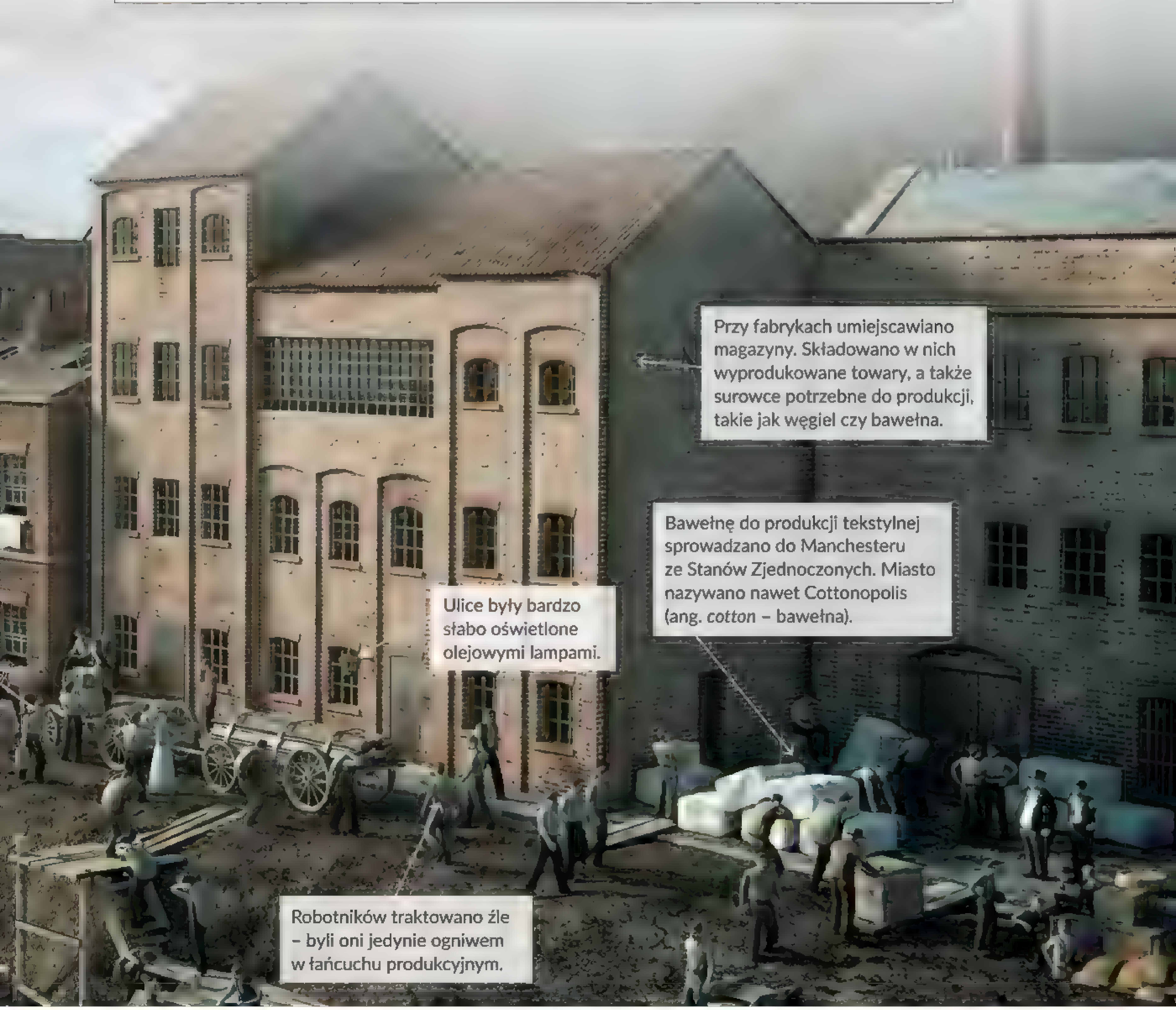

Pierwsza połowa XIX wieku

Odbudową ładu sprzed 1789 r. w Europie zajął się kongres wiedeński (1814–1815), obradujący w stolicy Austrii. Wiele ustaleń zawartych wtedy pomiędzy mocarstwami (Wielką Brytanią, Rosją, Austrią, Prusami, Francją) przetrwało przez następne dziesięciolecia i zapewniło tym państwom dominację w Europie. Nowy europejski ład został zbudowany na trzech zasadach przyjętych na kongresie wiedeńskim.

Porządkujemy wiedzę...

Zasady przyjęte na kongresie wiedeńskim
Równowaga sił pomiędzy europejskimi mocarstwami – żadne z mocarstw nie powinno zdobyć przewagi nad pozostałymi.
Restauracja – przywrócenie władzy w państwach Europy tym dynastiom (czyli monarszym rodom), które utraciły trony po 1789 r.
Legitymizm – każda władza monarsza została nadana rządzącym (czyli cesarzom, królom, książętom) przez Boga (a nie przez ludzi), dlatego bunt poddanych i pozbawienie monarchy tronu mają być traktowane jako zbrodnia.

- W 1815 r. utworzono sojusz chrześcijańskich monarchów Europy, czyli **Święte Przymierze**, w którym główną rolę odgrywały Rosja, Prusy i Austria. Miał on na celu utrzymanie międzynarodowego ładu ustanowionego na kongresie wiedeńskim.

- Zarówno w wyżej wymienionych mocarstwach, jak i w większości państw Europy panował absolutyzm (oprócz Wielkiej Brytanii). Natomiast Francja po 1815 r. stała się na powrót królestwem rządzonym przez dynastię Burbonów, posiadającym ograniczoną konstytucję. Dopiero w wyniku **rewolucji lipcowej** w 1830 r. doszło tam do rozszerzenia praw konstytucyjnych.

- W większości państw europejskich od lat 20. XIX w. wykształciły się dwa rywalizujące ze sobą obozy polityczne:
1) **liberałów**, domagających się nadania konstytucji (w monarchiach absolutystycznych) lub rozszerzenia praw konstytucyjnych (w monarchiach posiadających ograniczone konstytucje);
2) **konserwatystów**, dążących do zachowania tradycyjnych porządków i sprzeciwiających się zmianom proponowanym przez liberałów.

- Na kongresie wiedeńskim zapadły również decyzje dotyczące ziem polskich. W 1815 r. z terytorium byłego Księstwa Warszawskiego utworzono: autonomiczne **Królestwo Polskie** (tzw. Królestwo Kongresowe, zwane potocznie Kongresówką), połączone z Rosją unią personalną; autonomiczne **Wielkie Księstwo Poznańskie** w ramach Królestwa Prus; maleńką **Rzeczpospolitą Krakowską** (Wolne Miasto Kraków) pod kontrolą trzech mocarstw zaborczych. Po 1815 r. w najtrudniejszej sytuacji znaleźli się Polacy w zaborze austriackim (czyli w Galicji, która była prowincją Austrii) oraz na tzw. ziemiach zabranych (Litwa, Białoruś, Ukraina), włączonych bezpośrednio do Cesarstwa Rosyjskiego.

- Niepowodzeniem zakończyły się wszystkie próby polskich **powstań niepodległościowych** w pierwszej połowie XIX w.

- **Powstanie listopadowe** (1830–1831) zakończyło się klęską regularnej armii Królestwa Polskiego. W bitwie pod Grochowem oddziałom polskim udało się powstrzymać pochód armii rosyjskiej na Warszawę. Przełomowe znaczenie miała klęska zadana Polakom w bitwie pod Ostrołęką w maju 1831 r., następnie zaś – kapitulacja Warszawy we wrześniu 1831 r.

- Po przegranym powstaniu listopadowym Królestwo Polskie dotknęły poważne **represje** ze strony władz rosyjskich (tzw. caratu). Car zlikwidował polską armię i polski sejm, wprowadził też wieloletni stan wojenny i tym samym praktycznie zniósł autonomię Królestwa Polskiego (tzw. noc paskiewiczowska – od nazwiska carskiego namiestnika, generała Iwana Paskiewicza).

- Po przegranym powstaniu listopadowym ok. 10 tys. Polaków udało się na emigrację na zachód Europy, głównie do Francji (tzw. **Wielka Emigracja**). Tam kontynuowali oni działalność niepodległościową. We Francji przebywali

Porządkujemy wiedzę...

Ważniejsi dowódcy i dyktatorzy powstania listopadowego
Generał **Józef Chłopicki** – pierwszy dyktator powstania listopadowego; dobry żołnierz i dowódca, weteran wojen napoleońskich; krytycznie oceniał szanse powodzenia powstania listopadowego, poszukiwał porozumienia z carem.
Generał **Ignacy Prądzyński** – jeden z najzdolniejszych dowódców powstania listopadowego, autor planu kampanii wiosennej 1831 r., w której wojska polskie odniosły kilka zwycięstw (Wawer, Dębe Wielkie, Iganie).
Generał **Jan Skrzynecki** – nieudolny wódz naczelny wojska polskiego; przyczynił się m.in. do klęski wojsk polskich w bitwie pod Ostrołęką w maju 1831 r.
Generał **Jan Krukowiecki** – pod koniec powstania otrzymał szerokie uprawnienia, które przypominały władzę dyktatorską; źle przygotował obronę Warszawy we wrześniu 1831 r.; jest uważany za grabarza powstania listopadowego.

m.in. najwybitniejsi polscy twórcy epoki romatyzmu – poeci Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki i Zygmunt Krasiński, a także kompozytor i pianista Fryderyk Chopin.

- Po krótkotrwałym i nieudanym **powstaniu krakowskim** w 1846 r. Wolne Miasto Kraków zostało włączone do zaboru austriackiego (Galicji). Powstanie nie otrzymało żadnego wsparcia ze strony chłopów. Część chłopstwa wzięła natomiast udział w inspirowanej przez władze austriackie krwawej **rabacji (rzezi) galicyjskiej**, której ofiarami stali się głównie przedstawiciele rodzin szlacheckich, a także niektórzy duchowni.

- Klęska powstania listopadowego pogorszyła również sytuację Polaków w zaborze pruskim. Po 1831 r. ograniczona została autonomia Wielkiego Księstwa Poznańskiego, a władze pruskie rozpoczęły politykę germanizacji. W odpowiedzi przedstawiciele polskiej inteligencji (np. **Karol Marcinkowski**, **Hipolit Cegielski**) zaczęli realizować program pracy organicznej. Zależało im na rozwoju gospodarczym i umocnieniu polskości na ziemiach zaboru pruskiego.

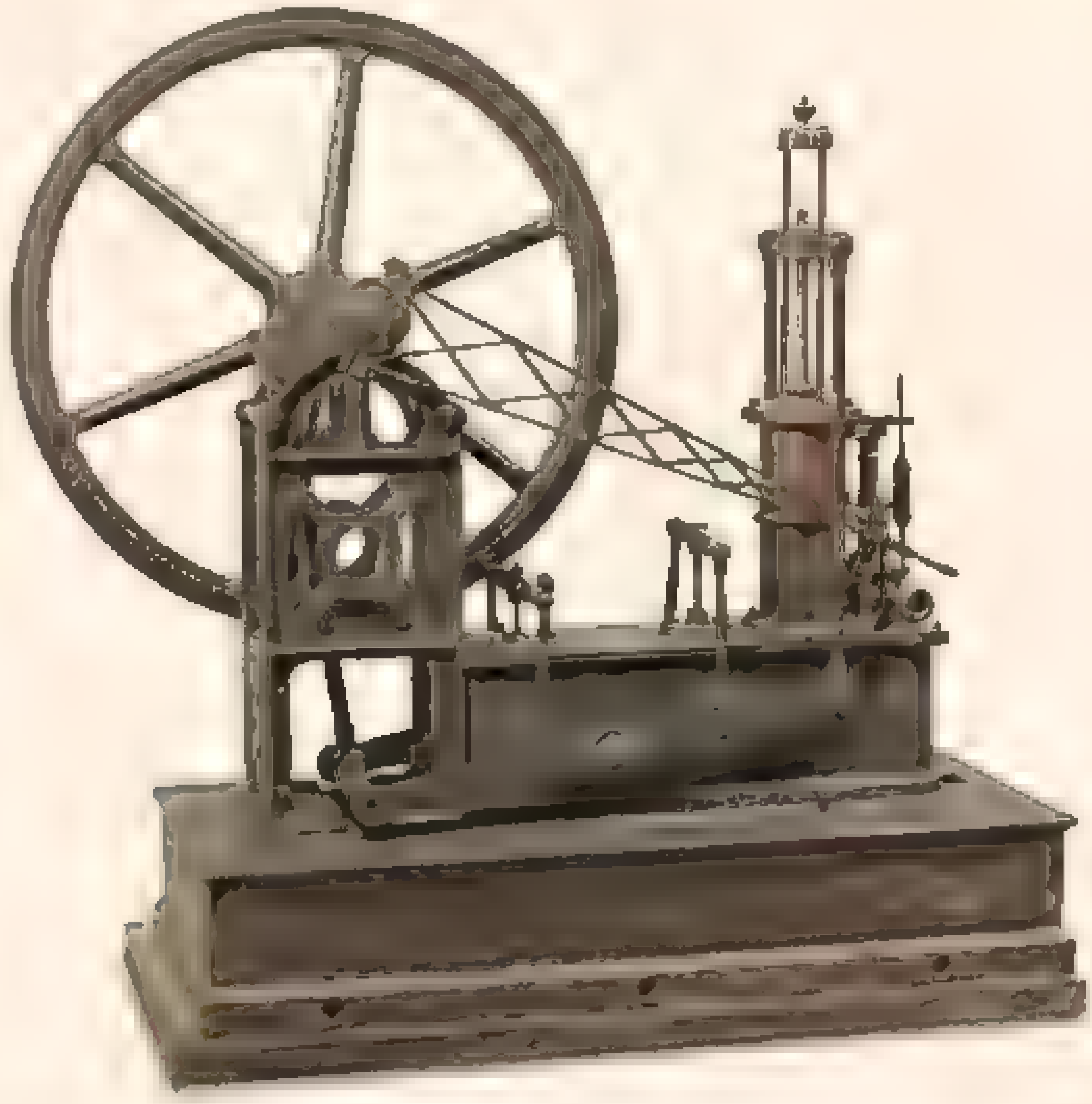

▲ Model maszyny parowej z tłokiem pionowym – konstrukcji Jamesa Watta. Zbiory Muzeum Miasta Stołecznego Warszawy.

- Do nadwerężenia porządku ustanowionego przez kongres wiedeński przyczyniła się dopiero fala rewolucyjnych wystąpień w wielu krajach Europy zwana **Wiosną Ludów** (1848–1849). W jej wyniku została ostatecznie obalona monarchia Burbonów we Francji (1848 r.). Francja stała się republiką (tzw. II Republika) i utrzymała ten ustrój do czasu, gdy jej prezydent (spokrewniony z Napoleonem I) koronował się na cesarza Francuzów jako Napoleon III (1852 r.).

- Wiosną 1848 r. wybuchły rewolucje w **Austrii** i **Prusach**. Jesienią tego roku wystąpienia zostały stłumione, a monarchowie obu państw odeszli od liberalnego kursu. Fiaskiem zakończyły się również rewolucje w innych krajach niemieckich, a także powstanie narodowe na Węgrzech (1849 r.).

- Polscy emigranci, byli oficerowie armii Królestwa Polskiego, wzięli udział w szeregu zrywów rewolucyjnych i powstańczych podczas Wiosny Ludów, głównie w Niemczech, we Włoszech i na Węgrzech. Niektórzy dowodzili w tych krajach armiami powstańczymi (np. generał **Józef Bem** pod koniec powstania na Węgrzech).

- W czasie Wiosny Ludów, po upadku krótkotrwałego **powstania w Wielkopolsce** (1848 r.), doszło do zniesienia autonomii Wielkiego Księstwa Poznańskiego i nasilenia germanizacji w zaborze pruskim. Brakiem sukcesu zakończyły się także polskie działania w 1848 r. pod zaborem austriackim – we Lwowie i w Krakowie.

● W XIX w. w Europie i Stanach Zjednoczonych nastąpił niespotykany wcześniej w dziejach wzrost gospodarczy. Przełomowym wydarzeniem było zastosowanie **silnika parowego** do budowy różnych maszyn. Pejzaż miast zaczął się zmieniać. Pojawiły się w nim m.in. szybko powstające fabryki. Konstrukcje hal fabrycznych i rozmaite elementy maszyn wytwarzano z żelaza. Dlatego też okres do lat 60. XIX w. nazwano epoką żelaza, pary i węgla.

● Przełom w dziedzinie transportu dokonał się za sprawą **kolei żelaznej.** W połowie XIX w. wszystkie ważniejsze miasta w Wielkiej Brytanii miały połączenia kolejowe, a już w 1869 r. ukończono budowę pierwszej transkontynentalnej linii kolejowej w Stanach Zjednoczonych. Równolegle rozwijał się transport statkami parowymi. Wielką inwestycją tamtych czasów było też wybudowanie Kanału Sueskiego. Postęp w produkcji i transporcie przyczynił się do rozwoju handlu światowego.

● Wraz z **rewolucją przemysłową** nastąpiła też **eksplozja demograficzna.** Zjawisku temu towarzyszyła urbanizacja. Coraz więcej ludzi żyło w miastach, wokół fabryk masowo wyrastały osiedla robotnicze.

● Jednocześnie ze zmianami w przemyśle zachodziły **przeobrażenia społeczne.** Wykształciły się nowe grupy społeczne: burżuazja i robotnicy. Do burżuazji należeli właściciele fabryk, wielcy potentaci przemysłowi. Położenie robotników było bardzo ciężkie: nie istniały przepisy regulujące ich prawa i obowiązki, pracowali po kilkanaście godzin dziennie, prawie nie mieli dni wolnych, otrzymywali niskie wynagrodzenia, mieszkali w bardzo złych warunkach. Bronią robotników stały się strajki. Z czasem organizowali się oni w związki zawodowe, które najwcześniej powstały w Wielkiej Brytanii.

Co nam zostało z tamtych lat...

Wystarczy spojrzeć choćby na dzisiejszy zestaw lektur szkolnych, żeby odnaleźć dzieła wybitnych polskich romantyków: Adama Mickiewicza, Juliusza Słowackiego czy Zygmunta Krasińskiego. Wystarczy również rzucić okiem na dział muzyczny z płytami w wielu księgarniach, aby zobaczyć, ile miejsca zajmują w nim wydawnictwa z muzyką Fryderyka Chopina. A poza tym...

Nazwy ulic

Warto spojrzeć na tabliczki z nazwami ulic wielu polskich miejscowości, aby zobaczyć, jak często widnieją na nich nazwiska Adama Mickiewicza, Juliusza Słowackiego, Fryderyka Chopina czy Józefa Bema.

PAMIĘTAJ O DATACH!

1814–1815	obrady kongresu wiedeńskiego
1815	utworzenie Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Poznańskiego i Rzeczypospolitej Krakowskiej
1830–1831	powstanie listopadowe
1831	początek Wielkiej Emigracji
1846	powstanie krakowskie i rabacja galicyjska
1848–1849	Wiosna Ludów w Europie

Warto przeczytać

S. Kieniewicz, *Samotnik brukselski. Opowieść o Joachimie Lelewelu*, Warszawa 1960.
J. Łojek, *Szanse powstania listopadowego*, Warszawa 1986.
W. Tokarz, *Sprzysiężenie Wysockiego i noc listopadowa*, Warszawa 1980.

TEKST

Cześć i skandale. O emigracyjnym doświadczeniu Polaków, *Alina Witkowska*

Jednym z motywów, ciągnących się przez wiele lat rozrachunków za powstanie listopadowe, był także swoisty bilans zysków i strat, jakie ponieśli uczestnicy tych wydarzeń. Inaczej mówiąc, pytanie o to, kto zyskał, a kto stracił na powstaniu. [...] A ceną najwyższą okazywała się emigracja. Absolutnie nieprzewidywalna zarówno w zakresie życiowych konsekwencji, własnej odporności psychicznej na rozłąkę z krajem, jak też braku wyobraźni nieogarniającej możliwości długiego trwania wychodźstwa, właściwie niemal bezkresnego. Czyż można wyobrazić sobie rzeczywistość niewyobrażalną, zupełnie nową, nie wspartą żadnym doświadczeniem? Jak się okazało, sięganie do doświadczeń Legionów Dąbrowskiego było analogią naciąganą i wręcz zwodniczą. Emigracja polistopadowa nie stała się formacją wojskową, a Europa ówczesna, ustabilizowana przez kongres wiedeński, nie miała potrzeb ani szans na wyłonienie „człowieka wieku" miary Napoleona. [...]

Niezależnie od tego, czy opuszczający Polskę zdawali sobie sprawę, że są twórcami zjawiska bezprecedensowego, byli nimi. Własnym losem, swoimi biografiami, uczuciami i umysłami stwarzali nowy kształt polskiej historii – emigrację, którą nazwano wielką. Prawdę mówiąc, kłopotliwa to nazwa [...]. Nie do liczebności należy [...] [ją] odnosić, choć sześć–siedem tysięcy ludzi, w tym elity polityczne i intelektualne, to niemało. Wielkość wynikała raczej z owego wzoru wzorów emigracji politycznych, jaki stworzyli. W ich odpowiedzialności za kraj, za wierność hasłom, dla których podjęli walkę z Rosją, za hojne obdarowywanie własnym życiem uwielbianej wówczas – wszak połowę wieku rozłamała Wiosna Ludów – skrzydlatej bogini wolności. Wielkość tkwiła także w szczegółach, w umiejętności organizowania instytucji życia społecznego, w trosce o szkolnictwo i kulturę, czego widoczne ślady pozostały do dziś, na przykład w postaci Biblioteki Polskiej. Jeśli porywali się na zadania częstokroć przekraczające finansowe możliwości tego środowiska, kierowała nimi szlachetna ambicja, aby pozostawić po sobie trwałe wartości i aby kiedyś oddać Polsce kapitał duchowy tutaj zgromadzony. Mimo że to oni właśnie stali się twórcami znaczącego dla dalszych dziesięcioleci XIX wieku podziału na kraj i emigrację, przechowywali ideę wspólnej Polski oraz nadrzędne pojęcie ojczyzny, której uchybić nie wolno.

Odpowiedzi do zadań zapisz w zeszycie.

ZADANIE 1.

Przeczytaj tekst i skorzystaj z wiedzy zdobytej na lekcjach. Wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

1. **Emigracja, o której mowa w tekście, ukształtowała się**
   A. w połowie XIX w.
   B. w trzeciej dekadzie XIX w.
   C. w epoce napoleońskiej.
   D. w drugiej dekadzie XIX w.
2. **Emigracja, o której mowa w tekście, została w polskiej tradycji nazwana wielką ze względu na**
   A. rolę, jaką jej członkowie odegrali wcześniej, w epoce wojen napoleońskich.
   B. liczbę polskich emigrantów, którzy osiedlili się wówczas w Europie Zachodniej.
   C. kulturalne, polityczne oraz organizatorskie dokonania polskich wychodźców.
   D. zwycięstwa polskich oddziałów biorących udział w powstaniu węgierskim w okresie Wiosny Ludów.
3. **Wśród zasług Wielkiej Emigracji autorka tekstu wymienia**
   A. dbałość o rozwój polskiej kultury.
   B. zorganizowanie powstania listopadowego.
   C. nadanie szerokich praw konstytucyjnych Królestwu Polskiemu.
   D. rozpoczęcie pracy organicznej w zaborze pruskim.
4. **Do wspomnianej w tekście elity politycznej i intelektualnej Wielkiej Emigracji możemy zaliczyć**
   A. Józefa Poniatowskiego i Zygmunta Krasińskiego
   B. Juliusza Słowackiego i Tadeusza Kościuszkę.
   C. Adama Jerzego Czartoryskiego i Józefa Poniatowskiego.
   D. Adama Mickiewicza i Adama Jerzego Czartoryskiego.
5. **Wśród uczestników Wielkiej Emigracji toczyły się dyskusje dotyczące**
   A. stosunku cara Aleksandra I do sprawy polskiej.
   B. osiągnięć polskiej literatury okresu oświecenia.
   C. oceny powstania listopadowego.
   D. oceny postanowień kongresu wiedeńskiego.

ZADANIE 2.

Przeczytaj fragment *Warszawianki*, pieśni napisanej na wieść o wybuchu powstania listopadowego i wykonanej po raz pierwszy 5 kwietnia 1831 r. w Teatrze Narodowym w Warszawie. Wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

Oto dziś dzień krwi i chwały,
Oby dniem wskrzeszenia był!
W tęczę Franków Orzeł Biały
Patrząc, lot swój w niebo wzbił.
Słońcem lipca podniecany
Woła na nas z górnych stron:
„Powstań Polsko, krusz kajdany,
Dziś twój tryumf albo zgon".

Hej! kto Polak na bagnety!
Żyj, swobodo, Polsko, żyj!
Takim hasłem cnej podniety,
Trąbo nasza wrogom grzmij!

1. **Okres, w którym powstała pieśń, był dla Polski**
   A. czasem pokoju i rozwoju gospodarczego.
   B. czasem walk zbrojnych.
   C. czasem upadku polskiego parlamentaryzmu.
2. **Sformułowania „W tęczę Franków" oraz „Słońcem lipca podniecany" nawiązują do:**
   A. rewolucji lipcowej we Francji.
   B. powstania niepodległej Grecji.
   C. zwycięstwa Napoleona I nad Rosjanami.
3. ***Warszawianka* była pieśnią**
   A. nawołującą do uspokojenia nastrojów rewolucyjnych.
   B. nawołującą do porozumienia między carem a Polakami.
   C. zagrzewającą Polaków do walki o niepodległość ojczyzny.

ZADANIE 3.

Przyjrzyj się obrazowi i wskaż poprawne dokończenia zdań.

1. **Obraz przedstawia**
   A. miasto przemysłowe.
   B. statek parowy.
   C. kolej żelazną.
2. **Tematyka obrazu świadczy o fascynacji malarza**
   A. przyrodą.
   B. wynalazkami pierwszej połowy XIX w.
   C. przemianami społecznymi.

▼ ***Deszcz, para, szybkość***, obraz **Williama Turnera** [czyt. łyliama tetnera] z 1844 r.

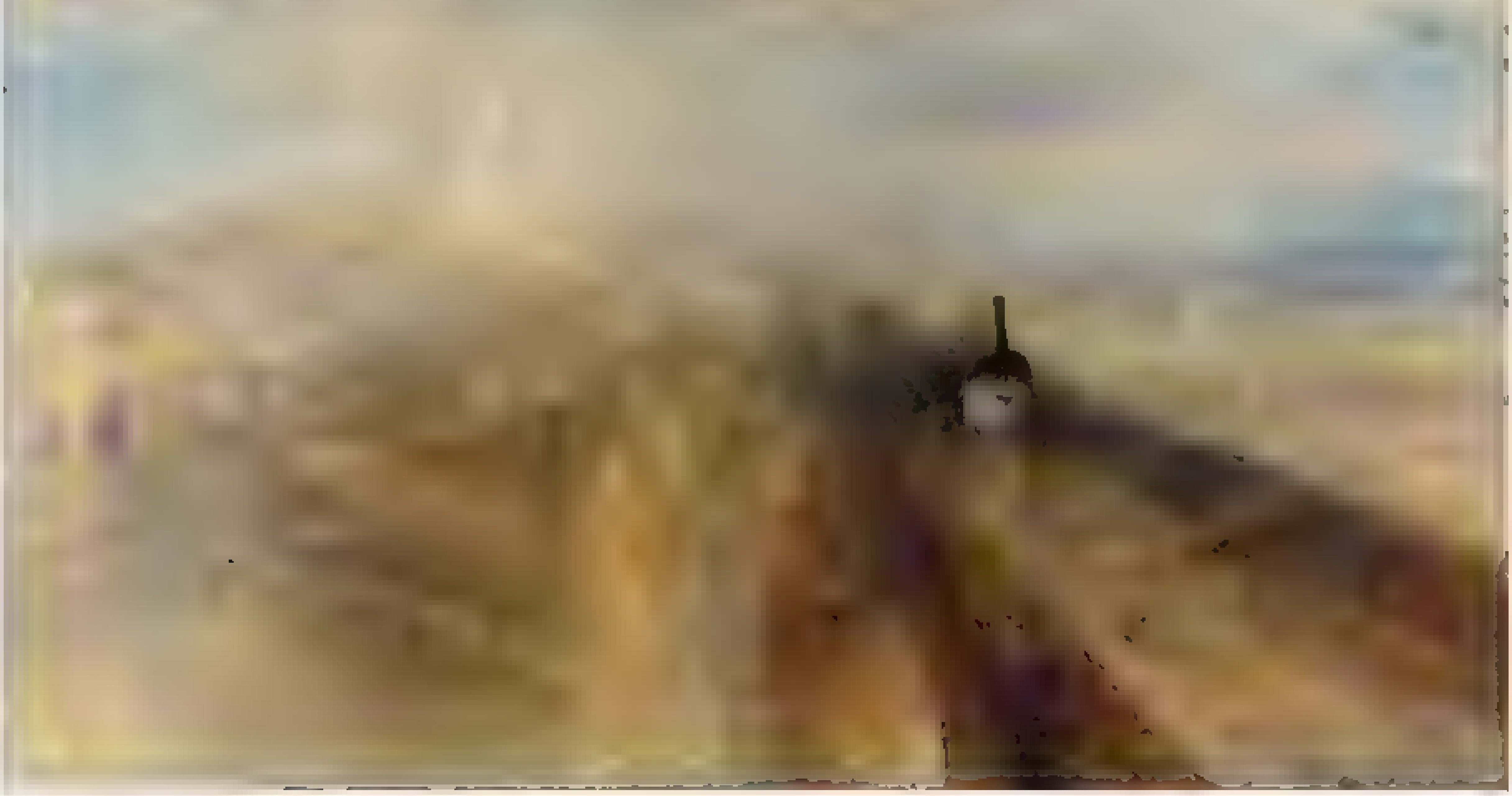

Druga połowa XIX wieku

DRUGA POŁOWA XIX WIEKU

- 1853–1856 wojna krymska
- 1861 powstanie zjednoczonych Włoch
- 1861–1865 wojna secesyjna w Stanach Zjednoczonych
- 1863–1864 powstanie styczniowe
- 1864 uwłaszczenie chłopów w Królestwie Polskim
- 1867 początek autonomii Galicji
- 1871 zjednoczenie Niemiec
- 1901 strajk szkolny dzieci we Wrześni

10 Zjednoczenie Włoch

Przypomnij, jakie hasła wysuwali uczestnicy Wiosny Ludów we Włoszech.

Wojna krymska i rozpad Świętego Przymierza

Do połowy XIX w. równowagę sił w Europie, ustaloną na kongresie wiedeńskim, gwarantował sojusz mocarstw Rosji, Prus, Austrii, Francji i Wielkiej Brytanii. Został on jednak zachwiany ze względu na konflikt związany z kryzysem wewnętrznym w Turcji. Rywalizacja o wpływy na tych terenach doprowadziła do tzw. **wojny krymskiej** (toczonej w latach 1853–1856).

Szczególnie zainteresowany sytuacją w Turcji był car Mikołaj I. Jego celem było przejęcie kontroli nad cieśninami łączącymi Morze Czarne z Morzem Śródziemnym (Bosforem i Dardanelami). W ten sposób chciał zwiększyć zyski z wymiany handlowej, rozszerzyć wpływy na Bałkanach i w basenie Morza Śródziemnego. Car liczył na wdzięczność Austrii, której udzielił poparcia, tłumiąc w 1849 r. powstanie węgierskie. Austria jednak zachowała neutralność w czasie wojny krymskiej i w ten sposób złamała solidarność łączącą państwa Świętego Przymierza.

Pretekstem do wszczęcia wojny stał się spór o opiekę nad miejscami świętymi dla chrześcijan w Palestynie (która znajdowała się w granicach imperium osmańskiego). Rosja zażądała opieki nad ludnością prawosławną w Turcji. Sułtan odmówił, ponieważ dawało to carowi możliwość ingerencji w wewnętrzne sprawy państwa. W 1853 r. rosyjskie wojska zajęły Mołdawię i Wołoszczyznę. W reakcji na agresję Turcja wypowiedziała Rosji wojnę. W 1854 r. do wojny po stronie Turcji przystąpiły Francja i Wielka Brytania. Wysłały flotę na Morze Czarne. Krym stał się głównym teatrem działań zbrojnych, stąd nazwa tej wojny. Jej najważniejszym epizodem było **oblężenie Sewastopola** przez wojska angielsko-francuskie. Trwało prawie rok i zakończyło się kapitulacją armii rosyjskiej. Wojnę zakończyło podpisanie w 1856 r. pokoju w Paryżu. Rosja musiała się wycofać z zajętych terytoriów tureckich i straciła prawo utrzymywania floty wojennej na Morzu Czarnym.

W 1855 r. do wojny krymskiej po stronie koalicji przyłączyło się włoskie Królestwo Sardynii i Piemontu. Zawiązany wówczas sojusz polityczny między Napoleonem III a premierem Camillo Cavourem [czyt. kawurem] otworzył drogę do zjednoczenia Włoch.

WARTO WIEDZIEĆ

W czasie wojny krymskiej książę Adam **Jerzy Czartoryski** dążył do utworzenia polskich oddziałów wojskowych pod zwierzchnictwem Turcji. W tym celu do Konstantynopola udał się niestrudzony Adam Mickiewicz. Chciał zorganizować tam legiony polskie i żydowskie, które miałyby wziąć udział w walkach z Rosjanami. Nagła śmierć poety w 1855 r. pokrzyżowała te plany. Natomiast na Bałkanach, przy wsparciu rządu brytyjskiego, zaczęto formować pułki tzw. kozaków sułtańskich pod dowództwem weteranów powstania listopadowego związanych z Hotelem Lambert. Koniec wojny krymskiej położył jednak kres tym planom. Cesarzowi Napoleonowi III na konferencji pokojowej w Paryżu w 1856 r. udało się jedynie uzyskać od cara Aleksandra II niezobowiązujące przyrzeczenie bardziej łagodnej polityki wobec Polaków

Camillo Cavour (1810–1861), liberał. Był zwolennikiem monarchii parlamentarnej, w odróżnieniu od włoskich rewolucjonistów, zwolenników republiki

Włochy przed zjednoczeniem

Od czasów średniowiecza na Półwyspie Apenińskim istniało wiele państw i państewek włoskich. W ich sprawy wewnętrzne często ingerowały inne państwa europejskie: na południu – Hiszpania, na północy – Francja rywalizująca z monarchią Habsburgów, która w XIX w. została przekształcona w cesarstwo Austrii. Pod jego panowaniem znajdowały się północnowłoskie prowincje Wenecja i Lombardia, co wywoływało sprzeciw we włoskim społeczeństwie. We Włoszech powszechne było pragnienie zjednoczenia. Od czasów Wiosny Ludów najsilniejsze włoskie państwo – królestwo Sardynii i Piemontu – miało liberalną konstytucję. Było też jedynym państwem, które w latach 1848–1849 czynnie wystąpiło z ideą częściowego zjednoczenia Włoch. Jego władca **Wiktor Emanuel II** (panował w latach 1849–1861) cieszył się wielką popularnością wśród Włochów.

Jednak warunkiem zjednoczenia było pokonanie Austrii oraz odebranie jej włoskich posiadłości. Takie zadanie wyznaczył sobie Camillo Cavour. Starał się uzyskać dla sprawy zjednoczenia międzynarodowe poparcie, dlatego wojska Piemontu wsparły Francję i Wielką Brytanię w czasie wojny krymskiej. Początkowo Cavour chciał zjednoczenia jedynie północnych Włoch. Uważał, że przyłączenie zacofanych cywilizacyjnie południowych ziem półwyspu byłoby zbytnim obciążeniem dla Królestwa Sardynii.

Wojna z Austrią

W celu realizacji swojego planu Cavour musiał znaleźć sojusznicze mocarstwo. Dlatego porozumiał się z cesarzem Napoleonem III i przekonał go do poparcia sprawy włoskiej. Uzgodniono, że po zwycięstwie nad Austrią północne Włochy zostaną przyłączone do Królestwa Sardynii. W zamian państwo włoskie miało odstąpić Francji przygraniczne, francuskojęzyczne terytoria Nicei i Sabaudii.

W kwietniu 1859 r. wybuchła wojna. Austria wypowiedziała wojnę Królestwu Sardynii. Wojska francuskie wkroczyły do Włoch. Połączone siły sardyńsko-francuskie pokonały armię austriacką pod Magentą [czyt. madżentą], a następnie pod Solferino. Austriacy ponieśli klęskę. Do Królestwa Sardynii przyłączono Lombardię, jednak Wenecja pozostała pod panowaniem Austrii.

Wyprawa Garibaldiego

Na wieść o zwycięstwach nad Austrią wybuchły powstania narodowe we włoskich księstwach i w Państwie Kościelnym. Miejscowe dynastie upadły, jedynie Rzym obroniła armia papieska, a później bezpieczeństwo zapewnił mu garnizon francuski. W marcu 1860 r. na podstawie przeprowadzonego głosowania za przynależnością do Piemontu opowiedzieli się mieszkańcy Toskanii, Modeny i Parmy oraz znacznej części Państwa Kościelnego. Na mocy rozejmu Francja otrzy-

WARTO WIEDZIEĆ

Wojska francusko-sardyńskie pokonały armię austriacką w bitwie pod Solferino 24 czerwca 1859 r. Bitwa była krwawa, kosztowała życie tysięcy żołnierzy. Szwajcarski finansista Henri Dunant [czyt. ań] przejeżdżał koło pobojowiska, na którym leżeli ranni. Widok był tak wstrząsający, że Dunant postanowił pospieszyć im z pomocą. Zorganizował okoliczną ludność, która przybyła na pole walki ze środkami opatrunkowymi i wodą. Zdarzenie to nasunęło mu pomysł stworzenia międzynarodowej organizacji, której celem byłaby pomoc żołnierzom poszkodowanym w walkach. Z jego inicjatywy w 1863 r. powstał Międzynarodowy Czerwony Krzyż.

▲ Znaczek pocztowy z podobizną Henriego Dunanta, nawiązujący do bitwy pod Solferino i założenia Czerwonego Krzyża. Wskaż na ilustracji elementy, które mówią o tych wydarzeniach.

Sprawdź w dostępnych ci źródłach, czym się zajmuje Międzynarodowy Czerwony Krzyż.

▼ *Garibaldi na czele czerwonych koszul w bitwie pod Calatafimi* (1860 r.), obraz z epoki.

mała Sabaudię i Niceę. Powstanie wybuchło również w Królestwie Obojga Sycylii.

Przełomowa dla sprawy zjednoczenia Włoch okazała się tzw. **wyprawa tysiąca**, prowadzona przez **Giuseppe Garibaldiego**, słynnego rewolucjonistę, który cieszył się sławą wielkiego patrioty. W maju 1860 r. oddziały czerwonych koszul (tak nazywano żołnierzy Garibaldiego, ponieważ nosili oni czerwone koszule) dotarły do Sycylii i rozpoczęły zwycięską ofensywę przeciwko panującej tam dynastii. Kiedy wojska wkroczyły do Neapolu, Cavour przestraszył się wystąpień ludności, które mogły zakończyć się ogłoszeniem republiki. Nie było to zgodne z jego planami zjednoczenia Włoch pod berłem króla Wiktora Emanuela II. Armia weszła więc na teren Królestwa Obojga Sycylii.

W 1860 r. mieszkańcy środkowych i południowych Włoch entuzjastycznie opowiedzieli się za połączeniem z Królestwem Sardynii. Podporządkował się temu również Giuseppe Garibaldi. W marcu **1861 r.** nowy parlament włoski w Turynie ogłosił **powstanie Królestwa Włoch**. Jego władcą został dotychczasowy król Sardynii i Piemontu – Wiktor Emanuel II. Był to przełomowy moment w historii Włochów. Jednak dzieło zjednoczenia nie było jeszcze zakończone. Poza granicami pozostawały m.in. Wenecja i Rzym, będący stolicą Państwa Kościelnego. W 1866 r. wojska włoskie, które wykorzystały zaangażowanie Austrii w wojnę z Prusami, zajęły Wenecję, a jesienią **1870 r.** – Wieczne Miasto, z którego wycofali się francuscy żołnierze, strzegący do tej pory niezawisłości Państwa Kościelnego (powstałego w VIII w.). Wkrótce parlament włoski ogłosił Rzym stolicą zjednoczonych Włoch.

▲ ***Garibaldi pomaga Wiktorowi Emanuelowi II założyć „but włoski"***, karykatura z epoki. Autor rysunku nawiązał do kształtu Półwyspu Apenińskiego.

Jakie elementy wskazują na to, że karykatura ta nawiązuje do zjednoczenia Włoch?

◀ Zjednoczenie Włoch w XIX w.

■ Wskaż tereny, które znalazły się w granicach zjednoczonego Królestwa Włoch w 1861 r.

ZAPAMIĘTAJ

- W latach 1853–1856 toczyła się wojna krymska. Przeciwko sobie stanęły mocarstwa, które na kongresie wiedeńskim wspólnie decydowały o kształcie Europy.
- Wiek XIX był okresem wielkich przemian na Półwyspie Apenińskim. Włosi żyjący w różnych państwach pragnęli zjednoczenia. Państwem, które podjęło tę misję, było Królestwo Sardynii (Piemont).
- W wyniku działań dyplomatycznych (sojusz z Francją) oraz wojny z Austrią doszło w 1859 r. do połączenia Królestwa Sardynii z Lombardią.
- W 1860 r. Giuseppe Garibaldi przyczynił się do zjednoczenia większości terytorium Włoch pod berłem króla Sardynii Wiktora Emanuela II. W 1861 r. proklamowano powstanie Królestwa Włoch.
- W 1870 r. wojska włoskie zajęły Rzym. Zostało zlikwidowane Państwo Kościelne, które istniało od VIII w.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment encykliki Piusa IX w sprawie władzy świeckiej papieży, 1859 r.

Ruchy rewolucyjne, które wybuchły w różnych państwach graniczących z papieskim przeciw prawowitym książętom, objęły, jak płomienie pożaru, niektóre prowincje nasze, które, podburzone pożałowania godnym przykładem, podniecone nadto przez agitację zagranicy, powstały przeciwko naszej ojcowskiej władzy i żądają poddania się rządowi, który w latach ostatnich wystąpił przeciwko nakazom prawowitej władzy Kościoła i prawom duchowieństwa. Potępiając tego rodzaju postępowanie i ubolewając nad tym, że pewna część ludności tych właśnie prowincji w taki sposób odpowiedziała na naszą miłość i opiekę, oświadczamy [...], że Stolica Święta potrzebuje władzy świeckiej, ażeby dla dobra religii, móc korzystać z pełną swobodą z duchownego autorytetu; tej to właśnie władzy wrogowie Kościoła chcą go pozbawić.

◀ **Papież Pius IX** (papież w latach 1846–1878) zaprotestował, gdy w 1870 r. państwo włoskie zajęło obszar Państwa Kościelnego. Papież i jego następcy uznawali się odtąd za więźniów Watykanu.

1. Jak Pius IX ocenia ruchy rewolucyjne? Do czego je porównuje?
2. Dlaczego Stolica Święta, zdaniem papieża, potrzebuje władzy świeckiej?

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, w jaki sposób doszło do rozpadu Świętego Przymierza.
2. Podaj przyczyny zjednoczenia Włoch.
3. Jaka była rola Garibaldiego w powstaniu Królestwa Włoch?

11 Zjednoczenie Niemiec

Przypomnij, czym się zakończyła próba zjednoczenia Niemiec w czasie Wiosny Ludów.

Polityka Żelaznego Kanclerza

Klęska Wiosny Ludów wywołała rozczarowanie w społeczeństwie niemieckim, które coraz mocniej popierało ideę zjednoczenia kraju. Podział Niemiec powszechnie postrzegany był jako czynnik hamujący rozwój kulturalny, społeczny i gospodarczy.

Na początku lat 60. XIX w. premierem rządu pruskiego został **Otto von Bismarck** [czyt. fon bismark]. Jego najważniejszym celem było wzmocnienie Prus przez likwidację Związku Niemieckiego, utworzonego na kongresie wiedeńskim. Bismarck swój zamiar realizował stopniowo i konsekwentnie.

Wojna z Austrią

W **1866 r.** Bismarck sprowokował wojnę z Austrią. Pretekstem do wojny stał się spór o zarząd księstw Szlezwik i Holsztyn. Bismarck mógł liczyć na neutralność Rosji i Francji oraz poparcie Włoch, które dążyły do odebrania Habsburgom Wenecji. Armia pruska zadała klęskę wojskom austriackim. Po przegranej Austriaków pod Sadową w 1866 r. działania wojenne zostały zakończone. Wówczas Bismarck kazał wstrzymać ofensywę. Jego celem nie było rozbicie Austrii, lecz wymuszenie jej zgody na likwidację Związku Niemieckiego. Rok później, z inicjatywy Prus, został rozwiązany Związek Niemiecki, a następnie utworzony **Związek Północnoniemiecki**, który objął wszystkie państwa niemieckie leżące na północ od rzeki Men. W ten sposób powstało jednolite państwo federalne (związkowe), w którym najsilniejszą pozycję miały Prusy. Na mocy konstytucji prezydentem Związku Północnoniemieckiego został król Prus Wilhelm I, a kanclerzem – pruski premier, czyli Bismarck. Austria utraciła wpływy w Niemczech.

◄ **Otto von Bismarck** (1815–1898). Swoje zasady polityczne wyraził w słynnym zdaniu wypowiedzianym w pruskim parlamencie: „Nie mowami i uchwałami większości będą rozstrzygane wielkie kwestie naszych czasów – to wielki błąd 1848 i 1849 – lecz krwią i żelazem". Po latach otrzymał przydomek Żelaznego Kanclerza.

Wojna francusko-pruska

Rozwój wypadków zaskoczył Napoleona III, który czuł się zaniepokojony polityką jednoczenia Niemiec przez Prusy. Odtąd oba mocarstwa przygotowywały się do wojny. Warto pamiętać, że Francja od dawna była przeciwna wzmocnieniu Niemiec i m.in. z tego powodu stoczyła z Habsburgami szereg wojen w epoce nowożytnej.

Latem 1870 r. wybuchł kryzys dyplomatyczny między Francją a Prusami, który doprowadził do wojny. Wojska pruskie szybciej przeprowadziły mobilizację (posłużyły się koleją do przemieszczania swoich oddziałów). Armia Prus, wspierana przez oddziały z innych krajów niemieckich, była też lepiej zorganizowana i dowodzona niż siły francuskie. We wrześniu 1870 r. **pod Sedanem** nad rzeką Mozą Prusacy rozbili i zmusili do kapitulacji armię francuską idącą na odsiecz tej twierdzy. Do niewoli dostał się sam cesarz Napoleon III. Wojnę zakończył **pokój podpisany 10 maja 1871 r. we Frankfurcie nad Menem**. Francja przyjęła twarde warunki: zmuszona była odstąpić Niemcom **Alzację** i **Lotaryngię** oraz zapłacić ogromną kontrybucję w wysokości 5 mld franków w złocie. Musiała też uznać nowy porządek w Niemczech.

WARTO WIEDZIEĆ

Na wieść o klęsce pod Sedanem wybuchła rewolucja w Paryżu. W jej następstwie obalono cesarstwo i proklamowano powstanie III Republiki Francuskiej. Ukonstytuował się Rząd Obrony Narodowej. Tymczasem armia pruska kontynuowała ofensywę, dotarła pod Paryż i rozpoczęła jego oblężenie. Minister Léon Gambetta wydostał się wówczas z Paryża – przeleciał balonem nad wojskami pruskimi i zorganizował na prowincji oddziały ochotników, których celem było nękanie wojsk pruskich. Mimo to Paryż skapitulował 28 stycznia 1871 r.

▲ ***Bitwa pod Sedanem z 1870 r.***, rycina z epoki. Żołnierzy pruskich rozpoznajemy po charakterystycznych pikielhaubach – hełmach zakończonych szpicem.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Akt kapitulacji Sedanu, 2 września 1870 r.

Pomiędzy niżej podpisanymi, szefem Sztabu Generalnego króla Wilhelma Pruskiego naczelnym dowódcą armii niemieckich a generałem [...] armii francuskich [...], została zawarta następująca umowa.

Art. 1. Armia francuska pod naczelnym dowództwem generała Wimpfen poddaje się, ponieważ obecnie została otoczona koło Sedanu przez przeważające wojska.

Art. 2. Przez wzgląd na dzielną obronę tej armii francuskiej otrzymają wolność wszyscy generałowie, oficerowie i urzędnicy w stopniu oficera, jak tylko zaręczą na piśmie słowem honoru, że do zakończenia obecnej wojny nie chwycą ponownie za broń i w żaden sposób nie będą przeciwdziałać interesom Niemiec. [...]

Art. 3. Całą broń i materiały wojenne składające się z chorągwi, orłów, armat, amunicji itp. przekaże się ustanowionej przez generała francuskiego w Sedanie komisji wojskowej, która natychmiast wyda je niemieckim komisarzom.

Art. 4. Twierdza Sedan zostanie przekazana w jej obecnym stanie i najpóźniej 2 września do dyspozycji J.K.M. Królowi Pruskiemu.

1. Wskaż w tekście przyczynę, dla której armia francuska poddała się armii pruskiej.
2. Jaki był los generałów i oficerów, którzy dostali się do pruskiej niewoli?

Zjednoczenie Niemiec

Zwycięstwo nad Francją wzbudziło w całych Niemczech patriotyczną euforię. Wykorzystał ją Bismarck i przekonał władców i rządy południowoniemieckich krajów do połączenia się we wspólne państwo. Dnia **18 stycznia 1871 r.**, a więc jeszcze przed kapitulacją Paryża, w sali lustrzanej pałacu Wersalskiego, w obecności władców państw niemieckich, Bismarck ogłosił **powstanie cesarstwa niemieckiego** (zwanego II Rzeszą Niemiecką). Datę tę uznaje się za moment zjednoczenia Niemiec. Nowe państwo było państwem związkowym, w którego skład wchodziły Prusy i mniejsze państwa niemieckie. Powołano Radę Związkową, złożoną z przedstawicieli państw niemieckich.

Niemcy otrzymały ustrój konstytucyjny: z dwuizbowym parlamentem, urzędem kanclerza, który objął Otto von Bismarck, oraz dziedzicznym cesarzem

◀ **Anton von Werner, *Wilhelm Pruski proklamujący powstanie cesarstwa niemieckiego 18 stycznia 1871 r.*,** obraz z epoki. Na stopniach stoi cesarz Wilhelm I, niżej widoczna jest postać w białym mundurze – Otto von Bismarck.

■ Wyjaśnij, dlaczego Bismarck wybrał Wersal jako miejsce ogłoszenia powstania cesarstwa niemieckiego.

– został nim król Prus Wilhelm I Hohenzollern. Wydarzenie to zakończyło proces zjednoczenia Niemiec.

W Europie zaczął się okres dominacji niemieckiej. Państwo to miało doskonale wyszkoloną i wyposażoną armię i dobrze rozwiniętą gospodarkę. Dzięki temu nie tylko wpływało na bieg wydarzeń w Europie, lecz także zabiegało o osiągnięcie dużych wpływów na innych kontynentach. W polityce zagranicznej Bismarck uważał Austrię za największego sojusznika Niemiec. W 1872 r. z inicjatywy kanclerza został zawarty sojusz trzech cesarzy – Niemiec, Rosji i Austro-Węgier (w 1867 r. cesarstwo Austrii i Królestwo Węgier zostały przekształcone w monarchię austro-węgierską, patrz s. 94). Głównym wrogiem Niemiec stała się Francja, która – upokorzona w wyniku przegranej wojny – dążyła do odzyskania utraconych terenów. Wrogość obydwu państw wpływała na politykę europejską.

▲ Zjednoczenie Niemiec w XIX w.

1. Skorzystaj z mapy i wymień kraje niemieckie, które weszły w skład nowo powstałego cesarstwa.
2. Wskaż te tereny, które zostały przyłączone do cesarstwa niemieckiego, mimo że nie były w Związku Północnoniemieckim.

ZAPAMIĘTAJ

- W połowie XIX w. najsilniejszym państwem niemieckim było Królestwo Prus.
- Pod rządami kanclerza Ottona von Bismarcka Prusy pokonały Austrię, a następnie – dzięki zwycięskiej wojnie z Francją (1870 r.) – zjednoczyły całe Niemcy (1871 r.).
- Na czele nowego państwa, cesarstwa niemieckiego, stanął król Prus Wilhelm I. Urząd kanclerza objął Otto von Bismarck.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wymień w punktach cele polityki Bismarcka, dążącego do zjednoczenia Niemiec.
2. Wymień etapy zjednoczenia Niemiec.
3. Wyjaśnij, dlaczego powstanie zjednoczonych Niemiec zakłóciło równowagę sił w Europie.

12 Wojna secesyjna w Stanach Zjednoczonych

Przypomnij, kiedy i w jakich okolicznościach powstały Stany Zjednoczone Ameryki.

Marsz na Zachód

W XIX w. Stany Zjednoczone Ameryki przeżywały okres dynamicznego rozwoju. Stopniowo powiększały swoje terytorium. Od Francji odkupiły **Luizjanę**, od Hiszpanii – **Florydę**, a od Rosji – **Alaskę**. W 1848 r. wygrały wojnę z Meksykiem o **Teksas** i ustanowiły swoją południową granicę wzdłuż rzeki Rio Grande. Nabytki te umożliwiały kolonizację zwartego obszaru kontynentu między Atlantykiem a Pacyfikiem.

Wskutek tego linia legendarnego i uwiecznionego w **westernach** północnoamerykańskiego pogranicza (tzw. **Dzikiego Zachodu**) przesuwała się na zachód. Najpierw dziewicze puszcze i prerie penetrowali **traperzy**, którzy parali się myślistwem. Później przybywali farmerzy, którzy działki ziemi kupowali za niską cenę. Kolonizacja ta odbywała się kosztem rdzennej ludności indiańskiej, którą brutalnie wypierano z jej ziem, skazywano na zagładę lub zamykano w **rezerwatach**.

Na pozyskiwanych obszarach Stany Zjednoczone nie tworzyły kolonii. Sami osadnicy organizowali system zarządzania tymi terytoriami – wybierali gubernatorów i inne władze, uchwalali konstytucje stanowe i jako obywatele nowego stanu byli przyjmowani do Unii (czyli Stanów Zjednoczonych Ameryki).

Północ i Południe

Rozwój Stanów Zjednoczonych nie przebiegał równomiernie. Intensywniej przeobrażały się stany północne. Głównie tam przybywali nowi imigranci, rozwijał się przemysł, w którym pracowali najemni robotnicy, produkcja rolna zaś zorganizowana była w rodzinnych **farmach**. Uprawiano na nich pszenicę i kukurydzę, hodowano bydło.

Tymczasem na południu Stanów Zjednoczonych w gospodarce dominowały wielkie plantacje. Pracowali na nich czarnoskórzy niewolnicy, a uprawiano tam przede wszystkim **bawełnę**, rzadziej tytoń, trzcinę cukrową i ryż. Jeszcze w 1860 r. ponad połowę wartości amerykańskiego eksportu stanowiła bawełna. Trafiała ona do angielskich i francuskich fabryk włókienniczych. Na Południu pielęgnowano swoją odrębność, folklor oraz religijność. Biali mieszkańcy tych terenów byli silnie przywiązani do instytucji niewolnictwa. Nawet na małych farmach i w rodzinnych warsztatach wykorzystywali pracę czarnych niewolników.

Spór o niewolnictwo

Narastające różnice między Południem a Północą prowadziły do konfliktów politycznych. Mieszkańcy stanów północnych domagali się od Kongresu wprowadzenia lub utrzymania wysokich ceł na towary sprowadzane z zagranicy. Pragnęli chronić przemysł przed konkurencją towarów z krajów europejskich. Z kolei mieszkańcy stanów południowych domagali się ustaw gwarantujących wolny handel z zagranicą. Eksportowali bowiem bawełnę, a w zamian importowali towary przemysłowe.

Z czasem największe napięcia w stosunkach między stanami południowymi i północnymi wywołała sprawa niewolnictwa. Na początku XIX w. Kongres zakazał sprowadzania niewolników z Afryki, nie zabronił jednak ich posiadania. Mieszkańcy Północy uważali niewolnictwo za ponury przeżytek, niestosowny w państwie, które wyrosło z tradycji wolnościowych. Dlatego też w swoich stanach go zakazali. Aktywiści działający w towarzystwach przeciwników niewolnictwa apelowali o jego zniesienie we wszystkich stanach. Takie poglądy doskonale wyrażała powieść Harriet Beecher Stowe [czyt. biker stoł] *Chata wuja Toma*.

Wśród mieszkańców stanów południowych zaczęło panować poczucie zagrożenia. Byli oni mniej liczni od obywateli stanów północnych, dlatego obawiali się

trwałej utraty wpływów w Kongresie i przegłosowywania w nim niekorzystnych dla siebie ustaw.

Unia i Konfederacja

W 1860 r. wybory prezydenckie wygrał **Abraham Lincoln**. Cieszył się on opinią zdecydowanego zwolennika zniesienia niewolnictwa. Rozgoryczeni mieszkańcy Południa nie pogodzili się z tym wyborem. W **1861 r.** jedenaście stanów południowych ogłosiło **secesję** i utworzyło oddzielne państwo: **Skonfederowane Stany Ameryki** (w skrócie **Konfederację**). Następnie przyjęło własną konstytucję i wybrało swojego prezydenta.

Lincoln uznał secesję za bezprawną i był gotów walczyć w obronie jedności Unii. Podobnie sądziła większość mieszkańców Północy (potocznie nazwano ich **Jankesami**). Do walki w obronie swojej ojczyzny gotowi byli też mieszkańcy Południa (czyli **Konfederaci**). Stosunek sił był nierówny. Ludność Unii liczyła 22 mln, a ludność Konfederacji – zaledwie 9 mln (w tym ponad 3 mln niewolników, na których lojalność nie można było liczyć). Jeszcze większa dysproporcja panowała w potencjale gospodarczym.

▲ **Abraham Lincoln**, prezydent Stanów Zjednoczonych w latach 1861–1865

Mimo to Konfederaci wierzyli w zwycięstwo. Mieli doskonałych oficerów i żołnierzy, liczyli też na interwencję państw europejskich, zwłaszcza Wielkiej Brytanii, która była odbiorcą amerykańskiej bawełny. Zresztą obie strony zakładały, że losy konfliktu rozstrzygnie jedna zwycięska kampania zakończona zajęciem stolicy wroga. Jednak wojna przybrała formę wieloletnich i krwawych zmagań, które wyczerpywały zasoby obu przeciwników. Armia Północy, dowodzona przez generała **Ulyssesa Granta** (1822–1885), stosowała taktykę spalonej ziemi. Chodziło o zmuszenie do kapitulacji stanów południowych, które były pustoszone, a ich ludność mordowano.

Ostatecznie **wojna secesyjna (1861–1865)** zakończyła się zwycięstwem Unii. Straty były ogromne: od chorób i ran zginęło 620 tys. Amerykanów (więcej niż we wszystkich innych wojnach, w których kiedykolwiek uczestniczyli żołnierze Stanów Zjednoczonych). Za taką cenę ludzkich istnień została uratowana jedność kraju.

WARTO WIEDZIEĆ

Konfederaci, choć byli mniej liczni i słabsi pod względem gospodarczym, przez pierwsze dwa lata wojny secesyjnej utrzymywali przewagę. Pod dowództwem wybitnego stratega gen. Roberta Edwarda Lee [czyt. li] (1807–1870) wygrywali bitwy i powstrzymywali nieudolnie prowadzone ofensywy wojsk Północy. Mimo to nie zmusili Unii do kapitulacji i uznania secesji. Tymczasem siły Konfederatów topniały. Szczególnie dotkliwa była blokada portów Południa przez okręty wojenne Północy. Uniemożliwiała import broni i eksport bawełny, który był głównym źródłem dochodów. Nie doszło też do spodziewanej interwencji Wielkiej Brytanii. W 1863 r. generał Lee podjął próbę przeprowadzenia decydującej ofensywy w kierunku Waszyngtonu, która miała zakończyć wojnę zwycięstwem Konfederacji. Jednak w niezwykle krwawej trzydniowej bitwie pod Gettysburgiem poniósł porażkę i został zmuszony do odwrotu. Bitwa ta była punktem zwrotnym w wojnie secesyjnej.

SŁOWNICZEK

secesja (łac. *secessio* – oddzielenie się) – w dziejach Stanów Zjednoczonych wystąpienie jedenastu stanów południowych z Unii, co spowodowało wojnę (zwaną secesyjną) w latach 1861–1865.

▼ **Bitwa pod Gettysburgiem**, stoczona w dniach 1–3 lipca 1863 r., ilustracja z XIX w.

Wskaż na ilustracji żołnierzy Północy.

▲ Żołnierz Południa.

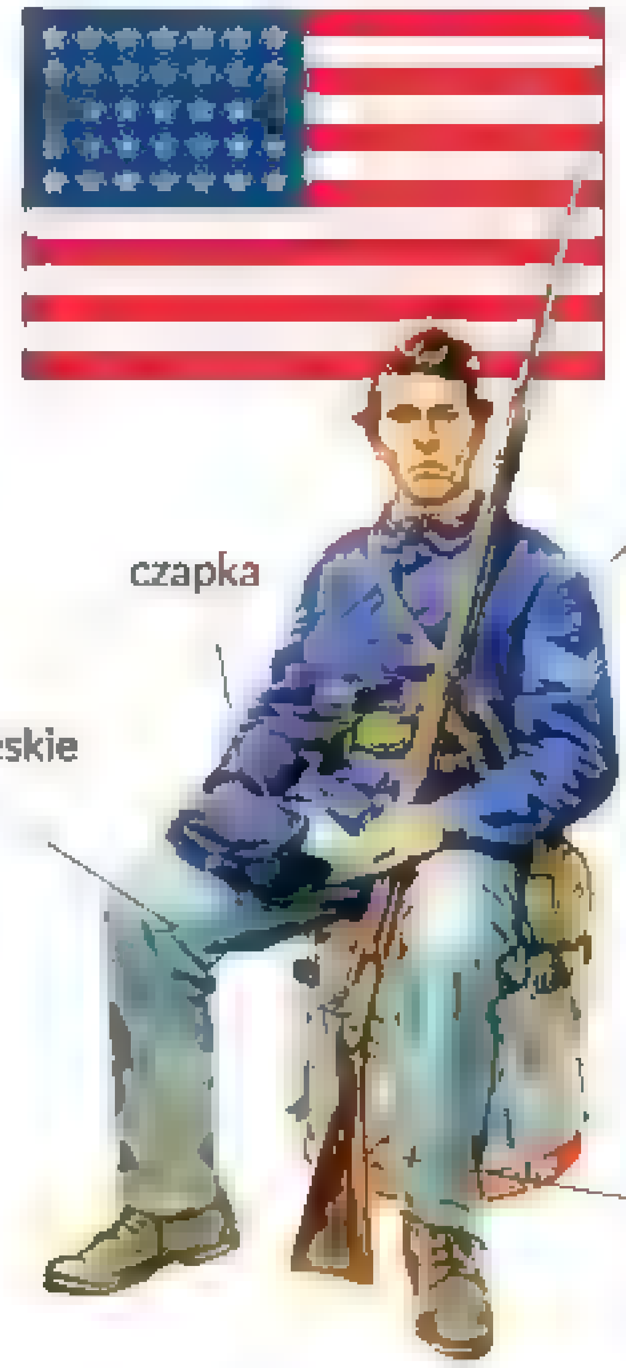

▲ Żołnierz Północy.

Niewolnictwo

John Hawkins (1532–1595)

Przez kilka stuleci handel niewolnikami przebiegał w tzw. złotym trójkącie. Wymyślił go w drugiej połowie XVI w. angielski korsarz i kupiec John Hawkins. Europejscy kupcy płynęli do wybrzeży afrykańskich, gdzie wymieniali swoje towary, najczęściej niewiele warte błyskotki, na afrykańskich niewolników. Następnie transportowali ich przez Atlantyk do amerykańskich kolonii. Tam, na specjalnych targach, sprzedawano ich plantatorom. Za zarobione pieniądze handlarze kupowali towary amerykańskie, które potem znajdowały nabywców w Europie. Na każdym etapie tego handlu wyłożony kapitał zwracał się kilkakrotnie.

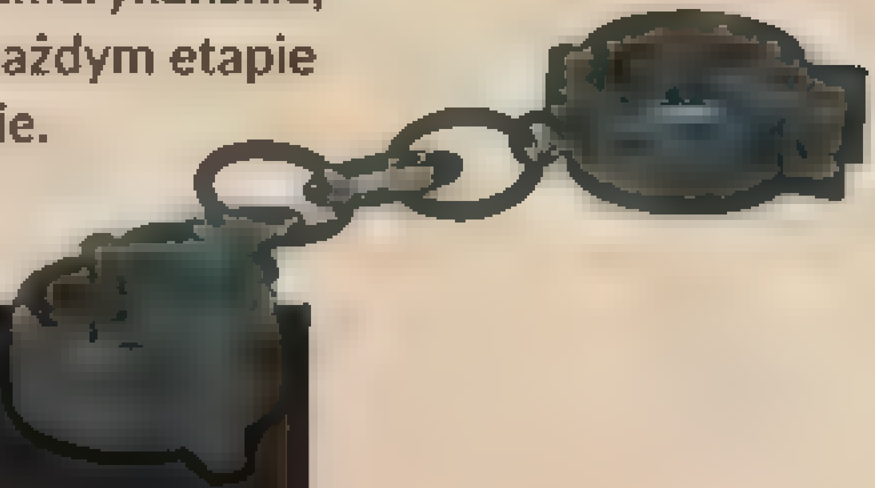

Droga niewolnika na plantację Ameryki Północnej

Niewolnicy pochodzili przede wszystkim z Afryki. Ich łapaniem i sprzedażą zajmowali się m.in. Arabowie i liczni europejscy awanturnicy.

Na wybrzeżu afrykańskim niewolników umieszczano na statkach. W obawie przed buntami skuwano ich kajdanami. Śmiertelność wśród przewożonych niewolników była zatrważająca.

W Ameryce niewolnicy byli sprzedawani na specjalnych targach. Biali plantatorzy i farmerzy wykorzystywali ich przede wszystkim jako siłę roboczą przy uprawie bawełny i trzciny cukrowej. Kobiety pracowały w gospodarstwach rolnych lub jako służba w domach właścicieli.

Stany Unii i Konfederacji

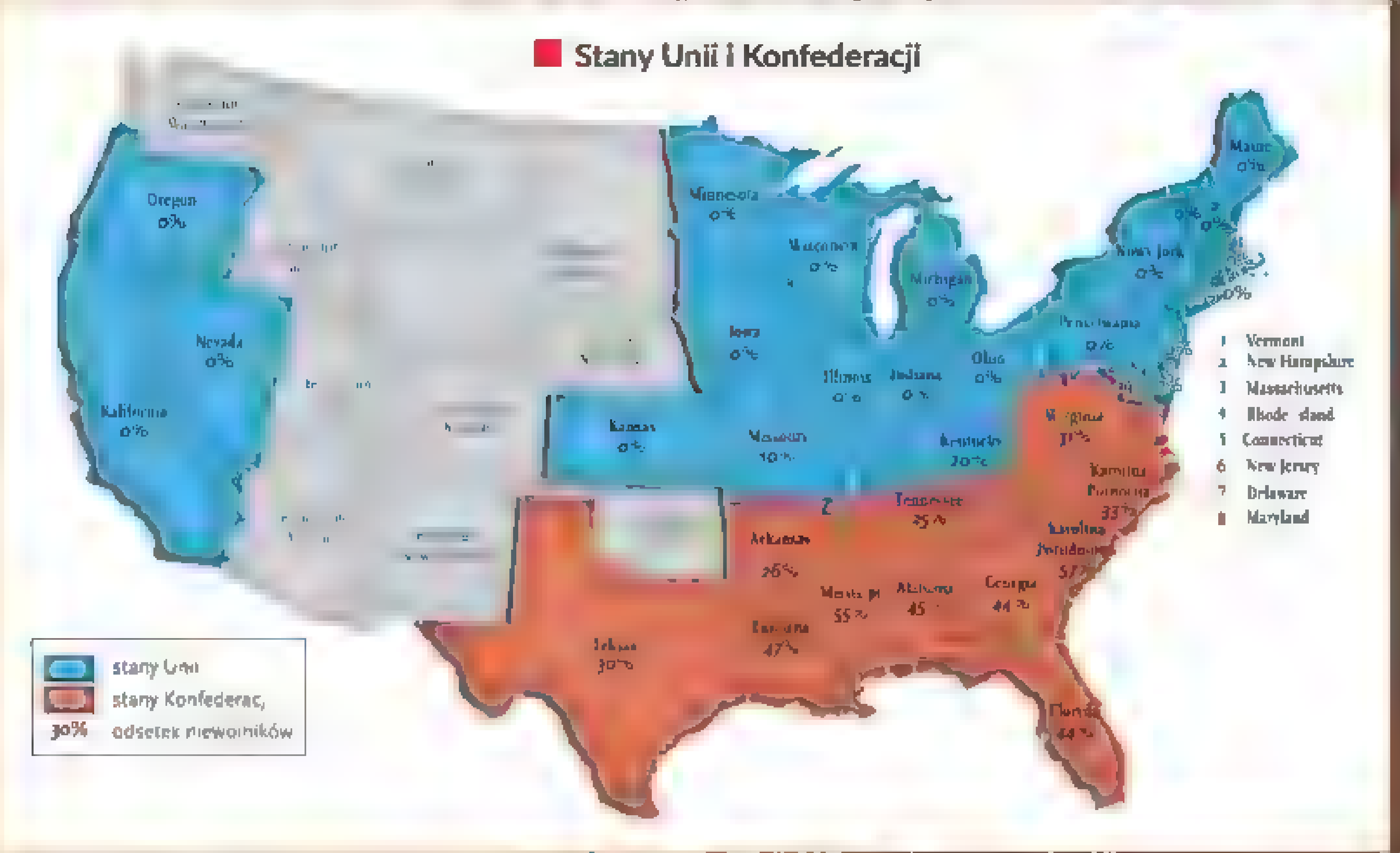

[illegible] południowych coraz większe znaczenie [illegible] walczących o wyzwolenie czarnoskórych [illegible] John Brown, który wraz z synami [illegible] Został [illegible] między Północą a Południem.

John Brown (1800–1859)

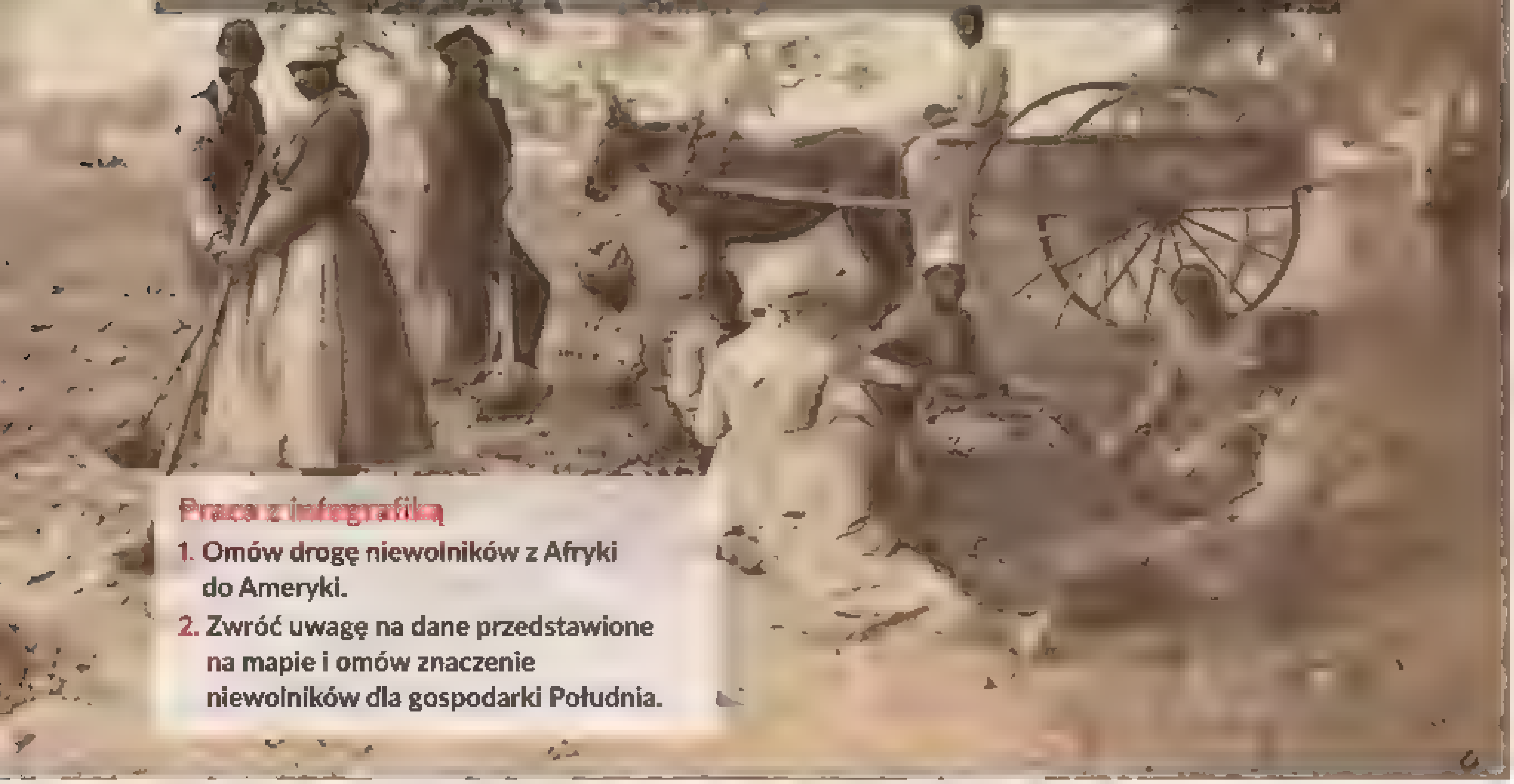

Praca z infografiką

1. Omów drogę niewolników z Afryki do Ameryki.
2. Zwróć uwagę na dane przedstawione na mapie i omów znaczenie niewolników dla gospodarki Południa.

Odbudowa kraju i dalszy rozwój

Po wojnie realizowano politykę integracji, czyli scalania pokonanego Południa z Północą. Gospodarka Południa znajdowała się w stanie upadku. W trakcie działań wojennych zostały zniszczone miasta, opustoszały plantacje, a ich właściciele stracili majątki. Równocześnie ponad 3 mln czarnych niewolników uzyskało wolność, ale nie otrzymało żadnych gwarancji godziwego bytu. W trakcie wojny, w 1863 r., prezydent Lincoln ogłosił **zniesienie niewolnictwa** na całym obszarze Stanów Zjednoczonych. Jednak Kongres nie potrafił zapewnić byłym niewolnikom korzystania z uzyskanych praw obywatelskich. Władze w południowych stanach, gdzie dyskryminacja rasowa była głęboko zakorzeniona, w rozmaity sposób uniemożliwiały czarnym obywatelom udział w życiu społecznym, a co więcej, wprowadzały **segregację rasową** w miejscach publicznych.

STOSUNEK POTENCJAŁU DEMOGRAFICZNEGO I GOSPODARCZEGO UNII DO KONFEDERACJI

1. Przeanalizuj wykres. Czy na jego podstawie da się odpowiedzieć na pytanie o szanse obu stron w wojnie secesyjnej? Odpowiedź uzasadnij.

Z czasem pamięć o tragicznej wojnie zatarła duma z osiągnięć społeczeństwa amerykańskiego. Już przed wojną secesyjną Stany Zjednoczone były drugą po Wielkiej Brytanii potęgą przemysłową świata. Zwycięstwo uprzemysłowionej Północy nad rolniczym Południem stworzyło warunki do szybszego i wszechstronniejszego rozwoju. Od końca XIX w. Stany Zjednoczone były już pierwszą potęgą przemysłową na świecie. Gospodarkę amerykańską napędzała w dużym stopniu budowa linii kolejowych. W 1914 r. kraj liczył już 97 mln mieszkańców i był największym na świecie producentem w wielu gałęziach przemysłu.

SŁOWNICZEK

segregacja rasowa – dyskryminowanie mniejszości rasowej wyrażające się w zmuszaniu jej do korzystania z odrębnych instytucji i urządzeń publicznych (takich jak oświata, transport, opieka zdrowotna, lokale publiczne), mających zwykle niższą jakość

ZAPAMIĘTAJ

- Stany Zjednoczone rozwijały się nierównomiernie. Na Północy dominował przemysł, na Południu przeważało rolnictwo (wielkie plantacje, przede wszystkim bawełny).
- Różny był też styl życia mieszkańców poszczególnych stanów, a przede wszystkim ich stosunek do niewolnictwa, które było zakazane w stanach północnych.
- Kiedy prezydentem został Abraham Lincoln, zwolennik zniesienia niewolnictwa w całym kraju, stany południowe dokonały secesji.
- Krwawa wojna secesyjna toczyła się w latach 1861–1865 pomiędzy Unią (Północ) a Konfederacją (Południe). Zwycięstwo odniosła Unia, Południe zostało spustoszone.
- Po wojnie secesyjnej Stany Zjednoczone zaczęły bardzo szybko się rozwijać, a pod koniec XIX stulecia dołączyły do grona wielkich mocarstw światowych.
- W 1863 r., w trakcie wojny secesyjnej, prezydent Lincoln ogłosił zniesienie niewolnictwa na obszarze Stanów Zjednoczonych.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przypomnij, jak doszło do wybuchu wojny secesyjnej.
2. Wymień skutki wojny secesyjnej.

13 Kolonializm europejski w XIX wieku

Przypomnij, które państwa w XVI w. zdobyły najwięcej kolonii i dlaczego.

Podboje kolonialne

Podboje kolonialne, jak pamiętamy, najwcześniej zaczęły Portugalia i Hiszpania, później dołączyły do nich Francja, Holandia i Wielka Brytania. Ta ostatnia już w XVIII stuleciu stała się największym mocarstwem kolonialnym świata. **Polityka kolonialna** napędzała rozwój gospodarczy krajów europejskich i zwiększała obroty światowego handlu.

W drugiej połowie XIX w. państwa kolonialne rozpoczęły politykę podbojów i aneksji całych terytoriów, które podporządkowywały sobie ekonomicznie. Zamieniły je w rynki zbytu dla swojego przemysłu i źródła pozyskiwania surowców. Obok starych imperiów kolonialnych do rywalizacji stanęły także nowe – Niemcy, Włochy, Stany Zjednoczone i Japonia.

Europejskie społeczeństwa aprobowały ekspansję kolonialną. Były przekonane o swojej wyższości cywilizacyjnej i o dobroczynnym wpływie europejskich wzorców. Z tego powodu podboje kolonialne uważano w Europie za szlachetną misję. To przekonanie najdosadniej wyraził brytyjski pisarz Rudyard Kipling, urodzony w Indiach, który pisał o konieczności dźwigania „brzemienia białego człowieka". Wielu wykształconych ludzi – inżynierów, lekarzy, misjonarzy – wierzyło, że budowa dróg, linii kolejowych, szkół, szpitali czy praca w kolonialnej administracji przynoszą słabo rozwiniętym społecznościom postęp cywilizacyjny. Nie dostrzegali kosztów swojej aktywności: niszczenia tradycyjnych kultur i wyzysku rdzennej ludności kolonii.

SŁOWNICZEK

polityka kolonialna – polityka polegająca na opanowaniu i utrzymaniu w zależności politycznej i gospodarczej krajów (obszarów) słabo rozwiniętych w celu osiągnięcia korzyści i wyzyskania uzależnionych ludów

Wyścig o Afrykę

W XIX w. rosło zainteresowanie badaniami obszarów świata nieznanych dotychczas Europejczykom. Wyobraźnię pobudzały zwłaszcza wyprawy w głąb Czarnego Lądu – Afryki. Dzięki entuzjazmowi odkrywców na mapach Afryki i innych kontynentów pojawiało się coraz więcej szczegółów.

W latach 80. XIX w. europejskie państwa zmieniły swoją politykę kolonialną i przystąpiły do systematycznego zajmowania rozległych terytoriów afrykańskich. Na północy i zachodzie Afryki rywalizowały ze sobą Francja i Wielka Brytania. W tym samym czasie Belgia opanowała znaczne obszary dorzecza rzeki Kongo, a na południu ekspansję rozwinęły również Niemcy.

Mocarstwa kolonialne podzieliły mapę Afryki sztucznymi granicami, które nie uwzględniały naturalnych podziałów etnicznych wśród rdzennych

▲ Podział kolonialny Afryki na początku XX w.
Przyjrzyj się mapie i powiedz, które państwa europejskie miały największe posiadłości kolonialne w Afryce.

Najsłynniejszym podróżnikiem XIX w. był szkocki misjonarz i lekarz **David Livingstone**. Zbadał on m.in. bieg rzeki Zambezi, dotarł do wspaniałych wodospadów na tej rzece, które na cześć królowej brytyjskiej nazwał Wodospadami Wiktorii (powiedział o nich w zachwycie: „Widok tak piękny, że muszą się w niego wpatrywać aniołowie w locie"). O wyprawach Livingstone'a oraz innych podróżników zamieszczano systematyczne relacje prasowe, które podsycały ciekawość Europejczyków. Usposabiały one opinię publiczną przychylnie do polityki kolonialnej, a wiedza geograficzna poszerzana przez podróżników ułatwiała wytyczanie kierunków ekspansji.

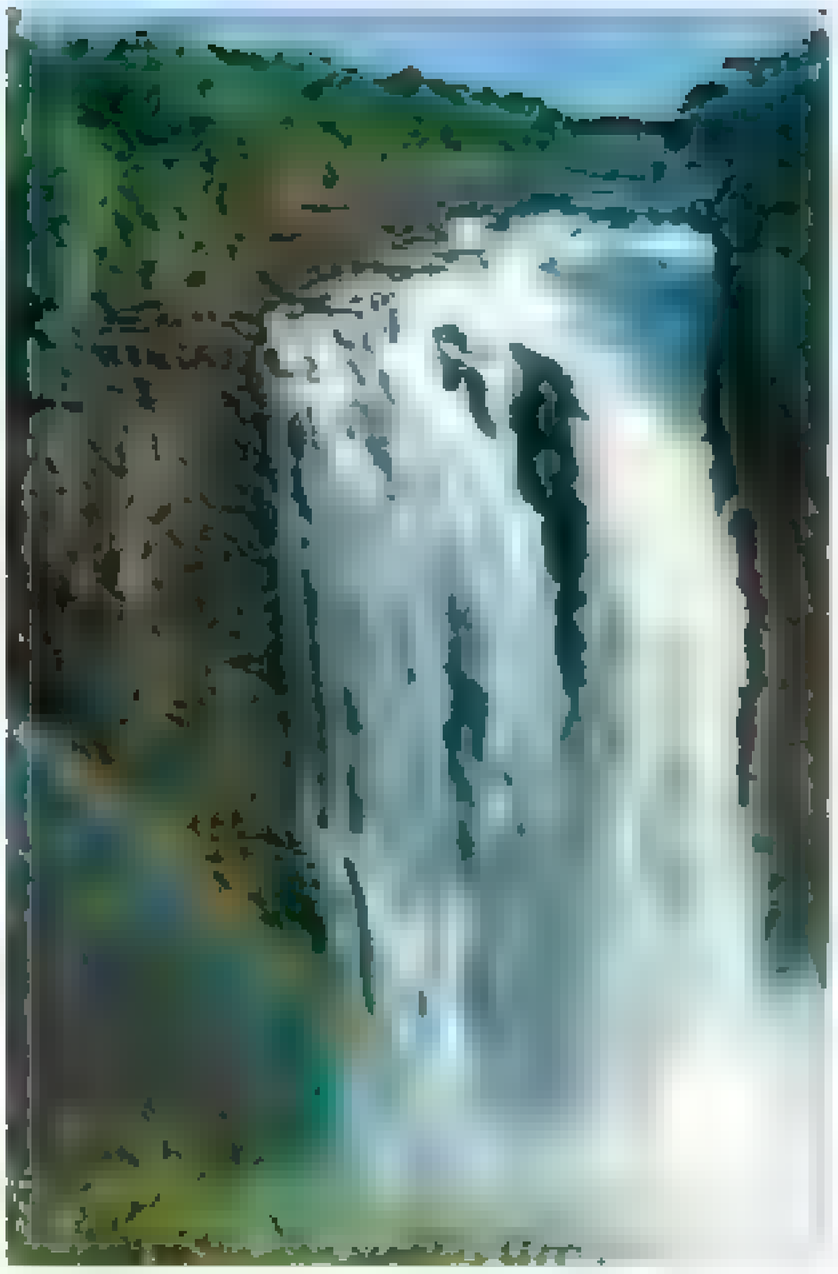

▶ Wodospady Wiktorii w Afryce.

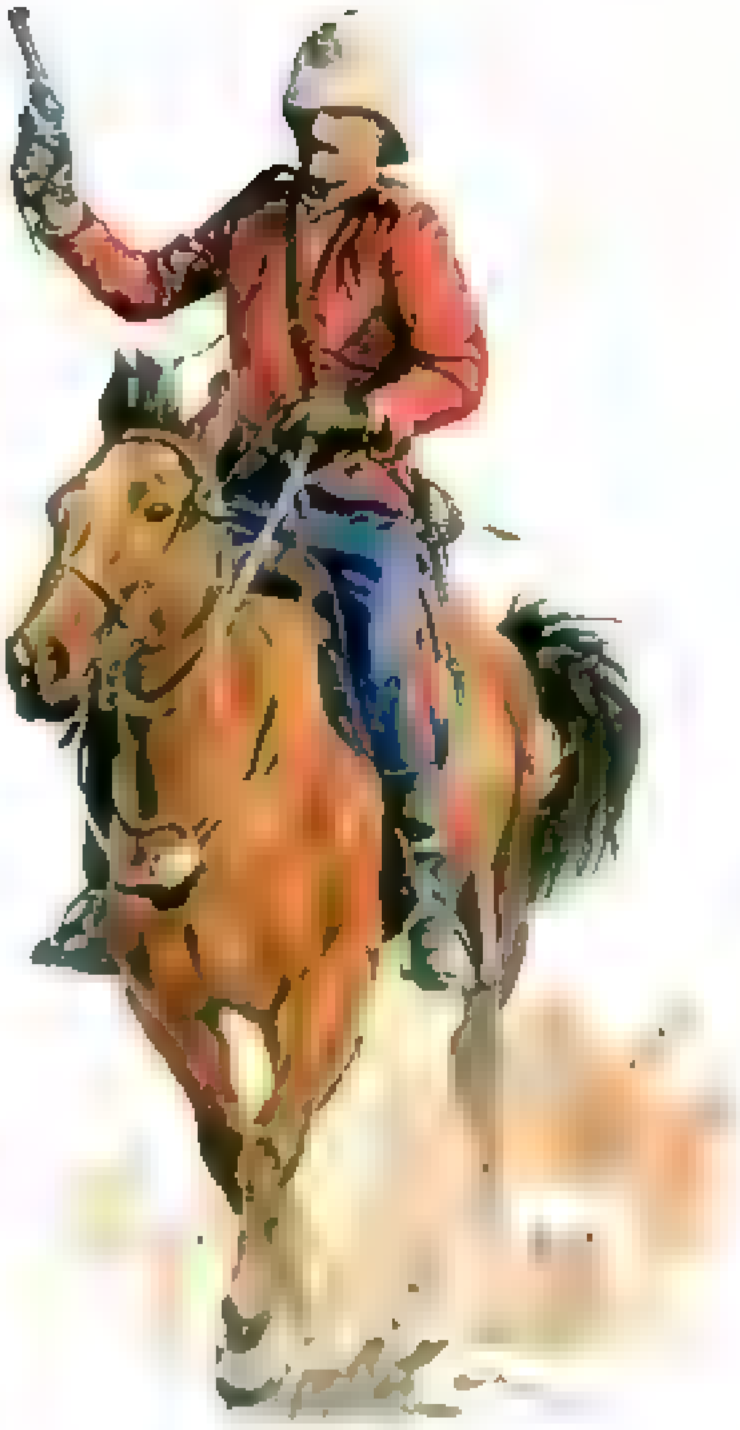

▲ Żołnierz brytyjskich wojsk kolonialnych z drugiej połowy XIX w.

▲ *Dobrodziejstwa kolonizacji*, francuska ilustracja prasowa z 1911 r.

mieszkańców Czarnego Lądu. Poszczególne kolonie skupiały obce sobie plemiona lub rozdzielały granicami obszary jednego ludu.

Arbitralnie wykreślone granice stały się jednym ze źródeł konfliktów etnicznych, które wybuchają do dziś w już niepodległych państwach Afryki. Gospodarka kolonialna rujnowała tradycyjne kultury rolne, a zamiast nich tworzono wielkie plantacje, na których uprawiano rośliny na skalę przemysłową. Przykładowo: belgijskie Kongo zostało pokryte plantacjami drzewa kauczukowego, które sprowadzono z Ameryki Południowej.

Indie – perła w brytyjskiej koronie

W XIX w. największym imperium zamorskim dysponowała Wielka Brytania. Najcenniejszą brytyjską kolonią były Indie. Brytyjczycy sukcesywnie rozszerzali swoje panowanie nad tym bogatym i ludnym krajem – do połowy XIX w. kontrolowali już cały jego obszar. Indiami administrował gubernator, który miał tytuł wicekróla. Wielka Brytania rozbudowała kolonialną administrację i podporządkowała swoim interesom indyjską gospodarkę. Między innymi Brytyjczycy wspie-

▲ Ciężka praca na plantacji herbaty w Indiach, początek XX w.

rali rozwój **uprawy herbaty**, zwłaszcza w prowincji Assam, na żyznych polach doliny rzeki Brahmaputry. Brytyjskie przedsiębiorstwa czerpały ogromne zyski ze sprzedaży herbaty.

Indie były nie tylko najbogatszą, lecz także najważniejszą posiadłością kolonialną Wielkiej Brytanii. Ochrona tej kolonii wymuszała kolejne podboje. I tak, aby zatrzymać ekspansję rosyjską, Wielka Brytania wdała się w długotrwałe wojny w Afganistanie. Uzależniła również Tybet, graniczący z rosyjskim Dalekim Wschodem. W innej części Azji zagarnęła Birmę i w ten sposób odgrodziła Indie od Indochin, które podbijała Francja. Szlaku do Indii strzegły liczne brytyjskie placówki: w Gibraltarze, na Malcie i Cyprze. Przez Brytyjczyków kontrolowany był też Kanał Sueski.

„Rozdrapywanie" Chin

W drugiej połowie XIX w. rywalizacja między mocarstwami kolonialnymi objęła także Azję Południowo-Wschodnią i Chiny. Wielka Brytania umacniała swoje panowanie na Malajach, gdzie powstały wielkie plantacje drzewa kauczukowego. Holandia czyniła to samo na wyspach **Holenderskich Indii Wschodnich** (dzisiejsza Indonezja), które zasłynęły w epoce nowożytnej z eksportu przypraw, a pod koniec XIX w. musiały przestawić się na gospodarkę plantacyjną. Francja

▲ ***Placek królów i cesarzy***, ilustracja satyryczna z 1898 r. Placek symbolizuje Chiny rozdrapywane przez mocarstwa. Nad plackiem z napisem „Chiny" pochylają się od lewej: królowa Anglii Wiktoria, cesarz niemiecki Wilhelm II, car Rosji Mikołaj II, kobieta symbolizująca Francję i postać symbolizująca Japonię.

z kolei prowadziła w drugiej połowie XIX w. podbój Indochin (dzisiejsze Wietnam, Laos i Kambodża). Dalekosiężnym celem Francji, której panowanie rozciągało się w górę rzeki Mekong, było zdobycie dostępu do Chin.

Ogromny rynek chiński wzbudzał zainteresowanie państw uprzemysłowionych. Narzucały one cesarstwu chińskiemu korzystne dla siebie umowy handlowe, przez co w XIX w. znalazło się ono w stanie głębokiego kryzysu. Aby zabezpieczyć swoje interesy i zdobyć dostęp do surowców, potęgi kolonialne zaczęły na przełomie XIX i XX w. wymuszać na Chinach także ustępstwa terytorialne: Francja – na południu, Wielka Brytania – u ujścia rzeki Jangcy, Niemcy – na południe od ujścia rzeki Huang-ho, a rywalizujące ze sobą Rosja i Japonia – na północy. W „rozdrapywanie" Chin włączyły się również Stany Zjednoczone, które forsowały własną koncepcję utrzymania równowagi sił między rywalizującymi mocarstwami. Nazwały ją polityką otwartych drzwi. Oznaczała ona możliwość ekspansji ekonomicznej w Chinach na równych prawach, bez nabytków terytorialnych. Ostatecznie mocarstwa zrezygnowały z kontynuowania podboju chińskich ziem, ponieważ upokorzeni Chińczycy buntowali się przeciwko obcej dominacji. W 1911 r. wybuchła rewolucja, która doprowadziła do upadku cesarstwa i powstania republiki. Chiny pozostawały jednak wciąż pod dominacją mocarstw kolonialnych.

▲ **Rzeka Jangcy, początek XX w.** Zdjęcie ukazuje dżonki – tradycyjne chińskie łodzie o charakterystycznych żaglach.

Wojna rosyjsko-japońska 1904–1905

Rywalizacja Rosji i Japonii o podporządkowanie sobie jednej z chińskich prowincji (Mandżurii) stała się przyczyną **wojny rosyjsko-japońskiej**. Armia japońska rozpoczęła w 1904 r. zwycięską ofensywę. W kilku bitwach zadała klęskę armii rosyjskiej i wyparła ją z Mandżurii. Pokój zawarty w 1905 r. przekazywał tę prowincję Japonii.

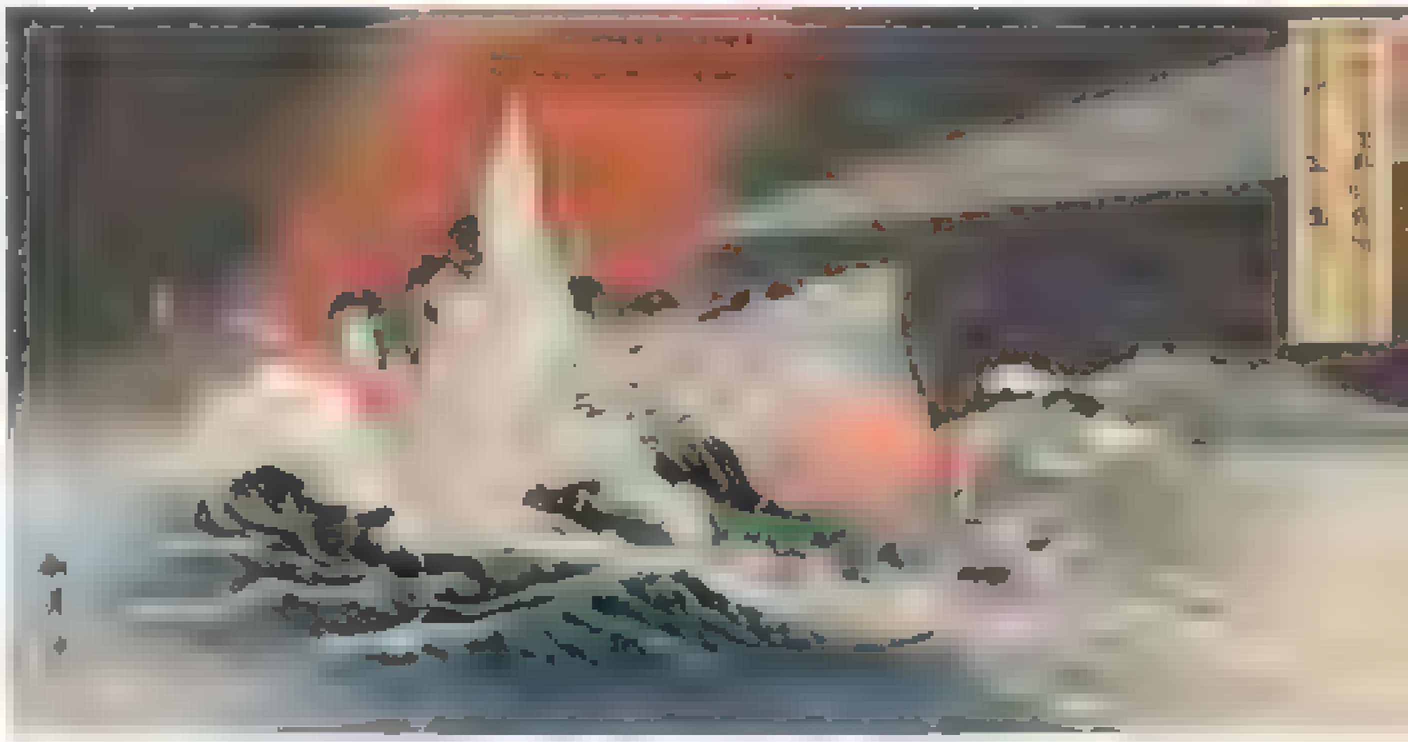

▲ Japońskie niszczyciele zatapiają rosyjski okręt w 1904 r., japońska rycina z epoki.

ZAPAMIĘTAJ

- W drugiej połowie XIX w. mocarstwa europejskie prowadziły politykę kolonialną. Polegała ona na zajmowaniu kolejnych obszarów, przede wszystkim w Afryce i Azji, oraz organizowaniu tam kolonii.
- Posiadłości zamorskie były bezwzględnie eksploatowane gospodarczo przez mocarstwa kolonialne. Najważniejszymi z nich były: Wielka Brytania, Francja, Belgia i Niemcy. Państwa te również rywalizowały ze sobą o nowe zdobycze, co było przyczyną wybuchu wielu konfliktów.
- Na Dalekim Wschodzie konkurowały Japonia i Rosja – doprowadziło to do wybuchu wojny między tymi państwami (1904–1905).

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, co to była polityka kolonialna.
2. Wymień największe państwa kolonialne XIX w. oraz ich kolonie.

Druga połowa XIX wieku

● Jednym z najważniejszych wydarzeń politycznych drugiej połowy XIX w. było **zjednoczenie Włoch**. Dokonało się ono wokół najsilniejszego państwa włoskiego – Królestwa Sardynii (Piemontu) – dzięki polityce premiera **Camilla Cavoura**. Sojusz sardyńsko-francuski przeciw Austrii i przegrana tej ostatniej w wojnie z 1859 r. doprowadziły do zjednoczenia większości państewek włoskich pod berłem króla Sardynii. Proces ten wspomogła tzw. wyprawa tysiąca pod wodzą **Giuseppe Garibaldiego**. W **marcu 1861 r.** parlament włoski ogłosił powstanie Królestwa Włoch. Poza jego granicami pozostały jedynie Wenecja (pod panowaniem austriackim do 1866 r.) oraz Rzym (pozostałość Państwa Kościelnego). Został on zajęty w 1870 r. i ogłoszony stolicą zjednoczonego państwa włoskiego.

● Tendencje zjednoczeniowe były silne w państwach niemieckich już w pierwszej połowie XIX w. Na początku lat 60. premierem Prus został **Otto von Bismarck**, którego zamiarem było zjednoczenie państw niemieckich. Dzięki swojej zręcznej polityce Bismarck wyeliminował Austrię z wyścigu o przywództwo wśród państw niemieckich, a następnie sprowokował zwycięską dla Prus wojnę z Francją (1870–1871) i doprowadził do zjednoczenia Niemiec. W 1871 r. ogłoszono powstanie cesarstwa niemieckiego. Do nowego państwa przyłączono Alzację i Lotaryngię, które wcześniej należały do Francji. Po zjednoczeniu Niemcy wkroczyły na drogę szybkiego rozwoju gospodarczego.

Porządkujemy wiedzę...

Zjednoczenie Włoch i Niemiec

Oba zjednoczenia przebiegały pod wieloma względami podobnie. W obu przypadkach:
- klęskę poniosły zrywy rewolucyjne z okresu Wiosny Ludów,
- dzieło zjednoczenia dokonało się pod przywództwem jednego państwa: we Włoszech – Królestwa Sardynii (Piemontu), w Niemczech – Prus,
- droga do zjednoczenia prowadziła przez zwycięskie wojny,
- drogę tę blokowała Austria.

Klęska Austrii w wojnie z Francją, a później Francji w starciu z Prusami oraz – w następstwie tych wydarzeń – zjednoczenie Włoch i Niemiec zmieniły mapę polityczną i układ sił w Europie.

● W tym okresie rozkwit gospodarczy przeżywały również **Stany Zjednoczone**. Jednocześnie był to kraj wielkich dysproporcji. Na Północy szybko rozwijał się przemysł. Na rolniczym Południu dominowały zaś wielkie plantacje bawełny, na których pracowali czarni niewolnicy. Problem niewolnictwa to jeden z elementów sporu między stanami północnymi a południowymi. W 1860 r. wybrano na prezydenta **Abrahama Lincolna**, który był zdecydowanym zwolennikiem zniesienia niewolnictwa. Doprowadziło to do wybuchu wojny – w 1861 r. jedenaście stanów południowych ogłosiło **secesję** (czyli wystąpienie z Unii) i utworzenie Konfederacji.

● Krwawa wojna secesyjna toczyła się w latach 1861–1865 i skończyła się zwycięstwem Unii (Północy). Południe zostało pokonane i spustoszone, ale uratowano jedność Stanów Zjednoczonych. Po wojnie powstały warunki do jeszcze szybszego uprzemysłowienia kraju. Od końca XIX stulecia Stany Zjednoczone Ameryki były pierwszą potęgą przemysłową świata.

▲ Wymarsz czarnoskórych żołnierzy Unii dowodzonych przez pułkownika Roberta Goulda Shawa [czyt. szoła], scena z pomnika Shawa w Bostonie, koniec XIX w.

● W drugiej połowie XIX w. mocarstwa europejskie prowadziły **politykę kolonialną**. Polegała ona na opanowaniu krajów (obszarów) słabo rozwiniętych i utrzymywaniu ich w zależności politycznej i gospodarczej. Wśród potęg kolonialnych przodowała Wielka Brytania, której perłą w koronie były Indie. W Afryce Wielka Brytania zaciekle rywalizowała o kolonie z Francją, Belgią, a później również z Niemcami.

● **Rywalizacja między mocarstwami kolonialnymi** objęła także Azję Południowo-Wschodnią oraz Chiny. Swoje interesy gospodarcze realizowały tu Francja (Indochiny), Wielka Brytania, Niemcy oraz Stany Zjednoczone. Z kolei rywalizacja Rosji i Japonii o chińską prowincję Mandżurię stała się przyczyną wojny między tymi państwami (1904–1905), która zakończyła się klęską Rosji.

WARTO WIEDZIEĆ

▲ Autorka ***Pożegnania z Afryką*** **Karen Blixen** wraz z Afrykaninami na swojej farmie w Kenii.

Związki kolonizatorów z krajami kolonialnymi nie polegały jedynie na wyzyskiwaniu ludności tubylczej oraz eksploatowaniu zasobów naturalnych. Świadczy o tym choćby historia życia Karen Blixen, duńskiej pisarki, która najpierw z mężem, a następnie samotnie w latach 1914–1931 prowadziła farmę i plantację kawy w Kenii. Książka *Pożegnanie z Afryką* jest świadectwem miłości i przywiązania Blixen do Czarnego Lądu, jedną z najbardziej poruszających historii o wspólnym życiu białej i czarnoskórej ludności. Powieść wydana w 1937 r. stała się bestsellerem, a jej pierwsze zdanie: „Miałam w Afryce farmę u stóp gór Ngong" pamięta każdy miłośnik afrykańskiego kontynentu. Po latach, w 1985 r., książka została sfilmowana, a główne role w ekranizacji zagrali Meryl Streep i Robert Redford.

Co nam zostało z tamtych lat...

Skutki kolonializmu

Smutną pozostałością po polityce kolonialnej jest wciąż trudna, a czasami nawet tragiczna sytuacja gospodarcza wielu krajów azjatyckich, a przede wszystkim afrykańskich, w których problemami są głód i walki plemienne.

Włochy, Niemcy, Stany Zjednoczone

Włochy i Niemcy pozostają państwami zjednoczonymi i nic nie wskazuje na to, by miało być inaczej. Największą zaś potęgą przemysłową świata już od końca XIX w. są niezmiennie Stany Zjednoczone.

Warto przeczytać

K. Blixen, *Pożegnanie z Afryką*, Warszawa 1995.
L. Korusiewicz, *Wojna secesyjna 1860–1865*, Warszawa 1985.
T. Wituch, *Zjednoczenie Włoch*, Warszawa 1987.

PAMIĘTAJ O DATACH

1853–1856	wojna krymska
1859–1869	budowa Kanału Sueskiego
1860	wyprawa tysiąca Garibaldiego
1861	powstanie zjednoczonego Królestwa Włoch
1861–1865	wojna secesyjna w Stanach Zjednoczonych
1863	bitwa pod Gettysburgiem
1871	zjednoczenie Niemiec, powstanie cesarstwa niemieckiego
1904–1905	wojna rosyjsko-japońska na Dalekim Wschodzie

14 Królestwo Polskie przed powstaniem styczniowym

Przypomnij, jakie represje dotknęły Królestwo Polskie po powstaniu listopadowym.

Królestwo Polskie na początku lat 60. XIX w.

Królestwo Polskie w połowie XIX w. przeżywało okres ożywienia gospodarczego. Rozwijały się rolnictwo i przemysł. Przyczyniło się do tego m.in. zniesienie w 1851 r. przez cara Mikołaja I granicy celnej między Królestwem a Rosją, co otworzyło polskim producentom możliwość eksportu na chłonny rynek olbrzymiego imperium rosyjskiego.

Na skutek klęski Rosji w wojnie krymskiej na przełomie lat 50. i 60. nastąpiło osłabienie carskiego samodzierżawia. Nowy car Aleksander II (panował od 1855 r.) zrozumiał, że klęska była wynikiem zacofania Rosji. Z tego powodu rozpoczął program reform administracyjnych i społecznych. Zniósł poddaństwo chłopów, przeprowadził w Rosji uwłaszczenie, ograniczył cenzurę, zabronił kar cielesnych. Ten okres w polityce wewnętrznej Rosji otrzymał nazwę **odwilży posewastopolskiej**.

Nastąpiło też złagodzenie polityki caratu wobec Królestwa Kongresowego. Dzięki amnestii ogłoszonej przez Aleksandra II do kraju mogła powrócić część Polaków zesłanych na Sybir. Władze rosyjskie wyraziły nawet zgodę na założenie **Towarzystwa Rolniczego**, skupiającego postępowo myślących właścicieli majątków ziemskich – pierwszej od upadku powstania listopadowego w pełni legalnej organizacji polskiej w Królestwie. Jej prezesem został hrabia **Andrzej Zamoyski**. Członkowie Towarzystwa zabiegali o podniesienie dochodowości polskiego rolnictwa, wprowadzenie oświaty wśród chłopów oraz opowiadali się za stopniowym odchodzeniem od pańszczyzny. W swoich majątkach dobrowolnie przeprowadzali oczynszowanie.

SŁOWNICZEK

samodzierżawie – system rządów, w którym car był jedynym władcą, sam decydował o wszystkich sprawach państwa. Władza cara nie była niczym ograniczona.

▲ **Wojciech Kossak, *Czerkiesi na Krakowskim Przedmieściu*.** Artysta namalował budzącą grozę szarżę wojska carskiego na ulicach Warszawy.

Opisz sytuację przedstawioną na ilustracji.

Manifestacje patriotyczne

Częściowa liberalizacja życia w Rosji przyczyniła się także do wzrostu nastrojów patriotycznych wśród Polaków, zwłaszcza wśród młodzieży szkolnej i młodej **inteligencji**, która zawiązywała tajne organizacje niepodległościowe. Ich najbardziej radykalni uczestnicy snuli plany zorganizowania kolejnego powstania narodowego. Przejaw tych nastrojów stanowiły patriotyczne **manifestacje** w Warszawie. Ich celem było upamiętnienie wydarzeń takich jak np. wybuch powstania listopadowego, a także przedstawienie żądań swobód obywatelskich i narodowych. Pod koniec lutego 1861 r. w trakcie manifestacji zorganizowanej na ulicy Krakowskie Przedmieście w stolicy wojsko carskie zabiło **pięciu młodych demonstrantów** – byli to dwaj ziemianie, czeladnik krawiecki, robotnik i uczeń gimnazjum. Uroczysty pogrzeb ofiar po mszy żałobnej w kościele św. Krzyża przerodził się w kolejną wielką demonstrację. W kondukcie pogrzebowym uczestniczyli również delegaci z zaboru pruskiego i austriackiego, a także rabini żydowscy i duchowni ewangeliccy.

Delegacja miejska

Nad spokojnym przebiegiem pogrzebu czuwali przedstawiciele tzw. **Delegacji Miejskiej**, utworzonej tuż po krwawych zajściach. W jej skład weszli umiarkowani patriotyczni działacze reprezentujący różne grupy społeczne. Delegacji Miejskiej przyświecał jeden cel – drogą pokojowych manifestacji wymusić na zaborcy reformy i przywrócenie autonomii Królestwa Polskiego. Wraz z członkami Towarzystwa Rolniczego działacze Delegacji Miejskiej złożyli oficjalną petycję adresowaną do cara Aleksandra II, w której domagali się swobód narodowych.

Pokojowe manifestacje i nabożeństwa patriotyczne, określane jako **rewolucja moralna**, miały skłonić cara do ustępstw. Członkowie Towarzystwa Rolnicze-

TEKST ŹRÓDŁOWY

Rozporządzenie władz rosyjskich odnośnie do noszenia żałoby narodowej, opublikowane w Kurierze Warszawskim 16 października 1863 r.

a) Żałoba i w ogólności wszelkie oznaki rewolucyjne w ubraniu używane w celu występnych manifestacji powinny być zdjęte.
b) Kobiety bez różnicy stanu, powołania i wieku, które pokażą [się] w żałobnym ubraniu, będą zatrzymywane i odstawiane do Cyrkułu [posterunek policji], skąd nie wcześniej będą uwalniane, aż zapłacą karę pieniężną. [...]
c) Pozwala się nosić ubranie żałobne tylko tym kobietom, które noszą takowe po śmierci ojca, matki lub męża, lecz z tym zastrzeżeniem, aby takie kobiety [...] wyjednały na to bilety od oberpolicmajstra [otrzymały zgodę od policji] i nosiły takowe przy sobie.

1. Z jakiego powodu władze carskie wydały takie rozporządzenie?
2. Co groziło kobietom, które nosiły żałobę narodową?
3. Które kobiety i pod jakim warunkiem mogły nosić żałobę?

◀ **Delegacja Miejska.** Jej członkami byli m.in. warszawski bankier i przemysłowiec Leopold Kronenberg (jedna z najzamożniejszych osób w Królestwie), pisarz Józef Ignacy Kraszewski, wybitny lekarz i przyrodnik Tytus Chałubiński, naczelny rabin Warszawy Dow Ber Meisels (więziony potem w Cytadeli za działalność na rzecz niepodległości Polski) oraz Karol Beyer, zwany ojcem polskiej fotografii.

▲ **Aleksander Lesser**, ***Pogrzeb pięciu poległych***, obraz z epoki. Pogrzeb przerodził się w wielką manifestację Polaków różnego wyznania i pochodzenia. Na obrazie, po lewej stronie od centralnie przedstawionego biskupa katolickiego, widzimy rabina, po prawej zaś – duchownych ewangelickich.

go mieli nadzieję, że uspokoją one nastroje społeczne i uchronią kraj przed powstaniem.

Próba stłumienia nastrojów patriotycznych

W odpowiedzi władze carskie zgodziły się na pewne ustępstwa. Car przywrócił Komisję Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, zniesioną po powstaniu listopadowym. Na jej czele postawił margrabiego Aleksandra Wielopolskiego, polskiego arystokratę, zwolennika ugody z caratem. Wielopolski chciał przywrócenia konstytucji z 1815 r. za cenę rezygnacji z walki o niepodległość. Jednak wszystkie te ustępstwa caratu nie położyły kresu dalszym manifestacjom w stolicy i na prowincji. W wyniku jednej z nich – zorganizowanej przeciw decyzji władz carskich o rozwiązaniu Towarzystwa Rolniczego – w kwietniu 1861 r. na placu Zamkowym w Warszawie od salw oddziałów rosyjskich śmierć poniosło prawie stu demonstrantów. Manifestacje rozbijane przez Rosjan przeniosły się do kościołów. W trakcie nabożeństw śpiewano pieśni religijne i patriotyczne, organizowano procesje, podczas których niesiono symbole religijne i narodowe. Na znak żałoby narodowej kobiety wkładały czarne suknie, a mężczyźni nosili konfederatki (polskie tradycyjne nakrycia głowy), uznawane za strój patriotyczny.

14 października 1861 r., dzień przed obchodami rocznicy śmierci Tadeusza Kościuszki, w Królestwie został wprowadzony **stan wojenny**. Od tego momentu każdemu uczestnikowi demonstracji groził sąd wojskowy. Następnego dnia wojsko otoczyło warszawskie kościoły, w których odbywały się nabożeństwa. Carscy żołnierze wdarli się do świątyń, poturbowali i wypędzili ludzi. Tysiące manifestantów zostało aresztowanych. Wówczas władze kościelne na znak protestu zamknęły świątynie sprofanowane (nie uszanowano ich świętości) wkroczeniem uzbrojonych żołnierzy. Na ulicach Warszawy pojawiły się wojska. W wyniku tych zajść Wielopolski podał się do dymisji.

SŁOWNICZEK

inteligencja – warstwa społeczna ludzi wykształconych zajmujących się zawodowo pracą umysłową. Początkowo w większości były to osoby pochodzenia szlacheckiego, od końca XIX w. wywodziły się już z różnych grup społecznych.

manifestacja – publiczne masowe wystąpienie w celu wyrażenia swojego stanowiska, solidarności, protestu, sympatii dla czegoś lub kogoś

Reformy Wielopolskiego

W maju 1862 r. car Aleksander II namiestnikiem Królestwa mianował swojego brata – wielkiego księcia Konstantego Mikołajewicza. Jego zadaniem było złagodzenie polityki wobec Polaków i zawarcie ugody z polskim ziemiaństwem. Władze rosyjskie zezwoliły na utworzenie organów administracji rządowej Królestwa, w których czołową rolę odgrywać mieli Polacy. Naczelnikiem rządu cywilnego został mianowany **Aleksander Wielopolski**. Zaangażowany w sprawę powstania listopadowego, pod wpływem krwawej rabacji galicyjskiej przeszedł na pozycje ugodowe wobec zaborców. Ufał, że Polacy dzięki lojalności wobec Rosji i cara będą mogli na drodze stopniowych reform stworzyć dla siebie korzystne warunki życia narodowego. Przywrócono język polski w administracji. Wielopolski stanowiska w administracji rządowej zaczął obsadzać Polakami i tym samym wypierał z niej Rosjan. Zadbał o zwiększenie liczby szkół elementarnych (podstawowych) i gimnazjów z polskim językiem wykładowym.

W 1862 r. reaktywował w Warszawie uniwersytet pod nazwą **Szkoły Głównej**. W późniejszych latach jej absolwenci odegrali ważną rolę w polskim życiu społecznymi kulturalnym.

Zasługą Wielopolskiego było też wydanie dekretu o zniesieniu pańszczyzny. Chłopi, zamiast wykonywać przymusową pracę, mieli płacić odtąd szlacheckim właścicielom określony czynsz. Wielopolskiemu udało się też doprowadzić do zrównania w prawach Żydów z pozostałą częścią społeczeństwa. Postawa i kurs polityczny Wielopolskiego nie do końca odpowiadały zarówno rosyjskim urzędnikom i wojskowym w Królestwie, jak i tym Polakom, którzy odrzucali wszelką myśl o ugodzie z zaborcami i rezygnację z dążeń do niepodległości.

◄ **Aleksander Wielopolski** (1803–1877).

Biali i Czerwoni

Wielopolski z arogancją odrzucił propozycje współpracy wysunięte przez umiarkowanych działaczy skupionych wokół Delegacji Miejskiej oraz rozwiązanego Towarzystwa Rolniczego. Właśnie wokół tych dwóch organizacji powstał krąg działaczy patriotycznych nazwanych **Białymi**, dążących do odzyskiwania niepodległości na drodze stopniowych reform. Liczyli oni na nadanie konstytucji i zgodę na powstanie polskiej armii narodowej. Za ich przywódcę uznawano hrabiego Andrzeja Zamoyskiego.

Spotkał się on z namiestnikiem Konstantym Mikołajewiczem i zażądał przyłączenia do Królestwa ziem zabranych. We wrześniu 1862 r. w Warszawie obradował zjazd ziemian, który poparł postulaty Zamoyskiego. Jednak namiestnik je odrzucił i nakazał Zamoyskiemu wyjazd do Petersburga, a następnie za granicę. Próba ugody z caratem okazała się nieudana.

Na początku lat 60. XIX w. coraz aktywniejsi stali się bardziej radykalni działacze (należał do nich m.in. Jarosław Dąbrowski), opowiadający się za jak najszybszym wybuchem powstania i wywalczeniem pełnej niepodległości. Nazywano ich **Czerwonymi**. Rekrutowali się oni głównie z kręgów studenckich i uczniowskich, a także demokratycznie nastawionej młodzieży inteligenckiej, szlacheckiej i mieszczańskiej. Czerwoni rozbudowali na terenie całego Królestwa i pozostałych zaborów sieć tajnych kółek spiskowych. Stworzyli też zalążki zakonspirowanej administracji przyszłego państwa polskiego i podziemnej organizacji wojskowej, a nawet tajnej policji, która miała wykonywać wyroki śmierci na szpiegach i donosicielach. Organem koordynującym działania Czerwonych od 1862 r. był nielegalnie działający Komitet Centralny Narodowy.

Biali i Czerwoni – najważniejsze cele przed 1863 r.	
Biali	Czerwoni
• Przywrócenie Królestwu Polskiemu pełnej autonomii i przyłączenie do niego ziem zabranych.	• Zbrojna walka w trzech zaborach w celu odzyskania przez Polskę pełnej niepodległości.
• Odrzucenie idei walki zbrojnej o niepodległość na rzecz stopniowych reform, które miałyby do niej doprowadzić w dłuższym czasie.	• Odbudowa Polski w granicach przedrozbiorowych (z 1772 r.).
• Współpraca dyplomatyczna z państwami Zachodu w celu wsparcia sprawy polskiej.	• Ścisła współpraca z rewolucjonistami z państw zachodnich i Rosji.
• Oczynszowanie lub uwłaszczenie chłopów.	• Jak najszybsze uwłaszczenie chłopów bez wypłacania odszkodowań dotychczasowym właścicielom.

▲ **Jarosław Dąbrowski** (1836–1871), działacz niepodległościowy. Służył w armii carskiej. W latach 1859–1861 w Petersburgu stał na czele spiskowej organizacji wśród oficerów. Następnie przybył do Warszawy i związał się z Czerwonymi. Wszedł w skład Centralnego Komitetu Narodowego i dążył do powstania. Jednak władze carskie rozbiły spiski wśród żołnierzy i aresztowały Dąbrowskiego. Po aresztowaniu w 1862 r. został on uwięziony na dwa lata w warszawskiej Cytadeli.

WARTO WIEDZIEĆ

Jarosław Dąbrowski został skazany na piętnaście lat zesłania, jednak w drodze na Syberię zbiegł i wyjechał do Francji, gdzie wstąpił do tamtejszej armii. Po klęsce Francji w wojnie z Prusami Dąbrowski stanął na czele wojsk Komuny Paryskiej, czyli rewolucji, która wybuchła w Paryżu. Rewolucjoniści domagali się m.in. radykalnych reform społecznych. W maju 1871 r. Dąbrowski zmarł w wyniku ran odniesionych na barykadzie.

ZAPAMIĘTAJ

- W wyniku klęski Rosji w wojnie krymskiej w Cesarstwie Rosyjskim na przełomie lat 50. i 60. XIX w. nastąpiło osłabienie samodzierżawia.
- W 1861 r. w Warszawie doszło do wielu manifestacji patriotycznych, z reguły brutalnie atakowanych przez carskie wojsko i policję.
- Władze rosyjskie zgodziły się na utworzenie organów administracji rządowej Królestwa Polskiego, na której czele stanął Polak, zwolennik lojalnej współpracy z caratem – margrabia Aleksander Wielopolski. Przeprowadził on szereg reform.
- W latach 1861–1862 w Królestwie Polskim ukształtowały się dwa obozy polityczne: Białych, którzy chcieli dążyć do niepodległości na drodze stopniowych reform, oraz Czerwonych, którzy rozwinęli spiskową działalność w celu doprowadzenia do jak najszybszego wybuchu powstania niepodległościowego.

PYTANIA I POLECENIA

1. W jaki sposób sytuacja w Rosji po wojnie krymskiej wpłynęła na postawy Polaków wobec caratu?
2. Przedstaw, jak Polacy dążyli do odzyskania niepodległości w Królestwie Polskim na przełomie lat 50. i 60. XIX w.
3. Przeanalizuj programy Białych i Czerwonych. Zastanów się, czy program któregoś z tych stronnictw był zbliżony do polityki wobec caratu prowadzonej przez Wielopolskiego.
4. Porównaj cele opozycji wobec caratu w Królestwie Polskim przed powstaniami listopadowym i styczniowym. Sformułuj wnioski.

15 Powstanie styczniowe

Przypomnij, które środowiska dążyły do wybuchu powstania.

Branka i wybuch powstania

W obawie przed kolejną falą rozruchów i buntu, które zniweczyłyby dotychczasowe reformy, Wielopolski podjął zgubną w skutkach decyzję. Z jego inspiracji władze rosyjskie, aby przerzedzić szeregi spiskowców, zarządziły pobór, czyli tzw. **brankę**, do armii carskiej. Miał być on przeprowadzony według list przygotowanych przez policję. Wielu spośród młodych mężczyzn zagrożonych branką postanowiło opuścić swoje domostwa i szukać schronienia po wsiach i lasach.

W tej sytuacji naczelny organ Czerwonych, Komitet Centralny Narodowy, podjął decyzję o przyśpieszonym wybuchu powstania. Przemianował się na **Tymczasowy Rząd Narodowy** i w nocy **22 stycznia 1863 r. ogłosił manifest** nawołujący wszystkich rodaków do podjęcia walki zbrojnej.

Odezwa skierowana była do trzech najliczniejszych narodowości zamieszkujących ziemie dawnej Rzeczypospolitej: Polaków, Litwinów i Ukraińców. W rzeczywistości najbardziej mogła trafić do przekonania tym, którzy – niezależnie od pochodzenia – czuli się Polakami i którym leżało na sercu wskrzeszenie państwowości polsko-litewskiej sprzed rozbiorów. Tym razem jednak już nie w formie Rzeczypospolitej Obojga, lecz Trojga Narodów.

Czerwonym zależało na włączeniu w szeregi powstańcze również ludności żydowskiej oraz szerokich rzesz chłopstwa. Dlatego manifest obwoływał „wszystkich synów Polski bez różnicy wiary i rodu, pochodzenia i stanu wolnymi i równymi obywatelami", a dołączony do niego dekret Tymczasowego Rządu Narodowego gwarantował **chłopom uwłaszczenie** bez wypłacania w zamian odszkodowań szlacheckim właścicielom. Również chłopi bezrolni, którzy wzięliby udział w walce, mieli zostać po zwycięskim powstaniu wynagrodzeni ziemią.

▲ **Aleksander Sochaczewski**, ***Branka***, obraz z epoki. Dla wielu młodych ludzi powołanie do wojska oznaczało zesłanie w głąb Rosji.

SŁOWNICZEK

branka – potoczna nazwa poboru do wojska carskiego w Królestwie Polskim, wyznaczonego w Warszawie na 14 i 15 stycznia 1863 r.

Aleksander Wielopolski funkcję naczelnika rządu cywilnego sprawował jeszcze ponad pół roku po wybuchu powstania styczniowego w 1863 r. Usunięty przez Aleksandra II z tego urzędu jesienią 1863 r., udał się na emigrację do Saksonii, gdzie spędził ostatnie lata swojego życia, nie angażując się w politykę. Rozgoryczony postawą swoich rodaków, miał stwierdzić: „Dla Polaków można czasem coś dobrego zrobić, ale z Polakami nigdy". Wielopolski do dziś pozostaje jedną z najbardziej kontrowersyjnych postaci w historii Polski.

▶ **Artur Grottger, *Pożegnanie powstańca*, obraz z 1866 r. Zwróć uwagę na kolor sukni i nakrycie głowy powstańca.**

■ **Co miały wyrażać te stroje?**

TEKST ŹRÓDŁOWY

Manifest Tymczasowego Rządu Narodowego z 22 stycznia 1863 r.

Do broni więc, Narodzie Polski, Litwy i Rusi [tj. Ukrainy], do broni!, bo godzina wspólnego wyzwolenia już wybiła [...], święty sztandar Orła, Pogoni i Archanioła[1] rozwinięty. A teraz odzywamy się do Ciebie, Narodzie Moskiewski: tradycyjnym hasłem naszym jest wolność i braterstwo Ludów, dlatego też przebaczamy Ci nawet mord naszej Ojczyzny, nawet krew Pragi i Oszmiany[2], gwałty ulic Warszawy i tortury lochów Cytadeli. Przebaczamy Ci, bo i Ty jesteś nędzny i mordowany, smutny i umęczony, trupy dzieci Twoich kołyszą się na szubienicach carskich, prorocy Twoi marzną na śniegach Sybiru.

[1] Postać Archanioła Michała znajdowała się w herbie Rusi.
[2] Chodzi tu o rzeź mieszkańców Pragi dokonaną przez wojsko rosyjskie w 1794 r. w czasie insurekcji kościuszkowskiej oraz rzeź mieszkańców miasteczka Oszmiana na Litwie, której to zbrodni Rosjanie dopuścili się w 1831 r. podczas powstania listopadowego.

1. Do jakich wartości odwoływali się autorzy manifestu?
2. Jakie wydarzenia z historii Polski zostały przywołane w manifeście?

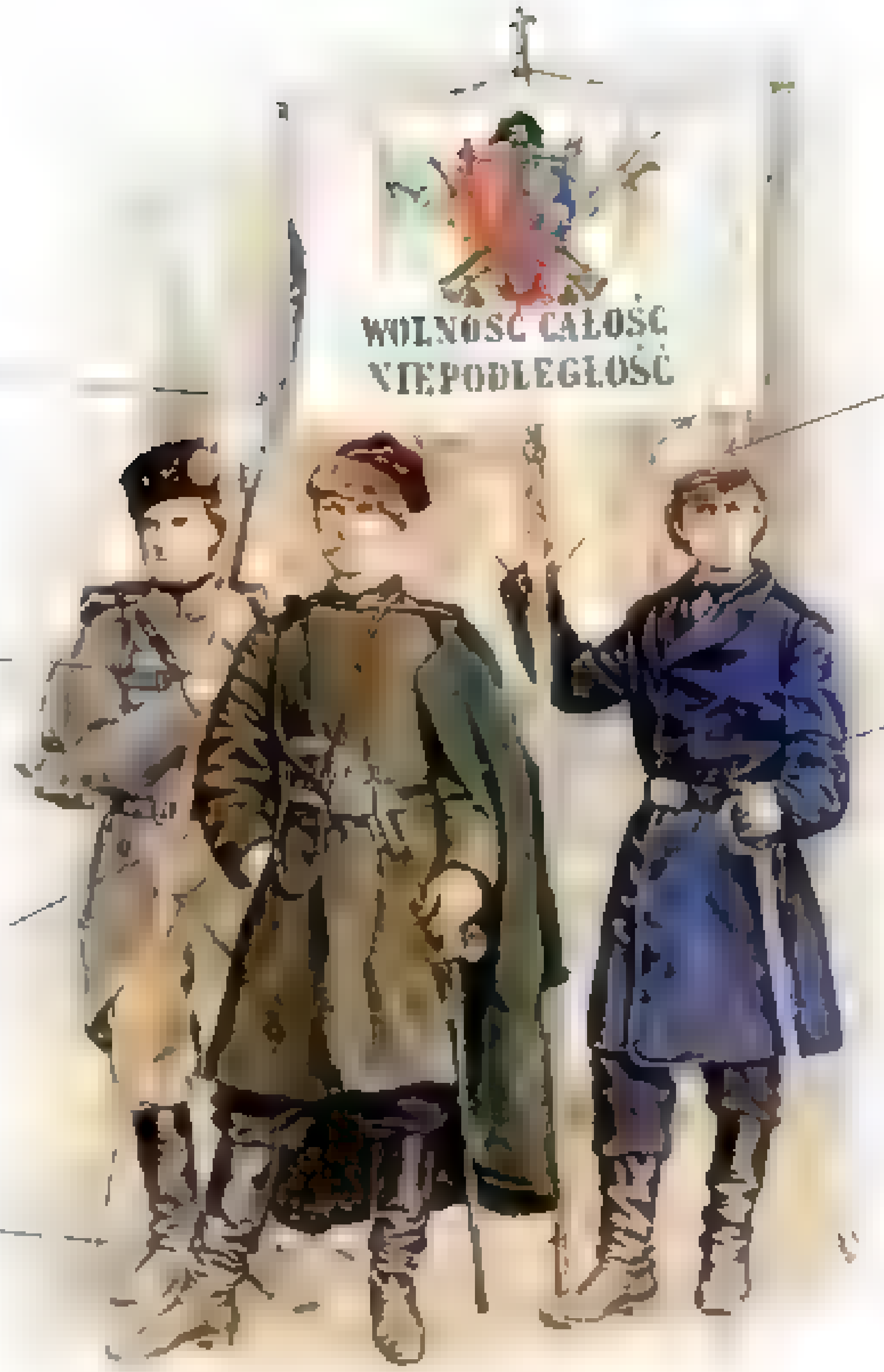

◀ **Powstańcy styczniowi.** Większość oddziałów powstańczych nie była umundurowana. Powstaniec musiał sam zadbać o swój ekwipunek.

Wojna partyzancka

Nieufność chłopstwa wobec szlachty i nieskuteczność powstańczych władz we wcielaniu reformy uwłaszczeniowej w życie spowodowały, że udział ludności chłopskiej w walkach był mniejszy, niż oczekiwano. Wsparcia w różnej formie udzieliło natomiast powstańcom wielu żydowskich współobywateli. Najliczniej do powstania garnęli się: inteligencja, ziemiaństwo oraz przedstawiciele różnych grup ludności miejskiej. Formowali oni na terenach leśnych oddziały – tzw. **powstańcze partie**. W nocy z 22 na 23 stycznia liczyły one w sumie kilkanaście tysięcy partyzantów, uzbrojonych głównie w myśliwską broń strzelecką, szable i kosy przekute na sztorc. Powstańcy musieli się zmierzyć z regularnymi, doskonale wyposażonymi i wyszkolonymi żołnierzami rosyjskimi, których blisko 100 tys. stacjonowało wówczas na ziemiach polskich. Walki przybrały formę **wojny partyzanckiej**.

W następnych miesiącach przebieg działań nie przyniósł powstańcom upragnionych zwycięstw. W marcu 1863 r. wydawało się, że sytuacja się poprawiła wskutek przystąpienia Białych do walki. Dzięki ich poparciu dyktatorem powstania ogłosił się **Marian Langiewicz**. Dowodził on liczącymi kilka tysięcy ludzi powstańczymi partiami, które nie dały się do tej pory rozbić. Wkrótce jednak, pod naporem przeważających wojsk rosyjskich, Langiewicz musiał przekroczyć granicę Królestwa z Austrią i złożyć broń.

Zawiodły też kompletnie plany rozszerzenia powstania na zabór pruski i austriacki. Walki partyzanckie przeniosły się jednak również na ziemie zabrane i objęły znaczne połacie Litwy, Białorusi i Ukrainy, choć odzew na powstańcze hasła był tu zdecydowanie słabszy niż w Królestwie Polskim.

SŁOWNICZEK

wojna partyzancka – nieregularna wojna prowadzona na tyłach wroga, zazwyczaj skierowana przeciw okupantowi. Jej powodzenie jest ściśle związane z szerokim poparciem miejscowej ludności

▲ **Juliusz Kossak, *Bitwa pod Ignacewem*,** obraz z końca XIX w. Podczas walk niedaleko Konina 8 maja 1863 r. oddział powstańczy liczący nieco ponad tysiąc żołnierzy uległ dwukrotnie silniejszym formacjom rosyjskim.

Wybrani dowódcy powstania styczniowego

Generał **Ludwik Mierosławski** był przewidywany przez Czerwonych na dyktatora powstania. Wezwany w tym celu z Paryża, nie potrafił jednak zdobyć autorytetu – podwładni usiłowali nawet dokonać zamachu na jego życie. Po kilku porażkach zdecydował się na powrót do Francji.

Generał **Marian Langiewicz** zasłynął z działań partyzanckich w Górach Świętokrzyskich. Wiosną 1863 r. ogłosił się dyktatorem powstania, lecz już tydzień później, po klęskach poniesionych w potyczkach z oddziałami rosyjskimi, musiał uchodzić na tereny zaboru austriackiego, gdzie został uwięziony.

Generał **Józef Hauke-Bosak** wywodził się z arystokratycznej polskiej rodziny spowinowaconej z carem Aleksandrem II. Na wieść o wybuchu powstania wystąpił z armii carskiej. Był jednym z najzdolniejszych dowódców powstańczych. Po rozbiciu jego oddziałów w lutym 1864 r. udał się na emigrację do Francji.

Generał **Zygmunt Sierakowski** pochodził z niezamożnej rodziny szlacheckiej. Przed powstaniem był generałem wojsk carskich, tworzył tajne organizacje działające na rzecz niepodległości Polski. Po wybuchu powstania stał się działaczem obozu Czerwonych i przywódcą powstania w północnej części Litwy. Po dostaniu się do rosyjskiej niewoli został powieszony w Wilnie.

◀ Powstanie styczniowe, 1863–1864.

Wskaż na mapie główne bitwy i potyczki powstania styczniowego.

W sumie zdecydowana większość bitew i potyczek stoczonych do lata 1863 r. w Królestwie Polskim i na ziemiach zabranych zakończyła się przegraną powstańców. W kolejnych miesiącach dowódcy partii zaniechali wszelkich akcji zaczepnych. Wymykali się przeważającym siłom wroga, dzięki czemu unikali większych starć. Pragnęli tylko jednego – przetrwać jak najdłużej.

Podziemne państwo polskie

Pomimo dużej dysproporcji sił powstanie styczniowe utrzymało się tak długo głównie z dwóch powodów: dzięki determinacji i woli walki jego uczestników oraz dzięki rozbudowanym strukturom powstańczego państwa podziemnego. Mimo chaosu organizacyjnego i działalności policji carskiej działały głęboko zakonspirowane organy rządu i administracji, stworzone przez Czerwonych. Otrzymały one dodatkowe wsparcie wiosną 1863 r., kiedy do powstania przystąpili Biali, liczący na interwencję państw zachodnich, głównie Francji i Anglii.

Powstańczy **Rząd Narodowy** dysponował rozbudowanym aparatem zakonspirowanej administracji, tajnej policji, a nawet służby medycznej, ściągał na rzecz powstania podatki i wydawał podziemną prasę. Z wła-

dzami powstania współpracowali też liczni Polacy zatrudnieni w carskiej administracji.

Resztki powstańczych partii tułały się po lasach do lata 1864 r. Najdłużej, bo do jesieni 1864 r., wytrwał na Podlasiu oddział dowodzony przez księdza Stanisława Brzóskę – naczelnego kapelana wojsk powstańczych w stopniu generała.

▶ **Pieczęć Rządu Narodowego**, 1863 r. Rząd Narodowy posługiwał się herbem, na którym widniały trzy godła. W ten sposób wyrazano dążenie do zjednoczenia wszystkich ziem wchodzących w skład przedrozbiorowej Rzeczypospolitej.

■ Przeczytaj hasło umieszczone na pieczęci. Zastanów się, co te słowa miały wyrazić.

WARTO WIEDZIEĆ

Anna Henryka Pustowójtówna w 1861 r. brała udział w manifestacjach patriotycznych w Lublinie i Żytomierzu, za co została uwięziona. Po wybuchu powstania styczniowego w 1863 r. dołączyła do oddziałów Mariana Langiewicza. Została adiutantem pułkownika Dionizego Czachowskiego i wzięła udział w wielu potyczkach, m.in. w bitwach pod Małogoszczą i Grochowiskami. Na polu bitwy okazywała niezwykłą odwagę. Została aresztowana wraz z Langiewiczem przez Austriaków, następnie – po uwolnieniu – udała się na emigrację.

◀ **Anna Henryka Pustowójtówna** (1843–1881).

ZAPAMIĘTAJ

- Pod wpływem zarządzonego przez władze poboru do armii carskiej (tzw. branki) Czerwoni powołali do życia Tymczasowy Rząd Narodowy, który podjął decyzję o wybuchu powstania 22 stycznia 1863 r.
- Aby przyciągnąć w szeregi powstańcze szerokie rzesze chłopstwa, Tymczasowy Rząd Narodowy gwarantował chłopom uwłaszczenie.
- Pomimo przyłączenia się Białych do walk powstańcom nie udało się stworzyć regularnej armii ani odnieść znaczących zwycięstw nad przeważającą liczebnie, lepiej uzbrojoną i wyszkoloną armią rosyjską.
- Powstanie styczniowe przybrało formę wojny partyzanckiej, która do lata 1863 r. objęła tereny Królestwa Polskiego, a także Litwy, Białorusi i części Ukrainy. Wskutek wyczerpania zasobów powstańczych i represji ze strony caratu na przełomie 1863 i 1864 r. walka zaczęła zamierać.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, jakie były skutki branki.
2. Opowiedz, w jaki sposób władze powstania chciały zachęcić chłopów do udziału w walkach.
3. Porównaj charakter walk w powstaniu listopadowym i styczniowym. Dlaczego charakter walk w czasie obu powstań był tak różny?

16 Upadek powstania i represje wobec Polaków

Przypomnij, w jakich okolicznościach doszło do wybuchu powstania.

Romuald Traugutt

W sytuacji szalejących represji i zamierania działań zbrojnych prowadzonych przez zdziesiątkowane partie powstańcze w październiku 1863 r. władzę dyktatorską powierzono przedstawicielowi obozu Białych – generałowi **Romualdowi Trauguttowi**. Traugutt, były oficer armii rosyjskiej, wielki patriota, człowiek głęboko religijny i mający niezwykle silną osobowość, planował wznowić walki na większą skalę wiosną następnego roku. Liczył na masowy dopływ chłopów w szeregi powstańcze. W tym celu wydał rozporządzenia, które miały wprowadzić w życie reformę uwłaszczeniową zadeklarowaną na początku powstania. Reakcją władz rosyjskich było **uwłaszczenie chłopów w Królestwie Polskim** (marzec 1864 r.) na zasadach podobnych do tych ogłoszonych przez powstańców. Ta decyzja ostatecznie przekreśliła atut, który starał się wykorzystać Rząd Narodowy, i przyczyniła się do upadku powstania.

Poza tym Romuald Traugutt starał się pozyskać do współpracy rewolucjonistów węgierskich i włoskich, a także zreorganizować siły partyzanckie na wzór regularnego wojska. Niestety – wobec carskich represji, pogłębiającego się przygnębienia społeczeństwa oraz zamierania walk w terenie – rozkazy generała w dużej mierze pozostały jedynie na papierze. Aresztowanie Traugutta w kwietniu 1864 r. było równoznaczne z upadkiem powstania.

Po aresztowaniu **Romualda Traugutta** najdłużej trwał na Podlasiu oddział księdza Stanisława Brzóski. Powstańcy przetrwali zimę 1864/1865 dzięki pomocy okolicznych chłopów. Wiosną 1865 r. ksiądz Brzóska został aresztowany i powieszony.

Bilans powstania

Historycy szacują, że w okresie piętnastu miesięcy powstania styczniowego przez partyzantkę przewinęło się 150–200 tys. ochotników (a zatem więcej niż liczyły polskie wojska w czasie powstania listopadowego). W powstańczych szeregach znaleźli się też rewolucjoniści z Włoch, Francji, Niemiec, Węgier, a także aż 300 oficerów rosyjskich – członków organizacji spiskowo-rewolucyjnych, którzy przeszli na polską stronę. Niestety, słabo uzbrojone i źle wyszkolone polskie oddziały, dowodzone z reguły przez niekompetentnych dowódców samouków, nie były w stanie utworzyć regularnej armii (inaczej niż w czasie powstania listopadowego). Dlatego w okresie największego wysiłku organizacyjnego i bojowego, latem 1863 r., mogły one wystawić jedynie 25–30 tys. powstańców, którym przyszło się zmierzyć z trzystutysięczną regularną armią rosyjską. Z czysto militarnego punktu widzenia powstanie styczniowe nie miało zatem żadnych szans powodzenia.

◀ **Romuald Traugutt** (1826–1864) Traugutta oraz innych przywódców powstania aresztowano, a następnie powieszono na stokach Cytadeli warszawskiej (1864 r.).

▲ Aleksander Sochaczewski, ***Pożegnanie Europy***, słup graniczny Europy i Azji był miejscem tragedii zesłańców, którzy całując słup lub ryjąc na nim swoje imię, w symboliczny sposób żegnali się z ojczyzną. Malarz chciał pokazać cierpienia Polaków związane z przymusowym zesłaniem na Sybir.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment wspomnień powstańca styczniowego Tadeusza Skałkowskiego.

Jeszcze wiele dni i nocy bezsennych spędziliśmy na marszach pospiesznych, na rozpaczliwych bojach. Wreszcie wszelki opór okazał się daremnym – pomnażały się bezowocne ofiary. Więc zwyczajem partyzanckich oddziałów zakopaliśmy broń, aby ani kawałek żelaza nie rzucić pod stopy ciemięzcom Polski – a rozpraszając się znikliśmy bez śladu w tajnikach borów ojczystych.

Wszystko minęło jakby sen [...] po rozgłośnym szczęku walki zapanowała na całym obszarze Polski głucha cisza niewoli, na pobojowiskach tysiącznych wzniosły się świeże mogiły – na miejsce kwitnących miast i wiosek sterczą niedopalone zgliszcza; północnym szlakiem pędzą w krainę lodu codziennie nowe skazańców gromady, na Zachód idą wygnańcy, których oszczędziła kula na polu bitwy, nie pochłonęła cytadela – idą, by z dala od ziemi rodzinnej cierpieć męki tęsknoty i udręczenia nędzy [...].

I zakończył się ostatni ustęp dziejów naszych równie tragicznie i boleśnie, jak poprzednie usiłowania narodu. Ile do upadku tego przyczyniła się zła wiara niektórych, a niestanowczość i półśrodki wielkiej części działających – niech osądzi historia.

Lecz bohaterska czternastomiesięczna walka przedstawia nieskończoną rozmaitość obrazów wzniosłych świadczących o niezłamanej wytrwałości i poświęceniu narodu, jest zatem jego żywotności i nieśmiertelności dowodem. [...] Nikt nie spisywał czynów dzielnej wiary naszej, nikt wysileń bezimiennego rządu i organizacji narodowej. Tradycją tylko, ustnym podaniem, przechowują się wspomnienia.

1. Co i dlaczego partyzanci zrobili ze swoją bronią?
2. Wymień skutki upadku powstania styczniowego opisane przez autora tekstu.
3. Jak autor ocenił wysiłek powstańców?

◀ **Stanisław Witkiewicz**, *Ranny powstaniec*, obraz z 1881 r. Na obrazie została przedstawiona scena przyniesienia rannego powstańca.

■ Przyjrzyj się ilustracji i powiedz, co można sądzić o stosunku ludności do powstańców.

W chwili wybuchu powstania jego organizatorzy nie mieli gotowych planów wojennych, przygotowanych oddziałów i dowódców. Mimo że państwa zachodnie nie udzieliły pomocy walczącym Polakom, to ich zryw i bohaterstwo spotkały się z pozytywnymi opiniami zachodnich społeczeństw. Powstanie trwało piętnaście miesięcy. W kolejnych pokoleniach stało się elementem polskiej tradycji narodowowyzwoleńczej.

Polityka rosyjska wobec Polaków po powstaniu styczniowym

Po upadku powstania represyjna polityka caratu w stosunku do Polaków znacznie się nasiliła. Konfiskaty majątków, kary pieniężne i więzienia, egzekucje oraz zsyłki na daleką Syberię dotknęły wielu powstańców i ich najbliższych. Najbardziej surowym rodzajem kary, poza karą śmierci, stosowanym wobec osób z kierownictwa oddziałów powstańczych i członków rządu narodowego była katorga. Zesłańców zmuszano do bardzo ciężkich prac w kopalniach, fabrykach syberyjskich czy przy wyrębie lasu (często w bardzo niskiej temperaturze). Więźniów zakuwano w kajdany, co było dodatkowym utrudnieniem i cierpieniem. Liczbę zesłanych po powstaniu styczniowym szacuje się na 30 tys. osób. Mniej więcej 10 tys. udało się wyemigrować do państw Europy Zachodniej i Stanów Zjednoczonych.

Ściśle związane z represyjną polityką rządu carskiego było postanowienie z 1864 r. o likwidacji resztek autonomii Królestwa Polskiego. Tę decyzję symbolizowało wprowadzenie do języka urzędowego nowej nazwy – „Kraj Przywiślański". Władze carskie stosowały ją zamiennie z nazwą „Królestwo Polskie". Odtąd sprawy Królestwa zostały podporządkowane cesarskim ministerstwom w Petersburgu, a administrację lokalną obsadzoną przez Rosjan upodobniono organizacyjnie do administracji w pozostałych częściach imperium. Usunięto język polski z urzędów i szkolnictwa. Zaczęto ograniczać w prawach i szykanować Kościół rzymskokatolicki (konfiskowano jego dobra i kasowano zakony), wielkie prześladowania dotknęły duchownych i wiernych Kościoła unickiego.

WARTO WIEDZIEĆ

Władze carskie postanowiły ostatecznie rozprawić się z organizatorami powstania, by w przyszłości uniknąć kolejnych zrywów narodowowyzwoleńczych Polaków. W tym celu posłużono się fortelem. Rosjanie w imieniu rządu narodowego wydali fałszywą odezwę, w której wezwali do powrotu do Królestwa Polskiego działaczy powstańczych, którym udało się przedostać za granicę. Ci, którzy wrócili, zostali natychmiast aresztowani i osadzeni w Cytadeli. Poddano ich brutalnym przesłuchaniom. Na podstawie zeznań wyłapano pozostałych działaczy i rozbito resztki organizacji narodowej.

SŁOWNICZEK

katorga (gr. *kateirgo* – zmuszam) – kara przymusowych robót stosowana w Rosji carskiej głównie wobec przestępców, połączona z zesłaniem na Sybir. W zaborze rosyjskim wymierzana przede wszystkim uczestnikom organizacji niepodległościowych i powstań

▲ **Aleksander Sochaczewski, *Zakuwanie w kajdany***, obraz z epoki. Sochaczewski został aresztowany w 1862 r. Był więziony w warszawskiej Cytadeli, a następnie został skazany na zesłanie na Sybir, które trwało do 1883 r.

Jeszcze w maju 1863 r. gubernatorem Litwy został mianowany generał Michaił Murawjow, który wsławił się wyjątkowym okrucieństwem. Kazał palić wsie podejrzane o udzielanie pomocy powstańcom. Ścigał oddziały powstańcze i bezwzględnie się z nimi rozprawiał. Nałożył wysokie opłaty na majątki szlacheckie. Po zakończeniu powstania na Litwie, Białorusi, Ukrainie, Podolu, Wołyniu polskość wyjątkowo ostro zwalczano. Polska ludność tamtych terenów nie mogła nabywać majątków ziemskich ani piastować urzędów w służbie publicznej. Rozpoczęła się era intensywnej rusyfikacji, która trwać miała aż do początków XX w.

ZAPAMIĘTAJ

- Pomimo dysproporcji sił powstanie styczniowe trwało dzięki woli walki jego uczestników. Ostatni wysiłek organizacyjny podjął Romuald Traugutt, powołany na dyktatora w październiku 1863 r.
- Reakcją władz carskich na decyzje Traugutta było uwłaszczenie chłopów w Królestwie Polskim, ogłoszone w 1864 r.
- Aresztowanie Traugutta wiosną 1864 r. oznaczało upadek powstania.
- Uczestników powstania i ich rodziny spotkały surowe kary – zsyłki na katorgę, konfiskaty majątków. Wiele osób wyemigrowało z kraju.
- Po powstaniu styczniowym carat zlikwidował resztki autonomii Królestwa Polskiego i zaczął określać je mianem Kraju Przywiślańskiego.

PYTANIA I POLECENIA

1. Jakie znaczenie dla powstania styczniowego miało powierzenie dyktatury Romualdowi Trauguttowi?
2. Wskaż przyczyny klęski powstania styczniowego.
3. Opisz, jakie represje dotknęły uczestników powstania.
4. Porównaj powstanie listopadowe z powstaniem styczniowym: charakter walk, władze, obszar objęty powstaniem i czas trwania.

17 Walka o polskość w zaborze rosyjskim

Przypomnij, jakie represje dotknęły Królestwo Polskie po upadku powstania styczniowego.

Po powstaniu styczniowym

Po klęsce powstania społeczeństwo polskie trwało przy swojej tożsamości narodowej, języku, kulturze oraz wyznaniu. Krzepiło się też idealizowanymi wspomnieniami bohaterskich czynów powstańczych.

Z czasem jednak w działaniach kolejnego pokolenia polskiej inteligencji główną rolę zaczął odgrywać pozytywny program **pracy organicznej**, ukształtowany już po powstaniu listopadowym i szczególnie skutecznie rozwijany w zaborze pruskim. Po powstaniu styczniowym został wzmocniony nowym nurtem ideowym, a mianowicie **pozytywizmem**. Jego przedstawiciele nawoływali do żmudnej pracy nad rozwojem materialnym i intelektualnym narodu. Aktualnym obowiązkiem patriotycznym przestał być czyn zbrojny, a stała się nim pilna nauka i sumienna praca. Zorganizowanie fabryki czy sklepu było, według pozytywistów, korzystniejsze dla pomyślności narodu niż założenie organizacji spiskowej.

◀ Biżuteria patriotyczna popularna wśród polskich kobiet w latach 70. XIX w.

SŁOWNICZEK

rusyfikacja – polityka władz rosyjskich zmierzająca do wynarodowienia Polaków i innych podbitych narodów. Polegała na wprowadzaniu języka rosyjskiego do administracji, szkolnictwa, a także na likwidacji Kościoła unickiego, wysiedleniach i wywłaszczeniach. Politykę tę w Królestwie Polskim prowadzili najzacieklej: Iwan Paskiewicz, Josif Hurko, Aleksander Apuchtin.

Odpowiedzią Polaków na represyjną politykę zaborcy było stworzenie pozytywnej legendy powstania styczniowego. Mimo wielu głosów krytycznie oceniających jego przebieg i skutki większość społeczeństwa chętnie puszczała w niepamięć np. organizacyjny chaos czy bezradność i brak kompetencji wielu dowódców. Uwagę koncentrowano przede wszystkim na bohaterstwie powstańców i krzywdach wyrządzonych Polakom przez carat.

Powstanie było krytykowane, ale też gloryfikowane przez wielu malarzy i poetów, którzy niejednokrotnie sami byli uczestnikami powstańczych walk. Elementem kultu powstania był też strój, zwłaszcza kobiecy – czarna suknia i biżuteria patriotyczna (oznaki żałoby narodowej po upadku powstania; za ich noszenie groziły surowe kary).

Rusyfikacja

Szczególnie ważnym obowiązkiem inteligencji było szerzenie oświaty wśród ludu. Tymczasem władze carskie zaostrzały politykę **rusyfikacji** wobec uczniów polskich szkół. Na ziemiach zabranych dążyły do całkowitego wykorzenienia polskości i zakazały wręcz mówienia po polsku w miejscach publicznych. W Królestwie Polskim rusyfikację prowadzono stopniowo. Język polski był wypierany przez język rosyjski w urzędach i prasie. Zlikwidowano Szkołę Główną w Warszawie i w jej miejsce utworzono carski uniwersytet, język rosyjski uczyniono językiem nauczania na wszystkich szczeblach oświaty i jedynie religii pozwolono nadal uczyć po polsku. Przyczyniło się to do wzmocnienia katolicyzmu jako istotnego elementu świadomości narodowej Polaków.

Należy dodać, że w zaborze rosyjskim poziom nauczania był bardzo niski, a sieć szkół była rzadka. Na początku XX w. w Królestwie Polskim istniało zaledwie 120 szkół średnich, do szkół elementarnych

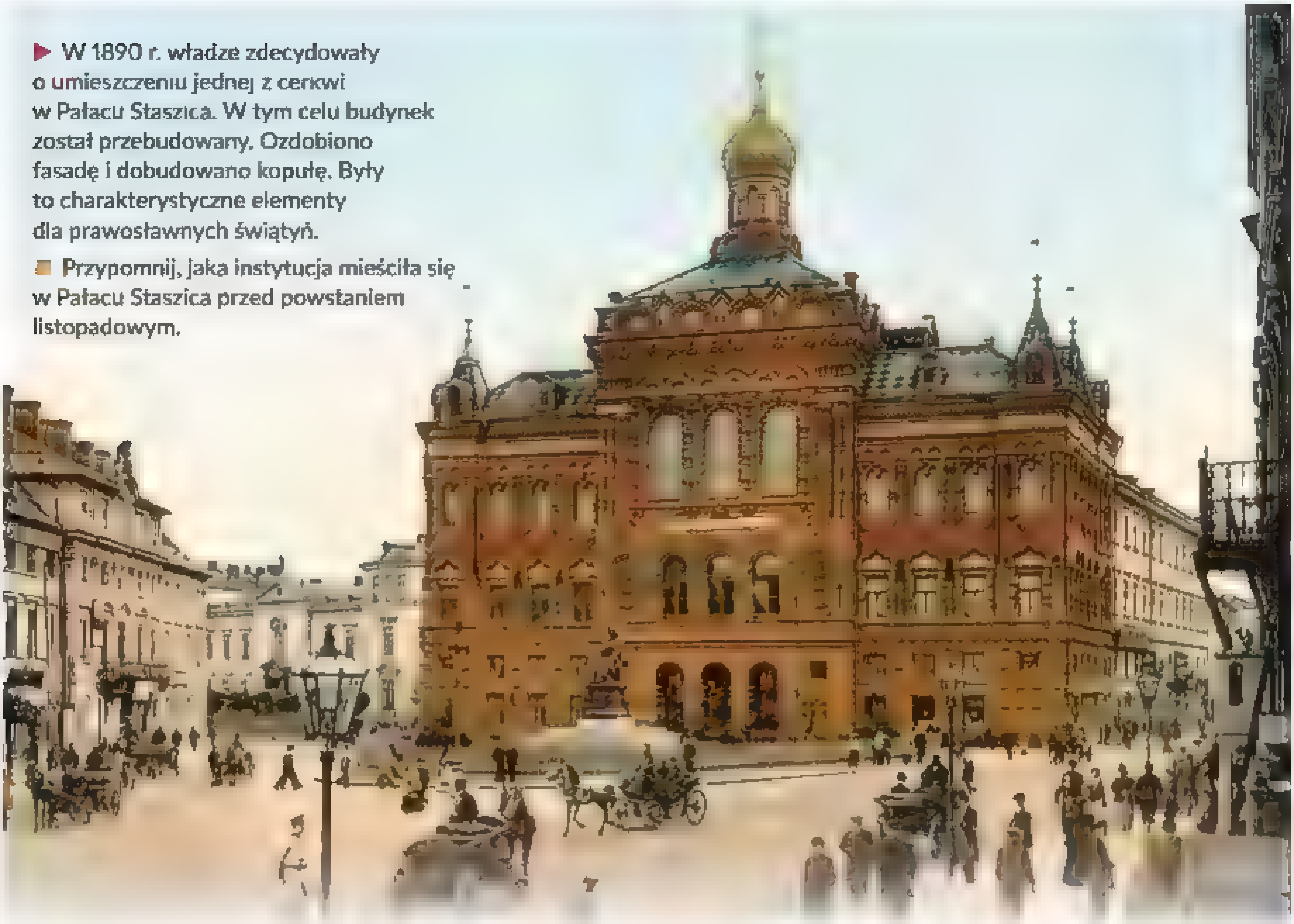

▶ W 1890 r. władze zdecydowały o umieszczeniu jednej z cerkwi w Pałacu Staszica. W tym celu budynek został przebudowany. Ozdobiono fasadę i dobudowano kopułę. Były to charakterystyczne elementy dla prawosławnych świątyń.

■ Przypomnij, jaka instytucja mieściła się w Pałacu Staszica przed powstaniem listopadowym.

(najczęściej jednoklasowych) uczęszczało tylko 12% dzieci w wieku szkolnym.

W działalności rusyfikacyjnej ponurą sławę zyskał kurator Warszawskiego Okręgu Szkolnego Aleksander Apuchtin (jego wszechwładne rządy otrzymały miano **nocy apuchtinowskiej**). Zwolnił z pracy wielu polskich nauczycieli, zmuszał uczniów do bezrozumnego posłuszeństwa i donosicielstwa. Pragnął wychować młodzież polską bezwolną, zastraszoną i zrusyfikowaną.

Wyrazem rusyfikacji była duża liczba nowo powstałych cerkwi. Po powstaniu styczniowym w Warszawie stacjonowały wojska carskie. Dla ludności rosyjskiej, która mieszkała w Królestwie i była wyznania prawosławnego, powstawały cerkwie – prawosławne miejsca kultu. Największa z nich została zbudowana na przełomie XIX i XX w. na głównym placu Warszawy – placu Saskim.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment wspomnień Jana Wołyńskiego z czasów nauki w szkole w okresie nocy apuchtinowskiej.

Surowo zabroniono czytania i posiadania polskich książek, a kontrola była tak ścisła, że przy odwiedzaniu stancji [kwatery w prywatnym domu] uczniowskich przeglądano książki każdego ucznia i przetrząsano sienniki, kufry z rzeczami, czy tam nie było schowanych książek polskich. W razie znalezienia książki polskiej zapisywano ucznia do dziennika kar, sadzano w święto na kilka godzin do kozy [areszt], a jeżeli to się powtórzyło parę razy na tej samej stancji, stancję tę zamykano. Gdy zaś u ucznia znaleziono książkę o treści politycznej – tutaj zaliczano zagraniczne wydania naszych wieszczów – lub antypaństwowej [...] bezwarunkowo wydalano ucznia z gimnazjum, a stancję zamykano.

1. Czego zabraniały rosyjskie władze szkolne?
2. Z jakimi represjami mogli spotkać się uczniowie?

W latach 1875–1892, czyli czasach intensywnej rusyfikacji, obowiązki prezydenta Warszawy pełnił rosyjski generał **Sokrates Starynkiewicz**. Był on rosyjskim patriotą. Liczył, że modernizacja miasta wpłynie na szybszą integrację gospodarczą i polityczną Kraju Przywiślańskiego z Rosją. To właśnie Rosjanin uczynił z Warszawy nowoczesne miasto. Z jego inicjatywy został rozwiązany podstawowy problem mieszkańców, czyli brak kanalizacji. Starynkiewicz zatrudnił angielskiego inżyniera **Williama Lindleya** [czyt. łyliama lindleja], którego projekt posłużył do zbudowania systemu wodno-kanalizacyjnego ze stacją filtrów. Za czasów Starynkiewicza została uruchomiona też pierwsza linia tramwaju konnego, wybrukowano i oświetlono ulice, założono sieć telefoniczną i zbudowano gazownię na Woli. Do dziś jeden z placów Warszawy nosi imię Starynkiewicza.

▶ **Maria Konopnicka.** W latach 1884–1886 sławna poetka redagowała pismo dla kobiet „Świt". W utworach literackich omawiała sprawy patriotyczno-społeczne, za co została wydalona z Królestwa Polskiego. Przebywała w Niemczech, we Francji i Włoszech. Pisała dla dzieci i dla dorosłych. Jej najbardziej znane utwory to: *O Janku Wędrowniczku*, *O krasnoludkach i sierotce Marysi* oraz *Śpiewnik historyczny*, z którego pochodzi *Rota*. Twórczość Konopnickiej przyczyniła się do zachowania polskości w społeczeństwie we wszystkich trzech zaborach.

▲ **Warszawa, ręcznie kolorowana fotografia z końca XIX w.** Zdjęcie ukazuje widok placu Zamkowego od strony ulicy Krakowskie Przedmieście.

Uniwersytet Latający

Polityka rusyfikacji wywołała opór zwłaszcza wykształconych warstw polskiego społeczeństwa. W walkę z nią zaangażowało się wiele znanych postaci. Wśród nich wyróżnił się **Konrad Prószyński** (używający pseudonimu Kazimierz Promyk). Założył tajne **Towarzystwo Oświaty Narodowej**, którego zadaniem było krzewienie polskiej edukacji. Napisał też niezwykle użyteczny i poczytny elementarz, z którego uczyły się pokolenia wiejskich dzieci.

Już na przełomie lat 70. i 80. XIX w. w zaborze rosyjskim zaczęła powstawać sieć tajnego nauczania, która obejmowała miasta i wsie. Jednym z najbardziej spektakularnych dzieł było powołanie w Warszawie nielegalnego **Uniwersytetu Latającego**, przeznaczonego dla kobiet, które w tamtych czasach nie mogły studiować na wyższych uczelniach. Wykłady odbywały się w prywatnych domach, a prowadzili je znani polscy profesorowie. Ponadto w wielu gimnazjach zawiązywały się kółka samokształceniowe, których uczestnicy zbierali się potajemnie i czytali polską poezję romantyczną, urządzali odczyty, uczyli się polskiej historii z zakazanych książek. Jednak główna rola w podtrzymywaniu polskości przypadła twórcom narodowej kultury.

Największym sukcesem tych wszystkich działań było rozbudzenie wśród polskiego ludu świadomości narodowej i tym samym powstrzymanie rusyfikacji. Nie powiódł się zamysł władz carskich, aby przez uwłaszczenie, korzystne dla polskich chłopów, a następnie przez celową rusyfikację przekonać ich do języka rosyjskiego, kultury rosyjskiej i samego państwa zaborczego. O tej klęsce pisał w 1897 r. Stefan Żeromski w powieści o wiele mówiącym tytule *Syzyfowe prace* (syzyfowe, czyli bezowocne, bezcelowe). Mimo klęsk powstań narodowych naród polski uchronił swoją tożsamość i miał dość sił, by nadal dążyć do odrodzenia niepodległego państwa.

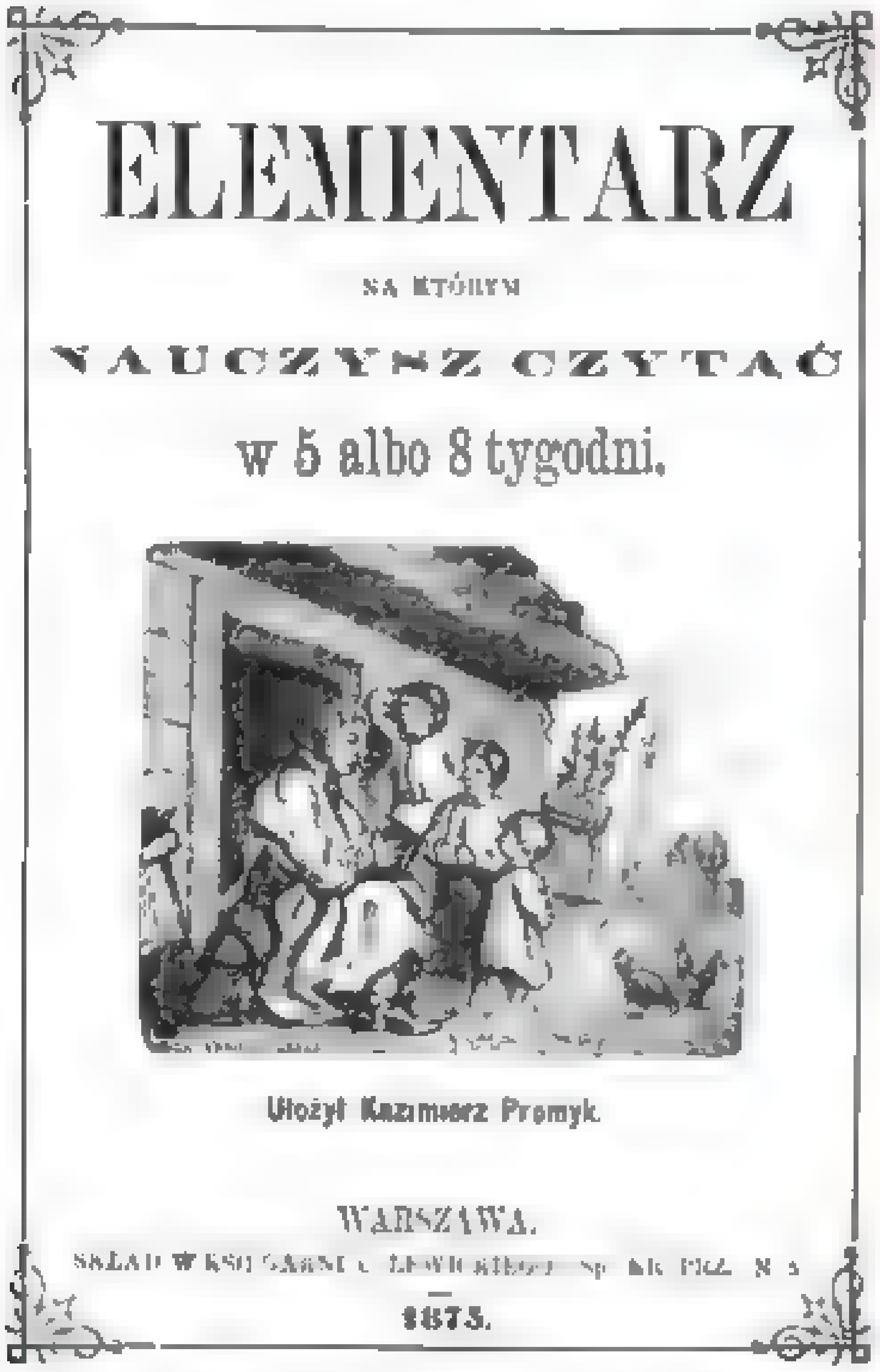
ELEMENTARZ
NA KTÓRYM
NAUCZYSZ CZYTAĆ
w 5 albo 8 tygodni.
Ułożył Kazimierz Promyk
WARSZAWA.
[illegible]
1875.

▲ Karta tytułowa ***Elementarza* Kazimierza Promyka (Konrada Prószyńskiego)**. Był przeznaczony dla samouków. Dzięki niemu wiele wiejskich dzieci nauczyło się czytać.

ZAPAMIĘTAJ

- Po klęsce powstania styczniowego władze rosyjskie rozpoczęły wzmożoną rusyfikację, która objęła urzędy i szkolnictwo (tzw. noc apuchtinowska). Władzom chodziło o zrusyfikowanie społeczeństwa polskiego, mające na celu ukarać je za powstanie styczniowe. W ten sposób władze carskie chciały ułatwić sobie rządzenie.
- Społeczeństwo polskie odpowiedziało wzmożoną pracą organiczną oraz aktywnością samokształceniową (kółka samokształceniowe, tajne nauczanie, Uniwersytet Latający).
- Działania władz rosyjskich poniosły klęskę. Pod koniec XIX w. świadomość narodowa Polaków nie tylko przetrwała, lecz także się umocniła

PYTANIA I POLECENIA

1. W jaki sposób władze carskie walczyły z polskością po powstaniu styczniowym?
2. Wyjaśnij terminy: rusyfikacja, noc apuchtinowska.
3. Wymień sposoby walki społeczeństwa polskiego z rusyfikacją.

18 Zabór pruski – walka z germanizacją

Przypomnij, jaka była sytuacja Polaków w zaborze pruskim w pierwszej połowie XIX w.

Germanizacja

W okresie popowstaniowym walkę z polskością zaostrzono również w zaborze pruskim. Wynikało to z nowej sytuacji politycznej, w jakiej znalazła się ludność polska. Pod przewodnictwem Ottona von Bismarcka Prusy doprowadziły do zjednoczenia Niemiec. Obok Pomorza i Śląska również Wielkopolska stała się wschodnią prowincją zjednoczonego cesarstwa niemieckiego.

W latach 70. XIX w. kanclerz Niemiec Bismarck prowadził politykę, której celem była likwidacja wszelkich sił nielojalnych wobec nowo powstałego cesarstwa niemieckiego. Za żywioł szczególnie niebezpieczny została uznana ludność polska. Dlatego też władze niemieckie nasiliły **politykę germanizacji** w prowincjach zamieszkanych przez Polaków. Dotyczyło to przede wszystkim oświaty. Stopniowo zaczęto usuwać język polski ze szkół. Najpierw wprowadzono obowiązkową naukę języka niemieckiego dla wszystkich dzieci. Parę lat później język niemiecki stał się językiem nauczania na lekcjach we wszystkich szkołach. Tylko religii zezwolono uczyć po polsku. Język polski pozostał jednym z dodatkowych przedmiotów, z czasem jednak go usunięto.

Także w sądach i urzędach nie wolno było odzywać się po polsku, nawet na pocztach i na stacjach kolejowych interesanci byli obsługiwani wyłącznie w języku niemieckim. W tych warunkach język i kulturę polską pielęgnowano żarliwie w domu i na prywatnych spotkaniach. Wszystko pod hasłem: „Dom najważniejszym bastionem polskości".

Kulturkampf

Ten etap germanizacji był częścią szerszego programu realizowanego przez kanclerza Bismarcka w całych Niemczech. Program ten otrzymał nazwę **Kulturkampf**. Bismarck, polityk wywodzący się z protestanckich Prus, odnosił się z nieufnością do niemieckich katolików i uważał, że proces rozwoju narodu niemieckiego jest hamowany przez oddziaływanie

▲ **Maksymilian Jackowski** (1815–1905). Zwano go królem chłopów, ponieważ doprowadził do wielkiego rozwoju kółek rolniczych w Wielkopolsce.

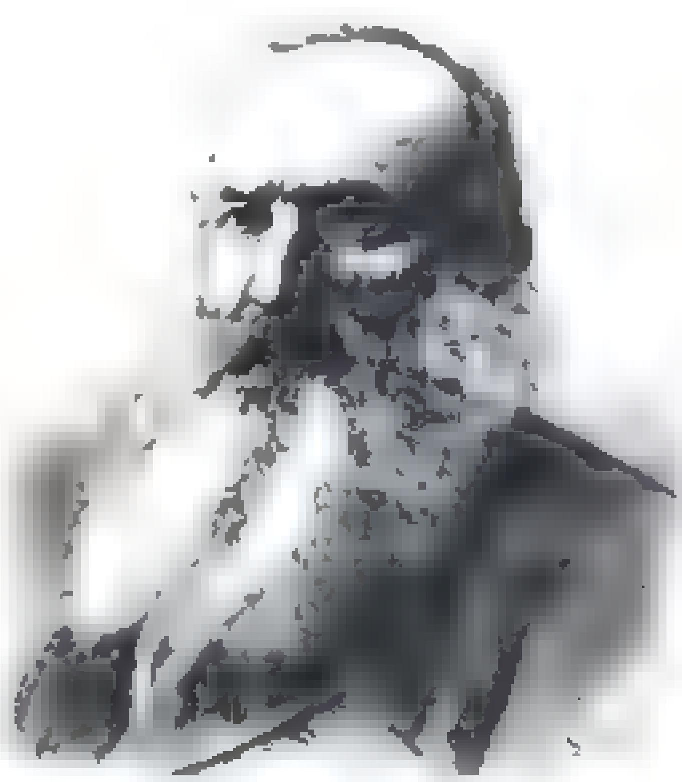

▲ **Karol Miarka** (1825–1882). Był nauczycielem, który odegrał kluczową rolę w rozbudzeniu polskiej świadomości narodowej na Górnym Śląsku.

SŁOWNICZEK

Kulturkampf (niem. walka o kulturę) – zainicjowana przez kanclerza Bismarcka walka polityczna mająca na celu ograniczenie wpływu Kościoła katolickiego na życie społeczne i polityczne w państwie niemieckim, w tym na ziemiach polskich należących do Niemiec.

Kościoła katolickiego. Dlatego w latach 70. XIX w. przeforsował w parlamencie niemieckim szereg ustaw, które wprowadziły kontrolę państwa nad Kościołem katolickim. Uderzały one w katolików żyjących przede wszystkim w krajach południowoniemieckich nad Renem oraz na ziemiach polskich należących do Prus.

W ramach polityki Kulturkampfu władze niemieckie usuwały ze szkół polskich księży, którzy byli nauczycielami, i zastępowały ich pruskimi funkcjonariuszami. Z tego powodu w zaborze pruskim obrona katolicyzmu zaczęła się łączyć z obroną polskości.

Kulturkampf zaktywizował Polaków do oporu przeciwko polityce państwa niemieckiego nie tylko w Wielkopolsce i na Pomorzu, lecz także na Górnym Śląsku. Polskojęzyczna ludność Górnego Śląska, który już w XIV w. znalazł się poza granicami Polski, pozostawała dotąd lojalna wobec państwa pruskiego, a następnie – niemieckiego. Polityka Kulturkampfu zachwiała tą lojalnością. Ludność zjednoczona wokół swoich księży, nauczycieli i działaczy społecznych w obronie wiary, tradycji i języka odkrywała swoje polskie korzenie (tzw. proces repolonizacji Górnego Śląska).

Wciąż praca organiczna

Najbardziej skutecznym sposobem walki z germanizacją okazała się **praca organiczna**. Prusy, a później cesarstwo niemieckie były państwami praworządnymi, tzn. niemieccy sędziowie i urzędnicy trzymali się ściśle przepisów prawa. Odróżniało ich to od niekompetentnych, przekupnych i podejmujących samowolne decyzje urzędników carskich. W zaborze pruskim Polacy mogli zatem, w ramach obowiązującego prawa, aktywnie działać na niwie gospodarczej, społecznej i kulturalnej. W porównaniu z rodakami żyjącymi pod władzą rosyjską, a po części także austriacką, byli zamożniejsi, lepiej wykształceni, bardziej zdyscyplinowani i oszczędni. W swoich profesjach skutecznie konkurowali z Niemcami.

Wielkopolscy chłopi, pod patronatem ziemian, jako pierwsi zaczęli już w latach 60. XIX w. zakładać **towarzystwa rolnicze**. Upowszechniały one nowoczesne metody gospodarowania, wspierały polskich ziemian i chłopów, odwodziły ich od zamiaru sprzedaży ziemi niemieckim osadnikom. Często działalności tej patronowali księża katoliccy, którzy zaangażowali się w obronę polskości.

Liczne towarzystwa działały także na rzecz rozwoju polskiej kultury i oświaty, co umożliwiło wykształcenie setek polskich nauczycieli, lekarzy, prawników i rzemieślników. W dziele upowszechnienia polskiej oświaty największe zasługi miało **Towarzystwo Czytelni Ludowych**. Jego działacze tworzyli biblioteki oraz organizowali odczyty w Wielkopolsce, na Pomorzu i Śląsku.

Duże banki, których właścicielami byli Niemcy, niechętnie udzielały kredytów polskim rzemieślnikom, kupcom, rolnikom. Z tego powodu ważne zadanie w rozwoju polskiej przedsiębiorczości spełniały tzw. spółki zarobkowe. Były to kasy oszczędnościowo-pożyczkowe: ich członkowie płacili regularne składki i dzięki temu mogli dostawać kredyty na korzystnych warunkach. Do ich upowszechnienia przyczynił się ksiądz **Augustyn Szamarzewski**, który objął patronat nad Związkiem Spółek Zarobkowych i Gospodarczych. Następnie kierował nim ksiądz **Piotr Wawrzyniak**.

Walka z niemiecką kolonizacją

W latach 80. ze względów politycznych cesarstwo niemieckie wycofało się z Kulturkampfu. Kontynuowało jednak nieprzyjazną politykę wobec ludności polskiej. W Wielkopolsce władze niemieckie rozwinęły nową antypolską kampanię. Pierwszym tego przejawem były tzw. **rugi pruskie**. Władze niemieckie przymusowo wysiedliły tysiące Polaków oraz polskich Żydów, którzy niegdyś wyemigrowali z zaboru rosyjskiego lub austriackiego do dostatniej Wielkopolski i nie uzyskali obywatelstwa pruskiego. Brutalna akcja, która dotykała nierzadko rodziny mieszkające w Wielkopolsce od paru pokoleń, miała ułatwić władzom sprowadzenie w ich miejsce niemieckich osadników.

Drugim przejawem nowego kursu polityki niemieckiej była działalność **Komisji Kolonizacyjnej**.

SŁOWNICZEK

rugi pruskie – rozpoczęte w 1885 r. wydalenie z ziem zaboru pruskiego ponad 26 tys. Polaków przybyłych z zaboru austriackiego i rosyjskiego, przede wszystkim polskich robotników sezonowych.

▲ **Wojciech Kossak, *Rugi pruskie*,** obraz z 1909 r.

Wóz Drzymały stał się symbolem oporu Polaków wobec polityki germanizacyjnej. Popularność **Michała Drzymały** i podziw dla niego szybko przekroczyły granice zaboru pruskiego. W obronie polskiego chłopa występowali m.in. Maria Konopnicka, Henryk Sienkiewicz i Bolesław Prus, a także wybitny rosyjski pisarz Lew Tołstoj. Niemieckich urzędników doprowadzały do wściekłości masowo drukowane i wysyłane do Niemiec pocztówki z wizerunkiem wozu Drzymały. W ten sposób wielkopolski gospodarz stał się bohaterem Polaków wszystkich trzech zaborów. Grób Michała Drzymały (zm. 1937 r.) znajduje się na cmentarzu w Miasteczku Krajeńskim

Zadaniem Komisji było wykupywanie ziemi od Polaków, dzielenie jej i przekazywanie niemieckim chłopom – kolonistom. Działania rządu wspierało stowarzyszenie niemieckich nacjonalistów zwane potocznie **Hakatą** (od pierwszych liter nazwisk założycieli). Mimo zwiększania przez rząd funduszów na rzecz niemieckiej akcji kolonizacyjnej nie odniosła ona sukcesu. Zmobilizowała natomiast ludność polską do wielu inicjatyw społecznikowskich, m.in. tworzenia polskich banków spółdzielczych i spółek rolniczych, które przyczyniały się do unowocześnienia polskiego rolnictwa w zaborze pruskim.

Reakcją władz pruskich na takie zachowanie było zaostrzenie ograniczeń prawnych. W 1904 r. zakazano m.in. stawiania bez specjalnych zezwoleń zabudowań na nowo kupowanych gruntach. Słynna stała się postawa polskiego chłopa **Michała Drzymały**. Nie mógł on legalnie wybudować domu na nowo zakupionej ziemi, zamieszkał więc w wozie cyrkowym (czyli nie „na ziemi", lecz „nad ziemią"). Wyśmiewał administrację niemiecką i procesował się z nią przed sądami. Po długiej batalii prawnej, szykanowany na różne sposoby, Drzymała musiał opuścić swój wóz i sprzedać ziemię.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment z akt procesu dzieci z Wrześni.

Dzieci nie odpowiadały na pytania zadawane im po niemiecku i nie podnosiły palca do góry [...], odmówiły przyjęcia podręczników niemieckich do nauki religii [...] i powiedziały przy tym: jesteśmy Polakami i nie chcemy się uczyć tej niemieckiej religii. Wobec tego oporu władza szkolna postanowiła najpierw, ażeby do pewnego czasu religię tylko wykładano, lecz nie zadawano dzieciom pytań. Potem nastąpiły najpierw łagodne, następnie surowe napomnienia, na koniec zagrożono karami, nareszcie wykonano je, pozostawiając dzieci w areszcie i poddając je chłoście [...], chłostano w szkole czternaścioro dzieci. [...] Chłosta była wyznaczona jako środek do utrzymania karności szkolnej.

1. Za co ukarano chłostą dzieci we Wrześni?

▲ Dzieci we Wrześni podczas strajku, zdjęcie z 1901 r.

We wszystkich trzech zaborach chętnie czytany był **Henryk Sienkiewicz** (1846–1916). Tworzył – jak sam to określił – ku pokrzepieniu serc. Sugestywnie opisywał dramatyczne wydarzenia z dziejów narodowych: zmagania z Krzyżakami, powstanie Chmielnickiego, potop szwedzki, zagrożenie ekspansją turecką. Przesłanie jego dzieł (zwłaszcza Trylogii) było następujące: w przeszłości wielokroć spadały na Polskę klęski, jednak zawsze wychodziła ona z opresji zwycięsko. Polską młodzież rusyfikowaną i germanizowaną, upokarzaną na oficjalnych lekcjach gloryfikowaniem dziejów Rosji, Niemiec i Austrii, Sienkiewicz uczył dumy z historii ojczystej.

Strajki szkolne

Na początku XX w. w zaborze pruskim ponownie zaostrzył się spór o język polski, kiedy administracyjnie zaczęto wprowadzać w szkołach naukę religii po niemiecku. Doprowadziło to do wybuchu masowych **strajków uczniów i rodziców**. Władze nie ustępowały i karały dzieci chłostą, a rodziców – grzywnami lub więzieniem. Do legendy przeszedł opór **dzieci z Wrześni** w Wielkopolsce, które w 1901 r. jako pierwsze odmówiły nauki religii po niemiecku. W obronie dzieci występował między innymi Henryk Sienkiewicz, a Maria Konopnicka, poruszona tymi wydarzeniami, napisała w 1908 r. słynną *Rotę*, zaczynającą się od słów „Nie rzucim ziemi, skąd nasz ród, nie damy pogrześć mowy".

ZAPAMIĘTAJ

- W latach 70. XIX w. kanclerz Niemiec Bismarck rozpoczął politykę Kulturkampfu, mającą na celu ograniczenie wpływów Kościoła katolickiego w Niemczech. Na ziemiach zaboru pruskiego Kulturkampf przybrał formę walki z polskością, czyli wzmożonej germanizacji.
- Polacy podjęli walkę z germanizacją przede wszystkim na drodze pracy organicznej. Walka z germanizacją przybrała formę walki o ziemię, język i Kościół.
- W latach 80. XIX w. władze niemieckie zdecydowały się na tzw. rugi, czyli przymusowe wydalanie za granicę Polaków niemających niemieckiego obywatelstwa. Przejawem walki z polskimi właścicielami ziemi była też działalność Komisji Kolonizacyjnej, wykupującej za rządowe pieniądze gospodarstwa od Polaków.
- Na początku XX w. na skutek represji germanizacyjnych w wielu szkołach zaboru pruskiego wybuchły strajki szkolne. Dzieci i ich rodzice byli szykanowani, m.in. dzieci karano chłostą, a rodziców – więzieniem.

1. Opowiedz, w jaki sposób władze pruskie walczyły z polskością.
2. Na czym polegała walka chłopa Michała Drzymały z pruską administracją?
3. Wytłumacz, dlaczego walka z polskością była łączona z walką z Kościołem katolickim.

19 Autonomia w Galicji

- Przypomnij, jaka była sytuacja Polaków w zaborze austriackim w pierwszej połowie XIX w.

Powstają Austro-Węgry

W okresie Wiosny Ludów cesarstwo austriackie, zamieszkane przez różne narody, bezwzględnie stłumiło ruchy narodowowyzwoleńcze. Nie przyjęło też konstytucyjnej formy rządów, lecz wróciło do absolutyzmu. Dopiero upokarzająca klęska w wojnie z Prusami w 1866 r. zmusiła cesarza austriackiego **Franciszka Józefa I** do przeprowadzenia **gruntownej reorganizacji monarchii habsburskiej**. Otrzymała ona ustrój konstytucyjny. Odtąd centralnym organem władzy ustawodawczej stała się dwuizbowa **Rada Państwa**. Do jej kompetencji należało uchwalanie ustaw i budżetu całego państwa. Natomiast sprawami poszczególnych prowincji (tzw. krajów koronnych) monarchii habsburskiej miały się zajmować **sejmy krajowe**. W następstwie przemian ustrojowych poprawiło się zatem położenie narodów zamieszkujących Austrię

Zwieńczeniem reform konstytucyjnych była **ugoda** zawarta w **1867 r.** między Austrią a Węgrami. Na mocy tego dokumentu powstała **monarchia austro-węgierska**. W jej ramach Cesarstwo Austrii i Królestwo Węgier stały się odrębnymi państwami, połączonymi jednak ścisłą unią pod rządami wspólnego dziedzicznego monarchy z dynastii Habsburgów. Pozostałe narody, m.in. Polacy i Czesi, musiały się zadowolić nadanymi im swobodami.

Galicja otrzymuje autonomię

W ten sposób w latach 60. i 70. XIX w. Galicja jako jeden z austriackich krajów koronnych otrzymała **szeroką autonomię**. Galicyjski **Sejm Krajowy** powoływał członków **Wydziału Krajowego (6–8 osób)**. Ten ostatni organ zajmował się wykonywaniem uchwał sejmu, a także administracją prowincji. Jednak na czele całej administracji Galicji, podobnie jak innych krajów koronnych, stał mianowany przez cesarza **namiestnik**. Siedzibą galicyjskich władz autonomicznych stał się **Lwów**.

W administracji, sądownictwie i oświacie obowiązywał język krajowy, czyli polski. Do kompetencji władz Galicji należały przede wszystkim sprawy szkolnictwa, kultury oraz gospodarki. Prowadzenie skutecznej

▲ Siedziba Sejmu Krajowego we Lwowie, rycina z epoki. Obecnie Uniwersytet Lwowski.

▲ Lwów, widok z początku XX w.

▶ **Hrabia Agenor Romuald Gołuchowski** (1812–1875). Ten Polski arystokrata był trzykrotnie namiestnikiem Galicji. Przyczynił się do ufundowania Akademii Umiejętności w Krakowie i politechniki we Lwowie.

polityki w tych dziedzinach utrudniały jednak niewielkie środki finansowe, jakimi dysponowały władze galicyjskie.

Szkolnictwo i kultura w Galicji

W Galicji, mimo niewielkich środków finansowych, dzięki autonomii bujnie rozwijało się polskie życie kulturalne. Tylko w tym zaborze działały **polskojęzyczne wyższe uczelnie**: w Krakowie – Uniwersytet Jagielloński i Szkoła Sztuk Pięknych, we Lwowie zaś – Uniwersytet Jana Kazimierza i politechnika.

Nieskrępowany rozwój kultury polskiej i oświaty był największym sukcesem Galicji w dobie autonomii. Wysoki poziom osiągnęły **galicyjskie gimnazja**, gorszy natomiast pozostawał poziom szkolnictwa podstawowego. Mimo prawnej gwarancji bezpłatnego i obowiązkowego nauczania brakowało funduszy na wiejskie szkoły. Dlatego jeszcze pod koniec XIX w. analfabetami było aż 67% mieszkańców tych terenów. Jednak dla porównania warto zaznaczyć, że przed wprowadzeniem autonomii współczynnik ten wynosił 95%.

Bez przeszkód działały w Galicji polskie uniwersytety, teatry, biblioteki, wydawano polską prasę i literaturę. Miało to duże znaczenie, ponieważ w zaborach rosyjskim i pruskim rozwój polskiej kultury był utrudniony.

W drugiej połowie XIX w. popularność zdobył **Jan Matejko** (1838–1893), organizator i pierwszy dyrektor krakowskiej Szkoły Sztuk Pięknych. Na olbrzymich obrazach olejnych przedstawiał ważne wydarzenia z dziejów narodowych. Sceny te malował w konwencji realistycznej, uzupełniał je jednak elementami symbolicznymi, które nadawały tym dziełom głębszy, wychowawczy sens. Obrazy Matejki (np. *Rejtan*, *Kazanie Skargi*, *Stańczyk*) to swoiste lekcje historii. Przypominały chwile chwały w polskiej historii, ale także klęski i zdrady.

▲ **Jan Matejko, *Unia lubelska*, obraz z 1869 r.**

Ignacy Łukasiewicz – wynalazca lampy naftowej

W 1853 r. w Galicji lwowski aptekarz Ignacy Łukasiewicz (1822–1882) po raz pierwszy przeprowadził destylację ropy naftowej oraz zbudował lampę naftową. W następnym roku uruchomił w Bobrce pod Krosnem pierwszą na świecie kopalnię ropy naftowej. Destylarnie Łukasiewicza zaopatrywały w naftę całe Austro-Węgry. Był on też pierwszym na świecie przedsiębiorcą, który wykorzystał ropę naftową na skalę przemysłową. Dorobił się wielkiego majątku. Dużą część pieniędzy przeznaczył na cele społeczne, m.in. na budowę szkół, szpitali, dróg i mostów oraz na pomoc biednym.

Konserwatyści u władzy

Klęska powstania styczniowego także w społeczeństwie galicyjskim wywołała wstrząs i przyczyniła się do zmiany postaw politycznych. Wśród tamtejszych elit politycznych górę wzięło przekonanie, że polityka emigracyjna i polityka powstań narodowych lekceważyły realny układ sił w Europie oraz przewagę państw zaborczych, dlatego miały zgubne skutki.

Przeobrażenia ustrojowe w monarchii austro-węgierskiej stworzyły politykom galicyjskim niespotykane w pozostałych zaborach możliwości działania. Na przełomie lat 60. i 70. XIX w. dążyli oni najpierw do poszerzenia autonomii na drodze legalnej. Z czasem zrezygnowali z tych dążeń i uznali, że trzeba działać w ramach istniejących już instytucji autonomicznych.

Tym samym w sferach rządowych w Galicji zwyciężyła **postawa ugodowa**, która jednak nie oznaczała rezygnacji z obrony polskiej tożsamości narodowej. Postawę tę wypromowali **konserwatywni politycy**, którzy dominowali w Sejmie Krajowym. Część polityków krytykowała ideę powstań narodowych. Nazywano ich **stańczykami**. Nazwa ta wzięła się od opublikowanego cyklu artykułów pod tytułem *Teka Stańczyka* (tytuł nawiązywał do postaci szesnastowiecznego błazna królewskiego, który według tradycji miał krytykować niedomagania polityki polskiej i wieszczyć przyszłe klęski).

Stańczycy postulowali prowadzenie polityki zmierzającej do rozwoju gospodarczego i politycznego Galicji. W autonomii galicyjskiej widzieli przede wszystkim szansę na wychowanie nowego pokolenia Polaków. Miało się ono odznaczać cnotami obywatelskimi, poszanowaniem prawa i porządku społecznego oraz pracowitością. Jednocześnie instytucje autonomii galicyjskiej dawały szansę nauczenia się sztuki rządzenia i administrowania.

Polakom w dwóch pozostałych zaborach galicyjscy politycy zalecali lojalność wobec władz zaborczych i pracę u podstaw. Ten program otrzymał nazwę **trójlojalizmu**.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment wspomnień z dzieciństwa w Galicji Jakuba Bojki (1857–1943), działacza i pisarza ludowego.

Kawałek chleba umiano wtedy szanować. Gdy upadła na ziemię jakaś okruszyna, podnoszono ją skwapliwie i ze czcią całowano jako wielką świętość. [...] Nie mogę pominąć zdarzenia, jakiego w tych latach i ja doznałem. W domu nie było co jeść, zarobić nie było gdzie i nie miał kto, a do jadła było nas 6 zdrowych ludzi. Często gęsto szło się spać [głodnym]. Głodny chłopczyna [...] poszedłem ku kościołowi. [...] usiadłem na zimnej posadzce kościoła, [...] ale wciąż mi na myśl przychodziła kolacja. [...] Naraz zda mi się spojrzeć pod ławy, gdzie zwykle kobiety siadywały, i któż opisze moją radość, gdym na ziemi ujrzał sporą kromkę bieluchnego kołacza!

Jak się nań rzuciłem, jak dziękowałem Bogu i tej kobiecie, która go sobie rano upuściła [...], to tylko ten pojmie, który głodu doświadczył.

1. Czego dowiadujemy się na temat życia chłopów w Galicji w drugiej połowie XIX w. na podstawie tego fragmentu?

Nędza galicyjska

Mimo autonomii Galicja pozostała najbardziej zapóźnioną w rozwoju ekonomicznym częścią ziem polskich. Winę za ten stan w dużym stopniu ponosiły

▲ **Aleksander Kotsis, *Ostatnia chudoba*, obraz z 1870 r.** Artysta ukazał ubogą rodzinę chłopską z Galicji

■ Przyjrzyj się ilustracji i powiedz, po czym można poznać, że ta rodzina żyła w nędzy.

władze austriackie, które wydatnie wspierały rozwój gospodarczy – przede wszystkim przemysłu – w Czechach i Austrii, skąpiły zaś pieniędzy na rozwój Galicji. Podstawowym sektorem gospodarki pozostawało tu zacofane i rozdrobnione rolnictwo. Większość biednych gospodarstw chłopskich miała od 1 do 5 hektarów – zbyt mało, by produkować na sprzedaż, a nawet wyżywić liczną rodzinę. Poza tym chłopi po reformie uwłaszczeniowej utracili dostęp do pastwisk i lasów, które pozostały własnością szlacheckich właścicieli ziemskich. Rozdrobnieniu, zacofaniu i nędzy gospodarstw chłopskich towarzyszyło przeludnienie wsi. Dzieci chłopskie miały ograniczone możliwości migracji do miast galicyjskich i znalezienia pracy w nielicznych w tej prowincji zakładach przemysłowych. Wkrótce w języku Polaków we wszystkich trzech zaborach przysłowiowe stało się określenie: nędza galicyjska.

Brak rodzimego kapitału pozbawiał gospodarkę Galicji korzyści z rozwoju najbardziej obiecującej gałęzi przemysłu, a mianowicie **górnictwa naftowego**. Zostało ono opanowane przez kapitał austriacki i angielski. Zyski, jakie przynosił przemysł górniczy, nie były inwestowane w gospodarkę galicyjską, lecz odprowadzane za granicę.

WARTO WIEDZIEĆ

Na przełomie XIX i XX w. na ziemiach polskich rozwijał się ruch spółdzielczy. Spółdzielnie różnego typu, zakładane i prowadzone przez społeczników, dobrowolnie zrzeszały członków w każdym z zaborów. Najpopularniejszym typem spółdzielni były kasy oszczędnościowo-pożyczkowe, które drobnym producentom miały zapewnić kredyt, chłopom – pieniądze na zakup nawozów sztucznych, nasion, inwentarza, maszyn rolniczych, a zakładom rzemieślniczym – środki na zakup narzędzi i surowców. Powstawały też spółdzielnie spożywcze i mleczarskie. Celem działalności spółdzielni było też uczenie oszczędności i krzewienie nowoczesnej wiedzy zawodowej, a także kształtowanie lokalnych więzi społecznych. W Galicji sukces odniosła inicjatywa **Franciszka Stefczyka**, historyka i nauczyciela. Przyczynił się on do powstania sieci wiejskich kas spółdzielczych.

Nowe wyzwania: Polacy i Ukraińcy

Nowym wyzwaniem, z którym musiały się zmierzyć społeczeństwo i władze autonomii galicyjskiej, był narastający konflikt na tle narodowościowym między ludnością polską a ukraińską. Według spisu ludności z 1880 r. Rusini (czyli Ukraińcy), którzy zamieszkiwali wschodnią część Galicji, stanowili ponad 43% ogółu ludności prowincji. W XIX w. nastąpiło przebudzenie narodowe Ukraińców, przejawiające się w zainteresowaniu rodzimym folklorem, rozwojem literatury w języku ukraińskim oraz w dążeniach politycznych. Zdominowane przez Polaków władze autonomii galicyjskiej odnosiły się nieufnie do aspiracji narodowych ludności ukraińskiej. Konflikt polsko-ukraiński nasilił się po 1918 r., w okresie odbudowy państwa polskiego.

ZAPAMIĘTAJ

- W latach 60. i 70. XIX w. Galicja – jako jeden z krajów koronnych Austrii – otrzymała szeroką autonomię. Administracja galicyjska została obsadzona przez Polaków.
- W dobie autonomii w Galicji rozwinęły się polskie szkolnictwo (uniwersytety, gimnazja) oraz kultura.
- Jednocześnie Galicja była pod względem gospodarczym najbardziej zacofanym regionem ziem polskich. Zapóźnione w rozwoju rolnictwo i brak inwestycji w przemyśle sprawiły, że Polacy powszechnie zaczęli używać określenia „nędza galicyjska".
- Pod koniec XIX w. w Galicji Polacy zaczęli rywalizować z ludnością ukraińską, co doprowadziło później do otwartego konfliktu narodowościowego

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego Galicja otrzymała autonomię.
2. Na czym polegał pogląd zwany trójlojalizmem?
3. W jaki sposób Polacy wykorzystywali autonomię galicyjską do umacniania polskości?

Druga połowa XIX wieku

Porządkujemy wiedzę...

Uwłaszczenie na ziemiach polskich
zabór pruski: od 1808 r. w zaborze pruskim, a w 1823 r. w Wielkim Księstwie Poznańskim
zabór austriacki: w 1848 r., w czasie Wiosny Ludów
zabór rosyjski: w 1861 r. w zaborze rosyjskim, a w marcu 1864 r. w Królestwie Polskim

- **Wojna krymska** (1853–1856), w której Rosja została pokonana przez Turcję, Wielką Brytanią i Francję, zmieniła ład w Europie i wpłynęła również na sytuację Polaków pod zaborem rosyjskim. Wskutek klęski w wojnie krymskiej w Rosji na przełomie lat 50. i 60. XIX w. doszło do złagodzenia carskiego absolutyzmu (tzw. samodzierżawia), a w Królestwie Polskim odżyły nadzieje na odzyskanie pełnej autonomii lub nawet niepodległości.

- W 1861 r. w Warszawie doszło do szeregu **manifestacji patriotycznych**, z reguły brutalnie atakowanych przez carską policję i wojsko rosyjskie. W tym samym roku władze rosyjskie zgodziły się na utworzenie organów administracji rządowej Królestwa, na której czele stanął Polak, zwolennik lojalnej współpracy z caratem – margrabia Aleksander Wielopolski. Przeprowadził on wiele reform, m.in. przywrócił język polski w urzędach i szkolnictwie, a także reaktywował w Warszawie uniwersytet pod nazwą „Szkoła Główna".

- W latach 1861–1862 doszło do ukształtowania się dwóch obozów politycznych na ziemiach Królestwa Polskiego: **Białych i Czerwonych**. Biali chcieli dążyć do niepodległości na drodze stopniowych reform. Czerwoni rozwinęli akcję spiskową na rzecz jak najszybszego wybuchu powstania niepodległościowego.

- Pod wpływem zarządzonego przez władze poboru do armii carskiej (tzw. branki) Czerwoni powołali do życia Tymczasowy Rząd Narodowy, który podjął decyzję o wybuchu powstania 22 stycznia 1863 r. Aby przyciągnąć w szeregi powstańcze szerokie rzesze chłopstwa, Tymczasowy Rząd Narodowy gwarantował chłopom uwłaszczenie.

- Mimo że do powstania przyłączyli się Biali, powstańcom nie udało się stworzyć regularnej armii ani odnieść znaczących zwycięstw nad przeważającą liczebnie, lepiej uzbrojoną i wyszkoloną armią rosyjską. Powstanie styczniowe przybrało formę wojny partyzanckiej, która do lata 1863 r. objęła tereny Królestwa Polskiego, a także tzw. ziemie zabrane (Litwę, Białoruś i Ukrainę). Aby odwieść chłopów od udziału w powstaniu, w marcu 1864 r. **carski rząd ogłosił uwłaszczenie w Królestwie Polskim**. Wskutek wyczerpania zasobów powstańczych i represji carskich powstanie zaczęło zamierać na przełomie 1863 i 1864 r. Aresztowanie Romualda Traugutta (ostatniego dyktatora powstania) wiosną 1864 r. oznaczało faktyczny upadek powstania styczniowego.

- Po upadku powstania styczniowego Polaków w zaborze rosyjskim dotknęły **liczne represje** (konfiskaty mienia, aresztowania, zsyłki na Sybir, czyli tzw. katorga). Ostatecznie zlikwidowano również resztki autonomii Królestwa Polskiego – zaczęto je nazywać Krajem Przywiślańskim. Władze rosyjskie rozpoczęły także wzmożoną rusyfikację, która objęła urzędy i szkolnictwo (tzw. noc apuchtinowska). Społeczeństwo polskie odpowiedziało na represje pracą organiczną oraz aktywnością samokształceniową, czego przejawem była m.in. działalność tzw. Uniwersytetu Latającego.

- Po zjednoczeniu Niemiec (1871 r.) nasiliła się **akcja germanizacyjna na ziemiach zaboru pruskiego**. W latach 70. XIX w. kanclerz Niemiec Otto von Bismarck rozpoczął politykę tzw. Kulturkampfu, która miała na celu ograniczenie wpływów Kościoła katolickiego w Niemczech. Na ziemiach zaboru pruskiego Kulturkampf przybrał formę walki z polskością, czyli wzmożonej germanizacji. Polacy podjęli walkę z germanizacją przede wszystkim na drodze pracy organicznej.

- W latach 80. XIX w. władze pruskie zdecydowały się na tzw. **rugi**, czyli przymusowe wydalanie poza granice państwa Polaków niemających niemieckiego obywatelstwa. Przejawem walki z polskimi właścicielami ziemi była też działalność **Komisji Kolonizacyjnej**, która za rządowe pieniądze wykupywała ziemię od Polaków. Działania rządu wspierało też stowarzyszenie niemieckich nacjonalistów zwane Hakatą.

- Na początku XX w. – na skutek represji germanizacyjnych – w wielu szkołach wybuchły strajki szkolne. Najbardziej znany miał miejsce w 1901 r. w **szkole we Wrześni**, gdzie polskie dzieci odmówiły nauki religii po niemiecku.

- Najkorzystniejsze warunki pozwalające na rozwój kultury i języka polskiego panowały w zaborze austriackim, czyli w Galicji (ze stolicą we Lwowie). Od lat 60. XIX w. Galicja, jako jedna z prowincji Austrii, otrzymała szeroką **autonomię**: administracja galicyjska została obsadzona Polakami, na jej

czele stał namiestnik, działał tu również Sejm Krajowy oraz rozwijało się swobodnie polskie życie kulturalne i szkolnictwo (uniwersytety w Krakowie i we Lwowie oraz polskojęzyczne gimnazja). Zarazem władze autonomii galicyjskiej, w których dominowali polscy politycy konserwatywni, odnosiły się niechętnie do dążeń narodowych Ukraińców. Pod koniec XIX w. ci ostatni stanowili 43% ogółu ludności Galicji. Hamowano m.in. rozwój szkolnictwa ukraińskiego.

▲ Pomnik Grunwaldzki w Krakowie

W drugiej połowie XIX i na początku XX w. w reakcji na politykę germanizacyjną w zaborze pruskim wielu znanych polskich twórców przypominało zwycięstwa Polaków nad zakonem krzyżackim. Tak np. powieściopisarze Józef Ignacy Kraszewski i Henryk Sienkiewicz byli autorami poczytnych powieści historycznych, w których z przesadą przedstawiali rycerzy krzyżackich jako wrogów polskości. W ten sposób bardziej odnosili się jednak do antypolskiej polityki rządu pruskiego niż do średniowiecznego państwa krzyżackiego w Prusach.

Odsłonięcie pomnika Grunwaldzkiego w Krakowie 15 lipca 1910 r., w trakcie obchodów 500-lecia bitwy grunwaldzkiej, stało się okazją do wielkiej manifestacji patriotycznej, w czasie której po raz pierwszy publicznie odśpiewano ***Rotę*** autorstwa Marii Konopnickiej. Jeden z wersów pieśni brzmiał:

Do krwi ostatniej kropli z żył
Bronić będziemy ducha
Aż się rozpadnie w proch i w pył
Krzyżacka zawierucha.

W ten sposób kształtowała się w polskiej kulturze czarna legenda Krzyżaków, która była odbiciem narodowych nastrojów wobec antypolskiej polityki Niemiec w XIX w.

● Mimo korzystnych warunków dla rozwoju języka i kultury polskiej Galicja pozostała w drugiej połowie XIX i na początku XX w. najbardziej zacofaną z ziem polskich. Prymitywne rolnictwo i brak inwestycji w przemyśle sprawiły, że sytuację w zaborze austriackim potocznie określano mianem **nędzy galicyjskiej**.

Co nam zostało z tamtych lat...

Na pewno gorycz po przegranych powstaniach, dyskusje, czy można było je wygrać i kto ponosi winę za klęski. Ale nawet w tym bardzo trudnym okresie historii Polacy potrafili stworzyć coś ku pokrzepieniu serc, także dla przyszłych pokoleń.

Malarstwo

W wielu galeriach sztuki można oglądać wspaniałe dzieła malarskie wspomnianych wcześniej twórców, Jana Matejki i Stanisława Wyspiańskiego, a także wielu innych polskich artystów przełomu XIX i XX w., którzy tworzyli obrazy pod wpływem nowych kierunków sztuki europejskiej.

Literatura

Do tej pory czytamy z przyjemnością dzieła Henryka Sienkiewicza, który jako pierwszy polski pisarz w 1905 r. zdobył Literacką Nagrodę Nobla. Jego *Quo vadis* jest najbardziej znaną polskojęzyczną powieścią na świecie, wielokrotnie ekranizowaną. Przygody bohaterów Trylogii do dziś są chętnie czytane, a ich filmowe adaptacje przyciągały tłumy widzów do kin.

PAMIĘTAJ O DATACH!

1863–1864	powstanie styczniowe
1864	śmierć Romualda Traugutta na stokach Cytadeli
1864	uwłaszczenie chłopów w Królestwie Polskim
lata 60.	początek autonomii w Galicji
lata 70.	Kulturkampf w Niemczech i zaborze pruskim
1885	początek rugów pruskich
1901	strajk szkolny dzieci we Wrześni

Warto przeczytać

J. Baculewski, *Śladami życia i twórczości Marii Konopnickiej*, Warszawa 1966.
S. Rembek, *Ballada o wzgardliwym wisielcu*, Warszawa 1977.

TEKST I

Nie rzucim ziemi skąd nasz ród!
Nie damy pogrześć mowy.
Polski my naród, polski lud,
Królewski szczep Piastowy.
Nie damy, by nas gnębił wróg!
Tak nam dopomóż Bóg!
Tak nam dopomóż Bóg!

Do krwi ostatniej kropli z żył
Bronić będziemy ducha,
Aż się rozpadnie w proch i w pył
Krzyżacka zawierucha.
Twierdzą nam będzie każdy próg!
Tak nam dopomóż Bóg!
Tak nam dopomóż Bóg!

Nie będzie Niemiec pluł nam w twarz
Ni dzieci nam germanił,
Orężny wstanie hufiec nasz,
Duch będzie nam hetmanił.
Pójdziem, gdy zabrzmi złoty róg!
Tak nam dopomóż Bóg!
Tak nam dopomóż Bóg!

Nie damy miana Polski zgnieść
Nie pójdziem żywo w trumnę
W Ojczyzny imię, na jej cześć
Podnosi czoła dumne.
Odzyska ziemi dziadów wnuk!
Tak nam dopomóż Bóg!
Tak nam dopomóż Bóg!

Maria Konopnicka, *Rota*

Odpowiedzi do zadań zapisz w zeszycie.

ZADANIE 1.

Przeczytaj tekst I i skorzystaj z wiedzy zdobytej na lekcjach. Wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

1. **Tekst I powstał**
   A. w pierwszej połowie XIX w.
   B. w drugiej połowie XIX w.
   C. w pierwszej połowie XX w.
   D. w drugiej połowie XX w.

2. **Tekst I dotyczy sytuacji w zaborze**
   A. austriackim.
   B. pruskim.
   C. rosyjskim.
   D. saskim.

3. **Inspiracją dla autorki tekstu I stała się**
   A. rusyfikacja w Królestwie Polskim.
   B. germanizacja w zaborze pruskim.
   C. rabacja w Galicji.
   D. rewolucja 1905 r. w Królestwie Polskim.

4. **Tekst I wzywa do**
   A. walki zbrojnej.
   B. obrony języka polskiego.
   C. porzucenia planów powstańczych.
   D. posłusznego poddania się germanizacji.

5. **Słowa „Twierdzą nam będzie każdy próg" odnoszą się do**
   A. każdej szkoły.
   B. wszystkich ognisk domowych.
   C. ważnych instytucji kultury.
   D. do twierdz wojskowych.

6. **Pierwsze wykonanie *Roty* odbyło się w 1910 r., w rocznicę bitwy pod Grunwaldem, ponieważ**
   A. Polacy chcieli zamanifestować swoją wierność carowi Mikołajowi II.
   B. Polacy chcieli wziąć udział w wyborach do rosyjskiego parlamentu.
   C. Polacy chcieli wyrazić swój sprzeciw wobec niemieckiej polityki wynaradawiania.
   D. Polacy chcieli wyrazić swój sprzeciw wobec wcielania ich do armii niemieckiej.

7. **Biżuteria widoczna na ilustracji była bardzo popularna w Królestwie Polskim**
   A. w okresie powstania listopadowego.
   B. w okresie po stłumieniu powstania styczniowego.
   C. w okresie Wiosny Ludów.
   D. w okresie rewolucji przemysłowej.

8. **Biżuteria ukazana na ilustracji miała wyrażać**
   A. sprzeciw wobec wprowadzenia autonomii galicyjskiej.
   B. poparcie dla idei pozytywizmu.
   C. żałobę narodową.
   D. poparcie dla działalności Aleksandra Wielopolskiego.

9. **Autonomia w Galicji gwarantowała Polakom**
   A. język polski w administracji i szkolnictwie.
   B. język polski w szkolnictwie, a język niemiecki w administracji.
   C. język niemiecki w Sejmie Krajowym, a język polski w szkolnictwie.
   D. język polski w parlamencie austriackim.

TEKST II

Fragment* Syzyfowych prac, *dzieła autorstwa Stefana Żeromskiego.

– Chcesz pan uczęszczać na lekcje języka polskiego?
– Rozumie się! Przecież to nasz język ojczysty... (Wied' eto nasz rodnoj jazyk). [...]
– Proszę mi powiedzieć – rzekł jeszcze nauczyciel – co pan czytałeś, w jakim kierunku?
– Czytałem... tak dosyć rozmaitych rzeczy [– odpowiedział Zygier].
– A z literatury polskiej?
– Uczyliśmy się kolejno, systematycznie okresami.
– Tak, tak... – mówił [nauczyciel] Sztetter, zabawnie strzepując ręką piasek z dziennika – no i jakież to tam okresy?
– Czytaliśmy utwory wieku złotego dosyć pobieżnie, za to romantyków szczegółowo.
– Któż to... my? – zapytał nauczyciel daleko ciszej i patrząc we drzwi.
– To tam w Warszawie... my... sami... [...]
– No, a cóż pan wiesz o Mickiewiczu?

Uczeń wyraźnie, jasno i bardzo szczegółowo opisał w języku rosyjskim młodość poety, Związek Promienistych, Filomatów i Filaretów, aresztowania, uwięzienia i deportację [...] Oszołomiony belfer, pragnąc co tchu przerwać ten wykład, rzucił pytanie:
– Umiesz pan może co na pamięć?
– Tak, umiem to i owo.
– Proszę powiedzieć.

Zygier złożył książkę, przez chwilę się namyślał i wnet zaczął mówić głosem nie donośnym, ale dźwięcznym, jak szlachetny metal: „Nam strzelać nie kazano. Wstąpiłem na działo...".

Usłyszawszy te wyrazy, Sztetter zerwał się na równe nogi i zaczął machać rękami, ale Zygier nie umilkł [...] Nauczyciel syknął i zaczął wstrząsać głową. Wtedy „Figa" – Walecki [inny uczeń] wylazł ze swej ławki, zbliżył się do drzwi, wspiął na palce i spoglądając uważnie w korytarz, machnął ręką na Zygiera, żeby gadał dalej.

ZADANIE 2.

Przeczytaj tekst II i skorzystaj z wiedzy nabytej na lekcjach. Wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

1. **Wydarzenia opisane w tekście II rozgrywały się**
   A. w zaborze pruskim.
   B. w zaborze rosyjskim.
   C. w zaborze austriackim.
   D. w Rzeczypospolitej Krakowskiej.

Wydarzenia opisane w tekście II rozgrywały się
A. w okresie napoleońskim.
B. w czasie powstania listopadowego.
C. w czasie Wiosny Ludów.
D. po powstaniu styczniowym.

Zygier, bohater *Syzyfowych prac*, uczył się o Mickiewiczu
A. w gronie kolegów w Warszawie, gdyż nie mówiono o tym poecie w szkole.
B. w swojej poprzedniej szkole, w Warszawie.
C. na lekcji języka polskiego w gimnazjum, w którym rozgrywa się akcja powieści.
D. z prasy, którą wypożyczał w szkolnej bibliotece.

4. **Nauczyciel ukazany w tekście II**
   A. pochwalał deklamowanie patriotycznej poezji na lekcji.
   B. był obojętny, ponieważ sam nie lubił poezji.
   C. obawiał się, gdyż twórczość Mickiewicza była zwalczana.
   D. był przeciwny recytacji, bo bał się, że uczniowie nie będą umieli się skupić na nauce.

Przełom XIX i XX wieku. I wojna światowa

1882 powstanie trójprzymierza

rewolucja 1905 w Rosji i w Królestwie Polskim

1903 Nagroda Nobla w dziedzinie fizyki dla Marii Skłodowskiej-Curie i Piotra Curie

1907 ostateczne ukształtowanie się trójporozumienia (ententy)

1914 wybuch I wojny światowej

przystąpienie Stanów Zjednoczonych do I wojny światowej

11 listopada 1918 zawieszenie broni na froncie zachodnim I wojny światowej i odzyskanie niepodległości przez Polskę po 123 latach zaborów

1917 rewolucja lutowa i przewrót bolszewicki w Rosji

20 Wynalazki przełomu XIX i XX wieku

Wymień wynalazki z pierwszej połowy XIX w., które odmieniły życie ludzi.

Druga rewolucja przemysłowa

Druga rewolucja przemysłowa przypadła na drugą połowę XIX w. i na początek XX w., kiedy na świecie zaszło dużo zmian w życiu społecznym. Dotyczyły one wielu sfer życia ludzi i były następstwem rozwoju nauki, przede wszystkim **fizyki i chemii**. Właśnie w tych czasach wynaleziono, skonstruowano lub w istotny sposób udoskonalono wiele znanych nam dziś maszyn i urządzeń (patrz tabela na s. 116). Dzięki badaniom naukowym unowocześniano procesy produkcji, zaczęto wyrabiać materiały syntetyczne. W latach 50. XIX w. w Wielkiej Brytanii udoskonalono metodę produkcji stali. Metoda ta szybko się upowszechniła w całym uprzemysłowionym świecie. Na ziemiach polskich już w latach 60. zastosowała ją Huta Królewska w Chorzowie.

W drugiej połowie XIX w. postępowało uprzemysłowienie kolejnych krajów Europy, Ameryki, a także Azji (Japonia). Wielka Brytania stopniowo traciła przewagę w rozwoju gospodarczym. Na początku XX w. największy potencjał gospodarczy w świecie miały Stany Zjednoczone, a w Europie – Niemcy. Te dwa kraje dominowały też w rozwoju nowych gałęzi przemysłu – elektrycznego i chemicznego.

Elektryczność

Silniki parowe były masywnymi urządzeniami, wyposażonymi w olbrzymie kotły parowe. Ich uruchomienie (podgrzanie wody) trwało kilka godzin, a funkcjonowanie wymagało dużej ilości węgla. W 1831 r. brytyjski fizyk **Michael Faraday** [czyt. majkel faradej] zbudował

▲ Tramwaj elektryczny na londyńskiej ulicy, koniec XIX w.

pierwszy model **silnika elektrycznego**. Jednak dopiero po kilkudziesięciu latach udoskonaleń silniki elektryczne znalazły praktyczne zastosowanie i zaczęły powoli wypierać silniki parowe. Niemiecki inżynier **Ernst Werner von Siemens** [czyt. zimens] zbudował pierwszą elektryczną sieć trakcyjną i dzięki jego innowacji uruchomiono tramwaje elektryczne (w 1881 r. zaczęły kursować po Berlinie). Z czasem w napęd elektryczny wyposażono lokomotywy.

Epoka Edisona

Ważną rolę w upowszechnieniu energii elektrycznej odegrał amerykański wynalazca i zarazem przedsiębiorca **Thomas Alva Edison**. W 1879 r. wynalazł on **żarówkę** (pierwszy egzemplarz świecił czterdzieści godzin). Kilka lat później uruchomił w Nowym Jorku pierwszą na świecie elektrownię miejską. Elektryfikacja zapoczątkowana przez Edisona stała się wyznacznikiem postępu. Dzięki niej zwiększał się nie tylko potencjał ekonomiczny poszczególnych krajów. Z czasem umożliwiła ona wyposażenie gospodarstw domowych w nieduże urządzenia elektryczne, które konstruowano, aby ułatwić lub uprzyjemnić codzienne życie ludzi (oświetlenie elektryczne, lodówka, pralka, odkurzacz, urządzenia kuchenne, radio, telefon).

WARTO WIEDZIEĆ

W styczniu 1863 r. w Londynie otwarto pierwszą na świecie **linię szybkiej kolei podziemnej**. Nazwano ją *Metropolitan Railway*. Na początku wagony były ciągnięte przez lokomotywy parowe, co zmusiło konstruktorów kolejki do zastosowania w tunelach skomplikowanego systemu wiatraków i szybów wentylacyjnych, służących do odprowadzania dymu węglowego na zewnątrz. Pierwsza linia kolejki miała długość 6 km. Wkrótce zaczęły powstawać nowe trasy, a w 1869 r. tunelem wykopanym pod Tamizą udało się połączyć części Londynu położone po dwóch stronach rzeki. W 1890 r. zbudowano pierwszą w pełni zelektryfikowaną linię kolejki, ale jeszcze przez następne piętnaście lat większość tras obsługiwały lokomotywy parowe. Na kontynencie europejskim budowę pierwszej tego rodzaju linii rozpoczęto w 1894 r. w Budapeszcie i już po dwóch latach oddano ją do użytku. W Paryżu pociągi podziemne wyruszyły na trasę w 1900 r. Nazwano je w skrócie *métro* i taka nazwa przyjęła się w większości państw świata.

▲ **Thomas Alva Edison** (1847–1931) w swojej pracowni.

Komunikacja

Zastosowanie energii elektrycznej przyczyniło się także do rozwoju komunikacji międzyludzkiej. Na zjawisku elektryczności oparte było już działanie telegrafu. Pierwsze urządzenie przetwarzające ludzki głos na sygnały elektryczne skonstruował w 1876 r. w Stanach Zjednoczonych **Alexander Graham Bell**. Jego wynalazek, czyli **telefon**, w niedługim czasie się upowszechnił. Pod koniec XIX w. w wielu miastach działały już lokalne sieci telefoniczne. Z kolei marzenia o „telegrafie bez drutu" zrealizował włoski fizyk i konstruktor **Guglielmo Marconi** [czyt. gulielmo markoni], który w 1896 r. opatentował wynaleziony przez siebie **radiotelegraf**. Możliwości tego wynalazku ułatwiły prowadzenie dalszych badań nad falami elektromagnetycznymi.

◀ **Alexander Graham Bell** (1847–1922) rozmawia przez skonstruowany przez siebie telefon, 1876 r.

Miasto XIX wieku

W XIX w. w wyniku urbanizacji całkowicie zmienił się wygląd miast. Poszerzano i brukowano ulice, budowano kanalizację i wodociągi. Dzięki nowoczesnym metodom budowlanym oraz zastosowaniu betonu i stali stawiano coraz wyższe i bardziej okazałe budynki. Obok dorożek pojawiły się tramwaje, a pod koniec wieku po miastach jeździły pierwsze samochody. W 1863 r. w Londynie uruchomiono pierwsze na świecie metro.

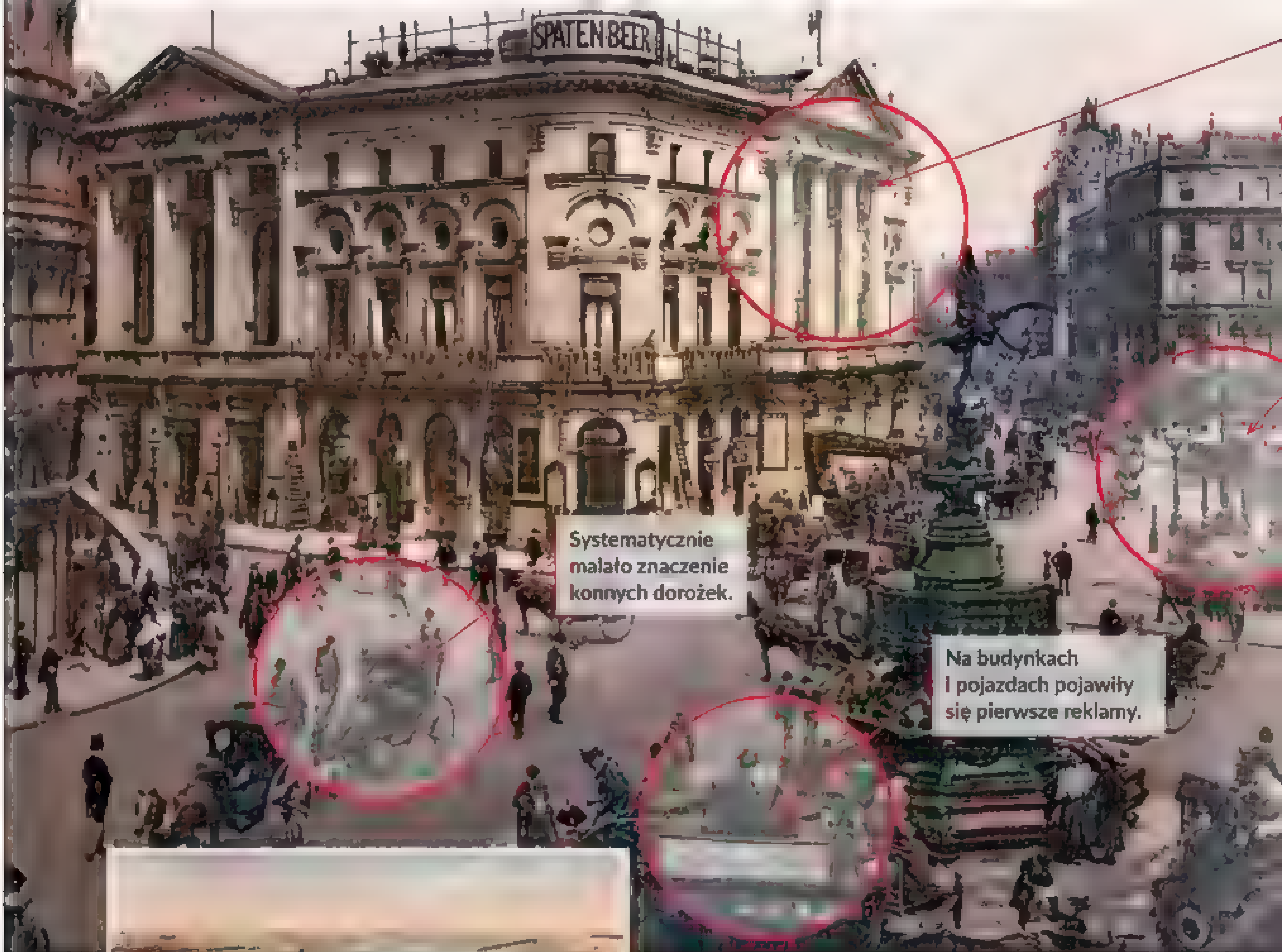

Dworce kolejowe

W wielu miastach wybudowano okazałe dworce kolejowe (na rycinie dworzec w Lipsku). W hali głównej kupowano bilety oraz korzystano z restauracji i poczekalni. Zadaszenie peronów miało chronić oczekujących na pociąg pasażerów przed deszczem, śniegiem i wiatrem.

W reprezentacyjnych budynkach z bogato zdobionymi fasadami mieściły się banki, teatry, sale koncertowe i domy towarowe.

Dzięki zastosowaniu latarni gazowych życie miejskie nie zamierało wraz z nastaniem nocy, a ulice stały się bezpieczniejsze.

▲ Na początku XX w. pojawiły się pierwsze taksówki.

Komunikacja w mieście na przełomie XIX i XX w.

▲ Tramwaj konny.

▲ Tramwaj elektryczny.

▲ Kolej podziemna.

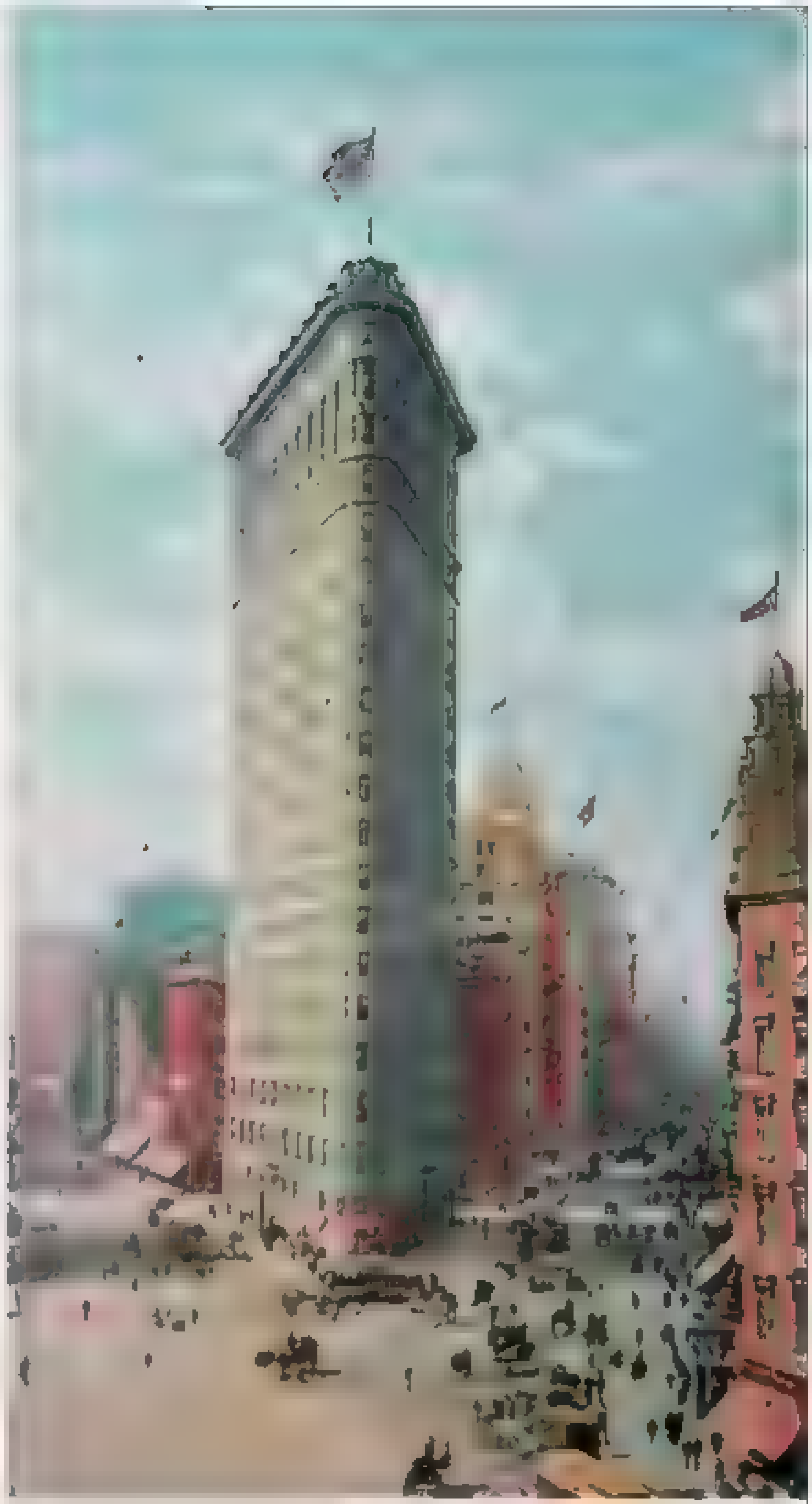

Drapacze chmur

Na przełomie XIX i XX w. w największych miastach Stanów Zjednoczonych zaczęły powstawać liczące kilkadziesiąt pięter wieżowce, zwane drapaczami chmur. Jednym z nich był The Flatiron Building (na ilustracji), wybudowany w 1902 r. w Nowym Jorku. Do dziś jest to jeden z najlepiej rozpoznawalnych symboli tego miasta.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment wspomnień Marii Skłodowskiej-Curie.

Szkoła Fizyki nie mogła nam zapewnić odpowiedniego pomieszczenia. [...] dyrektor pozwolił nam skorzystać z opuszczonej szopy. [...] Jej szklany dach niezupełnie chronił od deszczu; w lecie było upalnie i duszno, a w zimie rozpalony do czerwoności żelazny piec stawał się tylko źródłem rozczarowań: tuż przy nim panował nieznośny upał, lecz już o parę kroków dalej można było zamarznąć. Nie było mowy o potrzebnych urządzeniach koniecznych dla chemików. Posiadaliśmy tylko kilka starych stołów sosnowych, piecyków do topienia minerałów i palników gazowych. Mieliśmy jeszcze do rozporządzenia przylegający dziedziniec, na którym można było wykonywać prace chemiczne połączone z wydzielaniem się gazów drażniących, których jednak pełno było i w naszej szopie. Tak wyposażeni rozpoczęliśmy naszą pracę.

[...] Często musiałam tam przyrządzać posiłek, ażeby nie przerwać jakiegoś ważnego doświadczenia. Niekiedy wypadło mi spędzić cały dzień na mieszaniu gotującej się masy ciężkim prętem żelaznym, prawie tak wielkim, jak ja sama. Byłam wtedy nieraz naprawdę przemęczona. Kiedy indziej znowu praca polegała na niezmiernie drobiazgowej i delikatnej krystalizacji cząstkowej, która miała na celu stężenie roztworu radu.

1. Opisz warunki, w jakich pracowała uczona.

▲ **Maria Skłodowska-Curie** [czyt. kiri] w laboratorium, 1911 r. Polska uczona od 1891 r. studiowała, a następnie pracowała w Paryżu. Dwukrotnie otrzymała Nagrodę Nobla: w 1903 r., wraz z mężem Piotrem Curie, w dziedzinie fizyki (za badania nad promieniotwórczością naturalną i odkrycie pierwiastków promieniotwórczych – radu i polonu) oraz w 1911 r. w dziedzinie chemii (za dalsze prace nad właściwościami pierwiastków promieniotwórczych). Badania nad promieniotwórczością w dużym stopniu przyczyniły się do opracowania nowych metod rozpoznawania i leczenia wielu chorób.

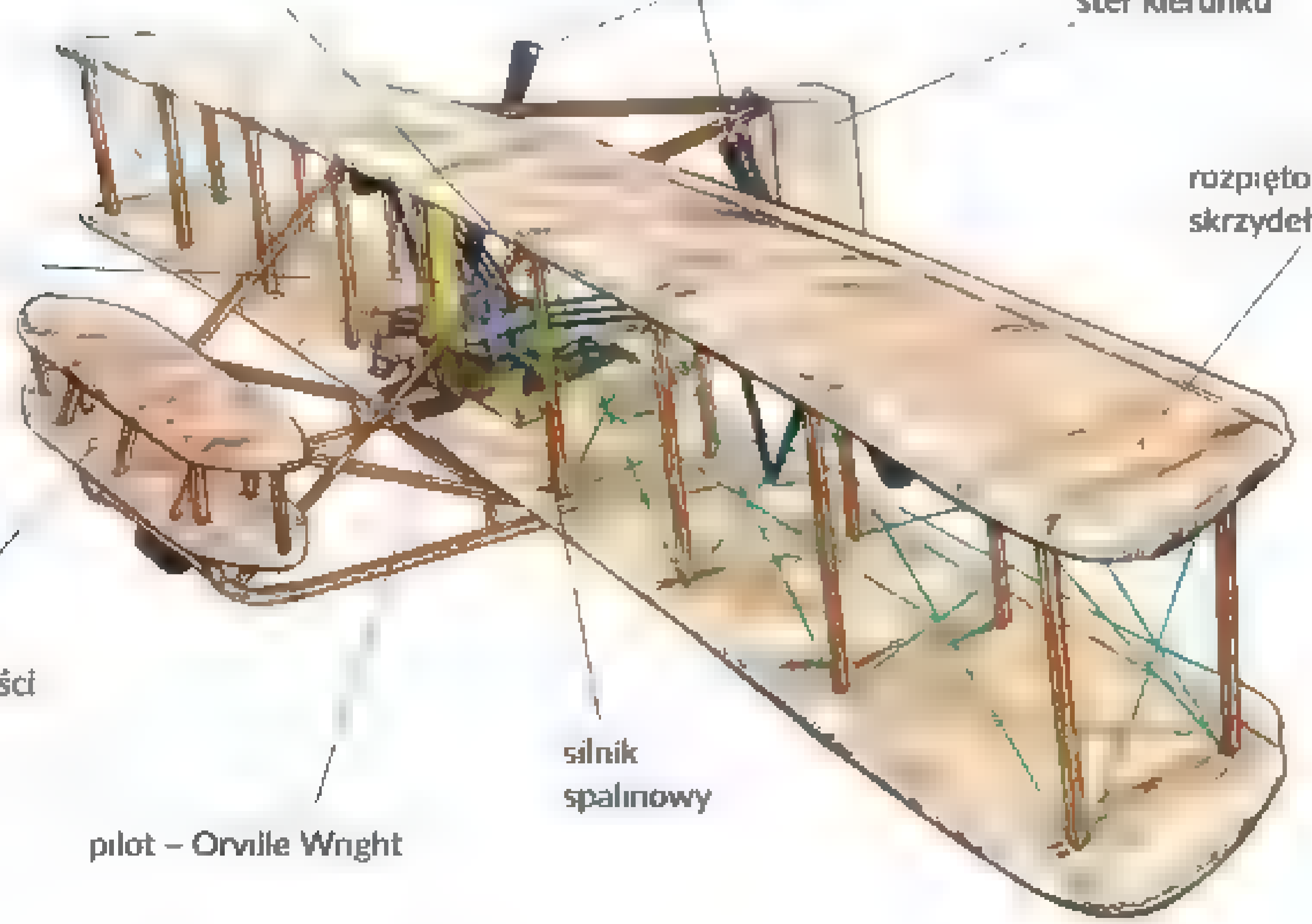

◀ Silnik spalinowy znalazł zastosowanie także w produkcji **samolotów**. W 1903 r. dwaj Amerykanie, bracia **Orville i Wilbur Wright** [czyt. rajt], wzbili się w powietrze w maszynie z silnikiem spalinowym.

Tuż przed I wojną światową zaczęły działać pierwsze rozgłośnie radiowe, które emitowały stałe programy muzyczne. Tym samym radio, **gramofon** (1887 r.) oraz **kinematograf** (1895 r.) stały się zaczątkiem nowej gałęzi w gospodarce światowej, a mianowicie przemysłu rozrywkowego.

Początki motoryzacji

W drugiej połowie XIX w. Nikolaus August Otto zbudował silnik spalinowy z elektrycznym zapłonem, a następnie rozpoczął masową produkcję tego urządzenia. **Gottlieb Daimler**, zatrudniony w zakładach Otta, udoskonalił silnik spalinowy, którego w 1885 r. **Karl Friedrich Benz** [czyt. benc] użył do napędzania trójkołowego **samochodu**. W następnym roku Daimler skonstruował prototyp samochodu czterokołowego. Nowe pojazdy mechaniczne wzbudziły żywe zainteresowanie. Niebawem także we Francji, Wielkiej Brytanii, Włoszech, Stanach Zjednoczonych oraz innych krajach zaczęły powstawać wytwórnie samochodów. Początkowo były to niewielkie warsztaty, w których rozwijano i doskonalono konstrukcje. Z części tych zakładów w XX w. wyrosły wielkie koncerny, które zdominowały rynek motoryzacyjny. Największy wkład w rozwój motoryzacji miały Stany Zjednoczone. Wyjątkowa rola przypadła **Henry'emu Fordowi**, który w 1913 r. w swojej wytwórni w Detroit w Stanach Zjednoczonych po raz pierwszy wprowadził **taśmowy system produkcji**. Karoserie montowanych samochodów przesuwały się na szynach podwieszonych pod sufitem. Robotnicy byli stale w ruchu, powtarzali te same czynności, by nadążyć za przesuwającym się taśmociągiem. Czas potrzebny do złożenia jednego pojazdu skrócił się do około 1,5 godziny. Dzięki zwiększeniu wydajności pracy produkowany w zakładach Forda słynny **model T** przestał być przedmiotem zbytku. Henry Ford podkreślał z dumą, że „zdemokratyzował samochód". Stworzenie pierwszej linii montażowej przez Henry'ego Forda zapoczątkowało **erę produkcji masowej**.

▲ Hala w fabryce Forda z gotowymi egzemplarzami modelu T, ok. 1925 r.

▲ **Wieża Eiffla**, zdjęcie współczesne. Najbardziej znanym pomnikiem epoki stali stała się wieża Eiffla [czyt. ajfla] w Paryżu, mająca obecnie wysokość 324 m. Została zbudowana w 1889 r. z okazji wystawy światowej.

Medycyna i rolnictwo

W omawianym okresie nastąpił też postęp w medycynie. **Ludwik Pasteur** [czyt. paster] wynalazł szczepionkę przeciw wściekliźnie. Wprowadzenie powszechnych szczepień przyczyniło się do powstrzymania wielu cho-

Niektóre odkrycia naukowe i wynalazki techniczne drugiej połowy XIX i początków XX w.	
Odkrycia naukowe	**Wynalazki**
1869 – opracowanie układu okresowego pierwiastków chemicznych (Dmitrij Mendelejew)	**1866** – dynamit (Alfred Nobel) **1876** – telefon (Alexander Graham Bell) **1878** – proszek do prania
1885 – szczepionka przeciw wściekliźnie (Ludwik Pasteur; czyt. paster)	**1879** – żarówka elektryczna (Thomas Alva Edison) **1884** – karabin maszynowy (Hiram Maxim) **1885/1886** – samochód z silnikiem spalinowym (Gottlieb Daimler, Karl Friedrich Benz)
1892 – odkrycie wirusów	**1895** – kinematograf (bracia Lumière)
1898 – odkrycie promieniotwórczych pierwiastków: polonu i radu (Maria Skłodowska-Curie i Piotr Curie)	**1896** – radiotelegraf (niezależnie od siebie Aleksander Popow i Guglielmo Marconi) **1902–1903** – samolot (bracia Wright)

rób. Zaczęto przestrzegać zasad higieny, stosować środki aseptyczne, by zabezpieczyć ludzi przed zakażeniami. Po raz pierwszy można było prześwietlić chorych dzięki zastosowaniu promieni X. W efekcie współpracy między chemikami a przemysłowcami wyprodukowano pierwsze materiały syntetyczne. Tak narodziła się nowa gałąź gospodarki – **przemysł chemiczny**.

Równolegle nastąpił dynamiczny rozwój medycyny i przemysłu farmaceutycznego, co w powiązaniu z postępem w rolnictwie (mechanizacja, zastosowanie nawozów sztucznych) przyczyniło się do przedłużenia życia ludzkiego, a w konsekwencji – do wzrostu liczby ludności na świecie.

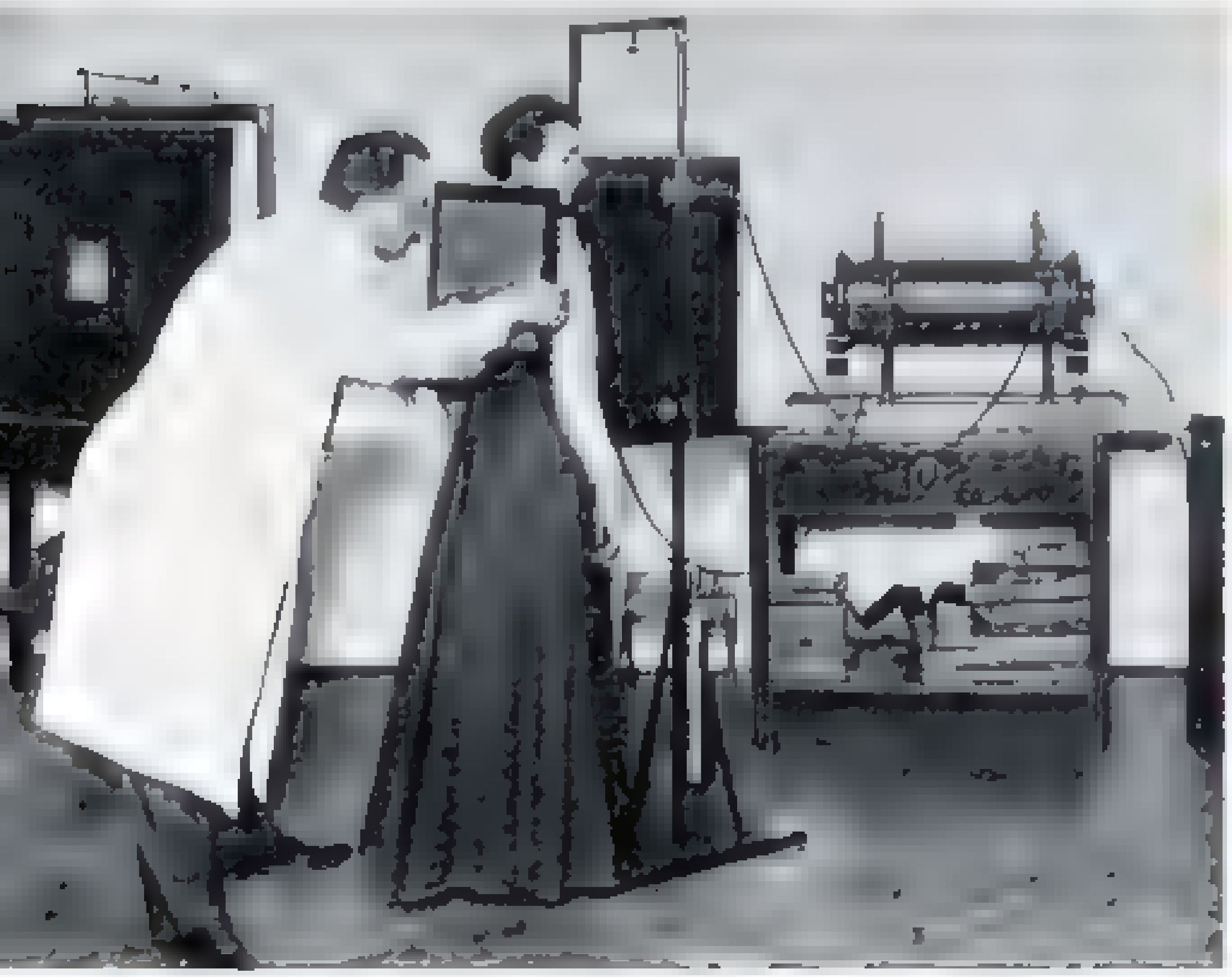

◀ Prześwietlenie wykonane promieniami X, które przenikają materię. Promienie (nazwane promieniami Röntgena) odkrył Wilhelm Konrad von Röntgen [czyt. rentgen]. Odkrycie jest do dziś wykorzystywane w diagnostyce medycznej.

ZAPAMIĘTAJ

- Druga rewolucja przemysłowa przypadła na drugą połowę XIX w. i początek XX w.
- W tym okresie dokonano wielu wynalazków oraz odkryć naukowych, bez których dzisiaj trudno wyobrazić sobie życie codzienne.
- Dzięki elektryczności usprawniono transport (tramwaj elektryczny, lokomotywa elektryczna, metro), a także łączność (drogą radiową).
- Silnik spalinowy pozwolił na skonstruowanie samochodu i samolotu.
- Dzięki wynalazieniu radia, kinematografu i gramofonu zaczął się kształtować tzw. przemysł rozrywkowy.
- Wynalazki w medycynie przyczyniły się do skuteczniejszej walki z chorobami i do przedłużenia życia ludzkiego.

PYTANIA I POLECENIA

1. Jakie są, twoim zdaniem, najważniejsze wynalazki XIX w.? Uzasadnij swoją odpowiedź.
2. Wyjaśnij, dlaczego przełom XIX i XX w. określano epoką stali i elektryczności.

21 Narodziny kultury masowej. Przemiany obyczajowe

Przypomnij najważniejsze wynalazki z drugiej połowy XIX w. i ich wpływ na życie codzienne.

Piękna epoka

Schyłek XIX w. to okres rozwoju gospodarczego i wzrostu zamożności w krajach przeżywających rewolucję przemysłową. Po zakończeniu wojny secesyjnej w Stanach Zjednoczonych oraz wojny francusko-pruskiej nastał czas pokoju, nazwany **piękną epoką** [fr. ***la belle époque***; czyt. la bel epok].

Postęp techniczny uczynił życie codzienne łatwiejszym. Domy – przede wszystkim miejskie – zapełniały się wyposażeniem produkowanym masowo w fabrykach. Gazowe lampy uliczne i oświetlenie domów (zastępowane pod koniec wieku elektrycznym) dawały większy komfort po zmroku. W wielu miastach powstawały szerokie ulice, ułatwiające komunikację. Upowszechnienie kanalizacji i wodociągów przyczyniło się do podwyższenia poziomu higieny. W miastach urządzano parki, w których mieszkańcy chętnie odpoczywali od ulicznego zgiełku. Popularne stały się kuracje wodami mineralnymi. Wiązało się to z wyjazdami leczniczymi do kurortów, gdzie znajdowały się źródła wód mineralnych. Odkryto też, że dla zdrowia ważna jest ogólna sprawność fizyczna. Ludzie zaczęli się gimnastykować, chodzić na spacery, uprawiać sport. **Postęp w higienie i medycynie** przyczynił się do polepszenia stanu zdrowia ludności.

Uprzemysłowienie wiązało się z rozwojem techniki produkcji ubiorów. Stała się ona masowa i tańsza, ponieważ dzięki maszynom nie trzeba było wielu prac robić ręcznie (np. koronki i zatrzaski). Zastosowanie nowych sztucznych barwników spowodowało, że fabryki produkowały kolorowe materiały, z których szyto modną odzież.

◄ **Marienbad** (Mariańskie Łaźnie), popularna miejscowość lecznicza w Czechach, ręcznie kolorowana fotografia z końca XIX w.

Zmiany obyczajowe

Rozwój miast przemysłowych przyczynił się do zmian obyczajowości społeczeństw. Praca stała się towarem, za który otrzymywano pensję. Ludzie pracowali w określonych godzinach (często w systemie zmianowym). Przestrzeganie godzin pracy stało się niezwykle ważne. Z tego powodu powszechnie korzystano z zegarów i zegarków. Po zakończeniu pracy ludzie mieli **czas wolny**. Mogli go wykorzystać na zajęcia domowe, które wykonywali szybciej za pomocą urządzeń domowych (np. odkurzacza), lub na rozrywkę. Popularne stały się spotkania w kawiarniach, przechadzki po parkach. Pod koniec XIX w. ludzie zyskali prawo do urlopu, zaczęli więc wyjeżdżać na letniska (wakacje) nad morze lub w góry.

▲ W drugiej połowie XIX w. upowszechniła się jazda na rowerze, ilustracja z epoki.

Zwróć uwagę na stroje kobiet. Czy były one wygodne do jazdy rowerem? Odpowiedź uzasadnij.

▲ Kawiarnia w Paryżu, obraz z połowy XIX w.

▲ W drugiej połowie XIX w. jedną z popularnych dziedzin sportu było wioślarstwo. Na ilustracji ósemka ze sternikiem, ilustracja z epoki.

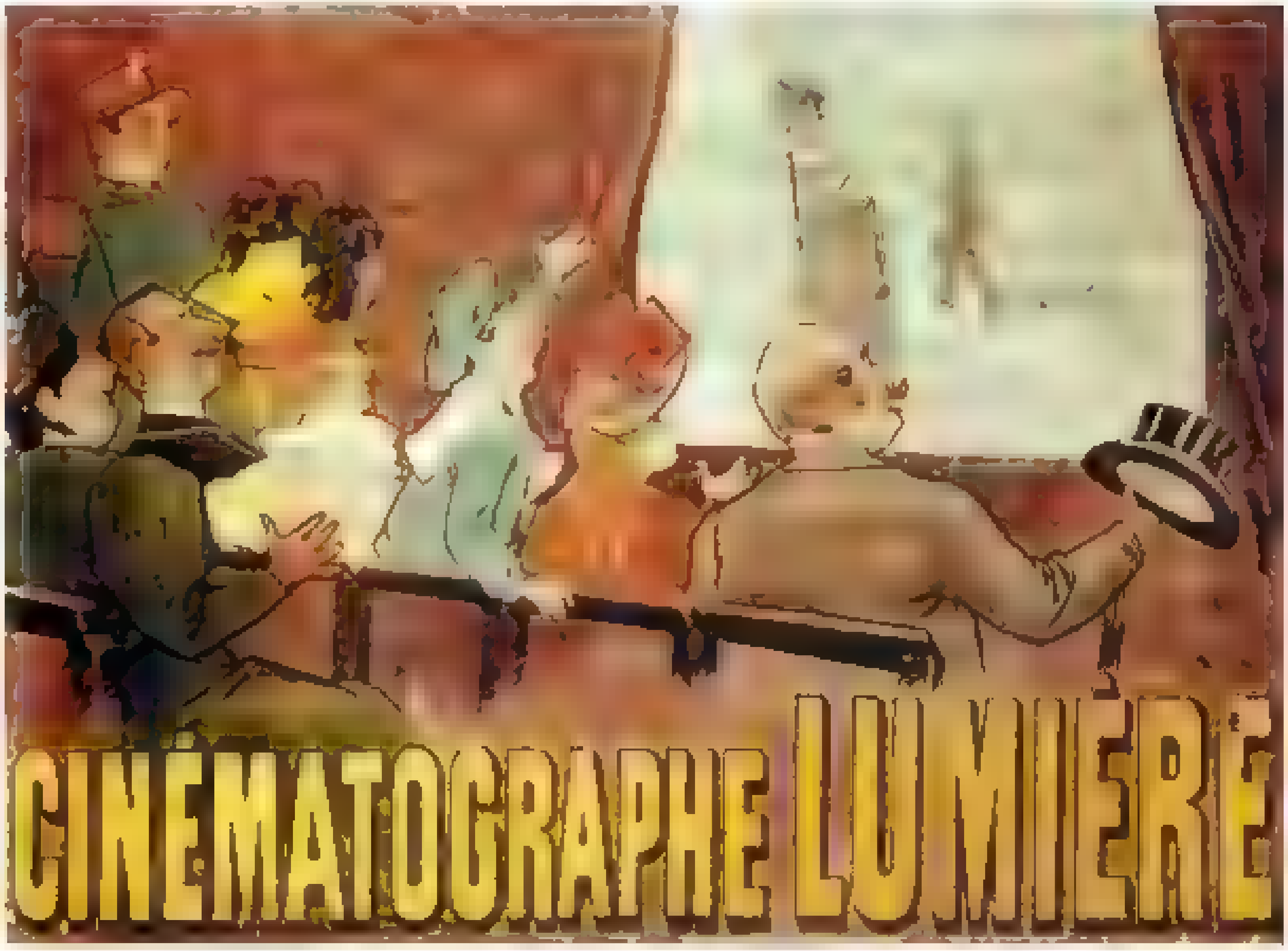

▶ Plakat reklamujący kinematograf braci Lumière [czyt. liumier]

Przyjrzyj się plakatowi i powiedz, czy przedstawieni na nim ludzie dobrze się bawią w kinie. Odpowiedź uzasadnij.

Fotografia i kino

W drugiej połowie XIX w. upowszechniła się **fotografia**. Dzięki zachowanym zdjęciom wiemy, jak wyglądali ludzie tej epoki, oraz możemy zobaczyć np. budowle, które nie zachowały się do naszych czasów. Fotografie wykorzystywano też w gazetach. Wynalazek telegrafu umożliwił błyskawiczne przesyłanie najświeższych informacji z całego świata do redakcji gazet. Skutkiem był szybki rozwój **prasy**. Wiele tytułów zaczęło osiągać wówczas ogromne nakłady.

Pod koniec XIX w. udało się zarejestrować i odtworzyć ruchome obrazy. Pracowało nad tym wielu wynalazców, m.in. niestrudzony Thomas Alva Edison. Sukces odnieśli jednak francuscy chemicy – bracia **Auguste** i **Louis Lumière** [czyt. liumier]. Pod koniec 1895 r. przedstawili oni swój **kinematograf** i zorganizowali pierwszy w historii publiczny pokaz filmowy. Bardzo szybko znaleźli naśladowców, a oglądanie filmów stało się popularną rozrywką. Tak się narodziło **kino**.

Dominującą pozycję w dziedzinie kinematografii zdobyły Stany Zjednoczone. Tam powstały też największe studia filmowe, stanowiące centrum dynamicznie rozwijającego się przemysłu rozrywkowego. Pierwsze filmy to były zwykłe krótkie scenki dokumentalne. Jednak dość szybko zaczęto kręcić filmy fabularne o lekkiej tematyce. Kino bowiem od samego początku było podporządkowane prawom rynku. Nakręcenie filmu wymagało dużych nakładów pieniężnych, jego rozpowszechnianie miało więc przynieść zysk. Aby to osiągnąć, film musiał zdobyć uznanie masowej publiczności.

Kultura masowa

Upowszechnienie się filmu, druku, umiejętności czytania i pisania wyznaczyło narodziny **kultury masowej**, która zatryumfowała w XX w. Uczestniczyli w niej masowi odbiorcy, a nie jak dotychczas niewielka grupa osób. Powieści i gazety wychodziły w dużych nakładach, dzięki czemu trafiały do wielu czytelników. Wolny czas ludzie przeznaczali na rozrywkę. Chętnie odwiedzano kino, kawiarnie, teatry, kabarety, cyrki, teatrzyki ogródkowe. Z przyjemnością słuchano muzyki, upowszechnianej dzięki płytom gramofonowym i audycjom radiowym. Nie trzeba było być bardzo zamożnym, żeby korzystać z dóbr kultury masowej. Masową rozrywką stało się też oglądanie **widowisk sportowych** (np. meczów piłki nożnej, wyścigów kolarskich, biegów). Przełomowym wydarzeniem było zorganizowanie w 1896 r. w Atenach **pierwszych nowożytnych igrzysk olimpijskich**, które nawiązywały do tradycji antycznych.

SŁOWNICZEK

kultura masowa – ogół wytworów kultury przeznaczonych dla wielkiej liczby odbiorców, dostosowany przez twórców do przeciętnego gustu i wykształcenia publiczności.

▼ Titanic – statek pasażerski.

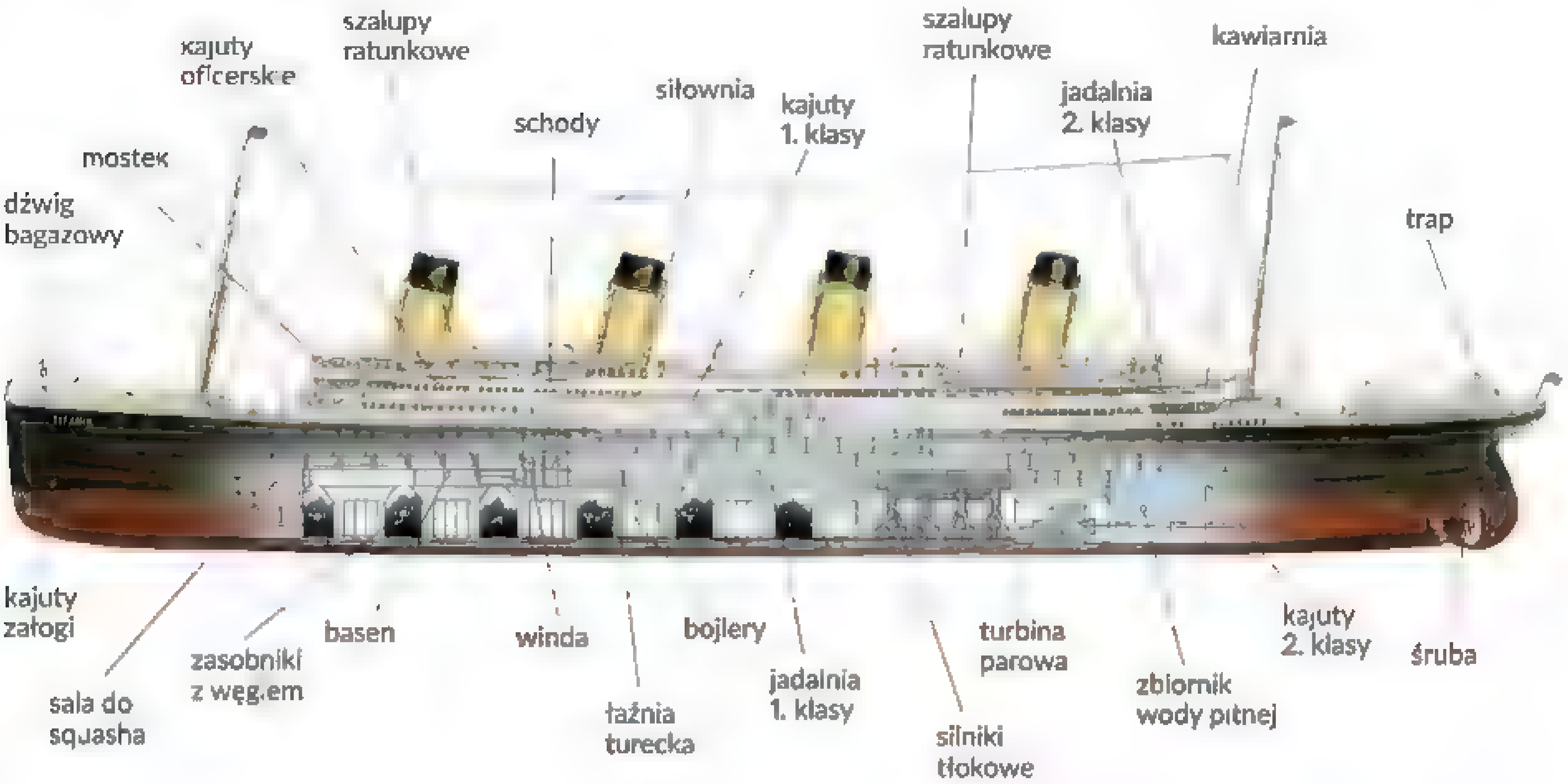

Podróże i wycieczki

W XIX w. dzięki rozwojowi nowych środków transportu (kolei żelaznej, parostatków) podróżowanie stało się dostępniejsze dla wielu ludzi. Mogli oni nie tylko wybrać się w daleką podróż w interesach, lecz także poznać nowe kraje i zdobyć wiedzę o otaczającym ich świecie. Podróż stała się znacznie szybsza i wygodniejsza.

Pojawiła się też nowa forma spędzania wolnego czasu – **turystyka**. Upowszechniły się piesze wycieczki, których celem były odpoczynek na świeżym powietrzu, wędrówki w góry czy zwiedzanie starych zamków. Organizacją i zachęcaniem do turystyki tego typu zajmowały się towarzystwa krajoznawcze, powstające w drugiej połowie XIX w. Ich zadaniem było także wytyczanie szlaków, pisanie i wydawanie przewodników, poznawanie ziem ojczystych. Również w Polsce działały takie organizacje. W 1873 r. powstało Polskie Towarzystwo Tatrzańskie. Jednym z jego założycieli był znany lekarz i społecznik **Tytus Chałubiński**, odkrywca piękna Tatr i Zakopanego (które stało się najchętniej odwiedzanym miejscem wypoczynku). W 1906 r. utworzono w Warszawie Polskie Towarzystwo Krajoznawcze.

WARTO WIEDZIEĆ

Titanic był największym i najnowocześniejszym statkiem pasażerskim początku XX w. Miał przewozić podróżnych między Europą a Ameryką Północną. Zatonął z 1503 osobami na pokładzie w czasie swojego pierwszego rejsu, w 1912 r., po zderzeniu z górą lodową. Tragedia Titanica stała się symbolem ceny, którą ludzie muszą płacić za postęp. Wielu widziało w tej katastrofie przestrogę przed szybkim i niebezpiecznym dla człowieka rozwojem nowoczesnej techniki.

▶ *Zatonięcie Titanica*, ilustracja z 1912 r.

Kultura końca XIX stulecia

W drugiej połowie XIX w. zmieniały się rytm życia i obyczaje, a także gusty artystyczne. Społeczeństwa, które odczuwały skutki rewolucji przemysłowej, wierzyły w postęp i trwały dobrobyt. W literaturze popularna stała się powieść realistyczna. Do chętnie czytanych autorów należeli: Francuzi **Victor Hugo** [czyt. igo] i **Gustave Flaubert** [czyt. flober], Rosjanin **Fiodor Dostojewski**, Anglik **Rudyard Kipling**. Wśród młodzieży uznanie zyskały powieści przygodowe **Juliusza Verne'a** [czyt. werna], m.in. *W osiemdziesiąt dni dookoła świata* czy *20 000 mil podmorskiej żeglugi*. Takie powieści często były drukowane w odcinkach w wysokonakładowych gazetach i dzięki temu trafiały do milionów czytelników. Z czasem pojawili się powieściopisarze, którzy podejmowali nieporuszane wcześniej tematy (nędza robotników, trudna sytuacja kobiet) i nie stronili od szokujących opisów. Najgłośniejszym przedstawicielem tego nurtu (zwanego naturalizmem) był **Emil Zola**.

▲ Nowym kierunkiem w sztuce był **impresjonizm**. Nazwa tego kierunku pochodzi od tytułu obrazu **Claude'a Moneta** [czyt. kloda moneta] *Impresja, wschód słońca*. Artyści pragnęli przede wszystkim oddać ulotne wrażenia (impresje), a nie realny wygląd przedmiotów.

▲ Kamienica w Barcelonie wybudowana w latach 1905–1907, zaprojektowana przez katalońskiego architekta Antonia Gaudiego. Na przełomie stuleci w architekturze, wystroju wnętrz i sztuce użytkowej pojawił się styl zwany **secesją**. Był bardzo dekoracyjny. Secesyjne formy stały się znakiem epoki.

ZAPAMIĘTAJ!

- Na przełomie XIX i XX w. postęp techniczny przyczynił się do polepszenia warunków codziennego życia milionów ludzi. Podniósł się zwłaszcza poziom medycyny i higieny.
- Powstała kultura masowa, do której rozwoju przyczyniły się kino, radio, wysokonakładowa prasa. Odbiorcą tej kultury były masy, czyli duże grupy ludzi. Wynikiem rozwoju oświaty i umiejętności czytania był wzrost czytelnictwa prasy i książek.
- Nastąpiły zmiany w obyczajowości. Ludzie zaczęli mieć czas wolny. Przeznaczali go na uczestnictwo w masowej kulturze i odpoczynek.

1. Wyjaśnij, co wpłynęło na poprawę zdrowia społeczeństw.
2. Na czym polegały zmiany w obyczajowości w drugiej połowie XIX w.?
3. Opowiedz, co wpłynęło na rozwój kultury masowej. Jakie były tego konsekwencje?

22 Masy wkraczają do polityki

Przypomnij główne założenia liberalizmu i konserwatyzmu.

Państwa konstytucyjne

Pod koniec XIX w. społeczeństwo masowo zaczęło aktywnie uczestniczyć także w życiu politycznym. Było to możliwe dzięki zmianom w ustrojach państw, które to zmiany nastąpiły od czasów Wiosny Ludów. Towarzyszyły one przeobrażeniom gospodarczym oraz społecznym.

Monarchie absolutystyczne przekształcały się w **monarchie konstytucyjne** (w XIX w. monarchię rzadko zastępowała republika konstytucyjna: dwa znane przykłady to Stany Zjednoczone Ameryki i Francja). Działo się tak w następstwie rewolucji lub samej presji politycznej i obaw przed wybuchem rewolucji. **Konstytucja** gwarantowała podział władzy między monarchą, rządem, parlamentem i sądami. Jeśli nadawał ją sam monarcha, wówczas zachowywał dla siebie większy udział we władzy, np.: pozostawiał sobie prawo mianowania rządu bez udziału parlamentu, miał dużą swobodę w rozwiązywaniu parlamentu i rozpisywaniu wyborów, posiadał kontrolę nad armią. Jeśli konstytucja była uchwalana przez parlament (zgromadzenia konstytucyjne), wówczas ograniczała władzę monarchy. Parlamentowi powierzała władzę ustawodawczą oraz kontrolę nad rządem, który musiał mieć poparcie większości deputowanych (członków parlamentu). O takich państwach mówimy, że są to **monarchie parlamentarne** lub **republiki parlamentarne** (jeśli zlikwidowano władzę monarchy).

Po burzliwym okresie Wiosny Ludów prawie wszystkie państwa europejskie miały już konstytucje (najpóźniej Austria – dopiero od lat 60. XIX w.). Wyjątek stanowiła **Rosja**, która pozostawała monarchią despotyczną. Jej ustrój to samodzierżawie (patrz s. 77). Po klęsce w wojnie krymskiej car Aleksander II rozpoczął politykę reform państwa, ale nie dotyczyły one praw politycznych.

Demokratyzacja życia politycznego

W XIX w. nastąpiła demokratyzacja życia politycznego. Jej zasadniczym elementem było stopniowe poszerza-

▲ Wiec przedwyborczy w drugiej połowie XIX w., ilustracja z epoki. Zgromadzeni ludzie niosą transparenty wyborcze, zachęcające do głosowania na wybranego kandydata.

WARTO WIEDZIEĆ

Szczególny przypadek stanowiła **Wielka Brytania**. Władzę sprawowały tam parlament i odpowiedzialny przed nim rząd. Monarcha pełnił jedynie funkcję reprezentacyjną. Wielka Brytania była postrzegana jako wzorcowa monarchia parlamentarna. Już w XVIII w. ukształtował się w niej nowy ustrój na drodze politycznej ewolucji, a nie gwałtownych przemian rewolucyjnych. Nie było więc potrzeby uchwalenia konstytucji. Do dziś Wielka Brytania nie ma konstytucji spisanej w jednym akcie prawnym.

Inny przykład stanowią **Stany Zjednoczone**. Ich pierwsza w świecie konstytucja wprowadziła odmienny ustrój republiki prezydenckiej. Wyróżnia się on tym, że prezydent, który w republice zastępuje monarchę, ma silną władzę, kieruje państwem, jest wybierany w wyborach powszechnych i nie odpowiada politycznie przed parlamentem (tzn. parlament nie mianuje ani nie dymisjonuje prezydenta).

▲ Pod koniec XIX w. w wielu krajach odbywały się wybory, w których mogli brać udział jedynie mężczyźni.

■ Każdy głosujący mógł schować się w czasie głosowania w specjalnie przygotowanym miejscu. Do której z zasad wyborów demokratycznych nawiązywało organizowanie takich miejsc?

▲ Na czele ruchu sufrażystek stała brytyjska działaczka **Emmeline Pankhurst** [czyt. pankherst]. Była wielokrotnie aresztowana, m.in. za namawianie kobiet do wybijania szyb w domach polityków przeciwnych nadaniu kobietom praw wyborczych. Na zdjęciu jej zwolenniczki z powitalnymi plakatami.

nie **praw wyborczych.** Przez większość dziesięcioleci XIX w. prawa wyborcze w państwach konstytucyjnych miała niewielka grupa najbogatszych obywateli, którzy należeli do ziemiaństwa i burżuazji. Ich prawa były jednak ograniczane różnymi cenzusami, przede wszystkim majątkowym, który przyznawał prawo głosowania lub startowania w wyborach tylko posiadaczom wystarczająco dużego majątku. Przykładowo: we Francji, która w latach 1831–1848 liczyła około 30 mln obywateli, prawa wyborcze miało tylko około 200 tys. mężczyzn.

W Wielkiej Brytanii w drugiej połowie XIX w. wprowadzone zostało powszechne prawo wyborcze, a w innych państwach konstytucyjnych zaczęto je wprowadzać pod koniec wieku. Wówczas zostały też zdefiniowane cztery podstawowe zasady demokratycznego i wolnego prawa wyborczego. Wybory powinny być: **powszechne** (wszyscy spełniający kryterium wieku mogą uczestniczyć w wyborach), **tajne** (wyborca nie musi ujawniać, na kogo głosował, ma pełną wolność podejmowania decyzji), **bezpośrednie** (wyborca głosuje bezpośrednio na kandydata, a nie – jak to było wcześniej – pośrednio na elektorów, którzy bez udziału wyborców wybierali przedstawicieli do parlamentu), **równe** (każdy wyborca ma jeden głos).

Powszechne czteroprzymiotnikowe wybory	
1871	Niemcy (do parlamentu Rzeszy)
1874	Szwajcaria
1875	Francja
1893	Belgia
1896	Holandia
1898	Norwegia
1906	Finlandia
1907	Austria
1912	Włochy
1915	Dania

Kobiety walczą o prawo do głosowania

W drugiej połowie XIX w. budził się ruch emancypacji kobiet. Wśród pań wzrastało przekonanie, że ich społeczna i polityczna sytuacja musi zostać zmieniona. Dotychczas kobiety nie mogły brać udziału w życiu publicznym, nie miały żadnych praw politycznych, nie mogły też dysponować swoim majątkiem. Musiały dbać o dom, ponadto miały się zajmować wychowaniem dzieci. Nie mogły zdobywać wyższego wykształcenia.

Pierwszym sukcesem ruchów kobiecych było dopuszczenie kobiet do studiów uniwersyteckich (we Francji kobiety mogły studiować na uniwersytetach od

▲ Robotnicza demonstracja. Zwróć uwagę na czerwone sztandary, odwołujące się do ruchu socjalistycznego.

1863 r., w innych krajach nieco później), a następnie do uprawiania nauki (przykładem jest kariera naukowa Marii Skłodowskiej-Curie).

Inną kwestią było przyznanie kobietom praw wyborczych. Budziło to zdecydowany sprzeciw. W odpowiedzi kobiety w Stanach Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii stworzyły **ruch sufrażystek** (ang. *suffrage* [czyt. safrydż] – głosować). Organizowały manifestacje, pisały petycje. Niektóre sufrażystki zakłócały imprezy publiczne, zrywały połączenia telefoniczne, by zwrócić uwagę opinii publicznej na swoje żądania. Często były karane więzieniem. Na początku XX w. w wielu krajach przyznano kobietom prawa wyborcze (patrz tabela na s. 180).

Robotnicy walczą o swoje prawa

Walka o poprawę warunków życia przyczyniła się do wzrostu świadomości społecznej i do organizowania się robotników w **związki zawodowe**. Najwcześniej powstały one w Wielkiej Brytanii. Także w tym kraju

▼ Manifestacja robotników w czasie święta 1 Maja. W 1889 r. zostało ono ustawienie jako Międzynarodowy Dzień Solidarności Ludzi Pracy.

robotnicy jako pierwsi stanęli do walki o prawa polityczne (wyborcze). Rządy krajów przemysłowych stopniowo ulegały tej presji i wprowadzały **ustawodawstwo socjalne** – skracały dzień pracy, zakazywały zatrudniania dzieci. Prawdziwym przełomem były ustawy uchwalone w Niemczech w latach 80. XIX w. Dotyczyły obowiązkowych ubezpieczeń od chorób, skutków wypadków, inwalidztwa i starości. Śladem Niemiec poszły z czasem wszystkie kraje uprzemysłowione. Pod koniec XIX w. sytuacja materialna rodzin robotniczych poprawiła się nie tylko z powodu ustawodawstwa socjalnego. Rosły zarobki – zwłaszcza robotników wykwalifikowanych. Również oni stawali się nabywcami dóbr produkowanych w fabrykach (np. ubrań, sprzętów domowych).

Partie polityczne

Przeobrażenia ustrojowe przyspieszył rozwój masowych **partii politycznych**. Słowo „partia", oznaczające polityczne stronnictwo, znane było we wcześniejszych epokach, jednak dopiero w XIX w. zyskało nowy sens. Nowym zjawiskiem bowiem było powstanie zorganizowanych grup ludzi, które dążyły do zdobycia lub utrzymania władzy, a swoje roszczenia uzasadniały programem politycznym.

SŁOWNICZEK

partia polityczna – stronnictwo polityczne, które dąży do zdobycia wpływu na władzę w państwie, by zrealizować swój program polityczny.

Nowe ideologie

Powstanie partii było ściśle związane z **ideologią**, jaką wyznawali członkowie i zwolennicy danej partii. W XIX w. głównymi nurtami ideologicznymi, wokół których tworzono partie polityczne, były: **konserwatyzm**, **liberalizm**, **socjalizm** i **nacjonalizm**.

Obok liberałów i konserwatystów w drugiej połowie XIX w. najliczniejsi byli zwolennicy **socjalizmu** (łac. *socialis* – społeczny). Krytykowali oni chaos i bezwzględność gospodarki rynkowej. W wolnym rynku i prywatnej własności fabryk oraz innych przedsiębiorstw widzieli źródło kryzysów gospodarczych i nędzy robotników (określanych mianem **proletariatu**). Najczęściej proponowali likwidację indywidualnej własności i utworzenie samorządnych przedsiębiorstw produkcyjnych, które opierałyby się na gospodarce planowej oraz uwzględniałyby interesy robotników będących jednocześnie współwłaścicielami przedsiębiorstw. W drugiej połowie XIX w. ten nurt ideowy zdominowały koncepcje **Karola Marksa** i **Fryderyka Engelsa**, którzy głosili nieuchronność rewolucji proletariackiej, a w jej następstwie – przejęcie władzy przez robotników i ustanowienie socjalizmu, czyli ustroju bez wyzysku i własności prywatnej. Ideologie socjalistyczne, a zwłaszcza **marksizm**, stały się bodźcem do formowania masowych partii robotniczych od lat 70. XIX w.

▲ **Karol Marks z córką Jenny.** Twórca marksizmu urodził się w Niemczech, jednak większą część życia spędził w Anglii. Wraz z rodziną popierał dążenia niepodległościowe Polaków. Córka Marksa nosiła polski krzyż powstańczy z 1863 r.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Papież Leon XIII o kwestii socjalnej u schyłku XIX w.

[...] nieustanny postęp przemysłu, idący w parze z udoskonaleniem pomocniczych środków technicznych i z wykryciem nowych sposobów produkcji; zmiana wzajemnych stosunków między robotnikami a ich chlebodawcami; nagromadzanie się bogactw w ręku drobnej liczby osób obok nędzy warstw mnogich; wzmagające się w robotnikach poczucie siły własnej, a jednocześnie coraz ściślejsze ich między sobą zbliżenie – wszystko to, przy znacznym nadto upadku obyczajów, doprowadziło do zatargu socjalnego. [...] socjaliści podburzają biednych przeciwko bogatym i szerzą przekonanie, że wszelkie prywatne posiadanie powinno ustać, aby ustąpić wspólności dóbr [...] starają się wmówić, że przez takie przeniesienie własności jednostek na ogół, następnie równy podział bogactw [...] potrafią skutecznie zaradzić złu obecemu. Podobny jednak program nie tylko nie może zaradzić złu, lecz przeciwnie skrzywdziłby on przede wszystkim strony pracujące; nadto jest on niesprawiedliwy, gdyż gwałci prawa właścicieli, sprzeciwia się porządkowi państwowemu i zmierza do zupełnego przewrotu porządku społecznego.

Z tego wszystkiego pokazuje się zgubność zasad socjalistycznych, wedle których państwo powinno zagarnąć wszelką własność prywatną i zamienić ją w dobro publiczne. Taka teoria przynosi jedynie wielką szkodę klasom pracującym, na korzyść których ma być wymyślona [...]. Przy wszelkich usiłowaniach, zdążających do zapobieżenia obecnym klęskom społecznym, należy koniecznie trzymać się zasady, że własność prywatna jest świętą i nienaruszalną [...].

1. Na jakie złe strony uprzemysłowienia zwraca uwagę papież?
2. W jaki sposób tę sytuację, jego zdaniem, wykorzystują socjaliści?
3. Jak papież ocenia program socjalistów? Podaj przykłady
4. Jak papież ocenia likwidację własności prywatnej, którą zalecają socjaliści?

W XIX w. narodziła się nowoczesna świadomość narodowa oraz **ideologia narodowa** (nacjonalistyczna, łac. *natio* – naród). Dla nacjonalistów ważny był naród, czyli wspólnota o tym samym pochodzeniu etnicznym, posługująca się tym samym językiem, mająca wspólną kulturę i tradycję. Ideologia nacjonalistyczna opierała się na przekonaniu, że jedynie niepodległe państwo narodowe może stworzyć warunki do wszechstronnego rozwoju narodu. Wiązało się to z nasileniem dążeń narodowowyzwoleńczych, które w tej epoce stały się przyczyną wielu powstań i konfliktów. Włoskie i niemieckie ruchy narodowe dążyły do zjednoczenia w ramach granic jednego państwa. Narody, które utraciły swoje państwa (jak Polacy i Węgrzy), dążyły do odzyskania niepodległości.

ZAPAMIĘTAJ

- W drugiej połowie XIX w. większość krajów europejskich miała ustrój monarchii konstytucyjnej lub republiki.
- W życiu publicznym zaczęły uczestniczyć masy społeczne, które domagały się powszechnych praw wyborczych.
- Realizację celów politycznych ułatwiało powstanie nowoczesnych partii, dzięki którym wiele grup społecznych mogło walczyć o realizację swoich programów politycznych.
- W drugiej połowie XIX w. kobiety zaczęły walkę o prawa wyborcze.

PYTANIA I POLECENIA

1. W jaki sposób przemiany gospodarcze wpłynęły na sposoby sprawowania władzy?
2. Wyjaśnij, na czym polegała demokratyzacja życia politycznego w drugiej połowie XIX w.
3. Wymień najważniejsze nurty ideologiczne końca XIX w.
4. Powiedz, dlaczego kobietom zależało na uzyskaniu praw wyborczych.

23 Partie polityczne na ziemiach polskich w XIX wieku

- Przypomnij główne założenia socjalizmu i nacjonalizmu.

Formowanie się nowoczesnej świadomości narodowej Polaków

W XIX w. zaczęła się formować wśród Polaków nowoczesna **świadomość narodowa**. We wcześniejszych epokach ograniczała się ona do szlachty i była pojmowana jako wspólnota polityczna. Szlachta uważała się za cały naród: miała prawa, które stanowiła, i państwo, którym rządziła. Do narodu szlacheckiego dawnej Rzeczypospolitej należała szlachta polska, ruska, litewska, pruska, nawet tatarska, różniły się one pochodzeniem etnicznym i językiem (polskim, ukraińskim, niemieckim). Ogół ludności, zwłaszcza chłopi, nie miał poczucia przynależności do wspólnoty narodowej, a jedynie do osoby władcy. Najważniejsza była przynależność do społeczności lokalnej: parafii, wsi, najbliższej okolicy.

Wraz z utratą niepodległości pojawiło się pytanie: **czy możliwe jest trwanie narodu bez własnego państwa, skoro naród (dotąd szlachecki) był wspólnotą polityczną?** Ten problem dobrze przedstawiają słowa *Mazurka Dąbrowskiego*. „Jeszcze Polska nie zginęła, kiedy my żyjemy" – a więc naród nadal istnieje, mimo braku własnego państwa, i walczy o odzyskanie niepodległości. I dalej: „Przejdziem Wisłę, przejdziem Wartę, będziem Polakami" – a więc dopiero po odzyskaniu niepodległego państwa jego obywatele będę tworzyć pełnowartościowy naród (stąd czas przyszły: „będziem Polakami").

W XIX w. nasilił się proces urbanizacji i industrializacji. Chłopi, którzy uzyskali wolność osobistą, masowo migrowali do miast w poszukiwaniu pracy. Tam odkrywali, że również przybysze z innych regionów podzielonej Polski mówią w takim samym języku jak oni, mają podobne zwyczaje i mentalność. Nauka języka ojczystego w szkołach pomagała uczniom pogłębiać świadomość przynależności do wspólnoty szerszej niż lokalna. Z tego powodu zaborcy, którzy dążyli do wynarodowienia Polaków, starali się wyeliminować naukę w języku polskim. Utrwalił się pogląd, że naród polski to przede wszystkim wspólnota etniczna, mająca wspólnych przodków, własny język, obyczaje i historię. Ważną rolę w rozwoju świadomości narodowej odegrała inteligencja (zwłaszcza nauczyciele).

Proces rozwoju świadomości narodowej na ziemiach polskich przebiegał w szczególnych warunkach: braku własnego państwa i oporu wobec polityki wynaradawiania ludności polskiej prowadzonej przez zaborców (głównie przez Prusy i Rosję). Także dyskryminacja Kościoła katolickiego na ziemiach polskich przez państwa zaborcze wzmocniła świadomość odrębnej wspólnoty narodowej wśród ludności polskiej, w większości katolickiej.

Również pamięć o zrywach powstańczych, bohaterstwie uczestników, represjach, zsyłkach na Sybir z czasem wzmocniła przywiązanie do narodu i kształtowała patriotyzm. **W pełni ukształtowaną świadomość narodową na przełomie XIX i XX w. mieli przedstawiciele elit (ziemianie, duchowieństwo, inteligencja, mieszczanie). Proces nabywania jej przez warstwę chłopską i robotniczą trwał jeszcze w pierwszych dekadach XX w.**

Trzy kierunki polityczne

Po powstaniu styczniowym przebudzenie aktywności politycznej Polaków wiązało się z głębokimi przemianami społecznymi na ziemiach polskich. Przemiany te przyczyniły się ostatecznie do powstania pierwszych **partii politycznych**. Formowały się one w trudnych warunkach niewoli politycznej, inaczej w każdym z trzech zaborów. Rozwijały się w ramach trzech wielkich nurtów politycznych: **narodowego**, **socjalistycznego** oraz **ludowego**.

Narodowa Demokracja

W 1887 r. grupa emigrantów popowstaniowych założyła w Genewie (Szwajcaria) **Ligę Polską**. Była to tajna organizacja, która nawiązywała początkowo do

◀ Zygmunt Miłkowski (1862–1915, pseudonim Teodor Tomasz Jeż). Był działaczem niepodległościowym, pisarzem i prezesem Ligi Polskiej

▶ Roman Dmowski (1864–1939), współzałożyciel i przywódca Narodowej Demokracji (patrz s. 163).

TEKST ŹRÓDŁOWY

Ustawa Ligi Polskiej z 1887 r.

Cel, zasady i organizacja Ligi

1. Zadaniem Ligi jest przysposobienie i skupienie wszystkich sił narodowych celem odzyskania niepodległości Polski w granicach przedrozbiorowych na podstawie federacyjnej i z uwzględnieniem różnic narodowościowych, nie spuszczając z oka tych części Rzeczypospolitej, co wcześniej od niej odpadły.
2. Liga przyjmuje zasady wyrażone w manifeście byłego Towarzystwa Demokratycznego Polskiego, które rozwijać, dopełniać i urzeczywistniać będzie w kierunku narodowym i społecznym.

1. Wymień cele Ligi Polskiej.
2. Do jakiego ugrupowania Wielkiej Emigracji odwoływali się założyciele Ligi? Wyjaśnij dlaczego.

tradycji Towarzystwa Demokratycznego Polskiego. Jej założyciele pragnęli czynnie działać na rzecz niepodległości Polski. Nie zrezygnowali z myśli o powstaniu narodowym, czekali jednak na sprzyjające okoliczności, przede wszystkim na wojnę między zaborcami. Pragnęli się do niej przygotować, tak by się nie dać zaskoczyć. Dlatego też koncentrowali się na zadaniach doraźnych, np. zbierali fundusze, rozwijali struktury organizacyjne i konspiracyjne pod zaborami, prowadzili pracę wychowawczą i propagandową.

Przełomem w rozwoju tej organizacji było przejęcie jej kierownictwa przez młodych działaczy, którym przewodził **Roman Dmowski**. W celu poszerzenia szeregów i rozwinięcia nowych form aktywności przywódcy ci powołali w **1897 r.** partię polityczną pod nazwą **Stronnictwo Demokratyczno-Narodowe**. Jego działalność objęła wszystkie zabory (w zaborze rosyjskim musiało ono działać w konspiracji). Cały ruch polityczny kierowany przez Romana Dmowskiego zaczęto potocznie nazywać **Narodową Demokracją** lub – w formie skróconej – **endecją** (od skrótu ND).

Dmowski odrzucał romantyczną wizję historii Polski i hasło: „Za wolność naszą i waszą". W jego ocenie w polityce nie ma miejsca na sentymenty czy etykę. Należy się za to kierować **egoizmem narodowym**. Przyczyn upadku Rzeczypospolitej w XVIII w. doszukiwał się w jej słabości, którą wykorzystały państwa sąsiednie i powiększyły swoje terytoria jej kosztem. Zdaniem Dmowskiego warunkiem odrodzenia się Polski było zbudowanie nowych elity, opartych na ludziach z klas niższych. Uzasadniał to surową krytyką dotychczasowych, szlacheckich elit, które zawiodły. Postulował także konieczność uświadamiania narodowego chłopów i robotników. Na obszarach, które uznawał za polskie, postulował prowadzenie polityki polonizacji mniejszości narodowych. Odbudowana Polska miała się stać **państwem jednonarodowym**. Polakom, zdaniem Dmowskiego, zagrażali zwłaszcza Żydzi, którzy byli trudni do zasymilowania. Dominowali w miastach i utrudniali powstanie polskiej warstwy mieszczańskiej. Narodowi demokraci rościli sobie pretensje do bycia przywódcami całego narodu polskiego, odmawiając innym środowiskom politycznym prawa do bycia patriotami.

Endecja zdobyła wpływy we wszystkich warstwach społeczeństwa polskiego. Cieszyła się też sympatią znacznej części katolickiego duchowieństwa. Ostatecznie na początku XX w. stała się najliczniejszym masowym ruchem politycznym na ziemiach polskich.

Ruch socjalistyczny

Polski ruch socjalistyczny narodził się w zaborze rosyjskim. W przeciwieństwie do pozostałych zaborów rozwijały się tutaj silne ośrodki przemysłowe, które przyciągały setki tysięcy robotników. Ich niezadowolenie budziły złe warunki pracy i bytowe m.in.: niskie pensje, długi czas pracy (nawet po 12 godzin dziennie), możliwość zwolnienia w każdym momencie. Robotnicy nie mogli dochodzić swych praw na drodze legalnej, gdyż władze carskie nie pozwalały na zakładanie związków zawodowych czy innych organizacji robotniczych, uznając je za zagrożenie dla istniejącego porządku społecznego i politycznego.

Pozostawała zatem droga działalności nielegalnej. W latach 70. XIX w. zaczęły powstawać pierwsze tajne kółka rewolucyjne. Ich założycielami byli młodzi ludzie, którzy wywodzili się ze środowisk inteligencji i inspirowali się ideologią socjalizmu oraz działalnością rosyjskich rewolucjonistów. Jednak w latach 80. XIX w. pracę konspiracyjną przerwała fala aresztowań przeprowadzona przez carską policję.

W 1882 r. Ludwik Waryński założył w Warszawie pierwszą na ziemiach polskich partię socjalistyczną – **Proletariat**, której program odcinał się od sprawy narodowej. Partia stawiała sobie za cel przede wszystkim walkę o prawa socjalne dla robotników. Po niedługim czasie została jednak rozbita na skutek fali aresztowań jej działaczy przez carską policję.

Polska Partia Socjalistyczna (PPS)

W **1892 r.** na kongresie w Paryżu przedstawiciele rozproszonych środowisk socjalistycznych zdecydowali się powołać nową partię pod nazwą **Polska Partia Socjalistyczna (PPS)**. Uchwalili też jej program, w którym wezwali do kontynuacji walki o niepodległość metodami rewolucyjnymi. Za cel rewolucji obrali **wskrzeszenie wolnej Polski** jako **republiki demokratycznej**. Dopiero w wolnej Polsce przewidywali stopniowe **uspołecznienie** ziemi i fabryk, czyli ustanowienie **państwa socjalistycznego**.

W kolejnych latach PPS zbudowała struktury organizacyjne i rozwinęła szeroko zakrojoną działalność konspiracyjną, przede wszystkim na terenach Kongresówki. Główną formą aktywności były druk i kolportaż bibuły (tak nazywano wydawane nielegalnie broszury i gazetki), która propagowała idee walki o niepodległość i sprawiedliwość społeczną. Do tej pracy zaangażował się **Józef Piłsudski**. W robotnikach widział on siłę społeczną, która pod kierownictwem PPS podejmie z carską Rosją walkę o sprawiedliwość społeczną

SŁOWNICZEK

uspołecznienie – przejęcie na własność przez społeczeństwo lub państwo (upaństwowienie) gospodarki z rąk jej dotychczasowych właścicieli (kapitalistów, ziemian).

► **Józef Piłsudski** (1867–1935). Pochodził ze zubożałej szlachty z rejonu Wilna i wychował się w tradycji romantycznej oraz kulcie powstań narodowych (patrz s. 163).

◄ **Bolesław Limanowski** (1835–1935), działacz socjalistyczny i niepodległościowy. Był współtwórcą PPS.

▲ Robert Köhler, *Rozpoczyna się strajk*, obraz z 1886 r.

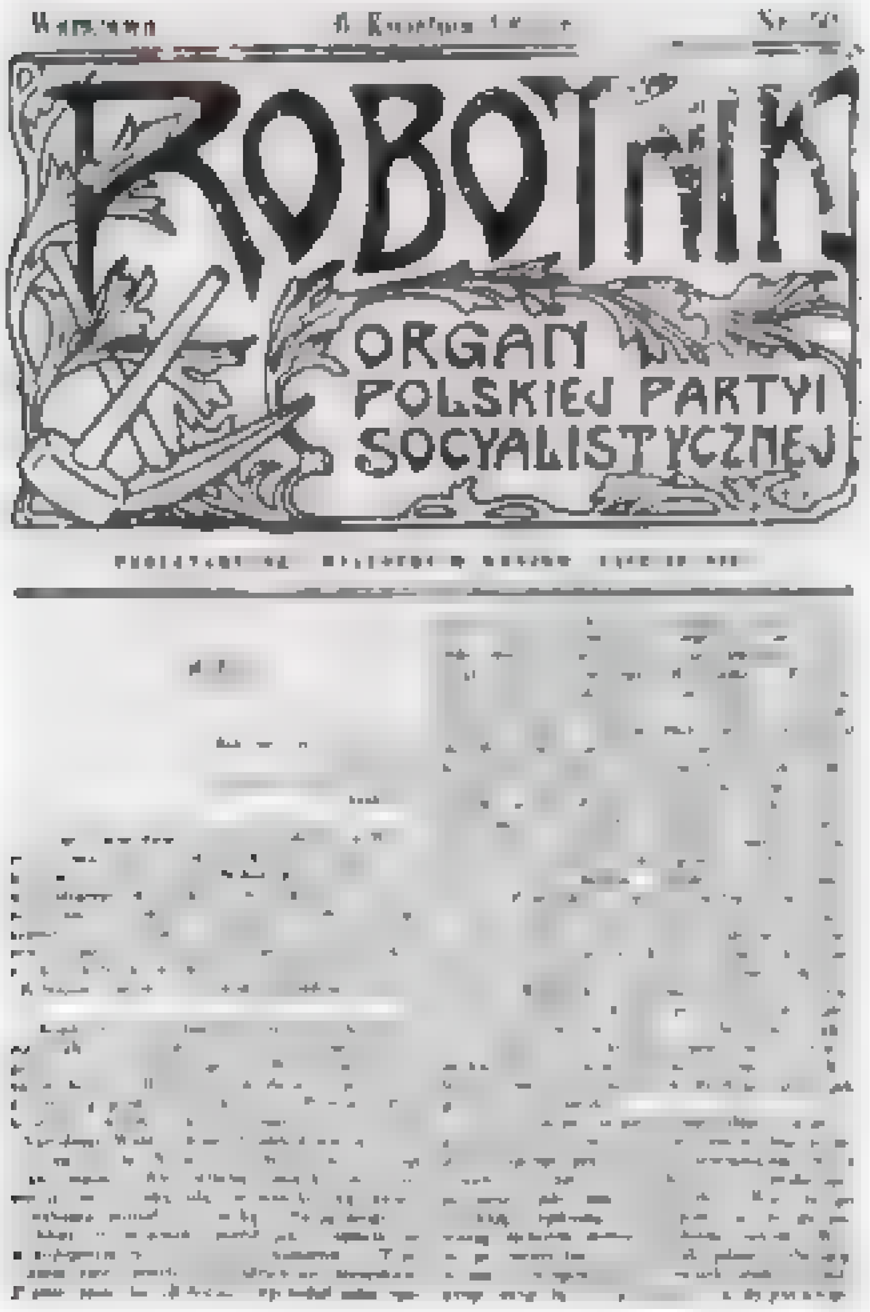

ROBOTNIK
ORGAN POLSKIEJ PARTYI SOCYALISTYCZNEJ

▲ Strona z gazety „Robotnik", wydawanej przez PPS.

i wyzwolenie narodowe. W 1900 r. został aresztowany i osadzony w X Pawilonie Cytadeli w Warszawie (potem przeniesiono go do Petersburga). Po brawurowej ucieczce, dzięki której zyskał sławę, kontynuował pracę partyjną i stał się jednym z przywódców PPS.

Inna droga do socjalizmu

Przeciwko programowi PPS gwałtownie zaprotestowała grupa socjalistów, która uznawała patriotyzm za postawę sprzeczną z interesami klasy robotniczej. Walkę o niepodległość uważali oni za nierealistyczną, niepotrzebną i niezgodną z ideologią marksistowską (choć sam Karol Marks w kilku wypowiedziach przychylnie odniósł się do polskich powstań i dążeń narodowowyzwoleńczych). Partia założona przez tę grupę działaczy w **1893 r.** przyjęła później nazwę **Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy (SDKPiL)**. Działała aktywnie, organizowała strajki, wydawała własną prasę, pozostała jednak nieprzejednanie wroga wobec dążeń niepodległościowych. Blisko współpracowała z rosyjską partią bolszewików

(patrz. s. 149), której przewodził Włodzimierz Lenin, i ostatecznie się jej podporządkowała.

Ruch ludowy

Na przełomie XIX i XX w. do rangi trzeciej siły politycznej w społeczeństwie polskim wyrastał ruch ludowy. Ukształtował się on najwcześniej w zaborze austriackim. Galicja zmagała się m.in. z przeludnieniem wsi, przewagą niewydajnych gospodarstw chłopskich, niskim poziomem życia materialnego (tzw. nędza galicyjska). Negatywnie na życiu społecznym galicyjskiej wsi odbiły się wysoki analfabetyzm, plaga pijaństwa oraz głęboka niechęć chłopów do ziemiaństwa (pamięć o rabacji). Z drugiej strony największy pod zaborami zakres swobód politycznych ośmielał działaczy chłopskich do rozbudzania aktywności politycznej wśród ludności wiejskiej.

W 1895 r. na zjeździe działaczy ludowych w Rzeszowie, zwołanym przed wyborami do sejmu galicyjskiego, ogłoszono powstanie pierwszej na ziemiach polskich partii chłopskiej pod nazwą **Stronnictwo Ludowe**. Jego działacze postulowali wspierania oświaty na wsi i sprawiedliwy podział ziemi (reformę rolną na korzyść chłopstwa). Od władz austriackich żądali poszerzenia autonomii Galicji oraz demokratyzacji ordynacji wyborczej, tak aby niższe warstwy społeczne uzyskały większy wpływ na politykę. Pomyślność chłopów utożsamiali z pomyślnością całego narodu.

Z czasem silniej też akcentowali konieczność działań na rzecz niepodległości Polski. Odzwierciedleniem tej tendencji była zmiana nazwy partii w 1903 r. na **Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL)**. Partia ta stała się najważniejszą siłą polityczną na wsi galicyjskiej oraz wzorem dla działaczy chłopskich z pozostałych ziem polskich. Najwybitniejszym przedstawicielem PSL był **Wincenty Witos**.

W późniejszych latach PSL podzielił się na PSL „Wyzwolenie" (bardziej lewicowe) i PSL „Piast".

Wincenty Witos (1874–1945). Działacz ruchu ludowego. W latach 1920–1921, 1923 i 1926 premier odrodzonej Polski.

ZAPAMIĘTAJ

- W XIX w. uformowała się nowoczesna świadomość narodowa Polaków.
- W latach 90. XIX w. na ziemiach polskich zaczęły powstawać masowe partie polityczne. Można podzielić ich programy na trzy nurty: narodowy, socjalistyczny i ludowy.
- Ruch narodowy stworzył masową silną partię pod przewodnictwem Romana Dmowskiego. Celem Narodowej Demokracji (endecji) było niepodległe państwo narodowe, zrywające z tradycją wielonarodowej Rzeczypospolitej sprzed rozbiorów.
- Ruch socjalistyczny zaczął się kształtować w Królestwie Polskim już w latach 80. XIX w. Polska Partia Socjalistyczna (PPS), najsilniejsze ugrupowanie tego nurtu, powstała w 1892 r. Jej działaczem był m.in. Józef Piłsudski. PPS walczyła o prawa robotników i utworzenie niepodległego państwa socjalistycznego.
- Ruch ludowy powstał w Galicji pod koniec XIX w. Stawiał sobie za cel poprawę losu chłopów i wprowadzenie ich przedstawicieli do sejmu galicyjskiego. Najwybitniejszym działaczem Polskiego Stronnictwa Ludowego (PSL) był Wincenty Witos.

PYTANIA I POLECENIA

1. Jakie cele stawiała sobie endecja?
2. Czym PPS różniła się od SDKPiL?
3. Dlaczego ruch ludowy najwcześniej uformował się w Galicji i jaki był jego program?

24 Rewolucja 1905 roku w Rosji i w zaborze rosyjskim

Przypomij sobie, jaki ustrój panował w Rosji przez cały wiek XIX.

Rosja po wojnie

Klęski na Dalekim Wschodzie w wojnie z Japonią (patrz s. 74) wywołały w Rosji wzrost niezadowolenia społecznego i doprowadziły do wybuchu rewolucji. Na przełomie 1904 i 1905 r. zaczęto domagać się od cara **Mikołaja II** swobód politycznych i praw socjalnych: sprawiedliwych sądów, likwidacji cenzury, wprowadzenia ośmiogodzinnego dnia pracy, a wreszcie – konstytucji. W ten sposób społeczeństwo rosyjskie weszło w etap burzliwych przemian podobnych do tych, które inne kraje europejskie przechodziły w okresie Wiosny Ludów.

▲ Car Rosji Mikołaj II z rodziną.

Krwawa niedziela

W styczniu 1905 r. w Petersburgu stutysięczna pokojowa demonstracja, która wcześniej uzyskała pozwolenie na przemarsz i wręczenie **petycji** carowi, została zmasakrowana przez wojsko. Wydarzenie to okrzyknięto **krwawą niedzielą**, ponieważ zginęło wówczas blisko tysiąc manifestantów, a znacznie więcej odniosło rany. Wywołało to rosnącą falę oburzenia. W całej Rosji zaczęły się demonstracje i strajki.

▼ Wojciech Kossak, *Krwawa niedziela w Petersburgu*, obraz z 1905 r.

Powiedz, w jaki sposób władze rozprawiły się z manifestującymi.

Na początku października 1905 r. Rosję sparaliżował **strajk generalny**. Car Mikołaj II ugiął się pod presją i w tym samym miesiącu ogłosił **manifest**, w którym zapowiedział nadanie swobód obywatelskich i zwołanie parlamentu, czyli **Dumy Państwowej**. Pragnął w ten sposób uspokoić nastroje rewolucyjne w społeczeństwie rosyjskim.

Car realizował swoją zapowiedź i wydawał ustawy, które likwidowały samodzierżawie i przekształcały Rosję w państwo konstytucyjne. Między innymi złagodził cenzurę, pozwalił zakładać zrzeszenia i partie polityczne. Wreszcie wiosną 1906 r. ogłosił wybory do Dumy Państwowej. Jednocześnie ustanowił konstytucję, w której rząd i Duma były podporządkowane monarsze. Konstytucja nadana przez cara została skrytykowana przez liberalne i lewicowe partie polityczne, ponieważ uważały one, że jest za mało demokratyczna.

SŁOWNICZEK

petycja – pismo, zwykle zbiorowe, zawierające jakąś prośbę skierowaną do władz.

strajk generalny (powszechny) – przerwanie pracy na określony czas przez wszystkie zakłady w kraju lub ich większość.

Duma Państwowa – parlament w Rosji w latach 1906–1917, ustanowiony przez cara Mikołaja II pod wpływem rewolucji 1905 r.

bojówka – grupa działająca z użyciem siły, tworzona i kierowana zwykle przez organizację polityczną.

WARTO WIEDZIEĆ

Nowy premier Rosji **Piotr Stołypin** w 1906 r. miał zamiar przeprowadzić ambitne reformy w kraju. Pragnął stworzyć w nim warunki do równomiernego rozwoju gospodarczego. Zakładał, że wzorem Stanów Zjednoczonych powstaną na rosyjskiej wsi duże gospodarstwa farmerskie, które będą produkować żywność na rynek. Rosyjscy farmerzy zaś będą kupować maszyny i inne produkty wytwarzane w rosyjskich fabrykach, w których zatrudnienie znajdzie ludność opuszczająca przeludnioną wieś. Skuteczność reform Stołypinowskich była jednak ograniczona. Struktura rosyjskiego społeczeństwa pozostała niezmieniona a gospodarka – zacofana.

▼ *Wiosna 1905 r.*, obraz **Stanisława Masłowskiego.** Żołnierze carscy w Alejach Ujazdowskich w Warszawie prowadzą jednego z uczestników rewolucji.

Rewolucja 1905 roku w Królestwie Polskim

Wojna rosyjsko-japońska także w zaborze rosyjskim wywołała polityczne poruszenie. Z jednej strony społeczeństwo polskie z satysfakcją przyjmowało wieści o klęskach ponoszonych przez armię rosyjską. Z drugiej strony radykalizowały się jego nastroje. Przyczyną był spadek produkcji i wzrost **bezrobocia** spowodowany m.in. zablokowaniem rynków wschodnioazjatyckich dla polskich towarów.

Do czynu zbrojnego gotowała się PPS i mobilizowała swoje **bojówki**. W listopadzie 1904 r. bojowcy PPS po raz pierwszy użyli broni palnej, dzięki czemu skutecznie ochronili demonstrację robotniczą na placu Grzybowskim w Warszawie przed carskimi żandarmami i żołnierzami. Akcja ta ośmieliła bojowców i robotników do kolejnych wystąpień.

Krwawa niedziela w Petersburgu, która wywołała żywiołową rewolucję w Rosji, zintensyfikowała także wystąpienia rewolucyjne na ziemiach polskich. Na przełomie stycznia i lutego 1905 r. strajki sparaliżowały całe Królestwo Kongresowe. Uczestniczyło w nich ponad 400 tys. robotników. Domagali się oni reform politycznych, ośmiogodzinnego dnia pracy, a także podwyżki płac. Fabrykanci spełnili żądania i zgodzili się podnieść płace oraz skrócić nieco dzienny czas pracy. Władze carskie pozostawały jednak głuche na żądania reform politycznych.

Warszawska ulica po zamieszkach w 1905 r.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Odezwa młodzieży szkół średnich Królestwa Polskiego w sprawie strajku szkolnego z lutego 1905 r.

Przez więzienne mury szkoły carskiej doszedł i do nas okrzyk ludu roboczego, z którym dziś łączą się wszystkie uczciwe elementy całego społeczeństwa – okrzyk walki z gniotącym nas caratem. [...] Już kilka szkół średnich w Warszawie i prawie wszystkie na prowincji zastrajkowały. [...] Wszędzie wystawmy następujące żądania w zakresie szkolnictwa.

1. Unarodowienia szkół w Królestwie Polskim; obowiązkowym językiem wykładowym ma być język polski [...].
2. Zniesienie systemu policyjnego w szkołach. Powinien być zniesiony inspektor i wszystko, co jest z nim związane: śledzenie, donosicielstwo, rewizje. [...]
5. Kontrola społeczeństwa nad szkołą. Winno być zniesione mianowanie kierowników i nauczycieli w szkołach przez rząd. [...]
6. Zniesienie w szkole prawnej różnicy między płciami. Koleżanki nasze powinny mieć prawo wstępowania do szkół wyższych na równi z młodzieżą męską i również korzystać z tych samych praw, co młodzież męska.

1. Jaki był stosunek młodzieży szkolnej do strajkujących robotników?
2. Jakich zmian w szkole oczekiwała młodzież?
3. Na podstawie wiadomości z tekstu źródłowego opisz szkołę w zaborze rosyjskim.

WARTO WIEDZIEĆ

W lutym 1905 r. w Królestwie Polskim za przykładem robotników do protestów przystąpili uczniowie i studenci. Najważniejszym postulatem strajku szkolnego było przywrócenie języka polskiego. Władze carskie częściowo uległy tej presji i zgodziły się na zakładanie prywatnych szkół, w których językiem nauczania był polski. Pod wpływem protestów inspirowanych przez endecję zgodziły się też na używanie języka polskiego, obok rosyjskiego, w administracji gminnej.

Walki w Łodzi

W czerwcu 1905 r. wybuchły gwałtowne walki zbrojne. Do najtragiczniejszych starć doszło w Łodzi, najbardziej uprzemysłowionym ośrodku Królestwa Polskiego. W trakcie kilkudniowych walk z policją i wojskiem carskim zginęło prawie dwustu robotników, a kilkuset zostało rannych. Wreszcie w październiku także Królestwo Kongresowe przyłączyło się do strajku generalnego, który ogarnął całe rosyjskie imperium. Jeszcze

▲ Atak bojowców PPS na rosyjskich żandarmów, ilustracja z pisma „Robotnik".

w 1906 r. wybuchały strajki, odbywały się demonstracje, bojowcy PPS przeprowadzali zamachy na funkcjonariuszy władz carskich. Jednak manifest wydany przez Mikołaja II oraz nasilające się represje doprowadziły do wygaśnięcia rewolucji.

Skutki rewolucji 1905 r. na ziemiach polskich

W ostatecznym bilansie wydarzenia rewolucji 1905 r. przyniosły częściową poprawę sytuacji ludności polskiej. Ustępstwa ze strony cara Mikołaja II i przeprowadzone przez niego reformy polityczne stosowały się także do ziem polskich. Między innymi złagodzona została cenzura, a ograniczona wolność zgromadzeń i stowarzyszeń umożliwiła zakładanie i działanie polskich organizacji kulturalnych i oświatowych.

W trakcie rewolucji pogłębiły się jednak podziały polityczne wśród Polaków. Przyczyną były różnice w metodach działania wobec zaborcy. **Józef Piłsudski**, jeden z przywódców PPS, pragnął wykorzystać klęskę wojenną i wewnętrzny chaos w Rosji do wywołania powstania narodowego i wskrzeszenia wolnej Polski. Rewolucję w Rosji traktował instrumentalnie, nie wierzył w jej powodzenie i nie szukał współdziałania z rosyjskimi rewolucjonistami.

Odmienne stanowisko zajął **Roman Dmowski**, kierujący Stronnictwem Demokratyczno-Narodowym. Przywódcy endecji nie wierzyli w powodzenie powstania narodowego, z przyczyn ideowych sprzeciwiali się też programowi rewolucji socjalistycznej. Stan osłabienia Rosji pragnęli wykorzystać do wywalczenia metodami pokojowymi autonomii dla ziem polskich w ramach Cesarstwa Rosyjskiego. Endecy czynnie uczestniczyli w wyborach parlamentarnych do Dumy. Jednak wprowadzeni przez nich deputowani, którzy utworzyli koło polskie, nie osiągnęli dużych sukcesów.

WARTO WIEDZIEĆ

Latem 1904 r. dwaj polityczni przywódcy i rywale – **Józef Piłsudski** i **Roman Dmowski** – znaleźli się równocześnie w Japonii. Piłsudski usiłował przekonać japońskich polityków do udzielenia poparcia planom nowego powstania w Polsce. Liczył na wsparcie finansowe i militarne oraz na powołanie polskiego legionu z Polaków służących w armii rosyjskiej, którzy trafili do japońskiej niewoli. Dmowski uznał ten plan za awanturniczy i postanowił go storpedować. Przekonywał japońskich polityków, że zbrojne powstanie w Polsce nie ma najmniejszych szans powodzenia, a po szybkim i krwawym stłumieniu go Rosjanie będą mogli rzucić całość swoich sił przeciw Japonii. Wydaje się, że argumenty Dmowskiego przekonały Japończyków, którzy zaproponowali Piłsudskiemu niewielkie wsparcie w zamian za współpracę wywiadowczą.

ZAPAMIĘTAJ

- Po klęskach ponoszonych w wojnie z Japonią w Rosji zaczęto się domagać od cara Mikołaja II swobód demokratycznych. W odpowiedzi w styczniu 1905 r. carskie wojsko zmasakrowało pokojową manifestację robotniczą w Petersburgu.
- W reakcji na tzw. krwawą niedzielę cały kraj objęły strajki. Mikołaj II musiał ustąpić – zdecydował o podjęciu reform i zwołaniu Dumy Państwowej.
- Na wieść o wydarzeniach w Rosji także w Królestwie Polskim wybuchła rewolucja. Do działań przeciwko władzom carskim nawoływała przede wszystkim Polska Partia Socjalistyczna.
- Odmienne stanowisko zajęła endecja, która była przeciwna rewolucji socjalistycznej i wzięła udział w wyborach do Dumy.
- W latach 1906–1907 ruch rewolucyjny w Kongresówce wygasł.

PYTANIA I POLECENIA

1. Dlaczego w Rosji wybuchła rewolucja?
2. Na czym polegało odmienne stanowisko PPS i endecji wobec działań rewolucyjnych?

25 Powstanie trójprzymierza i trójporozumienia

Przypomnij, w jakich okolicznościach doszło do wojny niemiecko-francuskiej i czym się ona zakończyła.

Zwycięskie Niemcy i pokonana Francja

Zjednoczenie Niemiec w 1871 r. naruszyło równowagę sił w Europie. Pod rządami kanclerza Bismarcka cesarstwo niemieckie stało się najsilniejszym i najbardziej wpływowym mocarstwem w Europie. Bismarck nie chciał dopuścić do sytuacji, w której mocarstwa europejskie będą podejrzewać Niemcy o dążenie do hegemonii i zjednoczą się wokół pokonanej Francji. Starał się kontrolować sytuację polityczną w Europie, przede wszystkim trzymać Francję w politycznej izolacji i nie dopuścić do otoczenia Niemiec przez wrogie sojusze

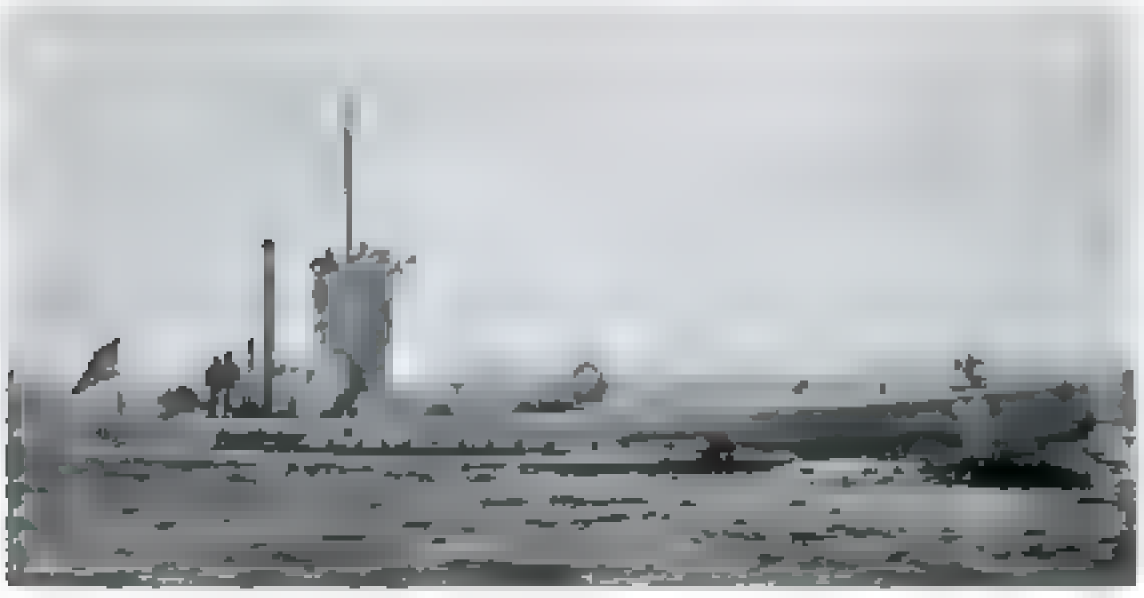

▲ Niemiecki okręt podwodny (U-Boot), zwodowany w 1910 r. Na początku XX w. Niemcy bardzo unowocześniły swoją flotę wojenną.

▲ Defilada żołnierzy francuskich w 1914 r.

Niemcy z Austro-Węgrami

Skomplikowana sytuacja panowała zwłaszcza na Bałkanach, gdzie o wpływy rywalizowały ze sobą Austro-Węgry i Rosja, popierająca nowe bałkańskie państwo – Serbię. W tej sytuacji Bismarck zawarł

TEKST ŹRÓDŁOWY 1

Fragment trójprzymierza niemiecko-austriacko-węgiersko-włoskiego.

Ożywieni pragnieniem zwiększenia gwarancji pokoju powszechnego, wzmocnienia zasady monarchicznej oraz zapewnienia przez to nienaruszonego porządku społecznego i politycznego w ich państwach [państwa sygnatariusze] zgodziły się zawrzeć traktat, który ze względu na swój charakter [...] obronny ma na celu jedynie zabezpieczyć je przed niebezpieczeństwami, jakie mogą zagrażać bezpieczeństwu ich państw i spokojowi Europy

Art. I Wysokie strony układające się zaręczają sobie nawzajem pokój i przyjaźń oraz nie zawrą żadnych sojuszów ani też nie przyjmą żadnych zobowiązań skierowanych przeciwko jednemu z ich państw.

Art. II W wypadku, jeżeli Włochy, bez wezwania z ich strony, zostaną zaatakowane przez Francję z jakiegokolwiek bądź powodu, dwie inne strony układające się zobowiązane będą do niesienia pomocy i wsparcia stronie napadniętej ze wszystkich sił. Taki sam obowiązek ciążyć będzie na Włochach w wypadku nie wywoływanej bezpośrednio napaści Francji na Niemcy. [...]

Art. VI Wysokie strony układające się przyrzekają sobie nawzajem utrzymanie w tajemnicy zarówno treści, jak i samego istnienia niniejszego traktatu.

1. Jakie państwa zawarły ten traktat?
2. W jakim celu traktat został zawarty?
3. Wymień postanowienia tego traktatu.

z Austro-Węgrami sojusz (tzw. **dwuprzymierze**). Oba mocarstwa zobowiązały się do udzielenia sobie pomocy w przypadku wojny z Rosją. Innymi słowy, Niemcy wzięły stronę Austro-Węgier, które były słabszym od Rosji rywalem na Bałkanach.

W 1882 r. dwuprzymierze zostało przekształcone w **trójprzymierze**. Do sojuszu przystąpiły Włochy. Szukały one wsparcia w sporze z Francją, z którą rywalizowały o terytoria rozpadającego się imperium osmańskiego, konkretnie o Tunezję w Afryce Północnej.

Bismarck nie przewidział, że trójprzymierze będzie obowiązywać aż do 1914 r. i że pobudzi pozostałe mocarstwa do szukania dla niego przeciwwagi także w sojuszach zawiązywanych z obawy przed Niemcami.

Francja z Anglią

Na przełomie XIX i XX w. nowy cesarz Niemiec Wilhelm II (był cesarzem od 1888 r.) zainicjował bardziej agresywny kurs w polityce niemieckiej. Pod jego panowaniem Niemcy włączyły się do rywalizacji o kolonie i rozpoczęły wyścig zbrojeń. Skutkiem było polityczne zbliżenie Francji i Wielkiej Brytanii, które dotąd zaciękle rywalizowały w Afryce o kolonie. Wielka Brytania obawiała się zwłaszcza rozbudowy niemieckiej marynarki wojennej, gdyż nie chciała stracić przewagi na morzach na rzecz innego mocarstwa. Francja zaś dążyła do odzyskania prowincji utraconych na rzecz Niemiec – Alzacji i Lotaryngii.

W 1904 r. Anglia i Francja podpisały sojusz, tzw. **serdeczne porozumienie** (w języku ówczesnej dyplomacji, czyli po francusku, *entente cordiale*; czyt. ątąt kordial). Stąd wzięło się określenie tego sojuszu – **ententa** [czyt. antanta]. W 1907 r. Rosja, pokonana przez Japonię, ograniczyła swoje ambicje kolonialne, porozumiała się z Wielką Brytanią w sprawie podziału stref wpływu w Persji, Afganistanie i Tybecie i przystąpiła do ententy. Z Francją natomiast łączyły Rosję intensywne kontakty ekonomiczne, przede wszystkim wsparcie gospodarki rosyjskiej przez francuskie kapitały i inwestycje. Tym samym zakończył się proces formowania **trójporozumienia**. W jego skład ostatecznie weszły Wielka Brytania, Francja i Rosja.

SŁOWNICZEK

wyścig zbrojeń – obustronne i wzajemnie się nakręcające zbrojenia prowadzone przez wrogie sobie państwa lub obozy polityczne

TEKST ŹRÓDŁOWY 2

Mowa Ottona Bismarcka w sprawie zbrojeń z 6 II 1888 r.

Jeśli mówię, że musimy stale dążyć, by być przygotowanymi na wszystkie ewentualności, tym samym roszczę sobie prawo do tego, że musimy czynić jeszcze większe wysiłki od innych mocarstw, a to z powodu naszego położenia geograficznego. Znajdujemy się pośrodku Europy. Mamy co najmniej trzy fronty, na których możemy być napadnięci. Francja ma tylko swoją wschodnią granicę; Rosja tylko swoją zachodnią granicę, która może być zaatakowana. Poza tym, bardziej niż każdy inny naród, jesteśmy wystawieni na niebezpieczeństwo koalicji [przeciwko Niemcom]. [...] Jeżeli chcemy nie dopuścić do osamotnienia [Niemiec], [...] musimy wówczas oprzeć się o pewnego przyjaciela. Mamy otóż, przez wspólność interesów, na mocy tego układu [...] dwóch godnych zaufania przyjaciół. [...]

My, Niemcy, boimy się tylko Boga, poza tym nikogo na świecie; i już przez samą bojaźń Boga miłujemy pokój i zabiegamy o jego utrzymanie.

1. Jak Bismarck ocenia położenie geograficzne Niemiec?
2. Wymień największe zagrożenia dla Niemiec wskazane przez Bismarcka.
3. Podaj nazwy państw, które zdaniem Bismarcka są godnymi zaufania przyjaciółmi Niemiec.
4. O czym świadczy ostatnie zdanie tego tekstu? Uzasadnij odpowiedź.

Kocioł bałkański

Na początku XX w. w Europie stały naprzeciw siebie dwa groźne bloki polityczno-militarne – trójprzymierze i trójporozumienie (ententa). Sytuacja taka groziła wybuchem wojny na niespotykaną wcześniej skalę

Do konfrontacji między wrogimi blokami doszło na Bałkanach. W wyniku toczących się tam wojen (tzw. wojny bałkańskie) umocniła się pozycja Serbii, cieszącej się poparciem Rosji, a osłabła pozycja Turcji i Bułgarii, szukających porozumienia z Austro-Węgrami i Niemcami. W napiętej sytuacji nawet jeden incydent mógł doprowadzić do wybuchu wojny.

▲ Trójprzymierze i trójporozumienie (ententa) w 1914 r.

■ Wymień i wskaż państwa ententy.

ZAPAMIĘTAJ

- Po zjednoczeniu Niemiec mocarstwo to zaczęło konkurować z Francją i Wielką Brytanią.
- W rywalizacji toczącej się między mocarstwami na Bałkanach Austro-Węgry zostały poparte przez Niemcy, co doprowadziło do podpisania sojuszu między tymi państwami. Dołączyły do niego także Włochy. W ten sposób w 1882 r. powstało trójprzymierze.
- W 1904 r. – w obawie przed wzmocnieniem Niemiec prowadzących intensywne zbrojenia – Francja i Wielka Brytania zawarły sojusz, do którego dołączyła wkrótce Rosja. W ten sposób ukształtowało się trójporozumienie (ententa).
- Rywalizacja między dwoma blokami państw toczyła się głównie na Bałkanach, określanych jako kocioł bałkański.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, jakie sprzeczne interesy dzieliły mocarstwa na przełomie XIX i XX w.
2. Wymień uczestników i cele trójporozumienia.
3. Jak doszło do powstania trójprzymierza?

26 Polacy wobec zbliżającej się wojny

Przypomnij, jak doszło do ukształtowania się dwóch wrogich bloków polityczno-wojskowych w Europie pod koniec XIX w.

Nowa sytuacja polityczna

Uformowanie się trójprzymierza i trójporozumienia sprawiło, że Polakom sprzyjała sytuacja międzynarodowa, ponieważ po raz pierwszy od dawna mocarstwa zaborcze znalazły się we wrogich obozach polityczno-militarnych (Niemcy i Austro-Węgry przeciw Rosji). Polscy politycy przede wszystkim musieli zdecydować, którą ze stron powinni poprzeć, by osiągnąć jak największe korzyści dla sprawy polskiej. W latach 1908–1912 doszło do ukształtowania się dwóch **orientacji politycznych**, różniących się poglądami w kwestii działań na rzecz niepodległości Polski.

Obóz narodowy

Orientację prorosyjską (jednocześnie antyniemiecką) reprezentował ruch narodowy (zwany też obozem narodowym), cieszący się dużym poparciem we wszystkich trzech zaborach. Roman Dmowski – przywódca tego obozu – dowodził, że głównym wrogiem Polski są Niemcy, zwłaszcza po zjednoczeniu. Są one bowiem silne gospodarczo, militarnie i organizacyjnie oraz stanowią realne zagrożenie dla polskości w zaborze pruskim. Ich zwycięstwo, zdaniem Dmowskiego, z punktu widzenia interesów polskich byłoby niekorzystne. Niemcy, jako państwo o wysokim stopniu rozwoju cywilizacyjnego, mogły doprowadzić do wynarodowienia Polaków. Natomiast Rosja, co pokazała wojna rosyjsko-japońska, jest państwem słabym, a prowadzona przez nią polityka rusyfikacji ziem polskich to przykład nieudolności organizacyjnej. W razie wojny z Niemcami Rosja będzie potrzebowała pomocy Polaków i trudno jej będzie potem wrócić do antypolskiej polityki w Królestwie Kongresowym, a zwłaszcza na zdobytych i przyłączonych do niego ziemiach polskich. To otworzy drogę do autonomii, a w przyszłości – do niepodległości. Dlatego Polacy powinni opowiedzieć się po stronie Rosji oraz jej sojuszników – Francji i Wielkiej Brytanii.

SŁOWNICZEK

orientacja polityczna – zespół poglądów politycznych na daną kwestię, określających program i kierunek działalności polityka lub partii politycznej.

TEKST ŹRÓDŁOWY 1

Fragment książki **Niemcy, Rosja i kwestia polska** *(1908 r.), autorstwa Romana Dmowskiego.*

Dziś w interesie państw zachodniej Europy leży nie osłabienie Rosji, ale jej wzmocnienie i uczynienie jej zdolną do przeciwstawienia się Niemcom, w przeciwnym bowiem razie musi ona stać się powolnym narzędziem polityki berlińskiej, sferą niemieckiego wpływu i przedmiotem stopniowego niemieckiego podboju.

W tak wytworzonym położeniu międzynarodowym dla społeczeństwa polskiego jest jasnym, że jeżeli mu grozi w dalszej przyszłości zatrata bytu narodowego, to nie od Rosji, ale od Niemiec. Panowanie rosyjskie już wykazało, co jest zdolne uczynić przy użyciu największego ucisku i najdalej idących środków rusyfikacyjnych. Środki te nie zdołały nawet w słabej mierze zmniejszyć odrębności i samodzielności narodowej Polaków, nie wcieliły nawet części żywiołu polskiego w organizm rosyjski [...].

Natomiast Niemcy, przy środkach, jakie im daje w ręce dzisiejsza potęga państwa, nie przestają być dla polskości groźnemi, a ciągłe przez rząd pruski zaostrzanie sposobów walki przeciw naszemu narodowi czyni niebezpieczeństwo z tej strony coraz większym.

1. Jak Dmowski uzasadnia konieczność wzmocnienia Rosji? Wymień te powody.
2. Dlaczego, według Dmowskiego, Niemcy są groźniejsze dla Polaków niż Rosja?

Działalność niepodległościowa Piłsudskiego

Odmienne stanowisko, czyli **orientację proaustriacką** (antyrosyjską), reprezentowali politycy galicyjscy, w tym Józef Piłsudski, który stał się postacią znaną ogółowi społeczeństwa w trzech zaborach. Wraz z większością polityków galicyjskich Piłsudski uważał, że monarchia habsburska, która zapewnia narodowi polskiemu możliwie najlepsze warunki bytu, jest naturalnym sprzymierzeńcem Polaków. Dlatego w nadchodzącym konflikcie powinni oni wesprzeć Austriaków i zabiegać o to, by w przyszłości Królestwo Polskie i inne polskie ziemie były włączone do Austro-Węgier. Liczono, że wówczas cesarz zdecyduje się na przekształcenie monarchii dualistycznej (Austro-Węgier) w trialistyczną (Austro-Węgro-Polskę), co w przyszłości miało zapewnić Polakom niepodległość. Piłsudski uważał ponadto, że Polacy winni wystąpić zbrojnie przeciw Rosji i na terenach opanowanych przez państwa trójprzymierza utworzyć jak największą ochotniczą armię polską. Takie działania miały spowodować, że sprawa polska stałaby się ważnym czynnikiem polityki międzynarodowej.

TEKST ŹRÓDŁOWY 2

Fragment odczytu wygłoszonego przez Józefa Piłsudskiego w 1914 r.

Mówią nam, że służymy interesom Austrii. Lecz Galicja jest swobodną i równoprawną częścią Austrii. Polacy są ministrami Austrii, namiestnikami Galicji, cała administracja Galicji jest w polskich rękach. Dziś służyć Austrii znaczy służyć polskiej sprawie; przyłączenie Królestwa [Polskiego] do Galicji – to walka o niepodległość Polski.

1. W jaki sposób Piłsudski uzasadniał walkę u boku Austrii w nadchodzącej wojnie?

▶ Józef Piłsudski (1867–1935).

Przygotować polską armię

Polscy działacze niepodległościowi obu orientacji zabiegali o to, by w Galicji powstawały legalne polskie **organizacje paramilitarne**, w ramach których można było szkolić oficerów i podoficerów. To właśnie oni mieli stać się zaczątkiem przyszłej armii polskiej.

W 1910 r. z inicjatywy działaczy niepodległościowych wywodzących się z PPS utworzono jawnie działające (za zgodą władz austriackich) **organizacje strzeleckie**: Związek Strzelecki we Lwowie i Towarzystwo „Strzelec" w Krakowie. Ich członkowie, a także członkinie, brali udział w szkoleniach, jeździli na obozy, gdzie ćwiczyli się m.in. w strzelaniu, musztrze, wojskowej służbie medycznej, szermierce. Komendantem głównym organizacji został Józef Piłsudski, z którego inicjatywy w 1908 r. powołano tajny Związek Walki Czynnej (patronował on organizacjom strzeleckim). W 1914 r. związki strzeleckie liczyły około 7 tys. członków.

Z narodowcami związane były natomiast **Polowe Drużyny Sokole**. Wśród chłopów popularnością cieszyły się **Drużyny Bartoszowe**, które powstały w Galicji Wschodniej i miały być przeciwwagą dla tworzonych tam paramilitarnych formacji ukraińskich.

WARTO WIEDZIEĆ

Do rozbudzania patriotycznych uczuć Polaków przyczyniła się w dużym stopniu literatura tego okresu nawiązująca do tradycji romantycznej i dawnych walk o niepodległość. Wtedy to Stefan Żeromski wydał *Popioły*, *Wierną rzekę*, *Echa leśne*. Eliza Orzeszkowa napisała *Gloria victis* [czyt. gloria wiktis; łac. chwała zwyciężonym] – zbiór nowel o powstaniu styczniowym. Przede wszystkim jednak dramaty Stanisława Wyspiańskiego – *Wyzwolenie*, *Wesele* i inne – budziły myśl o narodowym czynie i wolnej Polsce.

SŁOWNICZEK

organizacja paramilitarna – organizacja formalnie niewchodząca w skład wojska, której członkowie w ramach przynależności są szkoleni w posługiwaniu się bronią, musztrze, taktyce wojskowej itp.

▲ Członkowie i członkinie Towarzystwa „Strzelec" na ćwiczeniach, 1914 r.

ZAPAMIĘTAJ

- W latach poprzedzających wybuch I wojny światowej polscy politycy podzielili się na dwa obozy reprezentujące dwie orientacje: proaustriacką i prorosyjską.
- Obóz narodowy, któremu przewodził Dmowski, popierał Rosję, gdyż liczył na jej słabość i korzyści, jakie w tej sytuacji będą mogli czerpać Polacy.
- Obóz niepodległościowy, z Piłsudskim na czele, stanął na stanowisku popierania Austro-Węgier, ponieważ państwo to w ramach autonomii galicyjskiej zapewniało Polakom najwięcej wolności.
- Oba obozy polityczne rozpoczęły tworzenie organizacji paramilitarnych mających stanowić zaczątek przyszłej polskiej armii

1. Dlaczego Roman Dmowski uważał, że w nadchodzącej wojnie Polacy powinni poprzeć Rosję? Odpowiedź uzasadnij.
2. Jakie były poglądy Józefa Piłsudskiego dotyczące odzyskania niepodległości przez Polskę?
3. Wyjaśnij terminy: orientacja proaustriacka, orientacja prorosyjska, organizacje strzeleckie.

27 Wielka wojna

- Wymień nazwy państw, które zawarły trójprzymierze i trójporozumienie.

Wybuch wojny

Dnia 28 czerwca 1914 r. w Sarajewie – stolicy Bośni i Hercegowiny, należącej do Austrii – został zastrzelony arcyksiążę Franciszek Ferdynand, austriacki następca tronu. Wydarzenie to stało się bezpośrednią przyczyną wybuchu wojny. Zabójstwa dokonali bowiem serbscy nacjonaliści. Austro-Węgry oskarżyły Serbię o współudział w zamachu i wystosowały **ultimatum** do rządu serbskiego. Serbię poparła Rosja, a następnie dołączyły do niej Francja i Wielka Brytania oraz mniejsze państwa sprzymierzone z ententą. Po stronie Austro-Węgier stanęły z kolei Niemcy. Serbia odrzuciła austriackie żądania.

Wrogie bloki mocarstw **wypowiedziały sobie wojnę i w sierpniu przystąpiły do działań zbrojnych.** Pod koniec tego miesiąca pod broń powołano 17 mln żołnierzy z ośmiu krajów i ich kolonii. Niemcy, Austro-Węgry oraz ich sojuszników (Bułgaria i Turcja) zaczęto nazywać blokiem **państw centralnych**. Nie przystąpiły do niego Włochy (wchodzące wcześniej w skład trójprzymierza), co więcej – w 1915 r. opowiedziały się one po stronie ententy.

Wielka wojna

Działania zbrojne toczyły się przede wszystkim w Europie, jednak swoim zasięgiem objęły także kolonie oraz niektóre państwa pozaeuropejskie. Dlatego konflikt ten został określony mianem **wojny światowej** lub **wielkiej wojny.**

Mocarstwa europejskie od wielu lat przygotowywały się do wojny. Ich wojskowe sztaby generalne zakładały, że przyszła wojna będzie podobna do tych z XIX w., czyli ofensywne lub obronne działania wielkich armii będą miały **charakter manewrowy.** Doprowadzą do kilku zwycięskich bitew i zakończą się po kilku miesiącach. Niemieccy sztabowcy chcieli uniknąć długotrwałej wojny na dwóch frontach. Planowali najpierw przeprowadzenie szybkiego ataku na Francję (powtórka z kampanii 1870 r. w wojnie francusko-pruskiej), a po zwycięstwie chcieli szybko przetransportować koleją wojska na wschód i pokonać armię rosyjską. Ofensywa miała nastąpić przez neutralną Belgię i Luksemburg, następnie wojska niemieckie miały okrążyć Paryż. Francuscy sztabowcy z kolei planowali najpierw decydujące uderzenie na Alzację i Lotaryngię, a następnie pokonanie armii niemieckiej we współdziałaniu z armią rosyjską, która miała rozwinąć ofensywę na wschodzie.

Niemcy zatrzymani nad Marną

Początkowo wojna miała charakter manewrowy. W pierwszych tygodniach wojska niemieckie z powodzeniem realizowały swój strategiczny plan: pokonały wojska belgijskie oraz oddziały brytyjskie wysłane im na pomoc i przebiły się przez Belgię. Następnie rozwinęły natarcie w północnej Francji. Na początku września dotarły do rzeki Marny w pobliżu Paryża. Wówczas jednak wojska francuskie w morderczej kilkudniowej **bitwie nad Marną** (wrzesień 1914 r.) zatrzymały niemiecką ofensywę na Paryż (tę bitwę Francuzi nazwali cudem nad Marną). Wojska niemieckie zostały zmuszone do odwrotu. W październiku 1914 r. podjęły one jeszcze jedną próbę odzyskania inicjatywy. Rozwinęły ofensywę na północy, aby oskrzydlić wojska

WARTO WIEDZIEĆ

Pierwszą z bitew (pod Tannenbergiem) okrzyknięto w Niemczech odwetem za Grunwald i nadano temu zwycięstwu wydźwięk propagandowy. Tannenberg to niemiecka nazwa wsi Stębark, która znajduje się niedaleko wsi Grunwald. Niemcy średniowieczną bitwę pod Grunwaldem nazywają bitwą pod Tannenbergiem. Stąd to propagandowe nawiązanie do dawnej klęski wojsk krzyżackich

przeciwnika oraz zdobyć Dunkierkę i inne porty nad Morzem Północnym. W ten sposób chciały utrudnić komunikację Francji z Wielką Brytanią (tzw. wyścig do morza). I tym razem niemiecki atak został zatrzymany. Wówczas na froncie zachodnim rozpoczęła się **wojna pozycyjna**.

Już w pierwszych tygodniach zginęły po obu stronach setki tysięcy żołnierzy. Dowódcy niemieccy i alianccy uznali, że nie będą kontynuować walk w otwartym polu. Rozkazali budowę okopów i schronów. Przez cztery lata wojny na Zachodzie linia frontu nie przesunęła się więcej niż o kilkanaście kilometrów. Dlatego tę wojnę określa się jako pozycyjną.

Wojna manewrowa na Wschodzie w 1914 r.

W sierpniu 1914 r. zaczęły się działania zbrojne na froncie wschodnim. Szybka mobilizacja wojsk rosyjskich i ich ofensywa zaskoczyły dowództwo niemieckie. Jedno zgrupowanie wojsk rosyjskich wkroczyło do Galicji i odniosło kilka zwycięstw nad wojskami austro-węgierskimi. Drugie wdarło się do Prus Wschodnich. Tam jednak wojska rosyjskie zostały rozbite w dwóch wielkich bitwach na przełomie sierpnia i września 1914 r.

Ofensywy na froncie zachodnim i wschodnim w 1915 r.

W 1915 r. państwa centralne utrzymały przewagę strategiczną. **Na froncie zachodnim** trwały walki pozycyjne. Pod okupacją niemiecką znajdowały się Belgia, Luksemburg i około 10% terytorium Francji (w tym aż 80% francuskich zasobów węgla i prawie całość zasobów rudy żelaza). Sprzymierzeni usiłowali odzyskać utracone ziemie i wiosną 1915 r. rozpoczęli morderczą i bezskuteczną ofensywę. W kolejnych natarciach żołnierze wyskakiwali z okopów i ginęli tysiącami pod gradem kul. Francuzi i Brytyjczycy nie mieli sposobów, by przełamać impas na froncie, którego linia w żadnym miejscu nie przesunęła się więcej niż o półtora kilometra. Ponieśli niemal dwukrotnie większe straty: 1,6 mln żołnierzy wobec 0,85 mln żołnierzy niemieckich.

Niemcy uzyskały też przewagę **na froncie wschodnim**. W maju 1915 r. wraz z Austro-Węgrami powstrzymały kolejną ofensywę rosyjską i rozpoczęły zwycięską kontrofensywę: wyparły Rosjan ze Wschodniej Galicji i z Królestwa Polskiego (w sierpniu 1915 r. zajęły Warszawę). Pokonane wojska rosyjskie musiały się wycofać na głębokość kilkuset kilometrów. Pod koniec 1915 r. front zatrzymał się na linii ciągnącej się od Rygi na północy do Tarnopola na południu. Armia rosyjska poniosła ogromne straty, które od początku wojny wyniosły 3 mln żołnierzy, jednak nie została rozbita i wciąż stawiała opór.

Piekło Verdun na Zachodzie

W **1916 r.** dowództwo niemieckie przyjęło założenie „wykrwawienia" armii francuskiej i skoncentrowało ofensywę na zdobyciu twierdzy **Verdun** [czyt. werdę]. Bronione przez Francuzów forty w Verdun były połączone z zapleczem tylko jedną wąskotorową linią kolejową i jedną drogą, przez które pod obstrzałem niemieckiej artylerii docierały posiłki – żołnierze, sprzęt i amunicja. Szturmy niemieckie zaczęły się w lutym i trwały do czerwca 1916 r. (tzw. piekło Verdun). Później ataki niemieckie straciły impet i Francuzi odzyskali utracone pozycje. Bitwa zakończyła się niemal takimi samymi stratami po obu stronach (zginęło w niej 360 tys. żołnierzy francuskich i 340 tys. żołnierzy niemieckich).

Jedną z przyczyn słabnięcia niemieckich ataków pod Verdun była konieczność przerzucenia części wojsk na front wschodni. W czerwcu 1916 r. armia rosyjska przeprowadziła swoją ostatnią wielką ofensywę, tym razem w kierunku Galicji i Bukowiny. Rozbiła armię austro-węgierską i znacznie wyparła ją na zachód. Dopiero

▲ Żołnierze walczących stron – francuski (po lewej) i niemiecki – w mundurach z 1918 r.

Wojna w okopach

Na pierwszej linii żołnierze spędzali zazwyczaj od 10 do 14 dni, po czym ich zmieniano. Życie w okopach było prawdziwym koszmarem. Wśród wody, błota, szczurów i zwłok poległych kolegów, pod niemal ciągłym ostrzałem artyleryjskim, żołnierze próbowali przetrwać do następnego dnia. Często nie było możliwości transportu świeżej wody i jedzenia na linię frontu, a ranni musieli długo oczekiwać na pomoc.

Pod osłoną nocy ciężarówki przywoziły na front zaopatrzenie i nowe oddziały.

Bezpośrednio za linią frontu znajdowały się zamaskowane pozycje średnich dział. Ciężka artyleria miała swoje stanowiska nawet 10 km dalej.

Głębokość okopów pozwalała żołnierzom na przyjęcie postawy wyprostowanej.

Zwoje drutu kolczastego (zasieki) wzdłuż okopów powstrzymywały atak piechoty przeciwnika i trzymały ją w bezpiecznej odległości.

Ważnym zadaniem samolotów była obserwacja pozycji nieprzyjaciela, zwłaszcza stanowisk artylerii i ciężkich karabinów maszynowych.

Nowe rodzaje broni zastosowane podczas I wojny światowej.

Gazy bojowe.

Samoloty.

Karabiny maszynowe.

Czołgi.

W ziemiankach znajdowano schronienie przed ostrzałem, deszczem i mrozem. Niektóre schrony miały wzmocnione stropy i mogły wytrzymać nawet trafienie pociskiem średniej artylerii.

Pas ziemi rozdzielający obie armie nazywano ziemią niczyją. Pokryty był lejami po eksplozjach, zniszczonym sprzętem i rozkładającymi się zwłokami poległych żołnierzy.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment sprawozdania nadzwyczajnej komisji śledczej o użyciu przez wojska niemieckie gazów trujących na froncie wschodnim, nad brzegami Bzury i Rawki, z 31 V 1915 r.

O czwartej nad ranem, kiedy większość żołnierzy spała w swoich okopach, posterunki ochronne zwróciły uwagę na szereg wybuchów, jakie dały się słyszeć od strony pozycji niemieckich. [...] Nasi żołnierze zobaczyli, że Niemcy coś zapalają przed swymi okopami. Zaraz po wybuchu dał się słyszeć syk i nad okopami nieprzyjacielskimi zaczęły się ukazywać kłęby jasnego dymu. [...] dmący w naszą stronę niezbyt silny, ale stały wiatr, poniósł obłok wypuszczonego gazu na nasze pozycje. [...] skoro tylko gaz dotarł do okopów i ludzie wciągnęli go kilka razy do płuc, natychmiast ujawniło się jego niszczące działanie.

Mdły, słodko-cierpki gaz tamował oddech w gardle, wywołując u ludzi duszenie się. W ustach zjawiał się cierpki metalowy smak, błony śluzowe dróg oddechowych uległy zapaleniu, wszystkie wewnętrzne organy [...] męcząco paliły. Ci żołnierze, którzy więcej od innych wciągnęli do płuc śmiercionośnego gazu [...] wkrótce tracili przytomność i umierali. U innych z gardła, nosa, uszu trysnęła krew, z ust sączyła się krwawa piana. Równocześnie ciekły łzy od gazu, bolały oczy. [...] Ziemia pokryła się czerwono-burą powłoką, żyto zwiędło i wydawało się jak spalone. Liście na drzewach [...] uschły. Ptaki siedzące na drzewach padały martwe.

1. Kto i dlaczego użył gazów bojowych?
2. Z czyjej perspektywy napisana jest ta relacja?
3. Opisz wpływ gazu bojowego na ludzi i przyrodę.

▲ Brytyjscy żołnierze w maskach przeciwgazowych obsługujący karabin maszynowy, 1916 r.

niemieckie posiłki powstrzymały rosyjski pochód i uchroniły Austro-Węgry przed kapitulacją. Druzgocąca klęska przyspieszyła jednak rozkład tego państwa.

W 1916 r. nie nastąpił przełom w działaniach na frontach I wojny światowej. Do końca tego roku zginęło 9 mln żołnierzy, a 19 mln zostało rannych lub wziętych do niewoli.

Nowy charakter wojny

Zastosowanie nowoczesnej broni, przede wszystkim **karabinów maszynowych** oraz dalekosiężnej i szybkostrzelnej artylerii, spowodowało przerażające straty. Do końca 1914 r. każda z walczących stron straciła około 1,5 mln żołnierzy (zabitych, rannych lub wziętych do niewoli). Dlatego dowódcy zrezygnowali z walk w otwartym polu i rozkazali budowę linii umocnień. Na przełomie 1914 i 1915 r. powstały nieprzerwane zygzaki okopów i schronów, które ciągnęły się od Morza Północnego do granic Szwajcarii. Były chronione zasiekami z drutów kolczastych, gniazdami karabinów maszynowych oraz polami minowymi. Rozbudowane umocnienia dawały znaczną przewagę broniącym się wojskom. Na froncie zachodnim zapanowała równowaga, do wiosny 1918 r. linia frontu nie przesunęła się więcej niż o kilkanaście kilometrów, miejscami o kilkadziesiąt. W okresie I wojny światowej po raz pierwszy na dużą skalę użyto nowych rodzajów broni: **gazów bojowych** oraz **czołgów**, **samolotów bojowych** i **okrętów podwodnych**.

WARTO WIEDZIEĆ

Latem 1916 r. nad rzeką Sommą rozpoczęła się najkrwawsza bitwa I wojny światowej. Po wielodniowym ostrzale artyleryjskim (wystrzelono 1,5 mln pocisków) ruszyła do ataku brytyjska i francuska piechota. Celem tej ofensywy było przełamanie linii niemieckich okopów na odcinku 40 km. Przez kilka miesięcy sprzymierzeni ponawiali natarcia, ponieważ liczyli na wyczerpanie rezerw przeciwnika. Walki ustały dopiero w listopadzie 1916 r., kiedy jesienne deszcze zamieniły pole bitwy w błotne grzęzawisko. Wojska brytyjskie przesunęły front o 10 km. Zabrakło 5 km do osiągnięcia wyznaczonego celu. Walki nad Sommą kosztowały życie ponad milion żołnierzy. W tej bitwie Brytyjczycy po raz pierwszy użyli czołgów. W natarciu 15 września 1916 r. uczestniczyło 49 maszyn. 10 unieszkodliwiła niemiecka artyleria, 9 uległo awariom, 5 utknęło na nierównościach terenu. Pozostałe jednak przyczyniły się do cofnięcia linii wroga o 2 km.

▲ Działania wojenne podczas I wojny światowej.

■ Wskaż główne fronty I wojny światowej.

ZAPAMIĘTAJ

- W 1914 r. rozpoczęła się I wojna światowa, zwana również wielką wojną. Zaangażowana w nią była większość państw Europy.
- Pozycyjny charakter działań wojennych sprawił, że na polach walki zginęły miliony żołnierzy.
- Wykorzystano nowe rodzaje broni, z których najbardziej śmiercionośny był karabin maszynowy. Po raz pierwszy na dużą skalę użyto też gazów bojowych, czołgów, samolotów i łodzi podwodnych.
- Niemcom nie udało się zwyciężyć na froncie zachodnim w błyskawicznej kampanii, państwa centralne musiały więc walczyć na dwóch frontach: zachodnim i wschodnim.

PYTANIA I POLECENIA

1. Podaj bezpośrednie przyczyny wybuchu I wojny światowej.
2. Wymień nowe sposoby prowadzenia działań wojennych zastosowane podczas I wojny światowej
3. Dlaczego tę wojnę nazywamy konfliktem o charakterze światowym?

28 Rewolucja lutowa i przewrót bolszewicki w Rosji

Przypomnij, z kim Rosja była w sojuszu w czasie I wojny światowej.

Sytuacja w Rosji przed rewolucją

Wojna doprowadziła do ruiny gospodarkę Rosji, co wywołało niezadowolenie społeczeństwa mającego dosyć rządów coraz bardziej niepopularnego Mikołaja II. Do końca 1916 r. straty armii rosyjskiej sięgały 3,6 mln zabitych i rannych oraz 2,1 mln wziętych do niewoli. W Rosji pogłębił się kryzys gospodarczy, zaczynało brakować żywności. Na ulice wyszli demonstranci. Ludzie domagali się demokratyzacji życia politycznego, reform i zakończenia wojny.

▲ Władimir Sierow, *Lenin ogłasza władzę radziecką*, obraz z 1962 r. Lenin był wodzem bolszewików i przywódcą rewolucji październikowej. Długie lata spędził na emigracji. W 1917 r. wywiad niemiecki, który dążył do pogłębienia chaosu w Rosji, zorganizował powrót Lenina ze Szwajcarii do Piotrogrodu (w pociągu, w specjalnie zaplombowanym wagonie, Leninowi towarzyszyli jego najbliżsi współpracownicy).

Rewolucja lutowa

W ostatnich dniach **lutego 1917 r.** w stolicy Rosji, Piotrogrodzie (taką nazwę wówczas nosił Petersburg), wybuchła rewolucja, która przeszła do historii jako **rewolucja lutowa**. Trwała kilka dni i zdumiewająco łatwo doprowadziła do obalenia caratu. Rozpoczęła się od **gwałtownych demonstracji rozgoryczonej ludności**, która domagała się poprawy warunków bytowych i zakończenia wojny. Po paru dniach do protestujących przyłączyli się zbuntowani żołnierze. Miasto zostało opanowane przez zrewoltowane tłumy. Duma Państwowa wymówiła posłuszeństwo władcy i powołała **Rząd Tymczasowy, w którego skład weszły liberalna burżuazja i ziemiaństwo.** Tego samego dnia, 15 marca 1917 r., abdykował car Mikołaj II (po trzech wiekach panowania dynastii Romanowów). Rosja stała się republiką.

Równocześnie w Piotrogrodzie, a następnie w innych miastach, samorzutnie powstawały **Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich**. Uznały się one za organy władzy rewolucyjnej. Tworzyli je głównie działacze partii lewicowych. Największe znaczenie miała rada istniejąca w Piotrogrodzie. Mimo że rady nie zostały wyłonione w powszechnych wyborach, to Rząd Tymczasowy uważał je za autentyczną reprezentację narodu rosyjskiego i zabiegał o ich poparcie. Ostatecznie jednak rząd nie zdobył w społeczeństwie wystarcza-

SŁOWNICZEK

bolszewicy (ros. *bolszynstwo* – większość) – zwolennicy rewolucyjnego nurtu w rosyjskiej partii socjaldemokratycznej; frakcji bolszewików utworzonej w 1903 r. przewodził Włodzimierz Lenin

komunizm (łac. *communis* – wspólny) – ideologia, która na przełomie XIX i XX w. wyodrębniła się z nurtu socjalistycznego; głosiła konieczność rewolucyjnego obalenia kapitalizmu i stworzenia społeczeństwa opartego na wspólnej własności środków produkcji.

jącego poparcia, mimo że wprowadził swobody demokratyczne (wolność zgromadzeń i prasy) i zapowiedział wybory do Zgromadzenia Konstytucyjnego. Nie zapanował jednak nad nasilającym się chaosem w państwie i pogarszającą się sytuacją gospodarczą. Przyczyniła się do tego przede wszystkim decyzja o kontynuowaniu wojny z państwami centralnymi (zgodnie ze zobowiązaniami sojuszniczymi). Okres ten nazywany jest okresem dwuwładzy, ponieważ rady były ośrodkami władzy niezależnymi od rządu.

Rewolucja październikowa

Utrzymujący się w Rosji kryzys i rosnące rozczarowanie Rządem Tymczasowym wykorzystali **bolszewicy**. **Włodzimierz Lenin**, ich przywódca i jeden z twórców idei **komunizmu**, domagał się natychmiastowego zakończenia wojny i przekazania władzy państwowej Radom Delegatów, zgodnie z hasłem: „Cała władza w ręce Rad!". Lenin zakładał, że bolszewikom uda się przejąć pełną kontrolę nad Radami Delegatów. Rada piotrogrodzka, opanowana przez bolszewików, przygotowała zamach stanu i go koordynowała. Wydarzenia te bolszewicy nazwali **rewolucją październikową**. W dniach **24–26 października 1917 r.** przejęli kontrolę nad Piotrogrodem. Równocześnie zwołany przez nich II Zjazd Rad (dzięki manipulacjom zapewnili sobie w nim większość delegatów) powołał nowy rząd – **Radę Komisarzy Ludowych**. Składała się ona z bolszewików, a jej przewodniczącym został Lenin.

Rządy bolszewików

Bolszewicy utrzymali władzę w stolicy. Zakazali działalności partiom politycznym (poza własną partią bolszewików), wprowadzili cenzurę, sądy doraźne (trybunały rewolucyjne) i aparat terroru. Ważnym narzędziem tego tzw. czerwonego terroru była **Ogólnorosyjska Nadzwyczajna Komisja do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem** (w skrócie **Czeka**). Z rąk jej funkcjonariuszy zginęło wskutek egzekucji kilkaset tysięcy ludzi. Rozpoczęto też organizowanie pierwszych **łagrów** (ros. *łagier* – obóz) – obozów przymusowej pracy, w których w nieludzkich warunkach przetrzymywano osoby podejrzane o wrogi stosunek do bolszewików.

Bolszewicy zlikwidowali wielką własność ziemską. W ręce komitetów rolnych oddali majątki ziemskie, cerkiewne i klasztorne, które następnie zostały znacjonalizowane (przeszły na własność państwa). W Rosji wprowadzono obowiązek pracy, a dla pracujących – kartki żywnościowe. Było to zgodne z hasłem bolszewików „kto nie pracuje, ten nie je".

W 1918 r. bolszewicy uchwalili pierwszą konstytucję nowego państwa, którego oficjalna nazwa brzmiała Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Sowiecka. Partia bolszewicka od marca 1918 r. nazywała się Rosyjska Komunistyczna Partia (bolszewików), w skrócie RKP(b). Na jej czele stał Lenin.

◀ **Więzienie na Łubiance w Moskwie.** W tym budynku Czeka urządziła okryte ponurą sławą więzienie. Przetrzymywano i torturowano w nim wiele pokoleń więźniów (w tym Polaków), których podejrzewano o wrogość wobec bolszewików.

◀ Przybycie delegacji bolszewików (na ich czele stał Trocki) na rozmowy pokojowe w Brześciu.

■ Po czym można poznać żołnierzy niemieckich?

Pokój z Niemcami

W 1918 r. bolszewicy dążyli do przejęcia kontroli nad całą Rosją. Mobilizowali siły do krwawej wojny domowej, dlatego poczynili ustępstwa wobec państw centralnych. W **marcu 1918 r.** w **Brześciu Litewskim** podpisali w imieniu Rosji **traktat pokojowy z Niemcami, Austro-Węgrami, Bułgarią i Turcją**. Na mocy traktatu brzeskiego zerwali sojusz z ententą i odstąpili od działań wojennych. Zrzekli się terytorium Estonii, Litwy, Łotwy i Białorusi, wycofali się też z Finlandii i Ukrainy.

Wojna domowa w Rosji

Rosja była krajem zrujnowanym gospodarczo, a także ogarniętym wojną domową. W styczniu 1918 r. bolszewicy utworzyli Czerwoną Armię. Miała być ona wykorzystana w wojnie domowej do walki z wiernymi carowi armiami „białych" generałów. Przeciwko bolszewikom wystąpiły oddziały kontrrewolucyjne, które otrzymywały materialne wsparcie ze strony ententy. Jej państwa wysłały do Rosji nawet swoje korpusy interwencyjne. Dopiero podpisanie zawieszenia broni na froncie zachodnim w listopadzie 1918 r. doprowadziło do powolnego wycofywania się państw ententy z interwencji w Rosji. W 1919 r. **Armia Czerwona** przeszła do kontrataku. Do 1922 r. udało jej się rozstrzygnąć wojnę domową na swoją korzyść i opanować większość obszarów dawnej Rosji.

▼ Wojna w Rosji, jak każda wojna domowa, niosła ze sobą wyjątkowe okrucieństwo obu walczących stron. Na zdjęciu po lewej widać trupy bolszewików i zgromadzonych wokół nich „białych" żołnierzy, po prawej – mord „białych" żołnierzy dokonany przez bolszewików w Estonii w marcu 1919 r.

▲ Borys Kustodiew, *Bolszewik*, propagandowy obraz z 1920 r. Na obrazie gigantyczny bolszewik powiewa czerwonym robotniczym sztandarem i prowadzi za sobą tłumy, szczelnie wypełniające ulice.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Charakterystyka przywódców przewrotu bolszewickiego przedstawiona przez polskiego pisarza Jana Parandowskiego, przebywającego w 1917 r. w Rosji.

[...] nie ma nic niebezpieczniejszego ponad to, gdy pewna idea ogólna i szeroka wciśnie się do mózgu małego i ciasnego. Rozsadza go, zapełnia sobą zupełnie, nie tamowana ani wyrobionymi pojęciami, ani wiedzą, ani rozumem. [...] Powstaje nowy typ człowieka – bolszewik – który życie ludzkie mało waży, albowiem widzi przed sobą tylko spełniający się raj ziemski. [...] Dobro ludzkie i mienie nie istnieją dla niego, albowiem uważa je za wspólne, a więc własne. Władzę ludu uważa za swoją władzę, za władzę swej partii. [...] Jeśli sprzeciwicie się jego woli, jesteście prostymi zbrodniarzami, których stawia się pod murem i rozstrzeliwuje. [...] Bolszewik nie może uwierzyć, aby proletariat, lud cały pracujący innego był zdania niż on.

1. Na podstawie tekstu wymień cechy bolszewika, zarysowane przez autora.

W Rosji do 1918 r. liczono lata według **kalendarza juliańskiego**, ustanowionego w 45 r. p.n.e. przez Juliusza Cezara (stąd nazwa). Na początku XX w. większość krajów na świecie posługiwała się jednak **kalendarzem gregoriańskim**, nazwanym tak od imienia papieża Grzegorza XII, który wprowadził go pod koniec XVI w. Różnica między kalendarzami wynosiła kilka dni i wynikała z uwzględnienia lat przestępnych przez kalendarz gregoriański. Dlatego rewolucja lutowa, która według Rosjan wybuchła 18 lutego, według kalendarza gregoriańskiego (obowiązującego w innych państwach europejskich) rozpoczęła się 3 marca. Z tego samego powodu przewrót bolszewicki (patrz s. 149), który rozpoczął się w nocy z 24 na 25 października według kalendarza juliańskiego (6–7 listopada według gregoriańskiego), określany jest mianem rewolucji październikowej.

ZAPAMIĘTAJ

- Niezadowolenie społeczeństwa z przeciągającej się wojny, która gospodarczo rujnowała Rosję, doprowadziło w lutym 1917 r. do wybuchu rewolucji (rewolucja lutowa). W jej wyniku car Mikołaj II abdykował, a Rosja stała się republiką.
- Władza Rządu Tymczasowego była bardzo słaba i nie zyskała poparcia w społeczeństwie. Przyczyniła się do tego przede wszystkim decyzja o kontynuowaniu wojny z państwami centralnymi.
- W październiku 1917 r. bolszewicy, kierowani przez Włodzimierza Lenina, dokonali zbrojnego przewrotu (tzw. rewolucja październikowa) i przejęli rządy w Piotrogrodzie.
- Aby umożliwić sobie objęcie władzy nad całą Rosją, w marcu 1918 r. bolszewicy podpisali pokój z państwami centralnymi.

PYTANIA I POLECENIA

1. Dlaczego w Rosji doszło do abdykacji cara Mikołaja II? Opisz okoliczności obalenia caratu.
2. Wymień przyczyny przejęcia władzy przez bolszewików.
3. Wyjaśnij, dlaczego bolszewicy podpisali niekorzystny dla siebie traktat brzeski.
4. Czym była wojna domowa w Rosji i jak się skończyła?
5. Omów metody, za pomocą których bolszewicy rządzili państwem.

29 Sprawa polska w okresie I wojny światowej

Przypomnij, z jakimi państwami Polacy wiązali nadzieje na odzyskanie niepodległości.

Sprawa polska na początku wojny

W 1914 r. mocarstwa zaborcze zmobilizowały w swoich armiach blisko 1,5 mln Polaków. Dla żołnierzy polskich I wojna światowa była zatem walką bratobójczą. Jednak w społeczeństwie polskim wywołała nie tylko cierpienia, lecz także ożywienie nadziei na polepszenie bytu narodowego.

Narodowa Demokracja, zgodnie ze swoim programem, wezwała społeczeństwo polskie do poparcia Rosji w wojnie z Niemcami. Działacze endeccy stanęli na czele **Komitetu Narodowego Polskiego** i przystąpili do tworzenia tzw. **Legionu Puławskiego** – ochotniczej jednostki, która w 1915 r. została przekształcona w **Brygadę Strzelców** i wchodziła w skład armii rosyjskiej.

Po stronie państw centralnych najwięcej życzliwości dla sprawy polskiej przejawiały Austro-Węgry. Już w sierpniu 1914 r. galicyjscy politycy powołali **Naczelny Komitet Narodowy**. Żywili nadzieję, że dzięki ich aktywności po pokonaniu Rosji dualistyczna monarchia naddunajska przekształci się w monarchię trialistyczną (czyli w Austro-Węgro-Polskę). Następnie, pod auspicjami Naczelnego Komitetu Narodowego, zorganizowali **Legiony Polskie**. Składały się one z trzech brygad i liczyły ok. 25 tys. żołnierzy, którzy wykazali się męstwem w ciężkich bojach z armią rosyjską w latach 1914–1917. Jednym z inicjatorów tych działań, a później dowódcą I Brygady Legionów był

▲ **Legion Puławski.** Legion składał się z ochotników. Razem z armią rosyjską walczył na froncie wschodnim przeciw Niemcom.

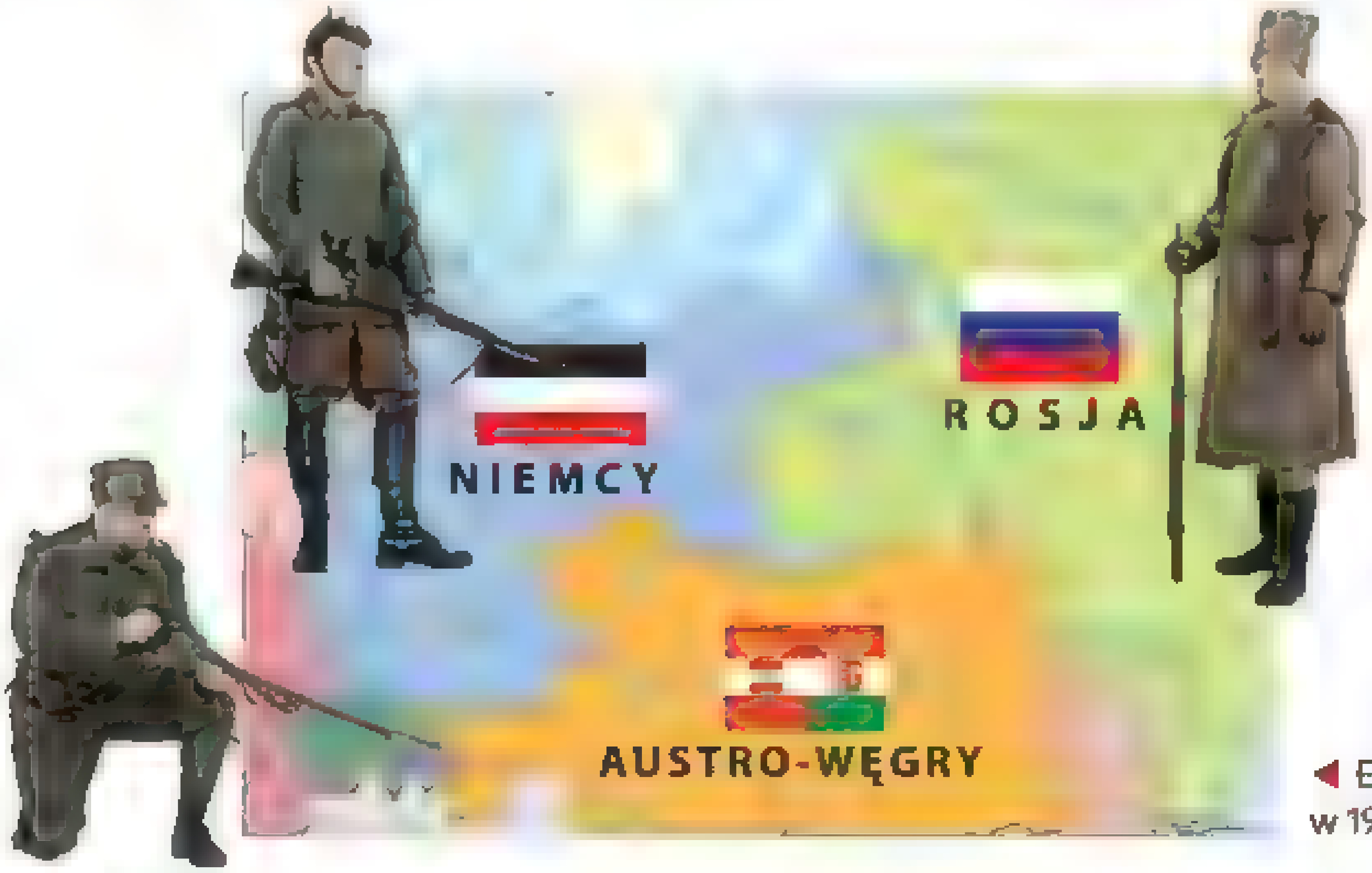

◀ Europa Środkowa w 1914 r.

Józef Piłsudski. Niektóre epizody, jak np. szarża legionowej kawalerii w 1915 r. pod Rokitną czy obrona przełęczy karpackich przez II Brygadę dowodzoną przez Józefa Hallera, przeszły do legendy. Oczywiście, w wojnie, w której walczyły wielomilionowe armie, rola Legionów Polskich była jedynie symboliczna i nie mogła ważyć na stosunku innych państw do sprawy polskiej. Ententa uważała ją za wewnętrzny problem rosyjski, państwa centralne zaś – za problem doraźny i nieistotny. Jednak sytuacja zmieniła się w 1916 r.

Aktywiści i pasywiści

Po ofensywie niemieckiej w 1915 r. całość ziem polskich znalazła się pod władzą Niemiec i Austro-Węgier. W sierpniu 1915 r. wojska niemieckie zajęły Warszawę, a jesienią tego roku dotarły do Wilna i Pińska. Rosja ponosiła klęski i traciła wpływ na sprawę polską. Wśród polskich polityków i w społeczeństwie ukształtowały się wówczas dwie postawy. Działacze endeccy oraz inni zwolennicy orientacji prorosyjskiej sprzeciwiali się jakiejkolwiek współpracy z państwami centralnymi. Nazywano ich **pasywistami**. Roman Dmowski, rozczarowany rozwojem wydarzeń, wyemigrował z Rosji do Europy Zachodniej. Z kolei zwolennicy dalszego współdziałania z państwami centralnymi, tzw. **aktywiści**, jesienią 1915 r. uzyskali pierwsze realne ustępstwa ze strony niemieckich władz okupacyjnych. W Warszawie zaczęły mianowicie działać polskie uczelnie – uniwersytet i politechnika.

Piłsudski, Legiony i POW

Tuż po wybuchu wojny Józef Piłsudski podjął ryzykowną akcję wywołania powstania narodowego na zapleczu wojsk rosyjskich. Uzyskał zgodę władz austriackich na przeprowadzenie akcji dywersyjnej w Królestwie Polskim. Dnia 6 sierpnia 1914 r. oddziały strzeleckie dowodzone przez Piłsudskiego, na czele z tzw. **I kompanią kadrową**, wkroczyły na ziemię kielecką. Spotkały się jednak z obojętnością miejscowej ludności polskiej i musiały zawrócić. Ostatecznie zostały wcielone do formowanych Legionów Polskich. Józef Piłsudski objął komendę nad I Brygadą Legionów. Przynależność do obozu proaustriackiego (aktywistów) traktował tylko jako etap przejściowy. Zakładał, że w trakcie długiej wojny siły państw zaborczych się wyczerpią i że wreszcie pojawią się sprzyjające warunki do wybuchu powstania narodowego. W tym celu już w 1914 r. zainicjował tworzenie w zaborze rosyjskim konspiracyjnych struktur **Polskiej Organizacji Wojskowej** (POW). Był też przeciwnikiem bezwarunkowej rozbudowy Legionów Polskich i przekazania ich do dyspozycji dowództwa państw centralnych, zdominowanego przez Niemcy.

◀ **Jerzy Kossak, *Wymarsz I kompanii kadrowej z Oleandrów 6 sierpnia 1914 r.*** Piłsudskiemu zależało na wywołaniu powstania w zaborze rosyjskim i stworzeniu tam polskiej administracji, która mogłaby prowadzić negocjacje z Austriakami.

Umiędzynarodowienie sprawy polskiej

Austro-Węgry były zbyt słabe, by samodzielnie decydować w sprawie polskiej. Latem 1916 r. inicjatywę przejęły Niemcy. Z jednej strony utraciły one nadzieję na podpisanie odrębnego pokoju z pokonaną Rosją, z drugiej – po krwawych bitwach na froncie zachodnim potrzebowały nowych rekrutów. Dlatego na zdobytych ziemiach polskich postanowiły powołać zależne państewko i uczynić z niego zaplecze rekrutacyjne dla niemieckiej armii. Narzuciły ten projekt Austro-Węgrom. Dnia **5 listopada 1916 r.** dwaj cesarze, niemiecki Wilhelm II i austriacki Franciszek Józef I, ogłosili wspólny manifest, w którym zapowiedzieli utworzenie państwa polskiego. W **manifeście dwóch cesarzy** (tzw. ***Akt 5 listopada***) nie było mowy ani o granicach, ani o ostatecznym statusie przyszłej Polski. Znalazły się w nim tylko ogólne sformułowania o autonomii, konstytucji i dziedzicznej monarchii (bez podania, kto obejmie tron). *Akt 5 listopada* jednak miał niezwykłą wagę, nie były to już bowiem jedynie mgliste obietnice, ale zaprzysiężona deklaracja przywódców jednej z walczących stron. Przekreślała ona wieloletnią solidarność zaborców w sprawie polskiej i rozpoczynała okres licytacji wszystkich stron konfliktu o względy Polaków.

Manifest dwu cesarzy zaniepokoił państwa ententy możliwością utworzenia przez Niemcy wielotysięcznej armii polskiej, która zmieniłaby układ sił. Dlatego Brytyjczycy i Francuzi starali się odebrać ini-

▲ **Jerzy Kossak, *Bitwa pod Laskami*, obraz z pierwszej połowy XX w. Artysta ukazał majora Edwarda Rydza-Śmigłego prowadzącego legionistów I Brygady do ataku na pozycje rosyjskie w 1914 r.**

Żołnierze Legionów Polskich nosili szaroniebieskie austriackie mundury i również byli tak samo wyposażeni jak austriaccy piechurzy. W skład żołnierskiego ekwipunku wchodziły: pas, dwie ładownice, bagnet, krótka łopatka, plecak lub tornister z bielizną i przyborami, pół namiotu, chlebak, manierka, menażka, koc, zapasowe buty, przybory do szycia, proszek do zębów, mydło, szczotka, wazelina, pakuły i ścierka do czyszczenia broni, rękawiczki, tzw. żelazna porcja (tj. puszka z żywnością, w której trzymano np. słoninę, groch lub inne produkty o długim okresie przydatności do spożycia).

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment **Aktu 5 listopada**, *czyli proklamacji do mieszkańców Lubelskiego Generalnego Gubernatorstwa* z 5 XI 1916 r.*

Przejęci niezłomną ufnością w ostateczne zwycięstwo ich broni i życzeniem powodowani, by ziemie polskie, przez waleczne ich wojska ciężkimi ofiarami panowaniu rosyjskiemu wydarte, do szczęśliwej wywieść przyszłości, Jego Cesarska i Królewska Mość, Cesarz Austrii i Apostolski Król Węgier, oraz Jego Cesarska Mość, Cesarz Niemiecki, ułożyli się, by z ziem tych utworzyć państwo samodzielne z dziedziczną monarchią i konstytucyjnym ustrojem. Dokładniejsze oznaczenie granic zastrzega się. Nowe Królestwo znajdzie się w łączności z obu sprzymierzonymi mocarstwami [...].

Sprzymierzeni monarchowie, biorąc należyty wzgląd na ogólne warunki polityczne Europy, jako też na dobro i bezpieczeństwo własnych krajów i ludów, żywią niepłonną nadzieję, że obecnie spełnią się życzenia państwowego i narodowego rozwoju Królestwa Polskiego.

*Lubelskie Generalne Gubernatorstwo to część Królestwa Polskiego okupowana przez Austrię

1. Władcy których państw byli autorami *Aktu 5 listopada*?
2. Jakie obietnice dotyczące państwa polskiego zostały zawarte w *Akcie 5 listopada*?
3. Jaki miał być ustrój przyszłego państwa polskiego?
4. Które państwa miały być sojusznikami państwa polskiego?

▲ Plakat wzywający do wstępowania do polskiej armii formowanej we Francji pod patronatem KNP. Na czele tzw. Błękitnej Armii (nazwa pochodzi od koloru mundurów) stanął generał Józef Haller.

cjatywę Niemcom i wymusili na Rosji wydanie deklaracji w sprawie przyszłości Polski. Na początku 1917 r. w noworocznym rozkazie **car Mikołaj II** ogłosił, że jednym z celów wojny jest „stworzenie wolnej Polski" (ale połączonej z Rosją). Podobną deklarację powtórzył po rewolucji lutowej 1917 r. Rząd Tymczasowy. W tej sytuacji Francja i Wielka Brytania nie blokowały już polskich inicjatyw.

Rok 1918 – program prezydenta Wilsona

Stany Zjednoczone były pierwszym mocarstwem, które złożyło jednoznaczną deklarację w sprawie konieczności odbudowy państwa polskiego. Oficjalnie wyraził to prezydent **Thomas Woodrow Wilson** [czyt. łudroł łilson]. W styczniu 1918 r. ogłosił swój program pokojowy – słynne **14 punktów**. Jeden punkt poświęcił niepodległej Polsce, która jego zdaniem powinna obejmować ziemie zamieszkane przez rdzennie polską ludność i posiadać dostęp do morza. Niepodległy byt przyszłej Polski miał być zagwarantowany traktatem pokojowym (patrz tekst źródłowy s. 158).

Ogromny wpływ na amerykańską opinię publiczną i na samego prezydenta Wilsona wywarł **Ignacy Jan Paderewski**, światowej sławy pianista i polityk. Aktywi-

▶ **Thomas Woodrow Wilson** (1856–1924).

zował on też **Polonię**, by wywodzący się z niej ochotnicy zasilili formowaną we Francji armię polską. W tym celu zorganizował ponad trzysta wieców i spotkań połączonych z koncertami. Osobiście złożył też na ręce prezydenta Stanów Zjednoczonych **memoriał** o potrzebie odbudowy państwa polskiego.

▶ **Ignacy Jan Paderewski** (1860–1941). Był pianistą, kompozytorem i działaczem politycznym. W 1919 r. został premierem odrodzonej Polski.

Kryzys przysięgowy

Stany Zjednoczone przystąpiły do wojny po stronie ententy (1917 r.), a w Rosji wybuchła rewolucja lutowa. W obliczu tych wydarzeń trwanie u boku państw centralnych nie było korzystne dla sprawy polskiej i kłóciło się z przedwojennymi koncepcjami Piłsudskiego. Niemcy, aby bliżej związać ze sobą Legiony, zażądali od Polaków przysięgi na wierność cesarzowi Wilhelmowi II. Żołnierze I i III Brygady, na wyraźne polecenie Piłsudskiego, odmówili złożenia przysięgi. W konsekwencji zostali przez Niemców rozbrojeni. Większość osadzono w obozach internowania, część wcielono siłą do wojsk austriackich i wysłano na front włoski. Aresztowany został również Piłsudski, którego uwięziono ostatecznie w twierdzy w Magdeburgu. Przysięgę złożyła jednak w całości II Brygada Legionów. Przekształcona w Polski Korpus Posiłkowy, została następnie skierowana na front rosyjski.

▲ **Komitet Narodowy Polski** powstał w sierpniu 1917 r. w Paryżu i tam miał swoją siedzibę. Na czele Komitetu stanął Roman Dmowski (na zdjęciu w środku pierwszego rzędu). Do KNP należał też Ignacy Jan Paderewski. Jesienią KNP został uznany przez państwa ententy i stał się namiastką rządu emigracyjnego.

SŁOWNICZEK

Polonia – ogół Polaków, którzy żyją poza granicami naszego państwa, ale zachowują polskie tradycje

memoriał – pismo skierowane do władz i zawierające postulaty lub projekty reform

Żołnierzy Legionów zostali osadzeni przez władze niemieckie w dwóch obozach – Szczypiornie i Beniaminowie. Internowani legioniści, by zabić nudę zaczęli uprawiać sport – piłkę ręczną. Od tego czasu często piłkarzy ręcznych określa się nazwą szczypiorniści, a dyscyplinę sportu szczypiorniakiem (od nazwy obozu internowania)

ZAPAMIĘTAJ

- W okresie I wojny światowej Polacy prowadzili działalność mającą przywrócić Polsce niepodległość.
- Wielotysięczne Legiony Polskie walczyły z armią rosyjską na froncie wschodnim. Józef Piłsudski dowodził I Brygadą Legionów.
- Skomplikowana sytuacja na frontach doprowadziła do podjęcia sprawy polskiej przez walczące mocarstwa, czyli do jej umiędzynarodowienia.
- W manifeście cesarzy Niemiec i Austrii z 5 listopada 1916 r. po raz pierwszy zapowiedziano utworzenie państwa polskiego (tzw. *Akt 5 listopada*).
- W styczniu 1918 r. prezydent Stanów Zjednoczonych Woodrow Wilson ogłosił, że na ziemiach zamieszkanych przez rdzennie polską ludność powinno powstać niepodległe państwo polskie z dostępem do morza.

PYTANIA I POLECENIA

1. Dlaczego i w jaki sposób państwa biorące udział w wojnie próbowały pozyskać Polaków?
2. Co to były Legiony Polskie?
3. Dlaczego doszło do umiędzynarodowienia sprawy polskiej?

30 Zakończenie I wojny światowej

Przypomnij, które państwa należały do trójprzymierza, a które – do trójporozumienia.

Przystąpienie Stanów Zjednoczonych do wojny

W marcu 1917 r. niemieckie okręty podwodne zatopiły bez ostrzeżenia kilka amerykańskich statków handlowych. W odpowiedzi, **w kwietniu 1917 r., Stany Zjednoczone wypowiedziały wojnę państwom centralnym**.

Przyczyny tej decyzji były różnorodne. Prezydent Woodrow Wilson widział w tym jedyny sposób przywrócenia pokoju, opartego na propagowanych przez Stany Zjednoczone wartościach, takich jak wolność, demokracja i samostanowienie narodów. Uwzględnił je w programie pokojowym (patrz s. 155), ogłoszonym w styczniu 1918 r. W swoim planie określił ogólne warunki pokoju i współistnienia państw. Przewidywał ustalenie granic na zasadach etnicznych, powołanie rządów demokratycznych oraz rozwiązywanie konfliktów przez międzynarodową organizację (Ligę Narodów) bez uciekania się do wojny.

Klęska państw centralnych

W 1918 r. rezerwy Niemiec – na których spoczywał główny ciężar prowadzenia wojny po stronie państw centralnych – były na wyczerpaniu. Tymczasem w 1918 r. Stany Zjednoczone wysyłały do Francji co miesiąc 300 tys. żołnierzy.

WARTO WIEDZIEĆ

Skutki blokady morskiej, którą państwa ententy zastosowały wobec Niemiec, stawały się coraz dotkliwsze dla niemieckiej gospodarki. Niemcy usiłowały zastosować tę samą strategię wobec Wielkiej Brytanii. Dlatego na początku 1917 r. ogłosiły przystąpienie do nieograniczonej wojny morskiej. Odtąd niemieckie okręty podwodne przypuszczały atak na wszystkie statki handlowe (także pod banderami państw neutralnych) na wodach brytyjskich, francuskich i włoskich. Z jednej strony działania te poważnie zagroziły gospodarce Wielkiej Brytanii, z drugiej jednak – zadecydowały ostatecznie o przystąpieniu Stanów Zjednoczonych do wojny.

Zatopienie Lusitanii, ilustracja prasowa z 1915 r. Dnia 7 maja 1915 r. brytyjski statek pasażerski Lusitania został storpedowany przez niemiecki okręt podwodny. Zginęło prawie 1200 osób, w tym 128 obywateli Stanów Zjednoczonych. Amerykańska opinia publiczna była oburzona i zaczęła opowiadać się za zbrojną interwencją Stanów Zjednoczonych w Europie.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment orędzia prezydenta Thomasa Woodrowa Wilsona do Kongresu Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej z 8 I 1918 r.

Programem naszym jest program, który zapewni światu pokój; program ten – naszym zdaniem jedynie możliwy – jest następujący:

1. Jawne traktaty pokojowe, jawnie zawarte, po których nie będzie już żadnych tajnych porozumień międzynarodowych [...]
2. Zupełna wolność żeglugi na morzu, poza obrębem wód terytorialnych, zarówno w czasie pokoju, jak i w czasie wojny [...]
4. Wzajemna wymiana dostatecznych gwarancji, że zbrojenia każdego narodu zostaną zredukowane do minimum, które da się pogodzić z bezpieczeństwem wewnętrznym.
5. Swobodne, szczere i zupełnie bezstronne załatwienie wszystkich pretensji kolonialnych, oparte na ścisłym przestrzeganiu zasad, że przy rozstrzyganiu wszystkich tych problemów [...] interesy ludności miejscowej będą ważyły tyleż, co słuszne pretensje rządu, którego tytuł ma być przedmiotem decyzji.[...]
8. Terytorium francuskie powinno być całkowicie oswobodzone [...] krzywda, która została wyrządzona Francji przez Prusy w r. 1871, o ile chodzi o Alzację i Lotaryngię, która mąciła pokój całego świata przez lat prawie pięćdziesiąt, winna być naprawiona, aby pokój mógł być jeszcze raz zabezpieczony w interesie wszystkich. [...]
13. Należy stworzyć niezawisłe państwo polskie, które winno obejmować terytoria zamieszkane przez ludność niezaprzeczalnie polską, któremu należy zapewnić swobodny i bezpieczny dostęp do morza i którego niezawisłość polityczną i gospodarczą oraz integralność terytorialną należy zagwarantować paktem międzynarodowym.
14. Winno być utworzone powszechne zrzeszenie narodów na podstawie szczegółowych umów celem udzielenia wszystkim państwom, zarówno wielkim, jak i małym, wzajemnych gwarancji niezawisłości politycznej i całości terytorialnej.

1. Wymień najważniejsze kwestie, które zdaniem prezydenta Wilsona trzeba rozwiązać, by zapewnić pokój na świecie
2. Jakie rozwiązanie sprawy Francji proponuje prezydent Wilson i dlaczego?
3. Wymień propozycje rozwiązania sprawy polskiej wysunięte przez prezydenta Wilsona

Niemcy przygotowali ostatnią wielką ofensywę na froncie zachodnim. Zmobilizowali wszystkie dostępne siły zbrojne (m.in. jednostki wycofane z frontu wschodniego) i postawili przed nimi zadanie zdobycia Paryża lub przebicia się do kanału La Manche. Ofensywa wojsk niemieckich zaczęła się w marcu 1918 r. Do czerwca przebiły się one przez pozycje wojsk francuskich oraz brytyjskich i dotarły do rzeki Marny – na odległość 60 km od Paryża. Jednak latem natarcie niemieckie zostało powstrzymane. Do kontrofensywy ruszyły wojska ententy. Walczono już inaczej niż na początku wojny – atak prowadziły oddziały szturmowe pod osłoną czołgów, wspierały je także samoloty, które naprowadzano z ziemi drogą radiową.

Wojska niemieckie poniosły duże straty i zostały zmuszone do wycofania się na linię rzeki Mozy. W październiku 1918 r. na froncie zachodnim pozostało 2,5 mln żołnierzy niemieckich, którzy ustępowali liczebnie siłom ententy, a także mieli mniej sprzętu, przede wszystkim dział, czołgów i samolotów.

Koniec wojny

Ostateczną klęskę Niemiec przyspieszyła dezintegracja bloku państw centralnych. Jesienią wycofali się z wojny sojusznicy Niemiec – Bułgaria i Turcja. Austro-Węgry pod ciosami powstań narodowych rozpadły się na kilka państw. W listopadzie 1918 r. w Niemczech wybuchła rewolucja. Cesarz Wilhelm II uciekł do neutralnej Holandii. Powołano nowy rząd, Niemcy stały się republiką. W obliczu rewolucji i beznadziejnej sytuacji na froncie **11 listopada 1918 r.** dowództwo niemieckie podpisało **zawieszenie broni**. Państwa ententy posta-

wiły twarde warunki. Pokonane Niemcy miały oddać większość ciężkiego uzbrojenia, m.in. działa, karabiny maszynowe, samoloty i okręty. Żołnierze niemieccy musieli natychmiast wycofać się za linię Renu. Pierwsza wojna światowa dobiegła końca.

Opinia publiczna w Niemczech była zdezorientowana. Niemcy bowiem poprosiły o podpisanie zawieszenia broni, choć nie przegrały wojny na froncie, a w chwili zawarcia rozejmu ich wojska okupowały Belgię i część Francji. Niemiecki sztab generalny zdawał sobie jednak sprawę, że armia niemiecka wyczerpała swoje zasoby i nie jest zdolna do dalszej walki. Zrzucił więc odpowiedzialność na nowy cywilny i lewicowy rząd niemieckiej republiki. W tych okolicznościach zrodził się mit o **ciosie w plecy**, zadanym rzekomo niezwyciężonej armii niemieckiej przez zdrajców, którzy wzniecili rewolucję i podpisali haniebną kapitulację.

ZAPAMIĘTAJ

- W kwietniu 1917 r. do działań wojennych po stronie ententy przystąpiły Stany Zjednoczone. Zwiększyło to przewagę tego sojuszu nad państwami centralnymi.
- W 1918 r. Niemcy podjęły ostatnią wielką ofensywę na froncie zachodnim. Zakończyła się ona niepowodzeniem.
- Dnia 11 listopada 1918 r. podpisano zawieszenie broni na froncie zachodnim. Niemcy poniosły klęskę. Musiały wycofać się za Ren i oddać większość ciężkiego uzbrojenia.

1. Dlaczego Stany Zjednoczone przystąpiły do I wojny światowej?
2. Jak myślisz: dlaczego Niemcy i państwa centralne poniosły klęskę w I wojnie światowej? Odpowiedź uzasadnij.

▲ Podpisanie zawieszenia broni w wagonie kolejowym w lasku Compiègne [czyt. kąpień] w północno-zachodniej Francji, francuska pocztówka z epoki.

31 Odzyskanie niepodległości przez Polskę w 1918 roku

Przypomnij działania niepodległościowe Polaków podczas I wojny światowej.

Czynniki sprzyjające powstaniu państwa polskiego

W październiku i listopadzie 1918 r. sytuacja międzynarodowa wyjątkowo sprzyjała odbudowie państwa polskiego. Państwa zaborcze przegrały wielką wojnę, a panujące w nich dynastie straciły władzę. W Rosji niemal dwa lata wcześniej został obalony carat, kraj pogrążył się w kryzysie, rewolucjach i wojnie domowej. W październiku 1918 r. rozpadły się Austro-Węgry. W pierwszych dniach listopada w Niemczech wybuchła rewolucja. Wilhelm II stracił władzę na rzecz socjalistycznego rządu. Cesarstwo niemieckie przestało istnieć. Jednocześnie mocarstwa ententy uznały konieczność odbudowy Polski. Również sami Polacy z uporem realizowali plan odzyskania państwa, utraconego przed ponad stu laty. Za granicą powstawały ośrodki polityczne działające na rzecz niepodległości Polski, w różnych częściach kraju zaś instytucje cywilne i wojskowe przejmowały władzę od armii okupacyjnych i sprawowały ją na terenach wolnych od obcych wojsk.

Rada Regencyjna

Cesarze Niemiec i Austro-Węgier 12 września 1917 r. powołali **Radę Regencyjną**. Miała ona sprawować władzę na odebranych Rosji terenach Królestwa Polskiego do czasu, gdy na jego tronie zasiądzie monarcha lub regent. Rada nie cieszyła się jednak poparciem społecznym, a w obliczu klęsk wojennych państw centralnych jej pozycja stawała się coraz słabsza. Wspierali ją tylko konserwatyści; poparcia odmówiły zaś ugrupowania walczące o niepodległość kraju. Mimo to udało się jej stworzyć zręby polskiego sądownictwa i służby dyplomatycznej.

Pod koniec wojny, 7 października 1918 r., Rada Regencyjna wydała proklamację, w której ogłosiła niepodległość Polski – pierwszy taki dokument wydany przez polski ośrodek polityczny. Pięć dni później Rada przejęła kontrolę nad podległą Niemcom Polską Siłą Zbrojną, a na początku listopada zaczęła tworzyć Sztab Generalny odrodzonego Wojska Polskiego i pierwsze jednostki wojskowe.

Polskie ośrodki władzy w Galicji

Karol Habsburg ogłosił 16 października 1918 r. przekształcenie monarchii austro-węgierskiej w związek niezależnych państw. W ciągu kilku dni w zaborze austriackim powstały polskie ośrodki polityczne. Na Śląsku Cieszyńskim 19 października powołano **Radę Narodową Księstwa Cieszyńskiego**. Zawarła ona porozumienie z tworzącymi się równocześnie władzami czeskimi. Śląsk Cieszyński został podzielony na strefy wpływów między Polskę a Czechosłowację.

W Krakowie 28 października powstała **Polska Komisja Likwidacyjna**, która miała przejąć władzę w Galicji od ustępującej administracji austro-węgierskiej. W skład komisji weszli przedstawiciele różnych stronnictw politycznych, a jej prezesem został przywódca PSL „Piast" **Wincenty Witos**. Pod koniec października legioniści, bojownicy POW i młodzi ochotnicy bez pro-

▲ Członkowie POW na warcie przed Uniwersytetem Warszawskim. Za nimi stoją rozbrojeni żołnierze niemieccy.

◀ Stanisław Bagiński, ***Rozbrajanie Niemców przed Główną Komendą w Warszawie.*** Obraz znakomicie ukazuje entuzjazm panujący na ulicach Warszawy w listopadzie 1918 r.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Mieczysław Jankowski, jeden z obserwatorów rozbrajania Niemców w Warszawie, tak wspomina dzień 11 listopada 1918 r.

Warszawa żyła w tych dniach na ulicy. Zrozumiałe podniecenie ogarnęło wszystkich. [...] Gdy 11 listopada, w historycznym dniu zawieszenia broni, wyszedłem rano na miasto, ulica miała wygląd jakiś zupełnie inny niż zwykle. [...] Niemców spotykało się niewielu i nie mieli już tak butnych min, jak poprzednio [...] dyscyplina rozluźniła się, widziało się i czuło się już zupełną dezorganizację tej tak karnej armii. Ludność samorzutnie zaczęła rozbrajać żołnierzy, którzy poddawali się temu przeważnie bez protestu. Zaraz na ul. Wareckiej spotkałem jakiegoś wojskowego niemieckiego, silnego, rosłego mężczyznę, za którym biegł mały 12–13-letni uczniaczek. Gdy go dogonił, zatrzymał go i kazał mu oddać broń, a duży Niemiec bez słowa odpiął pas i oddał mu szablę. Takie sceny rozgrywały się wszędzie, co świadczyło o zupełnym już poddaniu się armii niemieckiej.

1. Opisz atmosferę, jaka panowała na ulicach Warszawy 11 listopada 1918 r.

blemów rozbroili stacjonujących w Krakowie żołnierzy austriackich. W następnych miesiącach Komisji podporządkowywały się kolejne polskie ośrodki polityczne, a jej władza rozciągnęła się na całą Galicję. Na początku listopada zwierzchność Komisji uznała Rada Narodowa Księstwa Cieszyńskiego.

Wielkopolska i zabór pruski

Ośrodki władzy polskiej utworzono również w Wielkopolsce. W lipcu 1918 r. powstał w Poznaniu tajny **Centralny Komitet Obywatelski (CKO)**. W jego skład wchodzili politycy związani z Narodową Demokracją, którzy doświadczenie polityczne zdobywali jeszcze przed wojną w pracach Koła Polskiego, niemieckim parlamencie i w sejmie pruskim. Działający w konspiracji Komitet ujawnił się 11 listopada 1918 r., a trzy dni później – 14 listopada – przyjął nazwę **Naczelnej Rady Ludowej**.

Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej

W nocy z 6 na 7 listopada 1918 r. w Lublinie powstał **Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej**, zorgani-

zowany przez działaczy lewicy niepodległościowej. Na czele rządu stanął premier **Ignacy Daszyński**. Rząd wydał **manifest**, w którym ogłosił przejęcie władzy w kraju aż do chwili wyborów do Sejmu Ustawodawczego i nakreślił kierunki rozwoju państwa. Zapowiedziano w nim utworzenie republiki parlamentarnej z szerokimi swobodami obywatelskimi, radykalną reformę rolną, nacjonalizację szczególnie ważnych gałęzi przemysłu i komunikacji. Manifest zapowiadał także powszechne prawo wyborcze dla kobiet, ośmiogodzinny dzień pracy i bezpłatne szkolnictwo.

◄ **Ignacy Daszyński** (1866–1936), polski polityk socjalistyczny, współzałożyciel Polskiej Partii Socjalno-Demokratycznej Galicji i Śląska Cieszyńskiego.

Komitet Narodowy Polski

Ważnym polskim ośrodkiem politycznym za granicą był Paryż, gdzie działał **Komitet Narodowy Polski**. Przewodniczył mu założyciel Narodowej Demokracji – **Roman Dmowski**. Celem Komitetu była odbudowa Polski przy współpracy z państwami alianckimi. Rządy głównych mocarstw alianckich: Francji, Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych i Włoch uznały Komitet za jedynego reprezentanta powstającego państwa polskiego.

Przyjazd Józefa Piłsudskiego

Zwolniony z internowania w Magdeburgu Józef Piłsudski dotarł do Warszawy 10 listopada 1918 r. Jeszcze tego samego dnia Rada Regencyjna zaproponowała mu przejęcie władzy. **11 listopada 1918 r.** Józef Piłsudski przejął władzę nad wojskiem. Tego samego dnia w lasku Compiègne przedstawiciele rządu niemieckiego podpisali zawieszenie broni. Dzień ten uznawany jest za datę **odzyskania niepodległości przez Polskę** i obecnie jest obchodzony jako **Narodowe Święto Niepodległości**.

Piłsudski zaczął energicznie działać. Pierwszym problemem, z jakim musiał się zmierzyć, była obecność wojsk niemieckich w stolicy. Piłsudski obiecał żołnierzom niemieckim, że będą mogli szybko wrócić do domów, jeśli oddadzą broń. Ruszyła akcja rozbrajania Niemców na ulicach. Zajmowano też dworce, magazyny i budynki administracji publicznej. Po oddaniu broni niemieccy żołnierze i urzędnicy zostali ewakuowani z Warszawy i Królestwa. Rada Regencyjna 14 listopada oddała Piłsudskiemu pełnię władzy nad krajem i się rozwiązała. Dwa dni później Piłsudski w specjalnej nocie powiadomił zwycięskie mocarstwa oraz państwa neutralne i kraje uczestniczące w wojnie o powstaniu państwa polskiego.

Problemy u progu niepodległości

Odradzająca się Polska już na początku swego istnienia napotkała wiele problemów. Do najważniejszych należało stworzenie rządu akceptowanego przez społeczeństwo i skupienie władzy nad całym krajem w jego rękach, uzyskanie akceptacji międzynarodowej, ustalenie granic państwa i zbudowanie armii zdolnej do jego obrony. Trzeba było też zorganizować zręby państwowości: powołać sejm, uchwalić najważniejsze akty prawne, a w późniejszym czasie wybrać prezydenta i uchwalić konstytucję.

Jednym z najważniejszych problemów było stworzenie rządu. Józef Piłsudski nie poparł rządu lubelskiego, uważał bowiem, że nie ma on wystarczająco szerokiego zaplecza politycznego, aby zapewnić spokój w państwie. Ignacy Daszyński po rozmowach z Piłsudskim zdecydował się na dymisję. Polska Komisja Likwidacyjna pod koniec grudnia podporządkowała się władzom w Warszawie. Nie uczyniła tego natomiast Naczelna Rada Ludowa z Poznania, która była zdominowana przez zwolenników Narodowej Demokracji i uznawała zwierzchnictwo paryskiego Komitetu Narodowego Polskiego pod przewodnictwem Dmowskiego.

Rząd Jędrzeja Moraczewskiego

Po dymisji rządu lubelskiego Piłsudski powierzył misję tworzenia nowego gabinetu swojemu bliskiemu współpracownikowi **Jędrzejowi Moraczewskiemu**. W skład jego rządu weszli reprezentanci socjalistów

ROMAN DMOWSKI (1864–1939), polski polityk narodowy, współzałożyciel Narodowej Demokracji. Przed I wojną światową i na początku jej trwania dążył do autonomii Polski w obrębie Imperium Rosyjskiego, później zaś wiązał sprawę polską z aliantami zachodnimi. Był delegatem polskim na konferencję paryską. W dwudziestoleciu międzywojennym był przywódcą endecji (sprawował mandat poselski i funkcje ministerialne). Pozostawał w ostrej opozycji wobec Józefa Piłsudskiego.

JÓZEF PIŁSUDSKI (1867–1935), polski działacz niepodległościowy, marszałek Polski, polityk, mąż stanu. Za młodzieńczą działalność polityczną został skazany na zesłanie. Po powrocie z Syberii związał się z ruchem socjalistycznym i został członkiem PPS. W czasie rewolucji 1905 r. dowodził Organizacją Bojową PPS. Podczas I wojny światowej u boku państw centralnych walczył o niepodległą Polskę (Legiony Polskie). Odegrał ogromną rolę w pierwszych latach niepodległości – był Tymczasowym Naczelnikiem, później zaś Naczelnikiem Państwa.

Szanowny Panie Romanie!

Wysyłając delegację do Paryża dla porozumienia się z Komitetem Paryskim i wspólnego potem porozumienia się z Ententą, proszę Pana o ułatwienie wszelkie w pertraktacjach. Proszę wierzyć, że najbardziej chciałbym uniknąć dwoistego przedstawicielstwa Polski przed Ententą i dążę do jednolitej reprezentacji interesów Polski, gdyż wtedy tylko będą one dostatecznie uwzględnione. Tem właśnie dążeniem tłumaczyć trzeba fakt, żem tak długo zwlekał z tą sprawą. Na podstawie dawnej znajomości tuszę, że w tym wypadku i w tej ważnej chwili przynajmniej niektórzy ludzie jeśli już nie cała Polska, niestety, wznieść się muszą ponad interesa stronnictw, klik i grup, do takich zaś ludzi chciałbym zaliczyć i Pana.

Proszę przyjąć zapewnienia wysokiego szacunku, z jakim pozostaję.

J. Piłsudski

◄ **Jędrzej Moraczewski** (1870–1944), inżynier, publicysta i polityk socjalistyczny

MONITOR POLSKI

DZIAŁ URZĘDOWY

REPUBLIKA POLSKA.

DEKRET

O WYBORACH DO SEJMU USTAWODAWCZEGO.

▲ Dekret o wyborach do Sejmu Ustawodawczego, zamieszczony w „Monitorze Polskim".

i lewicy ruchu ludowego. Nie udało się natomiast nakłonić do współpracy ani endecji, ani ugrupowania PSL „Piast". W ciągu kilku następnych dni rząd wydał wiele ważnych dokumentów. Najważniejszy był manifest, w którym potwierdzano reformy społeczne, m.in. ośmiogodzinny dzień pracy, prawo do strajku czy ubezpieczenia społeczne dla robotników. Zapowiedziano **reformę rolną i nacjonalizację** niektórych gałęzi przemysłu. Wydano dekret, który potwierdzał, że Polska będzie republiką, a **Tymczasowym Naczelnikiem Państwa** do czasu powołania sejmu zostanie Józef Piłsudski.

Pod koniec listopada ogłoszono, że wybory do Sejmu Ustawodawczego odbędą się 26 stycznia 1919 r. i będą **powszechne, tajne, równe, bezpośrednie** i **proporcjonalne**. Do głosowania zostali uprawnieni wszyscy obywatele, zarówno kobiety, jak i mężczyźni, powyżej 21. roku życia.

Sytuacja rządu Moraczewskiego była bardzo trudna. Brakowało mu poparcia społecznego. W tej sytuacji w styczniu 1919 r. Piłsudski nakłonił Moraczewskiego do dymisji, a stanowisko premiera powierzył przybyłemu do Polski kilka tygodni wcześniej **Ignacemu Janowi Paderewskiemu**. Paderewski został też ministrem spraw zagranicznych. Uspokoiło to sytuację. Rząd uzyskał poparcie społeczne i akceptację Komitetu Narodowego Polskiego, a niedługo potem – państw alianckich.

Sprawa polska na konferencji paryskiej

W styczniu 1919 r. w Paryżu rozpoczęła się konferencja pokojowa. Zaproszono na nią polską delegację. Na jej czele stanęli **Roman Dmowski** i **Ignacy Jan Paderewski**. Zgodnie z ich postulatami granice Polski miały niemal pokrywać się z przedrozbiorowymi, z niewielkim przesunięciem na zachód. Podczas obrad konferencji zwycięskie mocarstwa realizowały jednak swoje cele strategiczne. Francja chciała w jak największym stopniu osłabić Niemcy. Szukała zatem sojuszu z Polską i popierała sprawę polską podczas obrad. Wielka Brytania natomiast dążyła do utrzymania równowagi na kontynencie i często nie godziła się na polskie postulaty. Brytyjski premier Lloyd George [czyt. dżordż] nie chciał dopuścić do nadmiernego rozrostu terytorialnego Polski, dlatego przeforsował przeprowadzenie plebiscytów na terenach spornych między Polską a Niemcami. Chciał też zmniejszyć stan polskiego posiadania na wschodzie.

Państwa alianckie musiały brać pod uwagę wypadki w Polsce, m.in. powstanie wielkopolskie (patrz s. 215) i walki na wschodzie kraju (patrz s. 211). Ostatecznie na mocy traktatu wersalskiego Polsce przyznano niemal całą Wielkopolskę i część Pomorza bez Gdańska, z niewielkim dostępem do morza. Na Górnym Śląsku, Warmii, Mazurach i Powiślu miały zostać przeprowadzone plebiscyty. Gdańsk został wolnym miastem pod kontrolą komisarza Ligi Narodów (patrz s. 174)

Kształtowanie się Wojska Polskiego

Już w pierwszych dniach niepodległości stało się jasne, że Polska nie przetrwa, jeśli nie zorganizuje silnej i sprawnej armii. Na przełomie października i listopada 1918 r. jedynymi polskimi jednostkami na terenie kraju były oddziały Polskiej Siły Zbrojnej, podległej

Radzie Regencyjnej. Dnia 11 listopada zwierzchnictwo nad nimi przejął Józef Piłsudski. W ciągu kilku dni przygotowano punkty werbunkowe. Do wojska zgłaszali się legioniści, ochotnicy z armii rosyjskiej oraz członkowie POW. Wkrótce oprócz zaciągu ochotniczego zorganizowano też pobór rekrutów. W styczniu 1919 r. Wojsko Polskie liczyło 100 tys. żołnierzy. Później jego szeregi zasiliła przybyła z Francji Błękitna Armia dowodzona przez **generała Józefa Hallera**. Ważną część Wojska Polskiego stanowiła też Armia Wielkopolska zorganizowana podczas tamtejszego powstania. Oddziały polskie tworzyły się też na terenie Rosji. Części z nich udało się wrócić do Polski, część jednak została na Syberii i wróciła do kraju po kilku latach. Pod koniec lata 1919 r. w Wojsku Polskim służyło już 600 tys. żołnierzy.

▲ Jesienią 1918 r. armia formowana przez generała Hallera na Zachodzie liczyła ponad 100 tys. żołnierzy. W jej szeregach znaleźli się polscy ochotnicy służący wcześniej w armii francuskiej, polscy emigranci ze Stanów Zjednoczonych, Kanady i Brazylii, a także polscy jeńcy z armii państw centralnych. Żołnierze składali przysięgę na wierność Polsce

ZAPAMIĘTAJ

- Polska odzyskała niepodległość dzięki sprzyjającej sytuacji międzynarodowej: osłabieniu państw zaborczych (Niemiec, Austrii i Rosji), realizacji dążeń działaczy niepodległościowych i wsparciu państw ententy.
- Dzień 11 listopada uznawany jest za datę odzyskania przez Polskę niepodległości. Tego dnia zostało podpisane zawieszenie broni, a Józef Piłsudski przejął władzę z rąk Rady Regencyjnej.
- Na czele polskiej delegacji na konferencję pokojową w Paryżu stanęli Roman Dmowski i Ignacy Jan Paderewski.
- II Rzeczpospolita powstała jako państwo demokratyczne.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wymień główne polskie ośrodki władzy istniejące na ziemiach polskich w październiku i listopadzie 1918 r.
2. Wskaż podstawowe problemy, przed którymi stanęło młode państwo polskie.
3. Podaj postanowienia w sprawie Polski zawarte w traktacie wersalskim.
4. Omów wkład Józefa Piłsudskiego i Romana Dmowskiego w odbudowę Polski.

Świat i Polska na przełomie XIX i XX wieku

● **Druga faza rewolucji** przemysłowej rozpoczęła się w latach 70. XIX w. Była konsekwencją rozwoju nauki, przede wszystkim fizyki i chemii. Okres ten określamy jako epokę stali i elektryczności. Silniki parowe zaczęły być wówczas stopniowo wypierane przez silniki elektryczne.

● Na przełomie XIX i XX w. pojawiło się wiele **wynalazków**, które na zawsze zmieniły życie człowieka. Były to m.in. żarówka, samochód, samolot, tramwaj elektryczny, telefon, lodówka, pralka. Epokowe było dokonanie **Marii Skłodowskiej-Curie**, która wraz z mężem odkryła pierwiastki promieniotwórcze – polon i rad.

● **Postęp techniczny** uczynił życie codzienne łatwiejszym, a postęp w medycynie przyczynił się do wydłużenia średniej długości ludzkiego życia.

● Wielkie przemiany zachodziły też w kulturze. Prozie poświęconej tematyce historycznej i społecznej wyrosła konkurencja w postaci popularnych powieści przygodowych (autorstwa m.in. Juliusza Verne'a). Pojawienie się kina, fotografii i wysokonakładowej prasy przyczyniło się do powstania **kultury masowej** (kultury popularnej). Powieści często były drukowane w odcinkach w gazetach i trafiały w ten sposób do milionów czytelników. Przełomem w malarstwie było pojawienie się **impresjonizmu**. Impresjoniści pragnęli przede wszystkim oddać na płótnie ulotne wrażenia (impresje). Na przełomie XIX i XX w. ważną rolę zaczęła odgrywać secesja – dekoracyjny styl przejawiający się głównie w architekturze, wystroju wnętrz i sztuce użytkowej.

● W XIX w. ukształtowała się **nowoczesna świadomość narodowa Polaków**. Utrwalił się pogląd, że naród polski to wspólnota etniczna, która ma wspólnych przodków, własny język, obyczaje i historię.

● Na ziemiach polskich po upadku powstania styczniowego formowały się **nowoczesne partie polityczne** w ramach trzech wielkich nurtów – narodowego, socjalistycznego i ludowego.

● **Obóz narodowy** ukształtował się pod wpływem ideologii nacjonalistycznej. Głosiła ona m.in., że o losach narodów decyduje bezlitosna walka, w której słabszy musi zginąć. Przywódcą tego obozu został **Roman Dmowski**. Jego partia – Stronnictwo Demokratyczno-Narodowe, założone w 1897 r. – była w skrócie nazywana **Narodową Demokracją** lub endecją. Według jej programu przyszła Polska miała być państwem jednorodnym narodowo. Endecja zdobyła wpływy we wszystkich warstwach polskiego społeczeństwa.

● **Nurt socjalistyczny** kształtował się na ziemiach polskich już od lat 70. XIX w. Socjaliści walczyli przede wszystkim o prawa robotników do godnego życia. Ich nadrzędnym celem była rewolucja socjalistyczna, która miała doprowadzić do powstania socjalizmu, czyli ustroju bez własności prywatnej i nierówności społecznych. W 1892 r. powstało najsilniejsze ugrupowanie socjalistyczne – **Polska Partia Socjalistyczna**. Jej działacze (m.in. **Józef Piłsudski**) za cel rewolucji uważali wskrzeszenie wolnej Polski jako republiki demokratycznej.

Bohaterem powieści Juliusza Verne'a *20 000 mil podmorskiej żeglugi* oraz *Tajemnicza wyspa* jest kapitan Nemo (łac. *nemo* – nikt). Naprawdę nazywa się Dakkar i jest synem hinduskiego radży (księcia). Ojciec wysłał Nemo na studia do Europy, gdyż wierzył, że zdobyta tam wiedza pomoże młodemu księciu pewnego dnia wypędzić Anglików z Indii. Nemo jest genialnym wynalazcą – zbudowany przezeń okręt podwodny Nautilus z ogromną prędkością porusza się w głębinach oceanów i dokonuje spustoszenia wśród brytyjskiej floty (taranuje okręty stalowym dziobem). Pierwotnie Verne, kiedy tworzył tę postać, zamierzał opisać Nemo jako Polaka, powstańca styczniowego zesłanego na Syberię, który po powrocie z zesłania pragnie pomścić śmierć rodziny zamordowanej przez zaborcę i zatapia rosyjskie statki. Jednak z powodów politycznych (stosunki francusko-rosyjskie) po konsultacjach z wydawcą pisarz zdecydował się na zmianę narodowości głównego bohatera.

▶ **Kapitan Nemo za sterem Nautilusa**, rycina z książki ***20 000 mil podmorskiej żeglugi***, wydanie z 1871 r.

● **Ruch ludowy** najwcześniej uformował się w Galicji. Działacze ludowi postulowali poprawę sytuacji polskiego chłopa: sprawiedliwy podział ziemi, dostęp do oświaty, świadomy udział chłopów w życiu politycznym. W 1895 r. powołano Stronnictwo Ludowe, przemianowane później na **Polskie Stronnictwo Ludowe**. Jednym z jego założycieli był wybitny działacz **Wincenty Witos**.

● W 1905 r. Rosja przegrała wojnę z Japonią. W styczniu tego roku w rosyjskiej stolicy, Petersburgu, została zorganizowana pokojowa manifestacja, której uczestnicy chcieli wręczyć carowi Mikołajowi II petycję z postulatami reform. Manifestacja została zmasakrowana przez wojsko (tzw. krwawa niedziela). Rosję ogarnął strajk powszechny. Władze zostały zmuszone do uczynienia szeregu ustępstw. Jednym z nich było zwołanie Dumy Państwowej – rosyjskiego parlamentu.

● Na wieść o krwawej niedzieli **strajki ogarnęły też Królestwo Polskie**. PPS dążyła do zorganizowania rewolucji socjalistycznej, która doprowadziłaby do wyzwolenia Polski. Bojówki PPS wystąpiły zbrojnie przeciw carskiej policji. Najgwałtowniejsze walki wybuchły w czerwcu 1905 r. w Łodzi. Zginęło wiele osób. Pod wpływem akcji strajkowej część właścicieli fabryk spełniła postulaty robotników.

● W Europie **formowały się dwa wrogie wobec siebie bloki**. Pierwszy z nich utworzyły Niemcy, które po zjednoczeniu w 1871 r. dążyły do uzyskania pozycji hegemona w Europie i rozpoczęły wyścig zbrojeń. Zawarły sojusz z Austro-Węgrami, a następnie z Włochami (1882 r.), który nazwano **trójprzymierzem**. Z obawy przed Niemcami Wielka Brytania zbliżyła się do Francji, która dążyła do odzyskania prowincji utraconych na rzecz Niemiec – Alzacji i Lotaryngii. Do sojuszu zawartego w 1904 r. dołączyła Rosja (1907 r.). W ten sposób narodził się kolejny blok – **trójporozumienie** (**ententa**). Obszarem, na którym oba bloki militarno-polityczne zawzięcie rywalizowały, były Bałkany.

● Wobec nadciągającej wojny ukształtowały się w społeczeństwie polskim **dwie orientacje polityczne**. Działacze galicyjscy, w tym Józef Piłsudski, reprezentowali orientację proaustriacką. Liczyli, że po wygraniu wojny przez Austrię Polacy z innych zaborów otrzymają autonomię porównywalną do autonomii galicyjskiej. Obóz narodowy przyjął natomiast orientację prorosyjską. Politycy endeccy przewidywali, że z powodu słabości caratu Rosja będzie musiała przystać na szeroką autonomię, a w dalszej przyszłości – na niepodległość Polski. Politycy obu orientacji przystąpili do tworzenia organizacji paramilitarnych, mających w razie konfliktu stać się zaczątkiem polskiej siły zbrojnej.

● Latem 1914 r. wybuchła **I wojna światowa**. Jedną stroną konfliktu był blok państw centralnych, którego trzon stanowiły Niemcy i Austro-Węgry. Z drugiej strony stanęły państwa ententy (Wielka Brytania, Francja i Rosja), do których już w czasie trwania wojny dołączyły m.in. Włochy.

● Niemcy, mimo szybko prowadzonej ofensywy na zachodzie, zostali powstrzymani w **bitwie nad Marną** i byli zmuszeni walczyć na dwóch frontach. Rozpoczęła się długa i okrutna **wojna pozycyjna**. Po raz pierwszy na dużą skalę używano nowych typów broni: gazów bojowych, czołgów i samolotów. Największe śmiercionośne żniwo zebrał wynalazek tamtych czasów – karabin maszynowy.

● Na zachodzie długie miesiące krwawych zmagań nie przynosiły zwycięstwa żadnej ze stron. Na wschodzie Niemcy odnieśli natomiast sukcesy w wojnie z Rosją, co pogłębiło chaos panujący w tym państwie.

● W konsekwencji **car Mikołaj II został zmuszony do abdykacji**. Władzę objął Rząd Tymczasowy, a Rosja w wyniku rewolucji lutowej stała się republiką. Jednak nowy rząd nie zyskał społecznego poparcia, gdyż zdecydował się na kontynuowanie działań wojennych. Wykorzystała to partia bolszewików pod wodzą Włodzimierza Lenina. W październiku 1917 r. przejęli oni władzę w drodze zamachu stanu – **rewolucji październikowej**. W marcu 1918 r. zawarli pokój z Niemcami i oddali im rozległe terytoria dawnego państwa carów. Dzięki temu umocnili jednak swoją władzę w Rosji i zwyciężyli w wojnie domowej.

● W trakcie zmagań wojennych Polacy byli powoływani do trzech armii państw zaborczych. U boku Austro-Węgier utworzono ponadto **Legiony Polskie**, złożone z trzech brygad. Dowódcą I Brygady został Józef Piłsudski. Legioniści wykazali się męstwem w walkach z armią rosyjską w latach 1914–1917.

● Niepowodzenia Niemiec i Austro-Węgier na frontach spowodowały umiędzynarodowienie sprawy polskiej. W tzw. ***Akcie 5 listopada* 1916 r.** dwaj cesarze (niemiecki i austriacki) zapowiedzieli utworzenie państwa polskiego. Do prawdziwego przełomu doszło jednak w styczniu 1918 r., gdy w swoim orędziu prezydent Stanów Zjednoczonych **Woodrow Wilson** zapowiedział utworzenie państwa polskiego – zamieszkanego przez ludność rdzennie polską i mającego dostęp do morza.

● W 1917 r. **Stany Zjednoczone przystąpiły do wojny** po stronie ententy. W 1918 r. klęska Niemiec była już nieunikniona – ostatnia ofensywa niemiecka zakończyła się niepowodzeniem. Rozpad bloku państw centralnych następował również pod ciosami powstań narodowych,

które ogarnęły Austro-Węgry. W listopadzie 1918 r. rewolucja wybuchła w samych Niemczech, które stały się republiką. 11 listopada 1918 r. podpisano zawieszenie broni na froncie zachodnim.

● W 1918 r. na ziemiach polskich samorzutnie zaczęły powstawać lokalne ośrodki władzy. Dnia 11 listopada 1918 r. powołana przez Niemców **Rada Regencyjna**, rządząca w Królestwie Polskim, przekazała Józefowi Piłsudskiemu władzę nad wojskiem polskim. Ten dzień został uznany potem za symboliczną datę odzyskania niepodległości przez Polskę.

● W 1918 r. **państwo polskie odzyskało niepodległość** po 123 latach niewoli. Na początku 1919 r. rząd na czele z premierem Ignacym Paderewskim został uznany przez wszystkie liczące się siły polityczne w kraju, a także przez zwycięskie zachodnie mocarstwa ententy.

● Na rozpoczętej w styczniu 1919 r. **konferencji pokojowej w Paryżu** Polskę reprezentowali Roman Dmowski i Ignacy Jan Paderewski. Ostatecznie na mocy traktatu wersalskiego Polsce przyznano niemal całą Wielkopolskę i część Pomorza Gdańskiego (bez Gdańska). Na Górnym Śląsku, Warmii, Mazurach i Powiślu miały zostać przeprowadzone plebiscyty. Gdańsk został wolnym miastem pod kontrolą Ligi Narodów.

Co nam zostało z tamtych lat...

Przełom XIX i XX w. jak żadna inna epoka do dzisiaj nam o sobie przypomina...

PAMIĘTAJ O DATACH

1882	powstanie trójprzymierza
1892	powstanie Polskiej Partii Socjalistycznej
1895	powstanie Stronnictwa Ludowego
1897	powstanie Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego (endecji)
1903	Nagroda Nobla w dziedzinie fizyki dla Marii Skłodowskiej-Curie i Piotra Curie
1905	rewolucja 1905 r. w Rosji i w Królestwie Polskim
1907	ostateczne ukształtowanie się trójporozumienia (ententy)
1914	wybuch I wojny światowej
1914–1917	walki Legionów Polskich po stronie państw centralnych
1917	rewolucja lutowa i przewrót bolszewicki w Rosji
1917	przystąpienie Stanów Zjednoczonych do I wojny światowej
1918	11 listopada – zawieszenie broni na froncie zachodnim I wojny światowej
1918	11 listopada – odzyskanie niepodległości przez Polskę po 123 latach zaborów

Telefon, lodówka...

Nie wyobrażamy sobie życia bez wynalazków, które wówczas powstały, m.in. telefonu, lodówki, radia, samochodu, samolotu czy żarówki.

Wirusy i szczepionki

Skuteczna walka z chorobami zakaźnymi jest możliwa w dużej mierze dzięki odkryciu wirusów i wynalezieniu szczepionek, co nastąpiło pod koniec XIX w.

Nasza niepodległość

W 1918 r. państwo polskie odrodziło się po 123 latach niewoli. Był to wielki sukces Polaków walczących przez kilka pokoleń o niepodległość ojczyzny.

Warto przeczytać

F. Giroud, *Maria Skłodowska-Curie*, Warszawa 1987.
J. Pajewski, *Pierwsza wojna światowa 1914–1918*, Warszawa 1991.
W. Suleja, *Józef Piłsudski*, Wrocław 1995.

Odpowiedzi do zadań zapisz w zeszycie.

ZADANIE 1.

Przeczytaj tekst i skorzystaj z wiedzy zdobytej na lekcjach. Wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

1. **Przytoczony fragment książki dotyczy wydarzeń**
   A. z pierwszej połowy XIX w.
   B. z drugiej połowy XIX w.
   C. z pierwszej połowy XX w.
   D. z drugiej połowy XX w.
2. **Przyczyną wydania *Aktu 5 listopada* była**
   A. przewaga państw centralnych na froncie zachodnim.
   B. potrzeba zwiększenia liczebności armii państw centralnych.
   C. chęć odbudowy niepodległej Polski.
   D. kapitulacja państw centralnych.
3. **Polacy odnieśli się do *Aktu 5 listopada***
   A. pozytywnie.
   B. sceptycznie.
   C. z wielkim entuzjazmem.
   D. z euforią.

TEKST
Historia Polski 1795–1918, *S. Kieniewicz*.

Dla prowadzenia wojny chciano użyć polskiego rekruta. [Dwaj władcy] ogłosili w Warszawie i Lublinie 5 XI 1916 r. dwa równobrzmiące manifesty. Była w nich mowa, że obaj cesarze: Wilhelm II i Franciszek Józef postanowili z ziem polskich odebranych Rosji „utworzyć państwo samodzielne z dziedziczną monarchią i konstytucyjnym ustrojem". Państwo to posiadać miało własną armię, związaną ze sprzymierzonymi mocarstwami. Manifest nic nie mówił o powołaniu rządu polskiego ani też o granicach państwa [...]. W uzupełnieniu manifestu dwaj gubernatorzy [niemiecki i austriacki] ogłosili już 9 XI, że zatrzymują na razie w swych rękach zarząd kraju, lecz dają za to narodowi wojsko polskie i wzywają do ochotniczego zaciągu. Ujęcie to nie wzbudziło entuzjazmu w społeczeństwie. [...] Nieoczekiwanie [...] akt z 5 listopada pociągnął za sobą także następstwa międzynarodowe: zmusił do zajęcia stanowiska koalicję antyniemiecką.

ZADANIE 2.

Na podstawie mapy wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

1. **Państwo zaznaczone na mapie literą A**
   A. należało do trójporozumienia.
   B. należało do trójprzymierza.
   C. przystąpiło do I wojny światowej po zatopieniu statku Lusitania.
   D. było państwem neutralnym w okresie I wojny światowej.
2. **Państwo zaznaczone na mapie literą B**
   A. należało do trójporozumienia.
   B. należało do trójprzymierza.
   C. przystąpiło do I wojny światowej po zatopieniu statku Lusitania.
   D. było państwem neutralnym w okresie I wojny światowej.

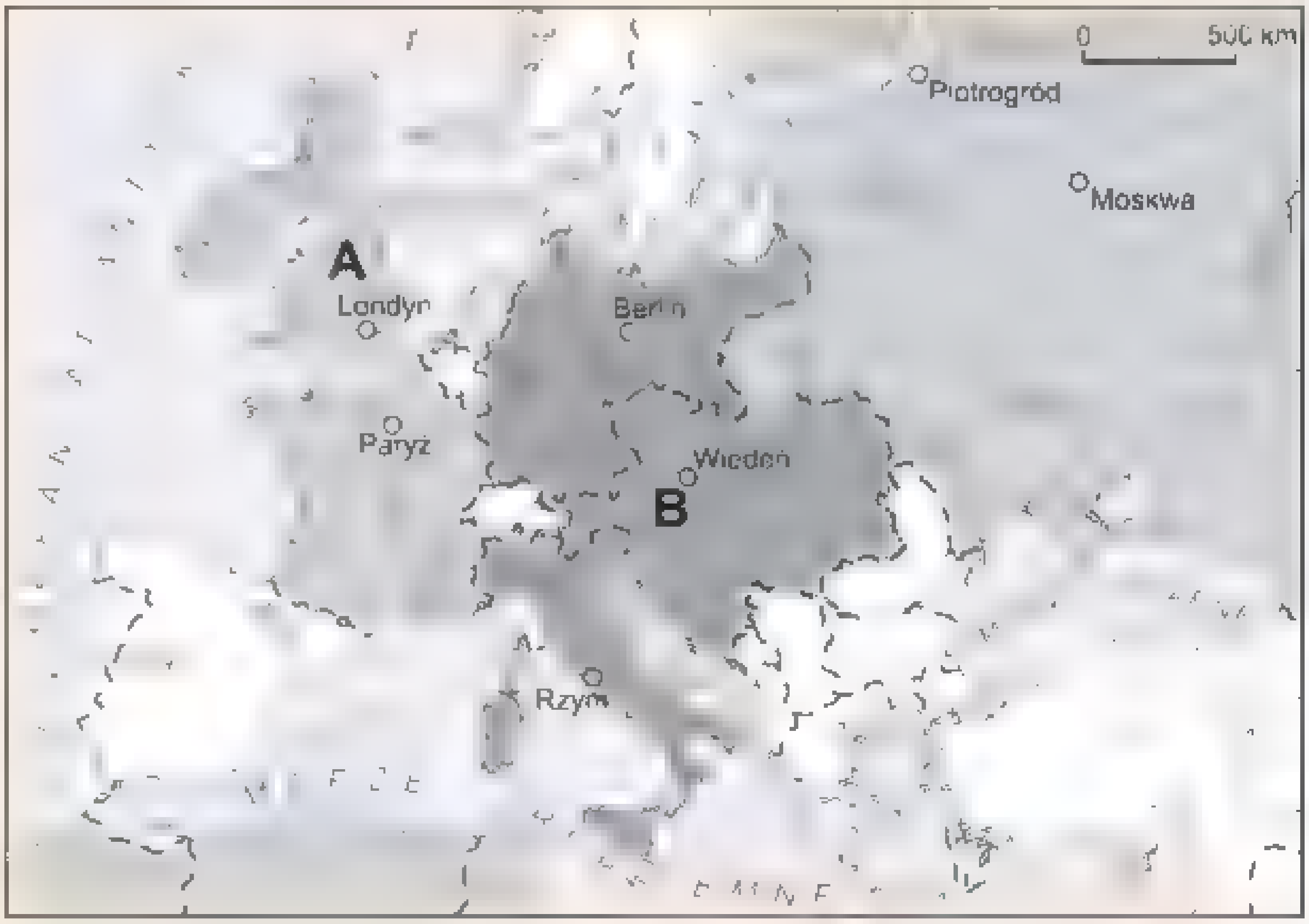

▲ Europa w 1914 r.

ZADANIE 3

Na podstawie ilustracji wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

1. **Przedstawiona ilustracja ukazuje**
   A. mozaikę.
   B. fresk.
   C. pocztówkę.
   D. rzeźbę.

2. **Postacie przedstawione na ilustracji**
   A. symbolizują sojusz państw ententy (trójporozumienia).
   B. są symbolami sojuszu państw centralnych.
   C. symbolizują trzech zaborców Polski.
   D. symbolizują trzy przypadkowe państwa Europy.

3. **Kobieta po lewej stronie uosabia Wielką Brytanię, ponieważ**
   A. jej ubiór nawiązuje do ludowego stroju angielskiego.
   B. trzyma w ręku model okrętu – symbol potęgi morskiej.
   C. ma na głowie hełm.
   D. nie podaje ręki żadnej z pozostałych kobiet.

4. **Ilustracja ma charakter**
   A. religijny.
   B. rozrywkowy.
   C. patriotyczny.
   D. antywojenny.

Europa i świat po I wojnie światowej

- 1918–1919 konferencja pokojowa w Paryżu
- czerwiec 1919 podpisanie traktatu w Wersalu
- 1918–1920 wojna domowa w Rosji
- 1922 przejęcie władzy we Włoszech przez Mussoliniego
- 1925 traktat w Locarno
- 1933 dojście Hitlera do władzy w Niemczech
- luty 1938 Anschluss Austrii
- wrzesień 1938 układ monachijski
- sierpień 1939 pakt Ribbentrop-Mołotow

DWUDZIESTOLECIE MIĘDZYWOJENNE

32 Konferencja pokojowa w Paryżu

- Przypomnij przyczyny wybuchu I wojny światowej.

Konferencja paryska

Państwa centralne przegrały wojnę i stało się jasne, że społeczność międzynarodowa zrobi wszystko, aby obarczyć je winą za rozpętanie wojny światowej i ukarać. Wierzono, że w Europie uda się stworzyć system, który w przyszłości zapobiegnie wybuchowi kolejnego tak straszliwego konfliktu. W styczniu 1919 r. rozpoczęła się **konferencja paryska**, która miała zadecydować o losach powojennego świata. Główne decyzje podejmowali przywódcy czterech zwycięskich mocarstw: **prezydent Stanów Zjednoczonych Thomas Woodrow Wilson** [czyt. tomas łudroł łilson], **premier Wielkiej Brytanii David Lloyd George** [czyt. dejwid lojd dżordż], **premier Francji Georges Clemenceau** [czyt. żorż klemęso], **premier Włoch Vittorio Orlando.**

Przedstawiciele państw centralnych, pokonanych w wielkiej wojnie: Niemiec, Austro-Węgier, Turcji i Bułgarii, nie zostali zaproszeni na obrady. W konferencji nie wzięli też udziału delegaci Rosji Sowieckiej. Alianci (czyli członkowie ententy) nie uznawali wówczas rządu bolszewickiego i uważali, że Rosja, ponieważ podpisała w marcu 1918 r. separatystyczny pokój z państwami centralnymi, złamała postanowienia układów sojuszniczych.

Mocarstwa dążyły do realizacji własnych celów. **Prezydent Wilson** chciał, aby nowy układ sił na świecie opierał się na jego słynnych 14 punktach. Postulował

▲ Przywódcy państw zwycięskiej koalicji. Z czasem rola reprezentanta Włoch się zmniejszyła i o większości spraw decydowali przedstawiciele Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Francji, tzw. gruba trójka.

▲ **Traktat wersalski** podpisano w sali lustrzanej pałacu Wersalskiego – w miejscu, w którym w 1871 r. po zwycięskiej dla Prus wojnie z Francją proklamowano zjednoczenie Niemiec i powstanie II Rzeszy pod cesarskim berłem dynastii Hohenzollernów.

wytyczanie nowych granic zgodnie z zasadą etniczną, by zmniejszyć liczbę konfliktów narodowościowych. **Francji** zależało na osłabieniu Niemiec. Popierała dążenia nowo powstałych państw Europy Środkowo-Wschodniej, przede wszystkim Polski i Czechosłowacji, by zyskać sojuszników na wypadek wojny niemiecko-francuskiej. **Wielka Brytania** tradycyjnie dbała o zachowanie równowagi na kontynencie europejskim, dlatego sprzeciwiała się zbytniemu osłabianiu Niemiec, które mogły stanowić przeciwwagę dla politycznej i militarnej potęgi Francji.

Traktat wersalski

Traktat kończący I wojnę światową podpisano **28 czerwca 1919 r.** w podparyskim Wersalu. Do historii przeszedł pod nazwą **traktatu wersalskiego**. Składał się z trzech części. Pierwsza powoływała do życia **Ligę Narodów**, druga zawierała warunki zakończenia wojny z Niemcami, trzecia zaś, zwana **małym traktatem wersalskim**, dotyczyła ochrony praw mniejszości narodowych w niektórych państwach.

Traktatu nie ratyfikowały Stany Zjednoczone. Wróciły one do praktykowanej niemal od wieku zasady **izolacjonizmu** – niemieszania się w sprawy europejskie – i ograniczyły swoją aktywność w polityce międzynarodowej do obydwu Ameryk. Podobne traktaty zostały podpisane z pozostałymi państwami centralnymi: Austrią, Węgrami, Turcją, Bułgarią.

Postanowienia w sprawie Niemiec

Na początku maja 1919 r. przedstawiono delegacji niemieckiej wstępny projekt traktatu pokojowego, zawierający wiele ciężkich warunków. Dokument został jednak przez Niemców odrzucony.

Dzięki poparciu Wielkiej Brytanii projekt złagodzono i przedstawiono go delegacji niemieckiej wraz z ultimatum: albo zostanie przyjęty, albo alianci wznowią działania wojenne. Niemcy 22 czerwca przyjęli traktat pokojowy, w którym obarczono ich wyłączną winą za rozpętanie wojny, zbrodnie wojenne i straty materialne, które wojna za sobą pociągnęła. Niemcy utraciły kolonie, Alzacja i Lotaryngia (zdobyte w wojnie francusko-pruskiej) zostały ponownie włączone w granice Francji, Wielkopolska zaś i część prowincji pomorskiej obejmująca Pomorze Gdańskie – do Polski.

Na terenach przygranicznych miały zostać przeprowadzone **plebiscyty**. Zorganizowano je w północnej części Szlezwiku, który ostatecznie przypadł Danii, oraz na Śląsku, Warmii, Mazurach i Powiślu.

Zagłębie Saary, jeden z najważniejszych niemieckich okręgów przemysłowych, zostało na piętnaście lat przekazane pod zarząd Ligi Narodów. Kopalnie leżące na tym terenie miały być administrowane przez Francję. Po upłynięciu tego czasu planowano przeprowadzić tu plebiscyt. Pod kontrolą Ligi Narodów znalazły się również Gdańsk i Kłajpeda, które otrzymały status wolnych miast. Nadrenię ogłoszono **strefą zdemilitaryzowaną**. Państwo niemieckie nie mogło w niej utrzymywać oddziałów wojskowych ani żadnych budowli o charakterze militarnym.

Niemcom narzucono wiele ograniczeń, które miały złamać ich potęgę militarną. Mogli oni utrzymać tylko armię zawodową (pobór rekrutów do wojska był zabroniony). Wyposażenie armii miało się składać wyłącznie z broni lekkiej. Zakazano im posiadania czołgów, lotnictwa, ciężkiej artylerii i broni chemicznej.

SŁOWNICZEK

ratyfikacja – zatwierdzenie zawartej umowy (traktatu, porozumienia) międzynarodowej

plebiscyt – głosowanie, w którym ludność zamieszkująca dany teren decyduje, do którego państwa chce przynależeć.

Zgodnie z postanowieniami zawieszenia broni z 11 listopada 1918 r. znaczna część niemieckich okrętów wojennych znajdowała się w bazie Royal Navy (brytyjskiej marynarki wojennej) w Scapa Flow [czyt. skejp flou]. Na wieść o twardych warunkach podyktowanych Niemcom przez aliantów, a przede wszystkim o konieczności oddania im większości floty, dowódca niemiecki, admirał Reuter, wydał rozkaz samozatopienia niemieckich okrętów. W ciągu kilku godzin na dnie znalazło się kilkadziesiąt dużych i średnich jednostek należących jeszcze kilka miesięcy wcześniej do floty cesarza Wilhelma II.

▲ Samozatopienie floty niemieckiej w Scapa Flow.

Niemcy zostały zobowiązane do wypłaty wysokich **reparacji wojennych**, czyli odszkodowań za straty poniesione przez wojennych przeciwników. Reparacje były ogromnym obciążeniem dla niemieckiej gospodarki.

Powstanie Ligi Narodów

Ideę **Ligi Narodów** przedstawił w swoim złożonym z 14 punktów orędziu prezydent Wilson. Do życia powołano ją na mocy traktatu wersalskiego. Do Ligi Narodów przystąpiły państwa zwycięskie i kraje, które powstały po zakończeniu wojny, a także kilka dominiów brytyjskich. Celem działalności tej organizacji było pokojowe rozstrzyganie sporów między państwami, zapobieganie wojnom, prowadzenie polityki rozbrojenia. Siedzibą Ligi Narodów została Genewa w neutralnej Szwajcarii. Najwyższym organem Ligi było Zgromadzenie Ogólne, w którego skład wchodziły wszystkie państwa członkowskie. Miały one równy głos w podejmowaniu decyzji. Do najważniejszych kompetencji Zgromadzenia należało rozpatrywanie wszystkich przedłożonych Lidze spraw związanych z pokojem na świecie oraz decydowanie o przyjęciu nowych członków. Organem o charakterze wykonawczym była Rada Ligi Narodów, której stałymi członkami zostały: Wielka Brytania, Francja, Włochy i Japonia, potem Niemcy (przyjęte do Ligi w 1926 r.) i Związek Sowiecki (w Lidze od 1934 r.). Do obowiązków Rady należały redukcja zbrojeń na świecie i nakładanie **sankcji** na państwa, które dążyły do wojny.

Jednym z zadań Ligi było też stworzenie systemu zarządu nad byłymi koloniami Niemiec i państwami powstałymi w wyniku rozpadu monarchii osmańskiej. Wprowadzono system mandatowy, dający określonym krajom pełnomocnictwo (mandat) do administrowania tym obszarem.

Liga Narodów prowadziła również działalność humanitarną, pomoc ofiarom głodu i klęsk żywiołowych. Na tym polu odniesiono znacznie większe sukcesy niż w dziedzinie polityki międzynarodowej.

Mały traktat wersalski

Ważnym elementem traktatu wersalskiego był traktat o ochronie praw mniejszości narodowych, zwany **małym traktatem wersalskim**. Gwarantował on ochronę mniejszościom narodowym w niektórych państwach europejskich. Jeśli prawa mniejszości narodowych były

7. Pierwsze posiedzenie Rady Ligi Narodów.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Tak opisał Ligę Narodów Herbert George Wells [czyt. dżordż łelz], angielski pisarz uczestniczący w obradach Ligi Narodów.

Tak wielkie obudził nadzieje prezydent Wilson. Byłoby zbyt długo i zbyt smutno opowiadać, jak bardzo wszystkich rozczarował i jak dalece nikłym i słabym dziełem była Liga Narodów. Wilson stał się uosobieniem powszechnej tragedii ludzkiej: był tak wielki w swych marzeniach i tak znikomy w swych czynach. Ameryka nie uznała działalności swego prezydenta i nie przystąpiła do Ligi, którą Europa odeń przyjęła. [...] Przedwcześnie urodzona i kaleka od urodzenia Liga Narodów, ze swą zawiłą i niepraktyczną konstytucją, z nader ograniczoną władzą, stała się właściwie poważną przeszkodą na drodze reorganizacji międzynarodowych stosunków. Całe zagadnienie byłoby jaśniejsze, gdyby Liga w ogóle nie istniała. Wszelako ten powszechny entuzjazm, z jakim powitano projekt, ta gotowość wszystkich ludzi (wyraźnie: ludzi, nie rządów) do opanowania wojny i ujarzmienia jej złowieszczych demonów – jest godna najtkliwszego wspomnienia w historii.

1. Wyjaśnij, za co autor tekstu krytykował Ligę Narodów.

▲ Karykatura z 1919 r.
Most reprezentuje Ligę Narodów. Postać w kapeluszu, z cygarem, to prezydent Stanów Zjednoczonych. Napis na tablicy: „Most został zaprojektowany przez prezydenta Stanów Zjednoczonych".

■ Jak myślisz, dlaczego karykaturzysta narysował szczelinę w moście. Odpowiedź uzasadnij

łamane w danym państwie, mniejszości te mogły się odwołać bezpośrednio do Ligi Narodów, bez konieczności zwracania się do sądów w tym państwie. Do podpisania traktatu zostały zmuszone: Polska, Czechosłowacja, Rumunia, Grecja i Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców. Niemcy nie musiały go ratyfikować.

Mapa polityczna Europy po wielkiej wojnie

Pod koniec 1918 r. Europa wyglądała zupełnie inaczej niż w 1914 r. Przestały istnieć trzy wielkie europejskie monarchie: Rosja Romanowów, Rzesza Niemiecka Hohenzollernów i Austro-Węgry Habsburgów. Niedługo po zakończeniu wojny władzę straciła również dynastia osmańska, panująca w Turcji przez kilkaset lat. Na mapie Europy pojawiło się wiele państw powstałych na gruzach tych monarchii: Polska, Czechosłowacja, Austria, Węgry, Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców (potocznie zwane Królestwem SHS, które w 1929 r. zmieniło nazwę na Królestwo Jugosławii), Finlandia, Litwa, Łotwa, Estonia i istniejąca bardzo krótko Ukraina.

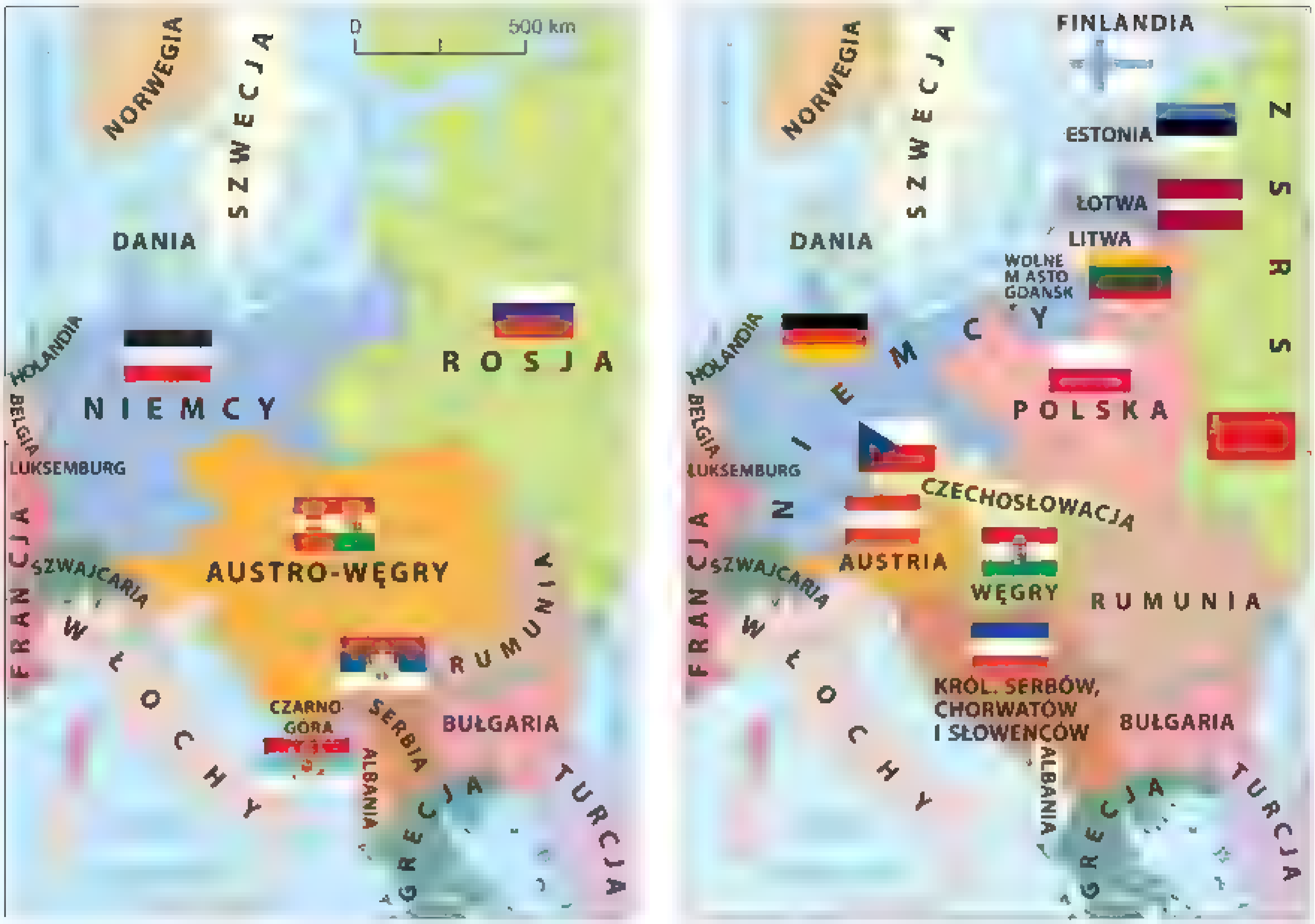

▲ Europa w 1914 i w 1923 r.

Przyjrzyj się mapom i wskaż państwa, które powstały na byłych terenach Austro-Węgier

ZAPAMIĘTAJ

- W 1918 r. zmieniła się polityczna mapa Europy. Przestały istnieć wielkie monarchie: Rosja, Prusy i Austro-Węgry oraz imperium osmańskie. Na ich terytoriach pojawiły się nowe państwa.
- O nowym ładzie w Europie po zakończeniu wielkiej wojny zadecydowała konferencja zwołana do Paryża w styczniu 1919 r. Najważniejsze decyzje podjęli przywódcy Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Francji.
- Traktat kończący I wojnę światową został podpisany 28 czerwca 1919 r. w Wersalu. Na mocy tego traktatu powołano do życia Ligę Narodów – międzynarodową organizację, która miała czuwać nad pokojem na świecie.
- Traktat wersalski narzucił Niemcom surowe warunki. Utracili oni liczne terytoria i zostali zobowiązani do zapłacenia reparacji wojennych.

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów cele zwycięskich mocarstw na konferencji paryskiej.
2. Wymień postanowienia traktatu wersalskiego w sprawie Niemiec.
3. Wyjaśnij, jakie skutki dla mniejszości narodowych w Niemczech mogło mieć niepodpisanie przez to państwo traktatów mniejszościowych.

33 Skutki cywilizacyjne i kulturowe wielkiej wojny

Przypomnij, na których terenach toczyły się główne działania wojenne.

Straty wojenne

Wielka wojna przyniosła ogromne straty ludzkie i materiałowe. Według różnych szacunków na frontach pierwszej wojny światowej życie straciło od 8,5 do 10 mln żołnierzy, co stanowiło ok. 2% ludności Europy i ok. 8% mężczyzn w wieku produkcyjnym. Około 7 mln zostało kalekami na całe życie, a 15 mln odniosło rany.

Przerażające były również straty wśród ludności cywilnej. Brakowało żywności, pojawił się głód, szerzyły się **choroby zakaźne**, przede wszystkim **tyfus** i czerwonka. Pod koniec wojny i w pierwszych latach po jej zakończeniu niemal przez cały świat przeszła **pandemia** grypy zwanej **hiszpanką**. Według niektórych szacunków zapadło na nią nawet 500 mln ludzi, a z powodu zachorowań lub powikłań pogrypowych zmarło od 50 do 100 mln. Pandemia zebrała obfite żniwo wśród osłabionej głodem i chorobami ludności Europy. Szacuje się, że w wyniku wielkiej wojny, głodu i chorób życie mogło stracić nawet 50 mln Europejczyków.

W czasie walk niszczono domy, fabryki, drogi, mosty, linie kolejowe. Z powodu wojny najbardziej ucierpiały północno-wschodnie regiony Francji, gdzie toczyły się walki pozycyjne, oraz Królestwo Polskie i Galicja, gdzie rozegrały się krwawe bitwy i którędy kilkakrotnie przechodził front. Tysiące byłych żołnierzy zmagało się przez całe życie z traumą psychiczną, wynikającą z przeżyć wojennych.

Obszary okupowane były bezwzględnie eksploatowane (wywożono surowce, rekwirowano dobra, zmuszano ludność do pracy przymusowej na rzecz okupanta). Wszystkie państwa, które wzięły udział w wojnie (z wyjątkiem Stanów Zjednoczonych) wyszły z niej bardzo zadłużone. Po wojnie musiały ponownie przestawiać gospodarkę, nastawioną w latach 1914–1918 głównie na produkcję wojenną (uzbrojenie, amunicja, mundury), na tory pokojowe. Potrwało to kilka lat i doprowadziło m. in. do wzrostu bezrobocia, inflacji, a nawet głębokich kryzysów ekonomicznych.

George Edmund Butler, ***Przydrożny cmentarz***. Wojna pochłonęła miliony ofiar. Cechą charakterystyczną powojennego krajobrazu były liczne cmentarze

▲ Ruiny miasta w Belgii w 1919 r.

Opisz miejsce przedstawione na zdjęciu. Zwróć uwagę na ogrom zniszczeń.

Polityczny i gospodarczy bilans wielkiej wojny

Zwycięskie mocarstwa – **Wielka Brytania** i **Francja** – wyszły z wojny osłabione. Zanim Stany Zjednoczone przystąpiły do walk, to głównie imperium brytyjskie dźwigało jej ciężar ekonomiczny: wspierało sojuszników kredytami, dostawami sprzętu i uzbrojenia, wyekwipowało i posłało do walki ogromną liczbę żołnierzy i potężną flotę wojenną. Wszystko to sprawiło, że brytyjskie zasoby złota poważnie się skurczyły, a potencjał ekonomiczny znacznie się obniżył. Ponadto już w czasie wojny okazało się, że Wielka Brytania straciła tradycyjne rynki zbytu na rzecz przemysłu lokalnego lub innych eksporterów, przede wszystkim Stanów Zjednoczonych i państw Ameryki Południowej. Straty te trudno było nadrobić po wojnie, ponieważ znaczna część brytyjskiej floty handlowej została zatopiona przez niemieckie okręty podwodne.

Francja poniosła podczas wojny ogromne straty w ludziach i majątku trwałym. Część zakładów przemysłowych i infrastruktury legła w gruzach. Dzięki reparacjom wojennym oraz nadzwyczajnemu wysiłkowi już w 1924 r. udało się Francji osiągnąć poziom produkcji przemysłowej sprzed wojny.

W zupełnie innej sytuacji znalazły się **Stany Zjednoczone**, których terytorium bezpośrednio nie dotknęły działania wojenne. Do momentu przystąpienia do wojny gospodarka amerykańska zarabiała na dostawach materiałów obydwu walczącym stronom. Ponadto towary amerykańskie zdobywały coraz więcej nowych rynków zbytu, do których podczas wojny nie docierały dobra importowane z Europy.

Kryzysy gospodarcze

W pierwszych latach po zakończeniu wojny w **wielu krajach europejskich** doszło do ostrego kryzysu gospodarczego. Państwa musiały usunąć zniszczenia wojenne, odbudować gospodarkę. Było to bardzo kosztowne,

▼ Niemiecka gospodyni domowa paląca w piecu bezwartościowymi banknotami. Berlin, około 1923 r.

więc wiele krajów decydowało się na drukowanie pustych pieniędzy, niemających pokrycia w złocie. Prowadziło to do **inflacji**, czyli spadku wartości pieniądza, która z czasem przeradzała się w **hiperinflację** (bardzo gwałtowny spadek wartości pieniądza). Dotknęła ona państwa powstałe po rozpadzie Austro-Węgier, Bułgarię, Grecję i Polskę. Z czasem we wszystkich tych krajach udało się przywrócić stabilność gospodarczą.

Pod koniec lat 20. XX w. doszło na świecie do **wielkiego kryzysu gospodarczego**. W czarny czwartek, czyli **24 października 1929 r.**, na nowojorskiej giełdzie nastąpił gwałtowny spadek kursów akcji. Inwestorzy zaczęli masowo je wyprzedawać, co jeszcze obniżyło ich wartość. Pociągało to za sobą masowe bankructwa. W wyniku kryzysu załamała się gospodarka światowa. Powszechne stało się bezrobocie. Wiele rodzin zostało bez środków do życia. Przezwyciężenie kryzysu nastąpiło dopiero w połowie lat 30. XX w., w dużej mierze za sprawą zaangażowania się państwa w gospodarkę i reform społeczno-gospodarczych przeprowadzonych w Stanach Zjednoczonych.

▲ Kobiety pracujące w fabryce broni w czasie I wojny światowej.

Społeczne skutki wojny

Okrucieństwa wielkiej wojny były dla europejskich społeczeństw szokiem, dlatego po jej zakończeniu głównym celem społeczności międzynarodowej stało się niedopuszczenie do tego, aby Europę ponownie dotknęło podobne nieszczęście. Europejczycy po prostu bali się kolejnej wojny i chcieli zrobić wszystko, żeby utrzymać pokój i cieszyć się życiem. Po wojnie nastąpiły zmiany prawie w każdej dziedzinie życia.

Zmienił się obraz społeczeństw. Po raz pierwszy w dziejach pojawiło się tak wiele osób niepełnosprawnych – **inwalidów wojennych**. Wielu z nich cierpiało na choroby psychiczne – **psychozy wojenne**.

Po wojnie wystąpiły też pozytywne skutki społeczne. Doszło do głębokiej demokratyzacji życia społecznego. Zmieniła się obyczajowość. Warstwy przed wojną uprzywilejowane straciły swoją pozycję, a warstwy upośledzone się uniezależniły.

Nastąpił także znaczny postęp w **emancypacji kobiet**. Już w czasie wojny kobiety musiały zastąpić w pracy walczących na froncie mężczyzn. Zajmowały ich miejsca w fabrykach i urzędach, a po zakończeniu wojny nie zamierzały ograniczać swojej aktywności

▼ Demonstracja kobiet domagających się praw wyborczych – Londyn 1924 r.

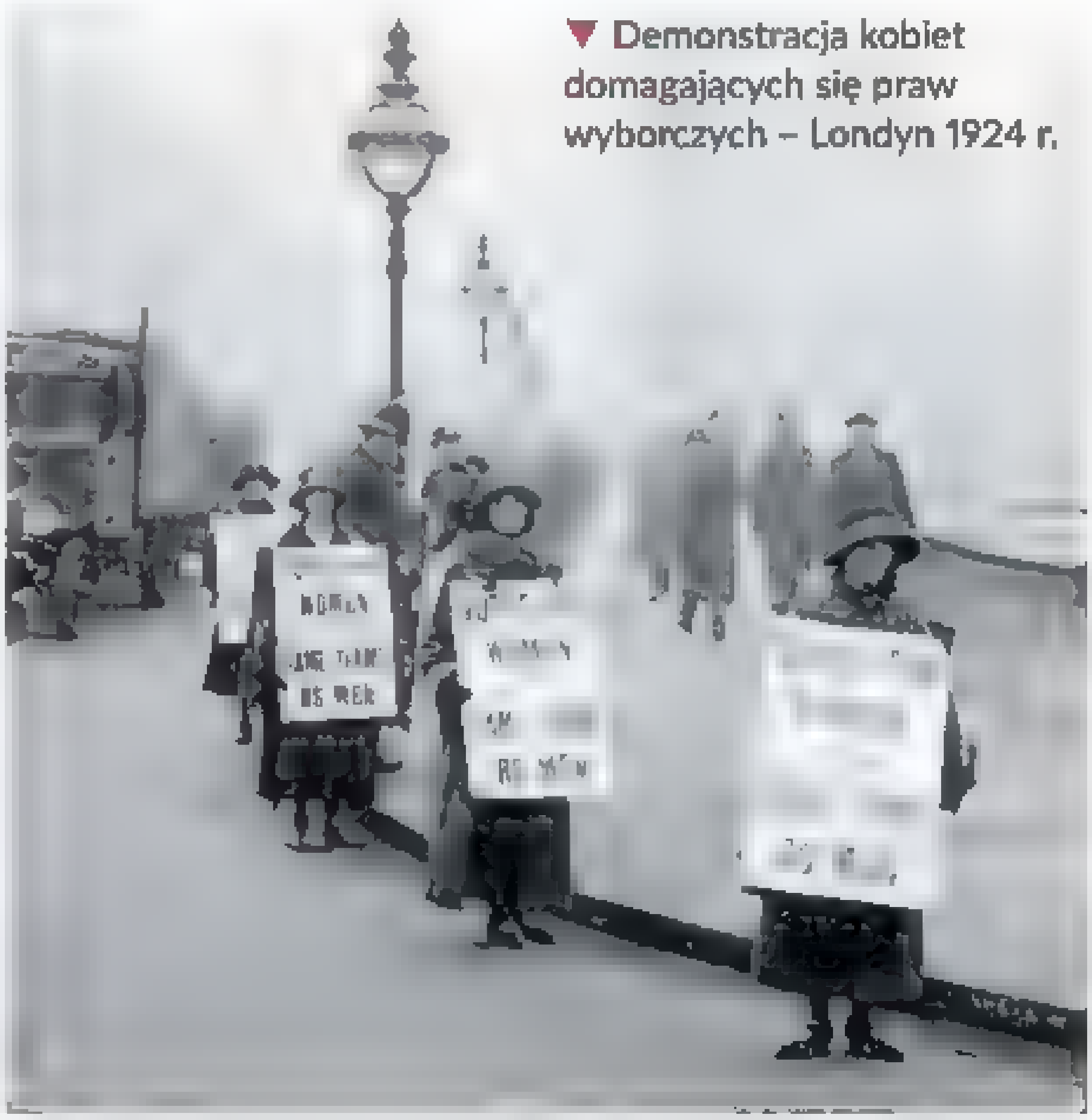

do tradycyjnych obowiązków: prowadzenia domów i wychowywania dzieci. Po 1918 r. w wielu krajach na całym świecie kobietom przyznano prawa polityczne.

Przyznanie praw wyborczych kobietom	
Kraj	Rok uchwalenia
Nowa Zelandia	1893
Australia	1902
Finlandia	1906
Norwegia	1913
Dania	1915
Rosja Sowiecka	1918
Austria	1918
Niemcy	1918
Polska	1918
Wielka Brytania	1918 (rozszerzone w 1928)
Holandia	1919
Stany Zjednoczone	1920
Francja	1944
Włochy	1945
Szwajcaria	1971

Odzwierciedlenie wojny w sztuce

Wojna była wstrząsem psychicznym dla artystów, uczonych i myślicieli. Przeżycia wojenne miały wpływ na ich twórczość. Po wojnie powstało wiele **pacyfistycznych powieści antywojennych i rozrachunkowych.** Do najwybitniejszych należały *Na zachodzie bez zmian* Ericha Marii Remarque'a i *Pożegnanie z bronią* Ernesta Hemingwaya. Wielką wojną było również zainspirowane jedno z najważniejszych dzieł filozoficznych lat 20. XX w. – *Zmierzch Zachodu*. Oswald Spengler wyjaśniał w nim przyczyny kryzysu kultury europejskiej (zaczynającego się, jego zdaniem, już od rewolucji francuskiej) i sformułował bardzo pesymistyczny wniosek, że nie ma dla niej ratunku.

Uznanie zdobył nowy kierunek w sztuce – **katastrofizm.** Jego przedstawiciele bardzo pesymistycznie postrzegali przyszłość – uważali, że w obliczu całkowitego zatracenia człowieczeństwa zagłada istniejącej cywilizacji jest nieunikniona.

▲ ***Zonnebeke.*** Obraz **Williama Orpena** pokazuje okrucieństwo wojny. Zonnebeke to miasto w Belgii.

Opisz krajobraz po bitwie. Podaj jego dwie cechy charakterystyczne.

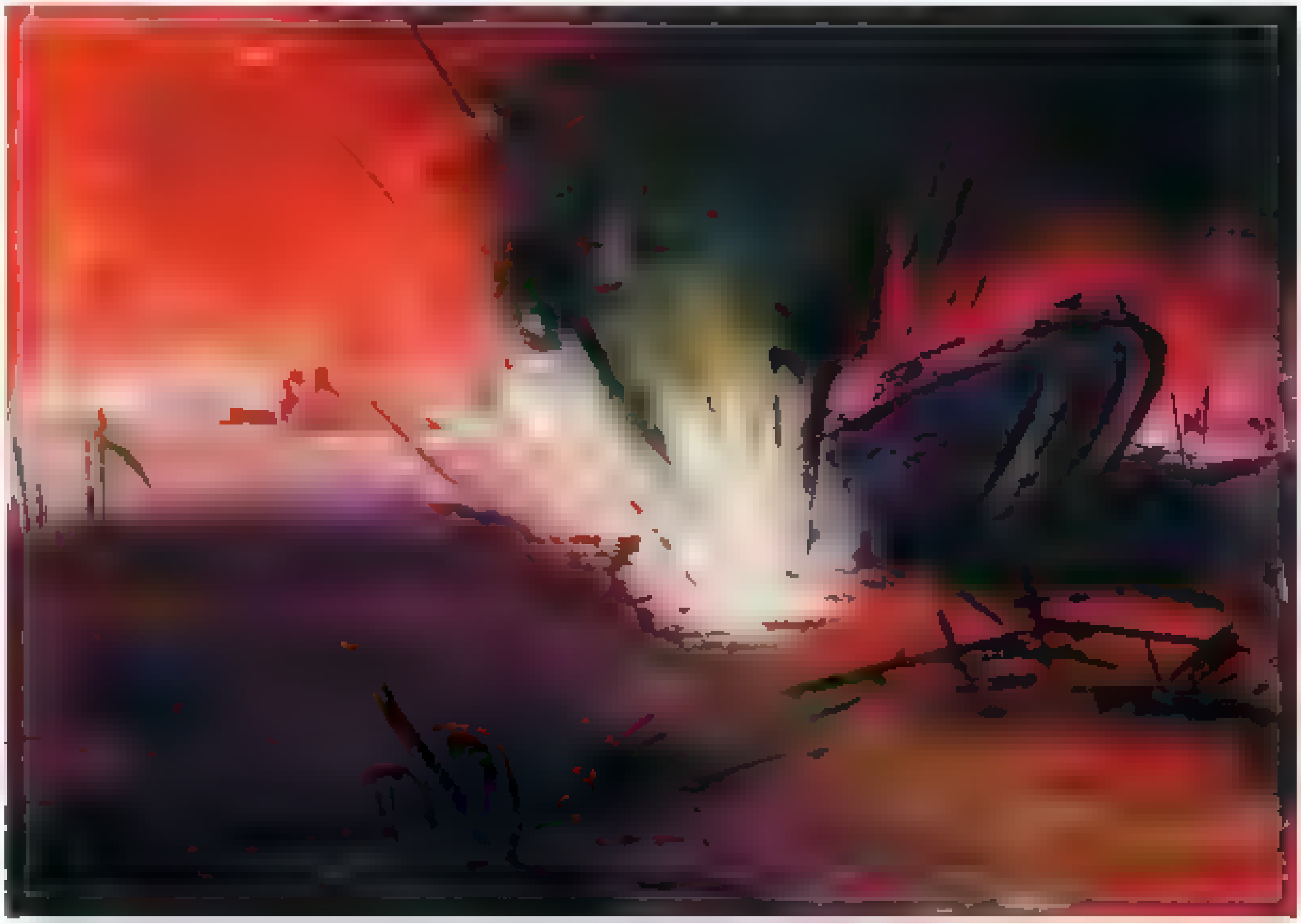

▶ ***Wybuch granatu niszczy angielski czołg***, akwarela z 1918 r.

Jak myślisz, dlaczego artysta wybrał taki temat obrazu? Zwróć uwagę na kolory, których użył. Jakie skojarzenia wywołują czerń i czerwień?

SŁOWNICZEK

pacyfizm – ruch dążący do pokoju, potępiający wojnę

Kultura masowa

Po wojnie rozwijała się **kultura masowa**, przeznaczona dla szerokiego kręgu odbiorców, również osób o niewyrobionym guście artystycznym. Jej cechami charakterystycznymi były powszechna dostępność i nastawienie na zysk. Kultura masowa zagościła w wielu dziedzinach sztuki i szybko się rozprzestrzeniała w społeczeństwie dzięki nowym mediom: przede wszystkim dzięki zdobywającemu coraz większą popularność **radiu**, a od lat 30. – **telewizji**.

Jednym z najbardziej charakterystycznych elementów ówczesnej kultury masowej było **kino**. Stany Zjednoczone szybko stały się centrum światowej kinematografii. Na początku XX w. w kalifornijskim miasteczku **Hollywood** (które później stało się dzielnicą Los Angeles) filmowcy stworzyli prawdziwą **fabrykę snów**. Początkowo filmy były nieme i czarno-białe. Dopiero w 1927 r. powstały pierwsze filmy udźwiękowione, a w połowie lat 30. – kolorowe. W tym czasie w Hollywood kręcono więcej filmów niż łącznie na całym świecie.

Filmy szybko zdobywały popularność wśród widzów, a występujący w nich aktorzy stali się **idolami** mas. Do najbardziej znanych należał **Charlie Chaplin** [czyt. czerli czeplin]. Do legendy przeszły jego komediowe kreacje, w których grał sympatycznego włóczęgę z charakterystyczną laseczką i melonikiem. Oprócz Chaplina ikonami kultury popularnej stali się komik Buster Keaton [czyt. baster kiton], grający role amantów Rudolf Valentino, piękna Greta Garbo czy pochodząca z Polski **Pola Negri**. Najbardziej znanym filmem popularnym nakręconym w dwudziestoleciu międzywojennym była ekranizacja powieści Margaret Mitchell *Przeminęło z wiatrem*. Tematyka filmu nawiązywała do wojny secesyjnej.

Kultura masowa zagościła także w muzyce. W latach 20. XX w., określanych często jako szalone lata dwudzieste, triumfy święcił nowy gatunek muzyczny po-

▲ Amerykański magazyn o telewizji z 1928 r. (po lewej). Odbiornik telewizyjny z lat 30. XX w. (po prawej).

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment wspomnień Tadeusza Konwickiego.

W czasach mojego dzieciństwa, film był najsilniejszym narkotykiem. [...] Z kina wychodziłem dosłownie nieprzytomny. Nie wiedziałem, co się ze mną dzieje i na jakim jestem świecie. Powracałem bowiem z wielką dotkliwością z tego świata imaginacji, a który wydawał mi się lepszy niż ten, w którym żyjemy. Mało tego! W czasie seansu, gdy widziałem, że film zmierza ku końcowi, „ocykałem się" na moment i mówiłem sobie. „Boże! Za dziesięć minut będzie koniec!". Po prostu bałem się tego końca i powrotu „na ziemię". Wiąże się to ze zjawiskiem szerszym, gdyż należę do pokolenia, które narkotyzowało się filmem. Nie myślę tu wyłącznie o generacji chłopców wileńskich, lecz o chłopcach francuskich i amerykańskich z tego samego pokolenia [...] Jak oni wszyscy byli zauroczeni filmem, jak bardzo kochali się w kinie! Nigdy potem kino nie miało już takich pięknych czasów i tak gorących fanów.

1. Wyjaśnij, dlaczego Konwicki porównuje film do narkotyku.
2. Powiedz, jakie emocje towarzyszyły widzom pokazów filmowych.
3. Znajdź we fragmencie tekstu informacje świadczące o tym, że pokazy filmowe były rozrywką dla masowego odbiorcy.

wstały na południu Stanów Zjednoczonych – **jazz**. Jego twórcy czerpali inspiracje z tradycyjnej muzyki murzyńskiej, a ich ulubionymi instrumentami były m.in. trąbka, saksofon i puzon. Królem jazzu stał się **Louis Armstrong**, amerykański trębacz, śpiewak i kompozytor. Jazz szybko zdobywał sobie wielbicieli nie tylko w Ameryce, lecz także w Europie. Powstawały całe orkiestry grające ten rodzaj muzyki, zwane **big-bandami**.

ZAPAMIĘTAJ

- W wyniku I wojny światowej miliony ludzi straciło życie, wiele osób zostało inwalidami. W czasie działań wojennych zniszczone zostały domy, fabryki i linie kolejowe. Kraje europejskie dotknął kryzys gospodarczy.
- Po wojnie nastąpiły zmiany prawie w każdej dziedzinie życia. Postęp w emancypacji kobiet sprawił, że w wielu krajach przyznano im prawa polityczne.
- Okrucieństwa wojny odbiły się głośnym echem w twórczości artystycznej. Powstało wiele powieści rozrachunkowych, malarze uczynili tematem swoich prac bolesne doświadczenia czasów wojny.
- W dwudziestoleciu międzywojennym rozwijała się kultura masowa, głównie dzięki radiu. Jednym z jej najbardziej charakterystycznych elementów było kino. W muzyce pojawił się nowy popularny gatunek – jazz.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, jaki wpływ na zmiany cywilizacyjne miały wydarzenia wojenne.
2. Opowiedz, jak działania wojenne odbiły się na gospodarce państw europejskich.
3. Przedstaw cechy charakterystyczne kultury masowej.
4. Wyjaśnij, dlaczego wielka wojna przyspieszyła emancypację kobiet.

34 Związek Sowiecki pod władzą Stalina

Przypomnij, kto zwyciężył w wojnie domowej w Rosji.

Komunizm wojenny i NEP

Bolszewicy już od momentu przejęcia władzy zaczęli likwidację własności prywatnej. Znacjonalizowali banki, na własność państwa przejęli wielkie zakłady przemysłowe, a zarządzanie nimi powierzyli radom robotniczym. Władze, aby zaspokoić potrzeby państwa i armii w czasie wojny domowej i interwencji alianckiej, wprowadziły tzw. **komunizm wojenny**. Państwo wzmogło kontrolę nad gospodarką i odrzuciło wszelkie mechanizmy rynkowe. Wprowadzono całkowitą kontrolę nad produkcją i rozdziałem towarów. Doprowadziło to do ogromnego chaosu. W wielu rejonach kraju w latach 1920–1921 zapanował głód. Liczne były protesty.

W tej sytuacji Lenin wprowadził **Nową Politykę Ekonomiczną**, w skrócie NEP. NEP zakładała w okresie przejściowym częściowy powrót do gospodarki rynkowej przy zachowaniu całkowitej władzy partii bolszewickiej. Małe przedsiębiorstwa zatrudniające poniżej 20 pracowników mogły przechodzić w ręce prywatne. Nowa polityka szybko zaczęła przynosić rezultaty w postaci ożywienia gospodarki.

Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich

W grudniu **1922 r.** zostało utworzone nowe państwo związkowe – **Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS)**. Używa się również nazwy **Związek Sowiecki** lub **Związek Radziecki** (rosyjskie słowo *sowiet* w języku polskim oznacza „rada", dlatego dopuszczalne są dwie nazwy). Mieszkańców Związku Sowieckiego określano często Sowietami. Na czele państwa stała partia bolszewicka, która w 1925 r. przyjęła nazwę **Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików)**, w skrócie **WKP(b)**. Jej przywódca odgrywał główną rolę w państwie.

◀ ***Rekwizycja zboża***, pocztówka z 1922 r. W miastach brakowało żywności, władze konfiskowały zatem chłopom nadwyżki produktów rolnych (przy czym to władze decydowały, co jest nadwyżką). Aby wyegzekwować wszystkie te należności, stosowano terror

▲ **Stalin na spotkaniu z Leninem** w Gorkim w 1922 r. To zdjęcie, najprawdopodobniej sfabrykowane, służyło Stalinowi do podkreślania, że to jego Lenin wyznaczył na swojego następcę.

Stalin przejmuje władzę

W 1924 r., po śmierci Włodzimierza Lenina, rozpoczęła się walka o to, kto zajmie jego miejsce. Najbardziej skuteczny okazał się **Józef Stalin**. Po kolei usuwał tych, którzy mogli mu stanąć na drodze. Lwa Trockiego – swojego głównego rywala, pozbawił funkcji partyjnych oraz państwowych, a następnie skazał go na wygnanie z kraju. Rozprawił się też ze zwolennikami Trockiego. Ostatecznie w 1925 r. na czele WKP(b) stanął Józef Stalin. W kolejnych latach jego wielu wrogów i przejściowych sojuszników zostało zgładzonych. Władza Stalina była niczym nieograniczona. Opozycja w państwie i w partii już nie istniała, a rządzący mieli do dyspozycji potężną tajną policję polityczną, stworzoną przez Feliksa Dzierżyńskiego.

Po objęciu władzy Stalin rozpoczął budowanie swojego wodzowskiego wizerunku i przekształcania ZSRS w państwo totalitarne (patrz tabela na s. 205). Został otoczony uwielbieniem społeczeństwa, przypisywano mu nieomylność i wielkość, podkreślano jednocześnie jego troskę o los wszystkich obywateli.

Stalinowi stawiano pomniki, jego imieniem nazywano szkoły, zakłady przemysłowe, a nawet miasta (Piotrogród w 1924 r. zmienił nazwę na Leningrad, a Carycyn w 1925 r. – na Stalingrad). Wszędzie wisiały portrety sekretarza, w księgarniach sprzedawano jego dzieła, prasa drukowała jego przemówienia i wiernopoddańcze teksty pod jego adresem. Istotną rolę w krzewieniu **kultu jednostki** odgrywały różnorodne organizacje. Do najważniejszych należał **Komsomoł** (Komunistyczny Związek Młodzieży), a także **Pionierzy**.

SŁOWNICZEK

totalitaryzm – system polityczny, w którym jednostka jest całkowicie podporządkowana państwu

Kolektywizacja i industrializacja

W 1928 r. Stalin zdecydował się odejść od koncepcji NEP-u i zastąpił ją systemem gospodarczym opartym na **centralnym planowaniu**, **kolektywizacji** i **industrializacji**.

Od tej pory sowiecka gospodarka miała się rozwijać w ramach **pięcioletnich planów gospodarczych**, tzw.

◀ Budowa Kanału Białomorskiego trwała w latach 1930–1933 i była jedną ze sztandarowych inwestycji pierwszej pięciolatki. Kanał, przebiegający przez jeziora Ładoga i Onega, połączył Morze Bałtyckie z Morzem Białym. Miał długość 227 km. Przy jego budowie zatrudniano przede wszystkim więźniów politycznych osadzonych w łagrach. Kilkadziesiąt tysięcy z nich straciło tu życie. Propaganda sowiecka ogłosiła otwarcie kanału jako wielki sukces centralnie planowanej gospodarki. W rzeczywistości jednak jego znaczenie gospodarcze było z różnych powodów znacznie mniejsze, niż oczekiwano.

▲ Industrializacja, kolektywizacja i system gułagów w ZSRS lat 20. i 30.

■ Odczytaj nazwy wielkich budów, na których pracowali więźniowie.

◀ Defilady, takie jak ta w Moskwie w 1935 r., były sposobem na pokazanie światu potęgi Armii Czerwonej i jej lotnictwa. W połowie lat 30. znacznie zwiększyła się liczebność Armii Czerwonej. W 1935 r. liczyła ona już 1,3 mln żołnierzy, na których potrzeby budowano tysiące czołgów i samolotów. Pod koniec lat 30. ZSRS dysponował większą liczbą czołgów niż wszystkie kraje świata razem wzięte, a liczba samolotów bojowych zdecydowanie przewyższała najpotężniejsze w Europie lotnictwo niemieckie.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment referatu sprawozdawczego wygłoszonego w 1934 r. przez Józefa Stalina na XVII Zjeździe WKP(b).

Olbrzymie trudności zjednoczenia rozproszonych, drobnych gospodarstw chłopskich w kolektywy, trudna sprawa stworzenia na pustym prawie miejscu wielkiej ilości ogromnych gospodarstw zbożowych i hodowlanych, w ogóle reorganizacyjny okres przebudowy i przeprowadzenia jednostkowego gospodarstwa na nowe tory kolektywnicze, okres wymagający wiele czasu i wielkich wydatków – wszystkie te czynniki siłą rzeczy zadecydowały o powolnym tempie wzrostu rolnictwa [...].

W istocie rzeczy okres sprawozdawczy był dla rolnictwa nie tyle okresem szybkiego wzrostu [...], ile okresem stworzenia przesłanek do takiego wzrostu [...] [w] przyszłości.

Trzeba przyznać, że chłopstwo pracujące, nasze sowieckie chłopstwo ostatecznie i bezpowrotnie stanęło pod czerwonym sztandarem socjalizmu.

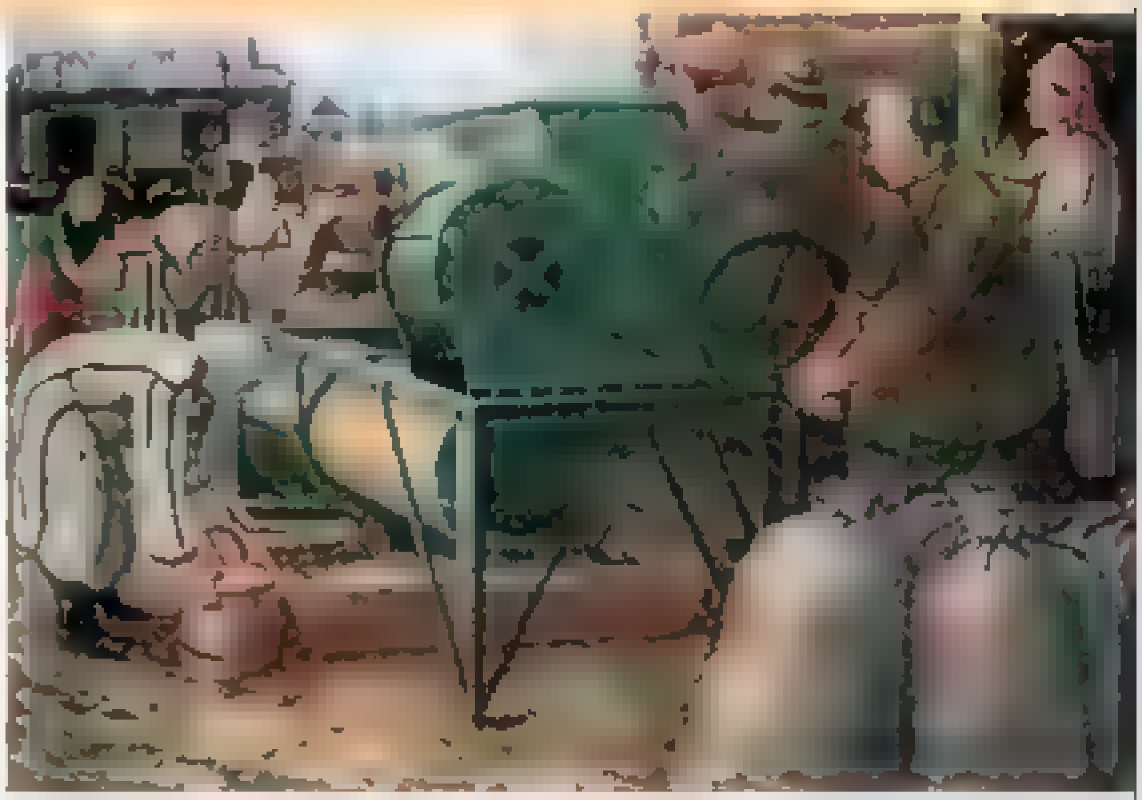

▲ **Aleksiej Matwiejewicz Fedotow, *Południe w kołchozie***, obraz z czasów kolektywizacji.

1. Jak Józef Stalin tłumaczył niepowodzenia działań państwowych w pierwszym okresie kolektywizacji?
2. Na podstawie informacji z lekcji oceń prawdziwość stwierdzeń zawartych w ostatnim akapicie.

pięciolatek. Ich celem było dogonienie, a później wyprzedzenie w rozwoju gospodarczym państw kapitalistycznych. Sposobem na realizację tego celu była szybka **industrializacja** (uprzemysłowienie) kraju, a w pierwszej kolejności rozbudowa przemysłu ciężkiego: górnictwa węgla kamiennego, hutnictwa, przemysłu metalowego, energetycznego, elektrotechnicznego. Duże inwestycje poczyniono też w **przemyśle zbrojeniowym**.

WARTO WIEDZIEĆ

Kolektywizacja przybrała szczególnie dramatyczną formę na Ukrainie, gdzie istniało wiele dużych i dobrze prowadzonych gospodarstw rolnych. Chłopi zbrojnie starali się bronić swojej własności, niszczyli plony i wybijali żywy inwentarz, aby nie oddawać ich do kołchozów. Władze zareagowały brutalnie. Nakazały dostarczanie kontyngentów żywności znacznie przekraczających możliwości Ukraińców i bezwzględnie konfiskowały wszystkie płody rolne. W rezultacie na Ukrainie w latach 1932–1933 zapanował tzw. **wielki głód**. Pochłonął on prawie 6 mln istnień ludzkich. Liczba ofiar była tak wielka, że trupy leżące na ulicach i przy drogach przestały kogokolwiek dziwić. Reakcję władz wzbudziły dopiero wypadki kanibalizmu, którego ofiarami padały przede wszystkim dzieci.

Sowiecka propaganda twierdziła, że na budowach pracowało wielu członków Komsomołu, porwanych wizją rozwoju gospodarki socjalistycznej. W rzeczywistości jednak do najcięższych prac kierowano więźniów gułagów. Pracowali oni np. przy kopaniu **Kanału Białomorskiego**, w kopalniach złota czy uranu na **Kołymie**, przy wyrębie tajgi, przy budowie dróg i linii kolejowych.

Drugim krokiem ku pełnej gospodarce socjalistycznej była **kolektywizacja rolnictwa**. Jej celem była likwidacja prywatnej własności na wsi. Chłopi byli zmuszani do zakładania rolniczych spółdzielni produkcyjnych, tzw. **kołchozów**, do których musieli przekazywać swoją ziemię i swój dobytek. Szczególne represje dotknęły bogatszych chłopów, zwanych przez propagandę sowiecką **kułakami**. Pozbawiano ich dobytku i wraz z całymi rodzinami przesiedlano w głąb ZSRS lub zsyłano do obozów pracy na Syberii.

Kolektywizacja miała katastrofalne skutki. Powstały wprawdzie kołchozy, ale były one zarządzane w sposób bardzo nieudolny. Pracownicy kołchozów – **kołchoźnicy** – nie mieli motywacji, by wydajnie pracować. Niszczyli narzędzia i rozkradali majątek spółdzielni.

▲ Plakat z 1932 r., który nawoływał do zakończenia kolektywizacji do końca pierwszej pięciolatki.

Konstytucja ZSRS

Konstytucja uchwalona w grudniu 1936 r. stwierdzała, że budowa komunizmu została zakończona. W skład federacyjnego Związku Sowieckiego miały na zasadzie dobrowolności wchodzić republiki sowieckie (w 1936 r. było ich jedenaście, później ta liczba się zmieniała). Najwyższym organem władzy ustawodawczej miały być Rada Najwyższa oraz jej prezydium. Władza wykonawcza spoczywała w rękach Rady Komisarzy Ludowych. Siłą kierowniczą w państwie stała się oficjalnie WKP(b).

Obywatele mieli równe prawa obywatelskie: do głosowania, pracy, zabezpieczenia na starość, odpoczynku, bezpłatnej nauki, leczenia, swobody wypowiedzi, nietykalności osobistej, tajności korespondencji czy ochrony własności prywatnej. Wszystkie te zapisy pozostawały jednak martwą literą.

Wielka czystka i procesy moskiewskie

Stalin przedstawił tezę o **zaostrzaniu się walki klas**, w myśl której wraz ze zbliżaniem się zwycięstwa rewolucji pojawiają się nowi i coraz bardziej niebezpieczni wrogowie. Była to ukryta zapowiedź zbliżającej się tzw. **wielkiej czystki**, czyli kolejnej rozprawy ze wszystkimi, którzy mogli jeszcze zagrozić pozycji dyktatora. Narzędziem do realizacji tego zamierzenia był **Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych (NKWD)**.

Po oczyszczeniu szeregów partii przyszła kolej na **wojsko**. Wielka czystka w armii rozpoczęła się w 1937 r. i trwała do przełomu 1938 i 1939 r. Jedną z pierwszych ofiar został marszałek Michaił Tuchaczewski, oskarżony o szpiegostwo na rzecz Niemiec. Po dwudniowym bestialskim śledztwie został szybko osądzony i natychmiast rozstrzelany. Pod koniec wielkiej czystki represje dosięgnęły również niektórych funkcjonariuszy NKWD.

Wielka czystka dotknęła również szeregowych członków partii i całe społeczeństwo. Szacuje się, że życie straciło 3–3,5 mln osób. Pod koniec wielkiej czystki w łagrach przebywało 8 mln skazanych, przetrzymywanych w nieludzkich warunkach i zmuszanych do prac ponad siły. Większość aresztowanych zmuszano do przyznania się do winy za pomocą tortur, szantażów i gróźb. Do więzień trafiali nie tylko „podejrzani", lecz także całe ich rodziny, którym za samo pokrewieństwo z oskarżonymi groziły kary kilkuletniego pobytu

▲ ***Stalin i jego współpracownicy.*** Rysunek satyryczny zamieszczony w jednym z zachodnioeuropejskich pism w 1938 r.

w łagrach. Ludzie znikali nocami, aresztowani przez NKWD. Rodziny, przyjaciele i najbliżsi sąsiedzi bali się o nich upomnieć, a nawet byli zmuszani do publicznego potępienia swoich krewnych. Społeczeństwo zostało całkowicie zastraszone.

W 1935 r. rozpoczęły się procesy polityczne, z których najważniejsze były tzw. **procesy moskiewskie**. Zrobiono z nich procesy pokazowe. Na ławach oskarżonych zasiedli czołowi rewolucjoniści, często bardzo blisko współpracujący najpierw z Leninem, później ze Stalinem. Wszyscy byli członkami najwyższych władz partii i państwa. Oskarżonych zmuszano w brutalnych śledztwach do przyznawania się do coraz bardziej absurdalnych zarzutów oraz do obciążania kolejnych działaczy partyjnych. Miejsca po skazanych zajmowali nowi komuniści, ślepo posłuszni Stalinowi.

Socrealizm

Ważnym elementem utrwalania kultu Stalina oraz dokonań komunizmu w świadomości społecznej była sztuka. Wszystkie jej dziedziny poddano więc specjalnemu nadzorowi. W 1932 r. rozwiązano stowarzyszenia pisarzy i powołano na ich miejsce Związek Pisarzy ZSRS. Dwa lata później na pierwszym zjeździe związku uchwalono, że „podstawowym sposobem wypowiedzi twórczej literatury sowieckiej i krytyki literackiej" będzie tzw. **realizm socjalistyczny**, czyli **socrealizm**. Wkrótce przeniknął on do innych gałęzi sztuki: kinematografii, malarstwa, rzeźby i architektury. Tę ostatnią cechował **monumentalizm**. Rzeźby socrealistyczne przedstawiały najczęściej wodzów partii, Lenina i Stalina, ale także robotników, chłopów.

W literaturze socrealistycznej dominowały dwie koncepcje: ludowość i partyjność. Bohaterów stworzonych w myśl pierwszej idei – prostych ludzi, często robotników lub chłopów – miały cechować uczciwość i patriotyzm. Ich przeciwnikami byli wrogowie ludu – często obcokrajowcy, np. kapitalistyczni agenci z Wielkiej Brytanii czy Stanów Zjednoczonych.

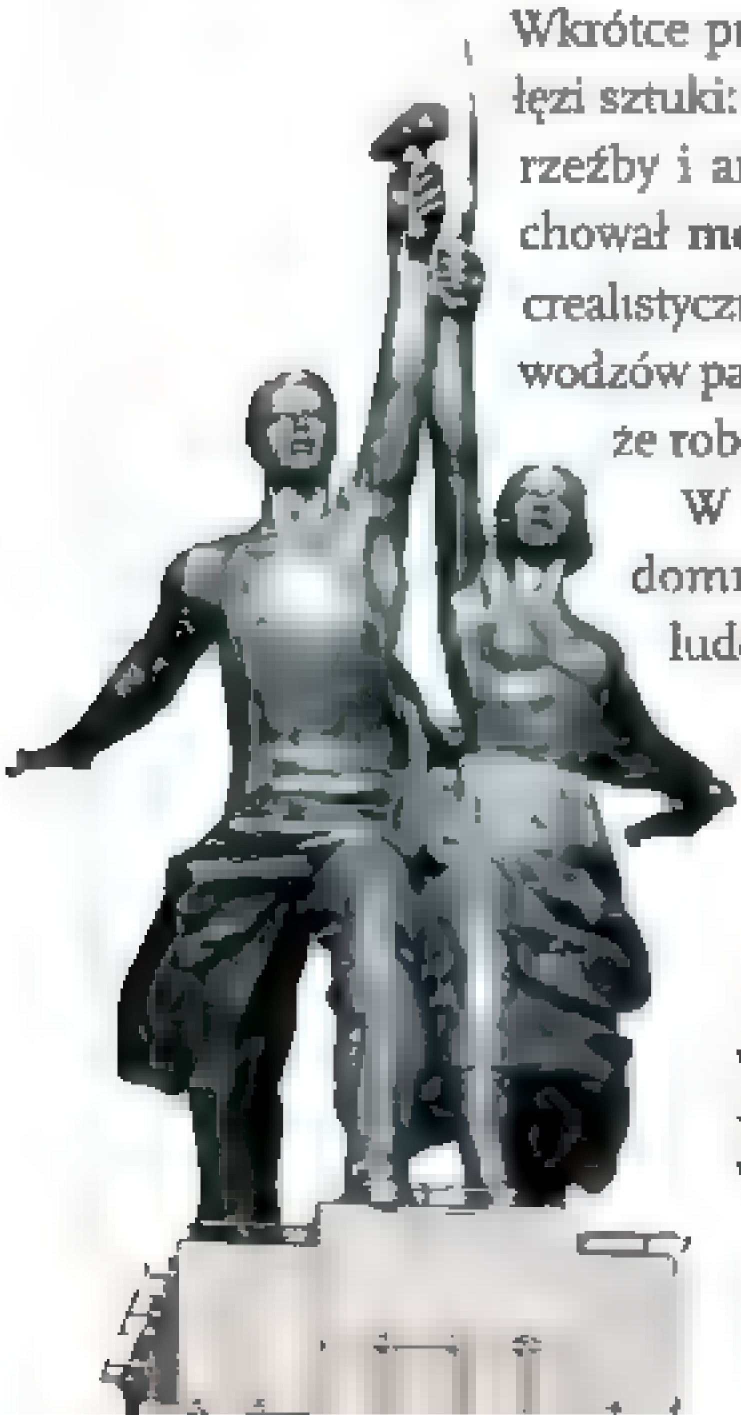

◀ ***Robotnik i kołchoźnica*** **Wiery Muchiny**. Postaci trzymają sierp i młot. Wyjaśnij dlaczego.

ZSRS na arenie międzynarodowej

Ważnym elementem polityki Stalina była poprawa wizerunku ZSRS na arenie międzynarodowej. Wyrazem tego stało się m.in. unormowanie stosunków międzynarodowych z Polską w 1932 r. oraz przystąpienie Związku Sowieckiego do Ligi Narodów w 1934 r., później zaś stopniowe poprawianie relacji z państwami europejskimi, w tym również z mocarstwami zachodnimi. Jednocześnie jednak państwo Stalina wspierało ruchy komunistyczne w całej Europie. Koordynacją prac partii komunistycznych zajmował się **Komintern**. Związek Sowiecki wspierał także siły republikańskie podczas wojny domowej w Hiszpanii – wysyłał tam broń i ochotników do walki z wojskami generała Franco (patrz s. 200).

ZAPAMIĘTAJ

- Po śmierci Lenina władzę przejął Józef Stalin, który stosował metody terroru. W Związku Sowieckim zapanował kult jednostki.
- Stalin nakazał w gospodarce centralne planowanie, kolektywizację i industrializację. Kolektywizacja przybrała szczególnie dramatyczną formę na Ukrainie, gdzie zapanował wielki głód
- W drugiej połowie lat 30. w Związku Sowieckim nastały czasy tzw. wielkiej czystki, która dotknęła całe społeczeństwo. W jej wyniku kilka milionów ludzi zostało skazanych na śmierć lub trafiło do obozów.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, na czym polegał kult jednostki i jak go utrwalano.
2. Przedstaw zmiany w gospodarce sowieckiej po 1929 r. i omów ich skutki.
3. Wymień przyczyny i skutki wielkiej czystki w armii, aparacie bezpieczeństwa i w najwyższych władzach Związku Sowieckiego.

35 Narodziny faszyzmu we Włoszech

■ Przypomnij politykę Włoch w okresie wielkiej wojny.

Dlaczego dyktatorzy przejmują władzę?

Po zakończeniu wielkiej wojny w Europie powstało kilkanaście państw demokratycznych. Z czasem jednak władzę w nich przejmowali dyktatorzy. Do końca dwudziestolecia międzywojennego w Europie pozostało jedynie kilka krajów, w których utrzymał się ustrój demokratyczny. Były to Francja, Wielka Brytania, państwa skandynawskie i Czechosłowacja. Proces ten miał kilka przyczyn. Główną był **kryzys gospodarczy**, który dotknął Europę i świat po zakończeniu wojny. W wielu państwach doszło do załamania gospodarczego. Ubożejące społeczeństwa się radykalizowały, ludzie odwracali się od demokratycznie wybranych rządów, które nie potrafiły sobie poradzić z problemami społecznymi, zwracali się natomiast ku dyktatorom, wskazującym winnych złej sytuacji, postulującym radykalne rozwiązania i obiecującym szybką poprawę ekonomiczną.

Kolejna przyczyna tkwiła w postanowieniach konferencji paryskiej. Budziły one niezadowolenie nie tylko państw, które przegrały wojnę (Niemcy, Austria, Węgry czy Bułgaria), lecz także krajów wchodzących w skład zwycięskiej koalicji (m.in. Włochy).

WARTO WIEDZIEĆ

Fascio to po włosku związek. Słowo wywodzi się od łacińskiego *fasces* – oznaczającego pęki rózg. W starożytnym Rzymie *fasces* nosili przed najwyższymi urzędnikami państwowymi funkcjonariusze zwani liktorami. W czasie wojen w wiązki te wkładano toporki. Od słowa *fascio* powstała nazwa **faszyści**, określająca członków ruchu politycznego, na którego czele stał Benito Mussolini. *Fasces* z zatkniętym toporem stały się symbolem włoskich faszystów.

W Europie niepokój budziło zagrożenie komunizmem. Związek Sowiecki – jedyny wówczas kraj komunistyczny – nie ukrywał, że jego celem jest rozszerzenie komunizmu na cały świat. Zdaniem wielu ludzi mogła przed tym uchronić tylko silna dyktatura.

Włochy po I wojnie światowej

Przed wojną Włochy należały do państw centralnych. Mimo to w 1915 r. przystąpiły do konfliktu po stronie aliantów, skuszone obietnicami nabytków terytorialnych. Źle dowodzona armia włoska nie odnosiła jednak sukcesów, miała natomiast bardzo wysokie straty.

Z wojny Włochy wyszły zadłużone wobec sojuszników i z poczuciem rozgoryczenia, gdyż nie otrzymały wszystkich terytoriów, które im obiecywano. Do tego w państwie nastał kryzys gospodarczy (fala bankructw, wzrost bezrobocia i inflacji). Wywoływało to niezadowolenie społeczne, które znalazło swój wyraz w strajkach, gwałtownych demonstracjach i narastającej krytyce pod adresem bezradnych władz. Krajowi groziła rewolucja i przejęcie władzy przez komunistów.

Organizacja kombatancka Benita Mussoliniego

Wśród niezadowolonych z sytuacji w kraju znajdowała się spora grupa weteranów (kombatantów). Wielu z nich nie mogło odnaleźć się w życiu cywilnym (np. znaleźć pracy) i czuło się oszukanymi przez własne państwo i polityków. W 1919 r. dawny działacz socjalistyczny **Benito Mussolini** założył Związek Kombatantów. Mussolini dostrzegł w nich polityczny potencjał. Program związku łączył elementy socjalistyczne i nacjonalistyczne. Kombatanci wysuwali radykalne postulaty społeczne i ekonomiczne, m.in. żądali konfiskaty majątków kościelnych oraz wprowadzenia podatku progresywnego (jego wysokość uzależniona byłaby od dochodów (bogatsi płaciliby proporcjonalnie więcej niż

▼ **Benito Mussolini** przemawia do uczestników marszu czarnych koszul na Rzym.

niezamożni). W programie kombatantów znalazło się również miejsce na hasła patriotyczne i nacjonalistyczne: podkreślenie mocarstwowości Włoch oraz żądania terytorialne (w myśl hasła budowy **Wielkich Włoch**).

Zaprawieni w walkach weterani stworzyli bojówki, które miały zwalczać przeciwników politycznych (zastraszać, bić, rozbijać demonstracje konkurencyjnych organizacji i niszczyć ich siedziby). Ich członkowie, z racji noszonych ubiorów, zostali nazwani **czarnymi koszulami**.

Mussolini przejmuje władzę

W 1921 r. Mussolini przekształcił swoją organizację w partię polityczną – **Narodową Partię Faszystowską**. Zmodyfikował jej program polityczny tak, aby stał się atrakcyjny zarówno dla biednych, robotników, kombatantów, jak i dla najbogatszych – przemysłowców i bankierów. Ogłosił się też wodzem (wł. **duce**, czyt. ducze) i oświadczył, że zamierza przejąć władzę w kraju.

W październiku 1922 r. Mussolini dał znak do przejęcia władzy siłą. Zagroził królowi, że jeśli nie powierzy mu misji tworzenia rządu, to wyśle do Rzymu swych zwolenników. I rzeczywiście doszło do tzw. **marszu czarnych koszul na Rzym**. Był to faktycznie faszystowski zamach stanu. Król Włoch Wiktor Emanuel III nie zdecydował się użyć wojska, aby rozpędzić maszerujących. Pod presją ulicy powierzył Mussoliniemu misję tworzenia rządu.

Rząd Mussoliniego miał początkowo charakter koalicyjny. Oprócz Narodowej Partii Faszystowskiej weszli do niego również przedstawiciele innych partii, ale wszystkie najważniejsze resorty objęli faszyści. Mussolini otrzymał specjalne pełnomocnictwa do wprowadzenia reform i uspokojenia sytuacji społecznej. Starał się też umocnić swoją władzę.

▼ Członkowie włoskiej faszystowskiej organizacji młodzieżowej w latach 30. XX w.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment **Doktryny faszyzmu** *Benita Mussoliniego.*

Dla faszysty wszystko mieści się w państwie i poza państwem nie istnieje nic ludzkiego ani duchowego [...] Nie naród tworzy państwo [...] To wprost przeciwnie, państwo stworzyło naród.

Faszyzm w puch rozbija cały zespół ideologii demokratycznych i odrzuca je [...]. Faszyzm przeczy temu, że liczba przez to tylko, że jest liczbą, mogła kierować społeczeństwami ludzkimi [...]. Ustroje demokratyczne można zdefiniować jako takie, w których daje się od czasu do czasu ludowi złudzenie, że jest władzą, gdy faktycznie prawdziwą władzę dzierżą inne siły [...].

Dla faszyzmu dążenie do mocarstwowości, to jest do ekspansji narodowej, jest objawem żywotności.

1. Jaką rolę, według Mussoliniego, odgrywa państwo?
2. Czym dla Mussoliniego jest demokracja? Jakie są jej wady?
3. Co oznacza dążenie do mocarstwowości?

Włochy państwem faszystowskim

Stopniowo duce poszerzał zakres swojej władzy. W kolejnych wyborach parlamentarnych, dzięki nowej ordynacji wyborczej, a także poparciu finansistów i niezwykle brutalnej kampanii wyborczej, zdecydowanie zwyciężyła w nich partia faszystowska.

Mussolini rozpoczął proces **faszyzacji** kraju (patrz tabela s. 205). Zniósł wolność prasy i zdelegalizował wszystkie partie z wyjątkiem faszystowskiej, wskutek czego całkowicie zlikwidował opozycję.

W latach 1926–1927 rząd Benita Mussoliniego położył gospodarcze i społeczne podwaliny państwa faszystowskiego. Najważniejsze było stworzenie **systemu korporacji**. Powstały one zamiast rozwiązanych związków zawodowych. Zrzeszały pracowników wykonujących jeden zawód i pracodawców zatrudniających fachowców z danej specjalności. To one miały rozstrzygać wszelkie spory dotyczące warunków pracy i płacy. Zakazano za to strajków, a pracę uznano za obowiązek społeczny.

Ogromną rolę w ustroju faszystowskim odgrywały **ideologia** i **propaganda**. We Włoszech podkreślano mocarstwowość państwa i postulowano, aby zajęło ono należne mu miejsce na arenie międzynarodowej. Propagowano także konieczność zdobycia kolonii. Wyznawano kult państwa i Mussoliniego jako jego przywódcy.

Reformy gospodarcze i społeczne

Rząd Mussoliniego walczył z kryzysem gospodarczym we Włoszech. Dzięki szeroko zakrojonym robotom

SŁOWNICZEK

korporacja – zrzeszenie osób (uznane przez prawo za osobę prawną) mające na celu realizację określonych wspólnych zadań

Teatr rzymski w mieście Sabrata (w Libii, wówczas włoskiej kolonii) został zrekonstruowany przez włoskich archeologów w dwudziestoleciu międzywojennym. Na otwarcie teatru przybył Benito Mussolini. Włoscy propagandyści podkreślali związek ze starożytnym Imperium Romanum. Wyrazem nawiązywania do tradycji starożytnych były szeroko zakrojone wykopaliska archeologiczne prowadzone nie tylko we Włoszech, lecz także w posiadłościach zamorskich.

▲ Okładka jednej z włoskich gazet z wizerunkiem Mussoliniego.

Co wskazuje na odwołanie się do tradycji Imperium Rzymskiego?

publicznym (np. osuszanie bagien, budowa dróg, m.in. pierwszej autostrady na świecie) zmniejszył bezrobocie. Ożywczo na gospodarkę wpłynęła też decyzja o rozbudowie, dozbrojeniu i unowocześnieniu armii i floty. Zamówienia rządowe pozwoliły na utworzenie nowych miejsc pracy, m.in. w przemyśle zbrojeniowym, samochodowym, lotniczym czy okrętowym.

Gabinet Mussoliniego przeprowadził też wiele reform socjalnych: rozbudował opiekę społeczną, wprowadził system płatnych urlopów, zwiększył opiekę państwa nad rodziną.

Traktaty laterańskie

W 1929 r. papież Pius XI i rząd Mussoliniego podpisali tzw. **traktaty laterańskie**. Na mocy umów Włochy uznały istnienie **Watykanu jako w pełni niepodległego państwa** i ułożyły z nim stosunki polityczne i ekonomiczne. W Watykanie, zwanym inaczej Stolicą Apostolską, pełnię władzy sprawował papież. Katolicyzm stał się we Włoszech religią państwową (dzięki czemu można było np. uczyć religii w szkołach). Traktaty laterańskie zakończyły ciągnący się od 1870 r. spór między papiestwem a Włochami.

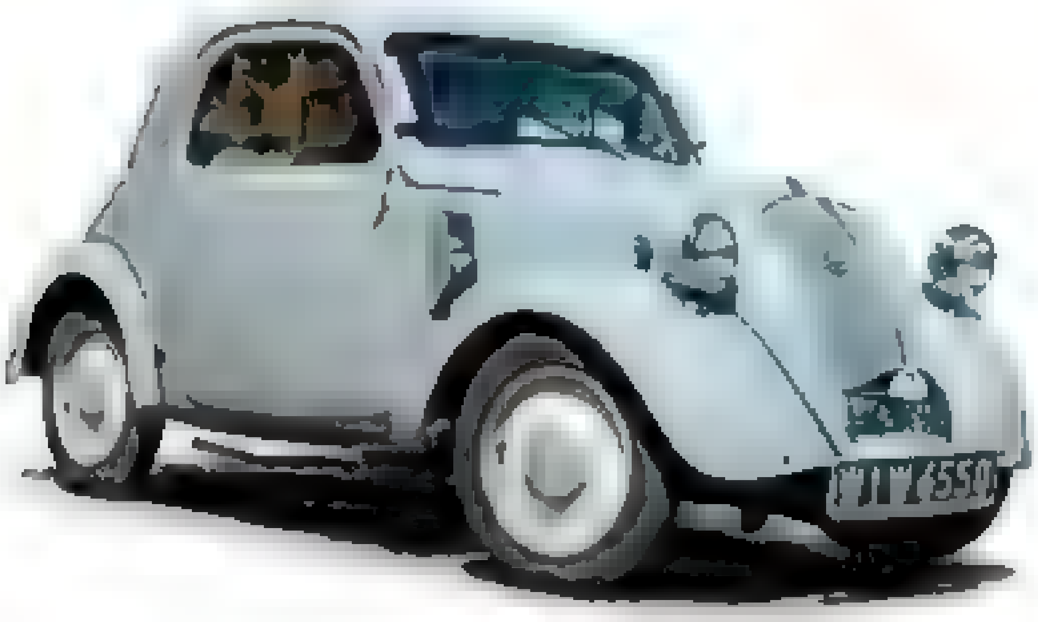

▲ **Fiat Topolino** – niewielki tani samochód, produkowany od 1936 r., był symbolem masowej motoryzacji we Włoszech.

▼ Armia włoska była dumą Mussoliniego. Miała nawiązywać do tradycji niezwyciężonych legionów rzymskich.

ZAPAMIĘTAJ

- Po zakończeniu I wojny światowej większość krajów europejskich była demokratyczna. Na skutek kryzysu gospodarczego i niezadowolenia z postanowień konferencji paryskiej pojawiły się ruchy radykalne – lewicowe i skrajnie prawicowe.
- W 1922 r. władzę we Włoszech zdobyła Narodowa Partia Faszystowska, na czele z Benitem Mussolinim.
- Po przejęciu władzy Mussolini stworzył nowy rodzaj rządów – państwo faszystowskie.

PYTANIA I POLECENIA

1. Co ułatwiło Mussoliniemu przejęcie władzy? Swoją odpowiedź uzasadnij.
2. Opisz drogę Benita Mussoliniego do władzy.
3. Wymień cechy charakterystyczne państwa faszystowskiego.

36 Niemcy pod władzą Hitlera

Przypomnij, jakie były postanowienia traktatu wersalskiego w sprawie Niemiec.

Republika Weimarska

W listopadzie 1918 r. został zdetronizowany cesarz Wilhelm II. Na mocy uchwalonej konstytucji Niemcy stały się republiką, na czele której stał prezydent. Od nazwy miasta Weimar – miejsca obrad parlamentu i uchwalenia konstytucji – Niemcy lat 1919–1933 określa się mianem **Republiki Weimarskiej**.

Niemcy powszechnie uważali, że zostali przez mocarstwa zwycięskie potraktowani niesprawiedliwie na konferencji pokojowej i dążyli do rewizji (zmiany) traktatu wersalskiego.

Partia Adolfa Hitlera

W Niemczech po 1918 r. powstały dziesiątki partii politycznych. Wśród nich znajdowała się założona w 1920 r. **Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników (NSDAP)**, na której czele stanął Adolf Hitler. Jej program był wzorowany na założeniach włoskiego faszyzmu. Ideologię Hitlera nazywano **nazizmem**, a członków i sympatyków ruchu – **nazistami**. Hitler stworzył bojówki zwane **Oddziałami Szturmowymi (SA)**. Powstały też elitarne oddziały nazwane **Sztafetami Ochronnymi (SS)**.

W 1923 r. Hitler próbował po raz pierwszy sięgnąć po władzę. Zorganizował nieudany pucz w Monachium (tzw. **pucz monachijski**), za który został skazany na więzienie.

W więzieniu napisał *Mein Kampf* [czyt. majn kampf; **Moja walka**]. W książce przedstawił założenia nazizmu. Zdaniem Hitlera najdoskonalsza rasa to **Aryjczycy**, którzy jako jedyni potrafią rządzić, a także tworzyć kulturę. Wśród nich najwyższą pozycję zajmują Niemcy, będący **narodem panów**. W gronie Aryjczyków istnieją tzw. **nadludzie**, którzy mogą robić wszystko, aby osiągnąć zaplanowane cele, nie muszą też krępować się zasadami moralnymi. Są stworzeni, by rządzić innymi grupami, a przede wszystkim stojącymi niżej Słowianami. Za najgorszą i najbardziej szkodliwą rasę Hitler uważał **Żydów**. Jego zdaniem są oni wrogami Aryjczyków i przyczyną ich porażek, dlatego Żydów należy zwalczać.

Według Hitlera po zwycięskich wojnach, które Niemcy mają prawo prowadzić, aby powiększać należną im „przestrzeń życiową", powinny powstać tzw. **Wielkie Niemcy**. Mieli je zamieszkiwać wyłącznie Aryjczycy.

Hitler opowiadał się za ekspansją terytorialną Niemiec w Europie oraz był wrogiem komunizmu, ustroju demokratycznego i republikańskiego.

Hitler przejmuje władzę

Wielki kryzys dotknął też Niemcy. Spadała produkcja przemysłowa, upadało rolnictwo, bankrutowały banki, wzrastało bezrobocie. Kraj zdawał się pogrążać w chaosie. Na ulicach dochodziło do starć bojówek partyjnych, a kolejne demokratyczne rządy nie były w stanie zapanować nad sytuacją.

W tej sytuacji zaczęła rosnąć popularność skrajnych partii, w tym komunistów i nazistów. Ci ostatni krytykowali porządek wersalski, winą za złą sytuację w kraju obciążali elity republiki weimarskiej, obiecywali rozwój gospodarczy, odzyskanie utraconych ziem i dawnej potęgi. Poparcie dla partii nazistowskiej przejawiało się w bardzo dobrych wynikach w wyborach parlamentarnych. Latem 1932 r. NSDAP zdobyła 37% poparcie i pozycję najsilniejszej partii, które utrzymała w kolejnych wyborach, jakie odbyły się po kilku miesiącach, gdyż nie udało się stworzyć stabilnego rządu.

30 stycznia 1933 r. Hitler został kanclerzem. Poparła go grupa bogatych przemysłowców, obawiających się przewrotu komunistycznego. Po przejęciu rządów naziści – podobnie jak włoscy faszyści – stopniowo zawłaszczali sobie cały kraj. Zniesiono swobody obywatelskie i zlikwidowano wszystkie poza

▲ „Hitler – nasza ostatnia nadzieja". Takie hasło naziści umieścili na plakacie wyborczym z 1932 r. Do kogo je kierowali? Co wyrażają twarze ludzi przedstawionych na plakacie?

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment wspomnień francuskiego ambasadora w Berlinie, dotyczący przejęcia władzy przez Hitlera.

Napastowany i urabiany ze wszystkich stron [prezydent Hindenburg] godzi się wreszcie na w zasadzie wstrętne mu rozwiązanie [...] i przyznaje, że nie ma innego wyjścia [...], oddać władzę w ręce Hitlera. [...]

Hitler jest już od poprzedniego dnia w Berlinie. Zainstalował się w hotelu [...]. Na placu przed hotelem zgromadził się duży tłum, który śledzi jego ruchy, i gdy tylko dostrzega szefa narodowych socjalistów, wita go okrzykami. [...] Wszyscy oczekują wiadomości, wszyscy czują, że wybiła decydująca godzina dla losów Niemiec [...]. Wreszcie z rana 30 stycznia Hitler zostaje wezwany przez [Hindenburga]. [...] W południe drukowane pospiesznie dodatki nadzwyczajne donoszą oficjalnie o mianowaniu Hitlera kanclerzem [...].

Wieczorem 30 stycznia 1933 r. narodowi socjaliści uczcili zwycięstwo Hitlera tradycyjnym pochodem z pochodniami.

1. Przedstaw stosunek Hindenburga do Hitlera i zapatrywania prezydenta na przekazanie władzy wodzowi nazistów.
2. Wskaż fragmenty tekstu świadczące o istniejącym już w 1933 r. uwielbieniu dla Hitlera.
3. W jaki sposób naziści uczcili mianowanie Hitlera kanclerzem?

NSDAP partie. Rząd uzyskał kosztem parlamentu ogromne pełnomocnictwa.

Hitler radykalnie rozprawił się także ze swoimi przeciwnikami w gronie własnej partii, których kazał wymordować. Była to tzw. **noc długich noży**. W 1934 r., po śmierci prezydenta Hindenburga, Hitler objął obowiązki prezydenta, przyjął też tytuł wodza i kanclerza Rzeszy. Na co dzień stosowano tytuł **Führer** [czyt. firer; wódz].

Budowa państwa totalitarnego

W Rzeszy rozpoczęła się budowa **państwa totalitarnego**. Władzę w krajach związkowych podporządkowano rządowi. Administracja państwowa i policja zostały obsadzone przez działaczy NSDAP.

Niemcy stały się **państwem policyjnym, w którym strach budziła** Tajna Policja Państwowa (**Gestapo**). Szefem policji został Heinrich Himmler. Zatrzymanych przez Gestapo często torturowano, zabijano lub zsyłano do obozów koncentracyjnych. Pierwszy z nich naziści założyli w Dachau wkrótce po przejęciu władzy. Za wrogów Rzeszy uznano m.in. Żydów, Cyganów, komunistów i homoseksualistów.

Społeczeństwo zostało zmuszone do uczestniczenia w **życiu nazistowskiego państwa**. W miejsce rozwiązanych związków zawodowych stworzono organizację o nazwie **Front Pracy**, do której należeli i pracodawcy, i pracownicy. Jej zadaniem było m.in. rozwiązywanie konfliktów wewnątrz przedsiębiorstw za pomocą mediacji państwowych.

▲ Plakat zachęcający do wstąpienia do Hitlerjugend. Napis na plakacie: „Młodzież służy Führerowi".

Dla młodzieży stworzono dwie organizacje, w których członkostwo było obowiązkowe. Chłopcy musieli wstąpić do Hitlerjugend, dziewczynki zaś – do Związku Niemieckich Dziewcząt.

Naziści dużą wagę przywiązywali do propagandy. Organizowali starannie reżyserowane uroczystości (np. zjazdy partyjne), mające świadczyć o potędze państwa i masowym poparciu Niemców dla nowych porządków. Odpowiedzialny za propagandę był **Joseph Goebbels** [czyt. josef gebels]. Państwo nazwane zostało **III Rzeszą**. Ustanowiono nową flagę państwową, której centralnym elementem była **swastyka**. Ulice niemieckich miast i wsi, zwłaszcza w święta państwowe i partyjne, pełne były flag i symboli nazistowskich. Adolfa Hitlera otoczono kultem wodza. Niemcy pozdrawiali się, wyciągając do przodu prawą wyprostowaną rękę i mówiąc: „Heil Hitler" (Niech żyje Hitler).

▼ Co roku odbywały się huczne zjazdy partyjne w Norymberdze, na których manifestowano siłę partii i uwielbienie dla jej wodza. Miały one budować poczucie jedności wśród uczestników.

▶ Godłem III Rzeszy był orzeł trzymający w szponach wieniec ze swastyką w środku.

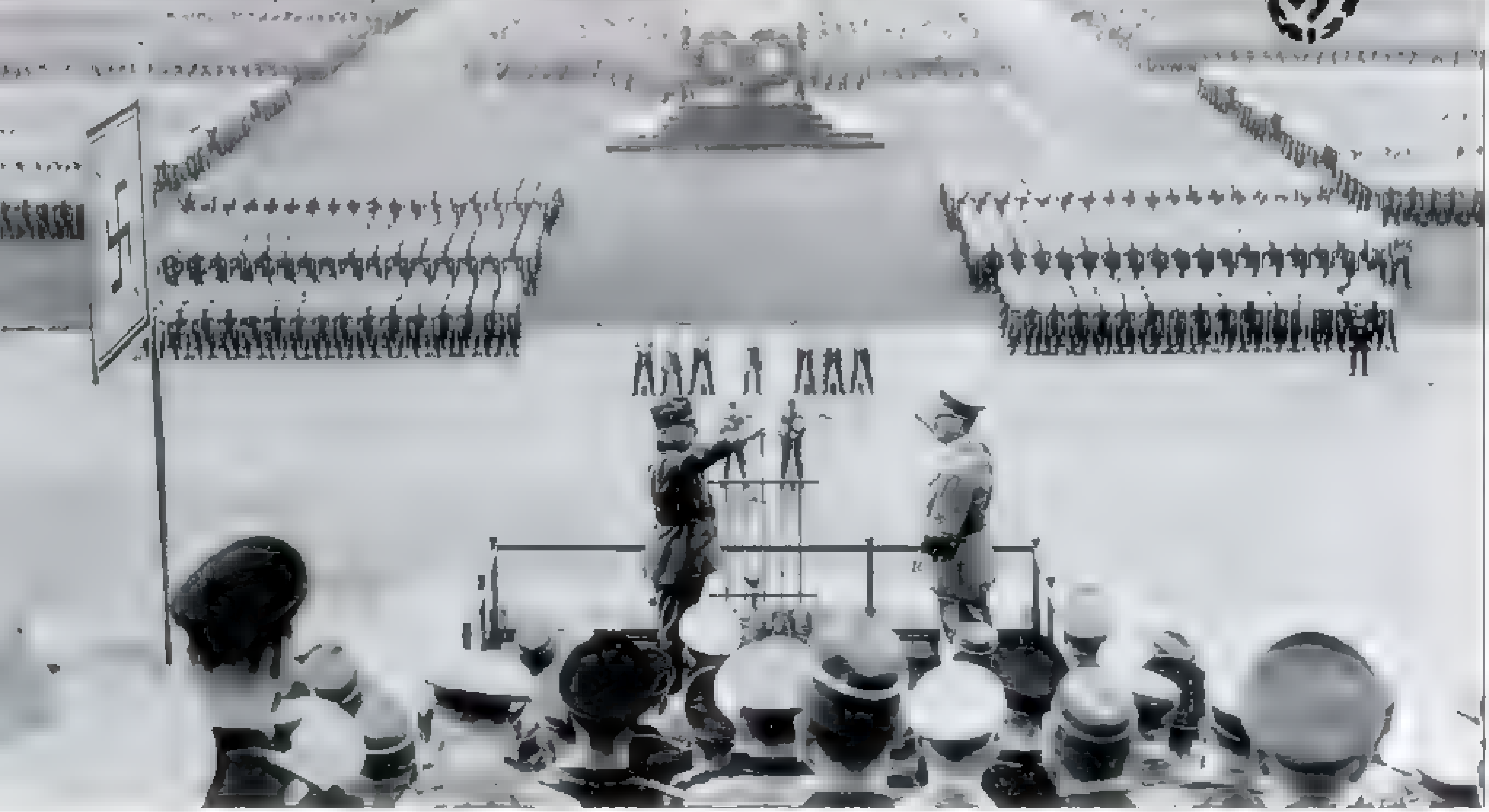

Żydzi w III Rzeszy

Adolf Hitler już w *Mein Kampf* ogłosił, że Niemcy powinny być czyste rasowo, a Żydów, jako największych wrogów Rzeszy, należy unicestwić. Po przejęciu władzy NSDAP szykanowała Żydów, których wykluczono z niektórych zawodów, np. prawniczych. Żydowskim lekarzom zabroniono leczyć Aryjczyków. Żydzi nie mogli korzystać z komunikacji miejskiej, prowadzić pojazdów mechanicznych, a nawet siadać na ławkach w parku. Usunięto ich z posad nauczycielskich, akademickich, z armii i urzędów. Eliminowano też Żydów z kultury (np. palono książki żydowskich autorów) i gospodarki – przejmowano ich przedsiębiorstwa, zmuszano klientów do bojkotu sklepów. W wyniku tych szykan Niemcy opuściło wielu wybitnych przedstawicieli świata kultury i nauki pochodzenia żydowskiego, m.in. Albert Einstein.

W 1935 r. Reichstag uchwalił **ustawy norymberskie**. Na ich mocy Żydów pozbawiono praw politycznych i obywatelskich. Ustawy precyzowały, kto jest Żydem, a kto – Aryjczykiem, i zabraniały małżeństw mieszanych. Związki już zawarte można było rozwiązać.

W listopadzie 1938 r. naziści zorganizowali ogólnokrajowy pogrom Żydów, nazwany później – od ilości rozbitego szkła leżącego na ulicach – **nocą kryształową**. W czasie tej nocy zabito kilkudziesięciu Żydów, spalono lub zniszczono wiele synagog, sklepów i domów towarowych. Nasiliło to emigrację Żydów z Niemiec.

▲ Członek SA z antyżydowskim plakatem na ulicy jednego z niemieckich miast w kwietniu 1933 r. Napis na plakacie brzmi: „Niemcy! Strzeżcie się! Nie kupujcie u Żydów!".

▲ Witryna żydowskiego sklepu rozbita w czasie nocy kryształowej.

Po dojściu nazistów do władzy już wiosną 1933 r. zorganizowano na niemieckich uniwersytetach akcję niszczenia nieniemieckich książek, której kulminacyjnym momentem było palenie na stosach publikacji uznanych za wrogie Niemcom i narodowemu socjalizmowi. Były to m.in. dzieła napisane przez autorów pochodzenia żydowskiego lub związanych z komunizmem. W akcji tej uczestniczyli nie tylko studenci, lecz także pracownicy naukowi wielu niemieckich uczelni.

Gospodarka i zbrojenia

Rząd organizował wielkie **inwestycje publiczne** (np. budowę autostrad), aby zlikwidować bezrobocie i nakręcić koniunkturę gospodarczą. Pomóc temu miały również intensywne zbrojenia i rozbudowa przemysłu ciężkiego. Gospodarka niemiecka została przestawiona na produkcję militarną. Poczynania te miały służyć także **remilitaryzacji**, czyli odbudowie sił zbrojnych. Niemcy zaczęły omijać, a później już zupełnie świadomie ignorować zakazy traktatu wersalskiego. Siły zbrojne szybko się powiększały dzięki wprowadzeniu w 1936 r. powszechnego obowiązku służby wojskowej. Stało się jasne, że Hitler przygotowuje się do wojny.

▲ W latach 30. w Niemczech uruchomiono program Volkswagena – taniego samochodu dla ludu.

▶ **Pancernik Admiral Graf von Spee.** Traktaty pokojowe narzucały Niemcom limity wyporności największych okrętów. Niemcy zbudowali więc dobrze uzbrojone, ale stosunkowo niewielkie okręty, zwane pancernikami kieszonkowymi. Silna flota miała stanowić symbol odbudowanej potęgi Niemiec.

ZAPAMIĘTAJ

- Naziści przejęli legalnie władzę nad Niemcami w 1933 r. Państwo Hitlera nazwano III Rzeszą.
- Adolf Hitler dysponował nieograniczoną władzą. Sprawował urząd kanclerza, przejął obowiązki prezydenta, rządził w NSDAP, która miała większość w parlamencie.
- Naziści stworzyli państwo policyjne. Zlikwidowali też partie opozycyjne i niezależną prasę. Swoją kontrolą objęli całe społeczeństwo.
- Zgodnie z nazistowską ideologią za głównego wroga naziści uznali Żydów, których prześladowali
- Hitler naruszył postanowienia traktatu wersalskiego, ponieważ remilitaryzował Niemcy.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw drogę Adolfa Hitlera do władzy w Niemczech.
2. Wskaż charakterystyczne cechy państwa stworzonego przez nazistów.
3. Opisz politykę nazistów wobec Żydów. Wskaż przyczyny takiego postępowania.
4. Opowiedz, w jaki sposób naziści walczyli z opozycją

37 Świat u progu wojny

Przypomnij główne postanowienia traktatu wersalskiego.

Funkcjonowanie systemu wersalskiego

System, który powstał w wyniku postanowień konferencji paryskiej i który został stworzony na podstawie traktatów pokojowych z pokonanymi krajami, nazwano **systemem wersalskim**. Już w czasie tworzenia tego systemu politycy dostrzegali jego wady. Główną z nich było izolowanie Niemiec i komunistycznej Rosji na arenie międzynarodowej. W 1922 r. w Rapallo państwa te zawarły układ i rozpoczęły współpracę poza kontrolą społeczności międzynarodowej. Była to m.in. współpraca wojskowa – Rosja Sowiecka udostępniała Niemcom poligony w zamian za pomoc w rozbudowie i dozbrojeniu armii sowieckiej.

Wkrótce Niemcy osiągnęły sukces na arenie międzynarodowej. W październiku **1925 r.** w szwajcarskim mieście **Locarno** odbyła się konferencja z udziałem Niemiec, Francji, Wielkiej Brytanii, Włoch i Belgii oraz Polski i Czechosłowacji jako obserwatorów. W wyniku tego spotkania podpisano **traktaty lokarneńskie**. Ich częścią był tzw. **pakt reński**, który zagwarantował granice niemiecko-francuską i niemiecko-belgijską. Gwarantami miały być Wielka Brytania i Włochy, które w razie konfliktu między Niemcami a Francją lub Belgią miały udzielić pomocy stronie napadniętej. Traktat nie gwarantował jednak granic Niemiec z Polską i Czechosłowacją, a tym samym dawał przyzwolenie na prowadzenie przez Niemcy agresywnej polityki wobec wschodnich sąsiadów.

Do końca lat 20. XX w. Liga Narodów skutecznie pełniła funkcję arbitra w sporach międzynarodowych, a nieliczne roszczenia wysuwane np. przez Japonię, Włochy i Niemcy nie stanowiły większego zagrożenia. Dopiero wydarzenia z lat 30. udowodniły bezsilność Ligi Narodów. W 1933 r. Japonia i Niemcy wystąpiły z tej organizacji. Adolf Hitler nie chciał być skrępowany ograniczeniami traktatowymi podczas remilitaryzacji Niemiec. W 1937 r. także Mussolini zrezygnował z członkostwa swojego kraju w Lidze.

◀ **Obrady konferencji w Locarno.** Przy stole siedzą m.in. niemiecki minister spraw zagranicznych Gustav Stresemann, premier Włoch Benito Mussolini, minister spraw zagranicznych Polski Aleksander Skrzyński i minister spraw zagranicznych Czechosłowacji Edvard Beneš.

WARTO WIEDZIEĆ

W 1935 r. wojska włoskie wtargnęły do cesarstwa Abisynii (obecnie Etiopia). Dobrze wyekwipowana armia włoska nie miała problemów z rozbiciem walecznej, ale bardzo słabo uzbrojonej armii etiopskiej i zajęciem znacznej części Abisynii. Odzew społeczności międzynarodowej na ten akt bezprawia był wyjątkowo słaby. Włochy nie przejęły się sankcjami międzynarodowymi i w 1937 r. po prostu zrezygnowały z członkostwa w Lidze Narodów. Agresji nie przeciwstawiły się też czołowe mocarstwa światowe. Był to widoczny znak słabości zarówno samej Ligi, jak i całego systemu bezpieczeństwa międzynarodowego.

Ekspansja Japonii

W latach 20. XX w. Japonia stanowiła jedną z najważniejszych potęg gospodarczych na Dalekim Wschodzie. Kraj ten był jednak niemal całkowicie pozbawiony surowców naturalnych, które musiał importować (sprowadzać z innych krajów). Na początku lat 30. XX w. władzę w dotkniętej wielkim kryzysem gospodarczym Japonii zdobyli nacjonaliści i **militaryści**. Uważali oni, że należy zdobyć tereny obfite w surowce, co doprowadzi do uniezależnienia się kraju od importu i zapewni Japonii samowystarczalność gospodarczą. Równocześnie coraz większe poparcie zyskiwało w Japonii hasło: **„Azja dla Azjatów"**, w myśl którego należało walczyć z białymi kolonizatorami Azji. Po wypędzeniu zamorskich okupantów na teoretycznie wyzwolonych terenach (w rzeczywistości zostały one podbite przez Japonię) zamierzano utworzyć wielkie imperium pod władzą Japończyków.

W 1931 r. Japonia dokonała pierwszego podboju: zajęła bogatą w surowce naturalne chińską Mandżurię. Liga Narodów ograniczyła się do potępienia aneksji i okupacji Mandżurii, więc Japonia w marcu 1933 r. wystąpiła z tej organizacji.

W lipcu **1937 r.** Japończycy sprowokowali **incydent**, podczas którego doszło do bitwy między oddziałami chińskimi i japońskimi. Dało to Japonii pretekst do wkroczenia na terytorium Chin. Armia japońska zajęła znaczne obszary tego kraju i okrutnie rozprawiła się ze stawiającymi opór Chińczykami. Do największej masakry doszło w Nankinie, będącym wówczas stolicą Republiki Chińskiej.

Remilitaryzacja Nadrenii w 1936 r.

W marcu 1936 r. na rozkaz Hitlera armia niemiecka wkroczyła do Nadrenii, która zgodnie z zapisami traktatu wersalskiego była strefą zdemilitaryzowaną. Wydarzenie to, nazywane **remilitaryzacją Nadrenii**, było pierwszym zwycięstwem Niemiec i pierwszym kro-

◀ Japońscy żołnierze wznoszą ręce w triumfalnym geście po zdobyciu chińskiego miasta, 1937 r.

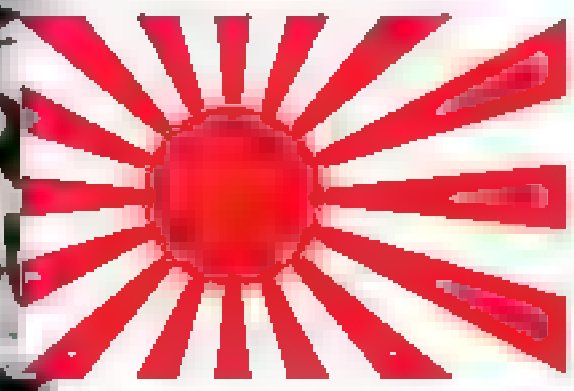

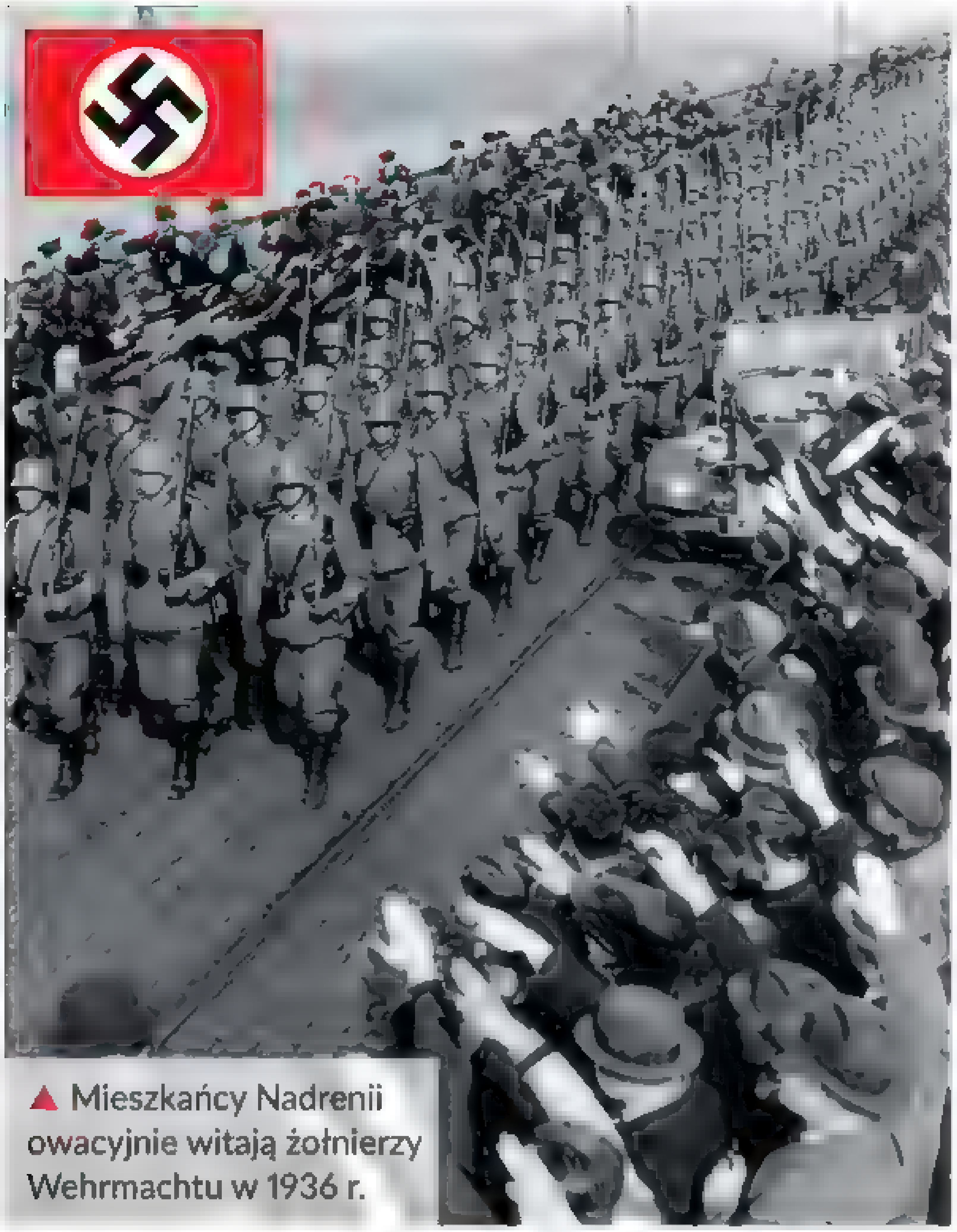

▲ Mieszkańcy Nadrenii owacyjnie witają żołnierzy Wehrmachtu w 1936 r.

kiem ku II wojnie światowej. Jawne pogwałcenie zapisów traktatu wersalskiego nie spowodowało jednak reakcji ani ze strony mocarstw zachodnich, ani ze strony Ligi Narodów.

Wojna domowa w Hiszpanii

W dwudziestoleciu międzywojennym w Hiszpanii narastały liczne konflikty wewnętrzne. Chłopi domagali się reformy rolnej, lewica ograniczenia przywilejów Kościoła katolickiego i obalenia monarchii. Baskowie i Katalończycy (grupy narodowościowe zamieszkujące w Hiszpanii) chcieli autonomii narodowej. W życiu politycznym nastąpiła radykalizacja poglądów. Coraz większe wpływy zdobywali komuniści, powstała też partia faszystowska o nazwie **Falanga**. Poza tym działały dziesiątki innych ugrupowań. W połowie lat 30. XX w. partie hiszpańskie zgrupowały się w dwa rywalizujące bloki **Front Ludowy**, skupiający partie lewicowe i centrowe oraz **Front Narodowy** – skupiający ugrupowania prawicowe.

Gdy w 1936 r. w wyborach zwyciężył Front Ludowy w armii doszło do buntu przeciw nowym władzom, na czele którego stanął generał **Francisco Franco**. Opowiedziały się za nim środowiska prawicowe, w tym znaczna część duchowieństwa, monarchiści i Falanga. Rozpoczęła się brutalna wojna domowa (1936–1939). Republikanie mordowali księży, zaś nacjonaliści bezwzględnie rozprawiali się ze schwytanymi komunistami. Franco wsparły otwarcie Niemcy i Włochy, wysyłając mu na pomoc swe oddziały oraz uzbrojenie. Wsparcia republikanom (broń, amunicja, ochotnicy) udzielił Związek Sowiecki. Największe europejskie państwa demokratyczne – Francja i Wielka Brytania – ogłosiły zasadę nieingerowania w sprawy Hiszpanii.

Ostatecznie przewagę uzyskały wojska generała Franco, które do wiosny 1939 r. opanowały cały kraj. Wojna była zakończona, a tysiące republikanów udało się na emigrację.

◀ Defilada zwycięstwa wojsk Franco, 1939 r.

▶ **Francisco Franco.** Jeszcze w czasie wojny generał przybrał tytuł *Caudillo* (wódz) i przejął pełnię władzy wojskowej i cywilnej w państwie. Sprawował ją do śmierci w 1975 r.

Podpisanie paktu trzech.

Kształtowanie się osi Berlin–Rzym–Tokio

Władze w Berlinie, Rzymie i Tokio łączyła niechęć do komunizmu i porządku terytorialnego ustanowionego po 1918 r., który chciały zasadniczo zmienić. Naturalnym była zatem współpraca na arenie międzynarodowej. W 1936 r. Niemcy i Japonia podpisały tzw. **pakt antykominternowski**. Jego celem miało być zwalczanie Międzynarodówki Komunistycznej – Kominternu. Wkrótce do umowy dołączyły Włochy, a później część sojuszników państw osi oraz państwa od nich zależne.

W 1936 r. faszystowskie Włochy i hitlerowskie Niemcy zacieśniły dwustronną współpracę i podpisały traktat o przyjaźni zwany **osią Rzym–Berlin**. Wobec widma nowej wojny, w maju 1939 r. obydwa państwa związały się sojuszem zwanym **paktem stalowym**. Niemcy uznały Morze Śródziemne za wyłączną strefę wpływów Włoch, a te z kolei zobowiązały się do popierania niemieckiej polityki międzynarodowej (łącznie z przystąpieniem do wojny) i niełączenia się sojuszami z innymi państwami bez zgody Niemiec. Po roku, gdy w Europie trwała już wojna, przyłączyła się do paktu Japonia (był to tzw. **pakt trzech**, zwany także osią Rzym-Berlin-Tokio). Później dołączyły inne państwa europejskie, m.in. Węgry, Rumunia, Bułgaria.

SŁOWNICZEK

aneksja – zajęcie i przyłączenie przez jedno państwo części lub całości terytorium innego państwa.

Anschluss Austrii w 1938 r.

Na rozkaz Hitlera **w marcu 1938 r.** Wehrmacht (niemieckie wojsko) wkroczył do Austrii entuzjastycznie witany przez jej mieszkańców. Wkrótce po plebiscycie, w którym Austriacy wypowiedzieli się za przyłączeniem do Niemiec, Austria przestała istnieć jako samodzielne państwo. Państwa zachodnie nie zareagowały na to kolejne pogwałcenie przez Niemcy zapisów traktatu wersalskiego. Zajęcie Austrii – tzw. **Anschluss** [czyt. anszlus] – było pierwszą bezkrwawą **aneksją** terytorialną III Rzeszy.

Kryzys sudecki

Po Anschlussie Austrii celem następnej agresji Hitlera stała się Czechosłowacja. Jako pretekst miała posłużyć tzw. **sprawa Niemców sudeckich**. Po rozpadzie Austro-Węgier w granicach Czechosłowacji znalazło się około 3 mln Niemców zamieszkujących głównie Kraj Sudecki.

Hitler zażądał plebiscytu w sprawie przynależności Kraju Sudeckiego, później zaś – bezzwłocznego włączenia tych ziem do III Rzeszy. W razie niespełnienia tego warunku groził wojną. Czechosłowacja, ufna w swoją armię i trwałość sojuszu z Francją, zdecydowanie od-

▲ Rozrost terytorialny III Rzeszy.

Wskaż na mapie tereny, które dzieliły państwo niemieckie.

rzuciła niemieckie żądania. Wielka Brytania i Francja nie były jednak gotowe do wojny. Liczyły, że Hitlera da się zaspokoić kolejnymi ustępstwami kosztem mniejszych państw. Kompromis miał być wypracowany na zwołanej pospiesznie do Monachium na 29–30 września 1938 r. konferencji międzynarodowej.

◀ **Konferencja monachijska.** Od lewej widoczni: marszałek III Rzeszy H. Göring, N. Chamberlain [czyt. czemberlen] – premier Wielkiej Brytanii, B. Mussolini, J. Ribbentrop – minister spraw zagranicznych III Rzeszy, Hitler i E. Daladier [czyt. daladje] – premier Francji.

Układ monachijski

W spotkaniu w Monachium wzięli udział przedstawiciele czterech mocarstw: Francji, Wielkiej Brytanii, Włoch i Niemiec. Czechosłowacji nie zaproszono do rozmów. Na konferencji zgodzono się na niemieckie postulaty, po czym o ustaleniach poinformowano Czechosłowację. Jej prezydent **Edvard Beneš** [czyt. edward benesz] został zmuszony do podpisania **układu monachijskiego**, czyli wyrażenia zgody na rozbiór własnego kraju. Następnie ustąpił z funkcji i udał się na emigrację. Do Rzeszy włączono Kraj Sudecki. Wraz z tym terytorium Czechosłowacja utraciła też znaczną część przemysłu.

Ostatnie pokojowe aneksje Niemiec i Włoch

Okrojone państwo czechosłowackie przetrwało zaledwie kilka miesięcy. W połowie marca 1939 r. **Słowacja** na żądanie Niemiec ogłosiła niepodległość. Z kolei prezydent Czechosłowacji został pod groźbą zniszczenia Pragi zmuszony zgodzić się na przekształcenie resztek swojego państwa w **Protektorat Czech i Moraw** i jego okupację przez Niemcy.

Celem kolejnej agresji Niemiec stała się Litwa. Niemcy zmusili ją do oddania Kłajpedy, która do 1918 r. należała do Niemiec. W kwietniu 1939 r. agresywne kroki w Europie podjęli również Włosi, którzy zajęli Albanię. Nad Europę nadciągała kolejna wojna.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Propozycje brytyjsko-francuskie przedłożone rządowi czechosłowackiemu w dniu 19 września 1938 r. [zredagowane 18 września].

Przedstawiciele Rządów Francuskiego i Brytyjskiego naradzali się w dniu dzisiejszym nad sytuacją ogólną i rozpatrzyli sprawozdanie premiera brytyjskiego z jego rozmów z p. Hitlerem. [...] Obie strony są przekonane, że w wyniku niedawnych wydarzeń doszło do sytuacji, w której utrzymanie w granicach państwa czechosłowackiego okręgów zamieszkanych głównie przez Niemców sudeckich faktycznie nie może trwać nadal bez zagrożenia interesów samej Czechosłowacji i pokoju europejskiego. W świetle tych rozważań oba Rządy zostały zmuszone dojść do wniosku, że zachowanie pokoju oraz bezpieczeństwa żywotnych interesów Czechosłowacji nie może być skutecznie zapewnione, jeżeli obszary te nie zostaną obecnie przekazane Rzeszy.

1. Jakie argumenty podali przedstawiciele Francji i Wielkiej Brytanii, aby uzasadnić przekazanie Kraju Sudeckiego Niemcom?

ZAPAMIĘTAJ

- Pakt reński zagwarantował granice niemiecko-francuską i niemiecko-belgijską. Nie zapewniał jednak stabilności granic Niemiec z Polską i Czechosłowacją.
- System wersalski załamał się w latach 30. XX w. Liga Narodów okazała się bezsilna wobec roszczeń wysuwanych przez Włochy, Niemcy i Japonię.
- W 1936 r. wybuchła wojna domowa w Hiszpanii. W wyniku tego konfliktu władzę przejął generał Franco.
- W marcu 1938 r. wojska Hitlera wkroczyły do Austrii. W następnym miesiącu Austria została włączona w granice państwa niemieckiego. Państwa zachodnie nie zareagowały na pogwałcenie zapisów traktatu wersalskiego.
- Kolejną zdobyczą Hitlera był Kraj Sudecki, który Niemcy przyłączyli na mocy traktatu monachijskiego.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw proces kształtowania się sojuszu niemiecko-włosko-japońskiego.
2. Omów i oceń politykę Francji i Wielkiej Brytanii wobec Niemiec w latach 1936–1939.
3. Wymień zdobycze terytorialne Niemiec, Włoch i Japonii uzyskane przed wybuchem II wojny światowej.
4. Wskaż przyczyny zaangażowania się poszczególnych państw europejskich w wojnę w Hiszpanii.

Dwudziestolecie międzywojenne

● W toku działań wojennych ucierpiało wiele milionów osób. W wyniku głodu i chorób towarzyszących wojnie i występujących w pierwszym okresie po jej zakończeniu (m.in. pandemii grypy zw. **hiszpanką**) życie straciło dalsze kilkadziesiąt milionów. Wiele rejonów Europy dotknęły zniszczenia wojenne. Ucierpiały m.in. Francja, w której toczyły się walki pozycyjne, oraz Królestwo Polskie i Galicja, po których kilka razy przetaczał się front. Problemem były też zniszczenia spowodowane np. rabunkową gospodarką prowadzoną na potrzeby wojenne.

● W wyniku wojny przestały istnieć trzy wielkie monarchie: rządzona przez Romanowów Rosja, II Rzesza Niemiecka Hohenzollernów oraz władane przez Habsburgów Austro-Węgry. Wkrótce potem władzę w Turcji straciła dynastia osmańska. W Europie pojawiło się lub odzyskało niepodległość wiele państw: Polska, Czechosłowacja, Austria, Węgry, Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców (później Jugosławia), Finlandia, Litwa, Łotwa, Estonia i, na krótko, Ukraina.

● O losach powojennego świata zadecydowała konferencja pokojowa, która rozpoczęła się w styczniu 1919 r. w Paryżu. Najważniejszą rolę odgrywali w niej przywódcy zwycięskich mocarstw: Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Francji. W obradach nie uczestniczyli ani przedstawiciele państw centralnych, ani rządzący Rosją bolszewicy. Dnia 28 czerwca 1919 r. podpisano z Niemcami **traktat wersalski**. Nie ratyfikowały go Stany Zjednoczone, które po zakończeniu konferencji powróciły do polityki **izolacjonizmu** (zaangażowania się wyłącznie w sprawy obydwu Ameryk). W ciągu następnych miesięcy podpisano traktaty pokojowe z pozostałymi pokonanymi państwami: Austrią, Węgrami, Turcją i Bułgarią.

● Traktat wersalski składał się z trzech części. Pierwsza powoływała do życia **Ligę Narodów**. W drugiej określono warunki kapitulacji Niemiec (utrata m.in. Alzacji i Lotaryngii na rzecz Francji, Wielkopolski na rzecz Polski; spłata ogromnych odszkodowań wojennych (reparacji); ograniczenie armii do 100 tys. żołnierzy; zakaz posiadania ciężkiego sprzętu wojskowego, broni podwodnej i lotnictwa). Trzecia część traktatu, zwana **małym traktatem wersalskim**, gwarantowała prawa mniejszości narodowych w niektórych państwach europejskich. Do podpisania tej części zostały zmuszone: Polska, Czechosłowacja, Rumunia, Grecja i Królestwo SHS.

● Liga Narodów powstała na mocy traktatu wersalskiego. Jej zadaniem było dbanie o pokój na świecie i rozwiązywanie sporów między państwami na drodze pokojowej. W skład Ligi weszły państwa, które zwyciężyły w wojnie, z wyjątkiem Stanów Zjednoczonych. Siedzibą Ligi Narodów była Genewa, jej najwyższym organem – **Zgromadzenie Ogólne**, najważniejszym zaś – **Rada Ligi**, w której skład wchodziły największe mocarstwa światowe. Działalność Ligi Narodów okazała się nieskuteczna. Liga nie miała praktycznie możliwości nacisku (poza sankcjami politycznymi i gospodarczymi) na państwa, które dążyły do konfliktu.

● W wyniku wojny doszło do demokratyzacji życia społecznego. Nastąpił też postęp w **emancypacji** kobiet. W czasie wojny pracowały one zamiast mężczyzn walczących na frontach, a po zakończeniu działań wojennych nie chciały rezygnować ze zdobytej pozycji. Efektem tego było przyznanie kobietom **praw politycznych** w wielu krajach, m.in. w Polsce, Austrii, Niemczech, Holandii czy Stanach Zjednoczonych.

● Po I wojnie światowej uznanie zdobyły nowe kierunki w sztuce, np. **katastrofizm**. Głośne stały się również powieści antywojenne i pacyfistyczne, m.in. *Na zachodzie bez zmian* E.M. Remarque'a. Doszło też do rozkwitu kultury masowej. Rozwijała się m.in. **kinematografia**, a gwiazdy filmowe (np. Charlie Chaplin czy Pola Negri) zyskały ogromną popularność wśród miłośników kina. Jednym z najpopularniejszych gatunków muzycznych stał się **jazz**. Zmiany kulturalne i cywilizacyjne, które nastąpiły po zakończeniu wielkiej wojny, spowodowały, że okres ten często nazywa się **szalonymi latami dwudziestymi**.

● Włochy, mimo ogromnych strat, nie wyniosły z wielkiej wojny znaczących korzyści. Wywołało to niezadowolenie społeczne. W 1922 r. w wyniku tzw. marszu czarnych koszul na Rzym rządy w kraju zdobyła Narodowa Partia Faszystowska z **Benitem Mussolinim** na czele. Mussolini ogłosił się wodzem (**duce**) i wkrótce przekształcił Włochy w państwo **faszystowskie** (państwo przejęło kontrolę nad życiem politycznym, gospodarczym i społecznym, prześladowało opozycję polityczną, wprowadziło kult wodza).

● Po zakończeniu wielkiej wojny w wielu państwach, m.in. w Niemczech i Polsce, doszło do wybuchu ostrego kryzysu gospodarczego, połączonego z **hiperinflacją** (bardzo szybkim spadkiem wartości pieniądza). Znacznie poważniejszy był jednak tzw. **wielki kryzys gospodarczy**, który zaczął się w **1929 r.** w USA i objął niemal cały świat. Wywołał w wielu krajach radykalizację nastrojów

społecznych. Kryzys udało się przezwyciężyć dopiero w połowie lat 30. XX w., głównie dzięki zaangażowaniu się państwa w gospodarkę.

● W 1917 r. rządy w Rosji zdobyli tzw. **bolszewicy**, z **Włodzimierzem Leninem** na czele. Rosja została pierwszym na świecie krajem **komunistycznym** i przyjęła nazwę **Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS)**. Po śmierci Lenina w 1924 r. walkę o władzę wygrał **Józef Stalin**. W ZSRS zapanował terror. W ramach tzw. **wielkiej czystki** na karę więzienia, łagrów (obozy ciężkiej pracy) lub śmierci skazywano prawdziwych i wyimaginowanych wrogów systemu stworzonego przez Stalina. Ich tropieniem zajmowała się **NKWD**. Jednocześnie przeprowadzono reformy gospodarcze. Kraj został uprzemysłowiony, rolników zaś w ramach tzw. **kolektywizacji** zmuszano do zakładania spółdzielni rolniczych (tzw. **kołchozów**). System polityczny stworzony przez Stalina często nazywa się stalinizmem.

● Po zakończeniu wielkiej wojny Niemcy stały się republiką. W 1933 r. **Adolf Hitler** na czele Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników (NSDAP; zwolenników Hitlera nazywa się narodowymi socjalistami lub nazistami, a ich ideologię – narodowym socjalizmem lub nazizmem) legalnie przejął władzę w Niemczech i wkrótce przekształcił je w państwo **totalitarne**. O życiu politycznym, gospodarczym i społecznym w kraju decydowali naziści. Nie było legalnej opozycji politycznej ani przeciwników wewnątrz ruchu. Za walkę z nimi odpowiadała policja polityczna – **Gestapo**. Ważnym elementem była propaganda gloryfikująca państwo, zwane teraz **III Rzeszą**, Hitlera jako wodza (tzw. **Führera**) oraz wszelkie działania nazistów. Niemcy złamali postanowienia traktatu wersalskiego i rozbudowywali siły zbrojne. Wkrótce stało się jasne, że Hitler dąży do wojny.

● Ideologię nazistowską Adolf Hitler wyłożył w swoim dziele *Mein Kampf*. Według niego najbardziej wartościową rasą na świecie są **Aryjczycy**, a wśród nich naród panów: Niemcy. Mają oni prawo do wszczęcia wojny, aby powiększyć swoją „przestrzeń życiową". Odpowiedzialnością za wszelkie zło Hitler obarczał Żydów, których uważał za szkodników i burzycieli kultury. Żydzi zostali poddani w Niemczech brutalnym prześladowaniom. Jednym z ich przejawów była tzw. **noc kryształowa** (1938), kiedy to zabito kilkadziesiąt osób, zniszczono wiele synagog i sklepów należących do Żydów.

Porządkujemy wiedzę...

▼ **Państwa totalitarne.**

Państwo	Włochy	Niemcy	ZSRS
Typ ideologii	faszyzm	nazizm	komunizm
Forma państwa	monarchia	republika	republika
Partia rządząca	Narodowa Partia Faszystowska	Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników – NSDAP	Wszechzwiązkowa Komunistyczna Partia (bolszewików) – WKP(b)
Inne partie	zakazane	zakazane	zakazane
Przywódca partii i państwa	Benito Mussolini (duce)	Adolf Hitler (Führer)	Józef Stalin
Funkcja przywódcy	premier	kanclerz i prezydent	sekretarz generalny partii
Przeciwnicy	komuniści, kapitaliści	komuniści, Żydzi, twórcy traktatu wersalskiego	imperialiści, kapitaliści
Siły zbrojne	obok regularnej armii partyjne formacje tzw. czarnych koszul	obok regularnej armii (Wehrmachtu) partyjne formacje SS, ścisła współpraca generalicji z Hitlerem	pod ścisłą kontrolą partyjnych komisarzy, wojska NKWD
Przemysł	prywatny, pod kontrolą państwa	prywatny, pod kontrolą państwa	państwowy
Własność ziemi	prywatna	prywatna	państwowa
Środki przekazu	pod kontrolą partii	pełna kontrola partii	we władzy partii
Wychowanie młodzieży	partyjne organizacje młodzieży: Balilla, Avanguardia	partyjne organizacje młodzieży: Deutsches Jugenvolk, Hitlerjugend	kontrolowane przez partię organizacje młodzieży: Pionier, Komsomoł
Cel polityki zagranicznej	odtworzenie Imperium Romanum	zbudowanie Wielkich Niemiec, zdobycie „przestrzeni życiowej"	rozszerzenie komunizmu na cały świat
Policja polityczna	niewielkie znaczenie	bardzo silna pozycja policji politycznej (Gestapo) i służby bezpieczeństwa (SD)	Czeka, NKWD, kontrolujące partię i społeczeństwo
Religia i Kościół	konkordat z Watykanem	niechętny stosunek nazistów do religii	prześladowania, propagowanie ateizmu

● W latach 30. XX w. pokój na świecie był coraz bardziej zagrożony poczynaniami Niemiec, Włoch i Japonii, które zacieśniały współpracę między sobą i w latach 1936–1940 stworzyły tzw. **oś Berlin–Rzym–Tokio**. Japonia zaatakowała Chiny, a Włochy – Abisynię. Niemcy w 1938 r. zajęły Austrię (tzw. **Anschluss**), następnie zaś w latach 1938–1939 zajęły i podporządkowały sobie Czechosłowację. Ani Liga Narodów, ani mocarstwa europejskie nie zareagowały stanowczo na poczynania agresorów, co ostatecznie doprowadziło do wybuchu II wojny światowej.

Co nam zostało z tamtych lat...

Organizacja Narodów Zjednoczonych

Choć Liga Narodów nie spełniła pokładanych w niej nadziei, idea organizacji, która będzie dbała o pokój na świecie, pozostała żywa. Po II wojnie światowej powstała Organizacja Narodów Zjednoczonych, która działa do dziś.

Prawa kobiet

Kobiety walczyły o otrzymanie praw politycznych od XIX w. W wielu krajach wywalczyły je po wielkiej wojnie. Dziś niemal we wszystkich państwach demokratycznych kobiety mają takie same prawa jak mężczyźni.

Kino

W dwudziestoleciu niezwykłą popularność zdobyło kino. Twórcy kina upodobali sobie kalifornijskie miasteczko Hollywood, w którym przez niemal cały rok panowały doskonałe warunki pogodowe do kręcenia filmów. Hollywood do dziś pozostaje stolicą światowego kina.

Telewizja

Pierwsza audycja telewizyjna została wyemitowana w dwudziestoleciu międzywojennym. Dziś chyba nikt nie wyobraża sobie życia bez telewizji.

PAMIĘTAJ O DATACH

1917	przejęcie władzy w Rosji przez bolszewików
1918	zakończenie wielkiej wojny
1919	traktat wersalski
1922	zdobycie władzy we Włoszech przez Benita Mussoliniego
1923	tzw. pucz monachijski – nieudana próba przejęcia władzy przez Adolfa Hitlera
1929	krach na giełdzie papierów wartościowych w Nowym Jorku (czarny czwartek) – początek wielkiego kryzysu gospodarczego
1933	Adolf Hitler zostaje kanclerzem Niemiec
1934	noc długich noży w Niemczech
1935	agresja Włoch na Abisynię
1936	wojna domowa w Hiszpanii
1938	Anschluss Austrii
1938	konferencja monachijska – zgoda na rozbiór Czechosłowacji
1939	początek II wojny światowej

Warto przeczytać

Baberowski J., *Czerwony terror. Historia stalinizmu*, Warszawa 2009.
Benz W., *Historia Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 2006.
Płażewski J., *Historia filmu 1895–2005*, Warszawa 2000.

TEKST

Sytuacja międzynarodowa w latach 1924–1934. Rozkład systemu wersalskiego w Europie.

Polityka zagraniczna państwa narodowego wtedy zabezpiecza egzystencję na tej planecie rasy ujętej w ramy państwa, gdy stwarza zdrowe, zdolne życie, naturalne stosunki między liczbą i przyrostem ludności z jednej strony, a wielkością ziemi i gleby z drugiej. [...]

Tylko dostatecznie wielka przestrzeń na tej ziemi zapewnia narodowi wolność bytu.

Nie można przy tym oceniać niezbędnej wielkości obszaru osiedlenia wyłącznie według potrzeb chwili obecnej, ani według wydajności ziemi przeliczonej w stosunku do liczby ludności. [...] Obszar ziemi uprawnej danego państwa ma znaczenie nie tylko jako bezpośrednie źródło wyżywienia narodu, lecz także znaczenie wojskowo-polityczne.

Dlatego my narodowi socjaliści przekreślamy świadomie kierunek naszej polityki zagranicznej okresu przedwojennego. Zaczynamy tam, gdzie zatrzymano się przed sześciu wiekami. Wstrzymujemy odwieczny pochód Germanów na południe i zachód Europy i zwracamy spojrzenie na obszary wschodu Europy. Likwidujemy ostatecznie kolonialną i handlową politykę okresu przedwojennego i przechodzimy do polityki ziemi, polityki przyszłości.

Gdy jednak dziś w Europie mówimy o nowej ziemi i obszarach, możemy w pierwszym rzędzie myśleć tylko o Rosji i otaczających ją państwach.

Odpowiedzi do zadań zapisz w zeszycie.

ZADANIE 1.

Przeczytaj tekst i skorzystaj z wiedzy zdobytej na lekcjach. Wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

1. **Autor tekstu, przywódca narodowych socjalistów, to**
   A. Włodzimierz Lenin.
   B. Benito Mussolini.
   C. Józef Stalin.
   D. Adolf Hitler.

2. **Cytowany tekst powstał**
   A. we Francji.
   B. w Niemczech.
   C. w Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich.
   D. we Włoszech.

3. **Cytowany tekst został opublikowany w 1925 r. Wspomniana w nim Rosja nosiła wówczas oficjalną nazwę**
   A. Ruś Kijowska.
   B. Rosja Sowiecka.
   C. Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich.
   D. Carstwo Rosyjskie.

4. **Wspomniani w tekście narodowi socjaliści zwani są inaczej**
   A. bolszewikami.
   B. nazistami.
   C. faszystami.
   D. komunistami.

ZADANIE 2.

Przyjrzyj się ilustracji i wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

▲ Napis na plakacie: „Przeciw lamentom kułaków – zgodnym, kolektywnym krokiem do siewu".

1. **Przedstawiony powyżej plakat propagandowy został zrobiony w dwudziestoleciu międzywojennym w państwie komunistycznym o nazwie**
   A. Hiszpania.
   B. III Rzesza.
   C. Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich.
   D. Stany Zjednoczone.

2. **Plakat przedstawia proces zwany**
   A. kolektywizacją.
   B. industrializacją.
   C. remilitaryzacją.
   D. interwencjonizmem państwowym.

ZADANIE 3.

Przyjrzyj się ilustracji i skorzystaj z wiedzy zdobytej na lekcjach. Wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

1. **Widoczna na pierwszym planie ilustracji postać z młotkiem to**
   A. Józef Stalin.
   B. Benito Mussolini.
   C. Franklin Delano Roosevelt.
   D. Adolf Hitler.
2. **Konferencja w Monachium, do której nawiązuje premier Francji Daladier, odbyła się**
   A. w 1939 r. i dotyczyła Czechosłowacji.
   B. w 1939 r. i dotyczyła Austrii.
   C. w 1938 r. i dotyczyła Czechosłowacji.
   D. w 1938 r. i dotyczyła Hiszpanii.

Chamberlain. — Widzę, że on ma chęć całą pisankę stłuc na drobny mak.
Daladier. — I ja to widzę. Trzeba nam będzie chyba zwołać jeszcze półkopek konferencyj.

▲ Objaśnienia do karykatury:
Półkopek – niegdyś moneta polska o wartości 30 groszy, potem określenie liczby 30.

ZADANIE 4.

Przyjrzyj się wykresowi. Wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

1. **Państwo, którego produkcja przemysłowa najbardziej spadła w porównaniu z czasami sprzed wielkiego kryzysu gospodarczego, to**
   A. Stany Zjednoczone.
   B. Włochy.
   C. Niemcy.
   D. Francja.
2. **Kraj, który według oficjalnych danych nie został dotknięty wielkim kryzysem gospodarczym, to**
   A. Polska.
   B. Stany Zjednoczone.
   C. Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich.
   D. Niemcy.

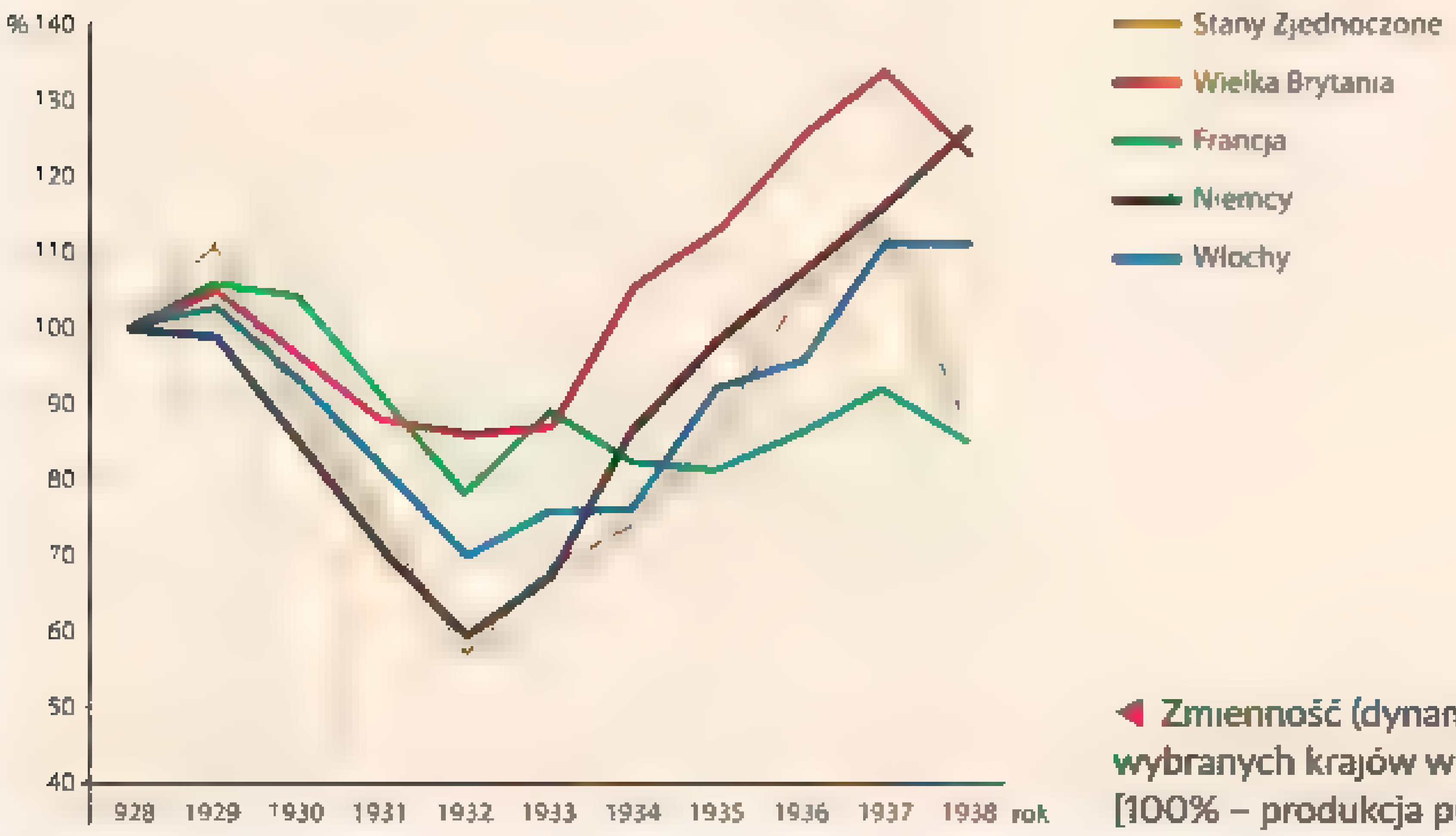

◄ Zmienność (dynamika) produkcji przemysłowej wybranych krajów w latach 1928–1938. [100% – produkcja przemysłowa w 1928 r.].

Polska w dwudziestoleciu międzywojennym

- 1918 odzyskanie niepodległości przez Polskę
- 1919 wybuch wojny polsko-bolszewickiej
- 1920 Bitwa Warszawska
- 1921 uchwalenie konstytucji marcowej
- 1926 przewrót majowy
- 1935 śmierć Józefa Piłsudskiego
- 1935 uchwalenie konstytucji kwietniowej
- 1937 decyzja o powstaniu Centralnego Okręgu Przemysłowego
- 1939 podpisanie paktu Ribbentrop-Mołotow

38 Walka o granice państwa polskiego

Przypomnij okoliczności zakończenia wielkiej wojny w Europie Wschodniej.

Polskie programy wschodnie

W pierwszych miesiącach niepodległości powstały dwie koncepcje polskiej polityki wschodniej. Pierwszą z nich – **federacyjną** – reprezentował **Józef Piłsudski**, drugą zaś – **inkorporacyjną** – **Roman Dmowski**.

Józef Piłsudski uważał, że o ile zachodnia granica Polski będzie ustalona w traktacie pokojowym kończącym wielką wojnę, o tyle wschodnia będzie przebiegała tam, gdzie ją Polacy ustalą i utrzymają. Zdaniem Piłsudskiego to właśnie na wschodzie należało zaangażować się militarnie. Marszałek sądził ponadto, że narody żyjące na wschód od Polski – przede wszystkim Litwini i Ukraińcy – wykształciły już tak wysoką **świadomość narodową**, że same będą dążyły do budowy własnych państw. Polska powinna wspierać te wysiłki, aby na obszarze rządzonym niegdyś przez dynastię jagiellońską stworzyć federację państw połączonych sojuszami politycznymi i wojskowymi oraz więziami gospodarczymi. W myśl założeń Piłsudskiego Polska powinna stać na czele tej federacji. W razie wojny z Niemcami lub z Rosją Sowiecką państwa regionu, czyli Polska, Litwa i Ukraina, mogłyby łączyć swoje siły, aby skutecznie odeprzeć atak. Taki związek mógł zostać rozszerzony o inne państwa Europy Środkowej i Wschodniej, a także Bałkanów. Wysunięta przez Piłsudskiego idea sojuszu wielu państw w centrum naszego kontynentu, leżących między Morzem Bałtyckim a Morzami Czarnym i Adriatyckim, nosiła nazwę **Międzymorza**.

▲ **Wojciech Kossak, *Orlęta Lwowskie*.** Obraz ukazuje walki lwowskiej młodzieży z Ukraińcami na cmentarzu Łyczakowskim. W szeregach polskich obrońców Lwowa znalazło się dużo młodzieży – przede wszystkim uczniów lwowskich szkół. Nazwano ich później **Orlętami Lwowskimi**.

Przywódca endecji Roman Dmowski uważał, że do Polski należy inkorporować (wcielić) tereny, na których Polacy stanowią większość mieszkańców lub znaczny ich odsetek. Mniejszości narodowe, przede wszystkim Litwinów, Białorusinów i Ukraińców, powinno się tam **spolonizować**. Dmowski stał na stanowisku, że istnienie na Wschodzie takich państw jak Ukraina jest wyjątkowo niebezpieczne dla Polski. Państwa te łatwo mogłyby wejść w sojusz z Niemcami, które lider Narodowej Demokracji uważał za głównego wroga Polski.

Walki o Lwów

Na terytoriach zamieszkanych przez ludność zróżnicowaną etnicznie nie łatwo było wyznaczyć granice między rodzącymi się państwami. Konflikt między nimi był zatem nieunikniony. W Galicji Wschodniej Polacy stanowili trzydziestoprocentową mniejszość. Jedynie w dużych miastach, przede wszystkim we Lwowie, górowali liczebnie nad Ukraińcami. Wycofujący się z Galicji Austriacy 1 listopada 1918 r. przekazali władzę Ukraińcom. Jeszcze tego samego dnia proklamowano powstanie **Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej**. Jednak w Przemyślu i we Lwowie ludność polska nie chciała się z tym pogodzić i chwyciła za broń, aby przyłączyć te miasta do odradzającej się Rzeczypospolitej. Walki we Lwowie toczyły się do końca listopada,

a sama wojna polsko-ukraińska o Galicję Wschodnią do lipca 1919r. gdy wyparto wojska ukraińskie za graniczną rzekę Zbrucz.

Wojna polsko-bolszewicka

Na przełomie 1918 i 1919 r. na teren Wileńszczyzny wkroczyła Armia Czerwona. Do pierwszych starć z polskimi oddziałami doszło **1 stycznia 1919 r.** i data ta uważana jest dziś za początek **wojny polsko-bolszewickiej.** W kwietniu 1919 r. Polakom udało się zająć Wilno, później zaś Mińsk.

W kwietniu 1920 r. Piłsudski zawarł sojusz z rządem **Ukraińskiej Republiki Ludowej**, na którego czele stał ataman **Symon Petlura.** Sojusz ten określał zasady współpracy militarnej oraz ustalał granicę państwową na rzece Zbrucz. Wojska polsko-ukraińskie rozpoczęły ofensywę na Ukrainie. Zwieńczeniem tych działań było **zajęcie Kijowa 7 maja 1920 r.**

Bolszewicy przystąpili do kontrofensywy. W czerwcu polski front został przerwany przez armię dowodzoną przez **Siemiona Budionnego.** Wojska polskie musiały opuścić Kijów. Jednocześnie na białoruskim odcinku frontu ruszyła wielka ofensywa bolszewicka, kierowana przez **Michaiła Tuchaczewskiego.** W jej wyniku Polacy utracili Wilno i Grodno. Armia Czerwona zajęła Białostocczyznę, Podlasie i północne Mazowsze. Szlak jej przemarszu znaczony był gwałtami i rabunkami na ludności cywilnej i mordowaniem polskich żołnierzy.

Bitwa Warszawska

Polacy zmobilizowali się w obliczu narastającego zagrożenia. Utworzony został **Rząd Obrony Narodowej**, na którego czele stanął **Wincenty Witos.**

W pierwszej połowie sierpnia Armia Czerwona zbliżyła się do Warszawy. Szturmy bolszewików na stolicę Polski oraz na Płock i Włocławek zostały odparte, a 16 sierpnia **znad Wieprza** nieoczekiwanie ruszyła **polska kontrofensywa** dowodzona przez marszałka Piłsudskiego. Polskie oddziały uderzyły na tyły walczącej o Warszawę Armii Czerwonej i rozbiły większość sił nieprzyjaciela. Jednocześnie na południu, pod **Komarowem**, w największej bitwie kawaleryjskiej XX w. Polacy pokonali wojska Budionnego.

Zwycięstwo w **Bitwie Warszawskiej** miało decydujące znaczenie dla losów wojny, ale nie zakończyło zmagań z bolszewikami. Pod koniec września 1920 r. wojska polskie ponownie zwycięsko starły się z Armią Czerwoną w wielkiej bitwie **nad Niemnem.** Zwycięstwo to pozwoliło Polakom zająć Grodno i Mińsk. W październiku obie strony zawarły rozejm, a następnie **18 marca 1921 r.** podpisały pokój w stolicy Łotwy –

▲ Plakat mobilizacyjny wzywający chłopów i robotników do wsparcia polskiej armii.

▲ Nieletni ochotnicy zgłaszający się do wojska w biurze werbunkowym w Warszawie w sierpniu 1920 r.

Bitwa Warszawska

▲ *Cud nad Wisłą*, obraz **Jerzego Kossaka** z 1930 r. Tak określana jest Bitwa Warszawska. Wielu Polaków uważało, że zwycięstwo zostało odniesione dzięki Bożej Opatrzności.

W połowie sierpnia 1920 r. wojska bolszewickie dotarły na przedpola Warszawy. Polakom udało się powstrzymać natarcie wroga dzięki zwycięskiej bitwie, stoczonej w dniach 13–25 sierpnia 1920 r. Jest ona jedną z najbardziej chlubnych kart w dziejach oręża polskiego.

Warto pamiętać o bohaterstwie żołnierzy, ochotników i ludności cywilnej. Bitwa zdecydowała o zachowaniu niepodległości młodego państwa polskiego i uratowała Europę przed rozszerzeniem się rewolucji bolszewickiej. Na czele wojsk polskich stał Wódz Naczelny Józef Piłsudski.

Na pamiątkę Bitwy Warszawskiej dzień 15 sierpnia został ustanowiony Dniem Wojska Polskiego.

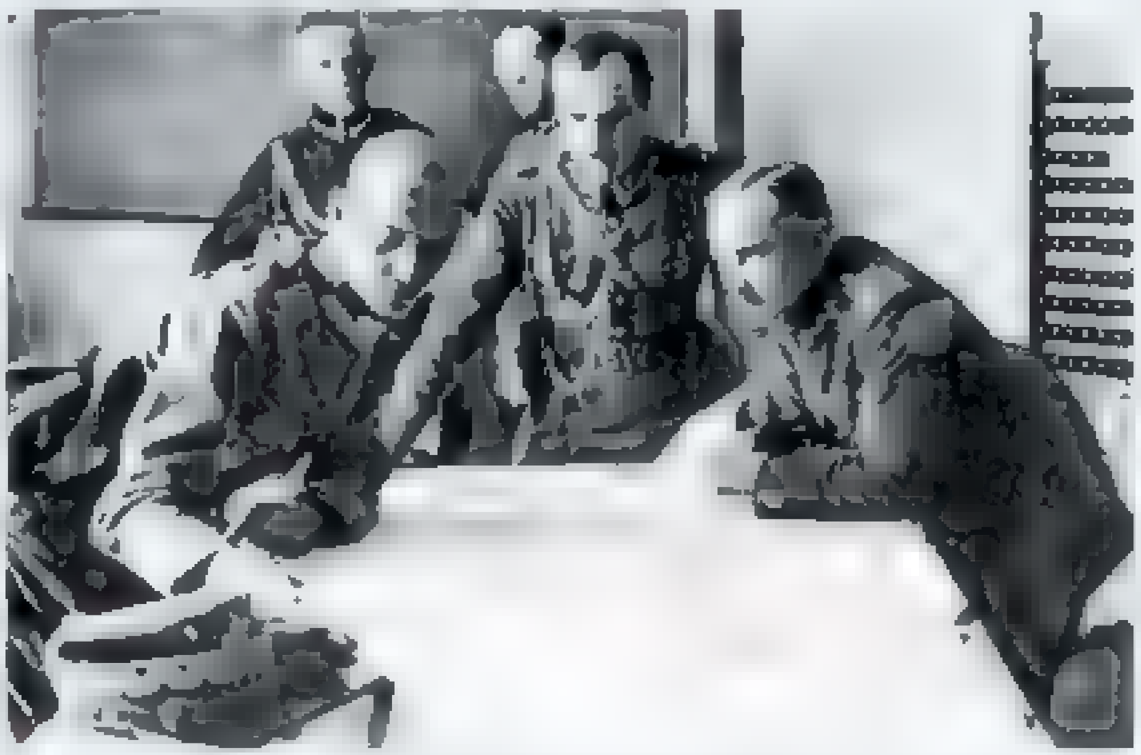

▲ Generał Władysław Sikorski stał na czele 5. Armii, która broniła Warszawy od północy. Na zdjęciu Sikorski (po lewej) ze sztabem.

▲ Plakat z 1920 r. wzywający ochotników do wstępowania do Wojska Polskiego. Na plakacie został przedstawiony generał Józef Haller, który w czasie Bitwy Warszawskiej dowodził Frontem Północnym i wszedł w skład Rady Obrony Państwa.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Szef brytyjskiej misji dyplomatycznej w Polsce w 1920 r. lord Edgar D'Abernon [czyt. dabernon] określił Bitwę Warszawską jako osiemnastą decydującą bitwę w dziejach świata i podsumował jej znaczenie w następujący sposób:

Gdyby Piłsudskiemu [...] nie udało się powstrzymać triumfalnego pochodu Armii Czerwonej w wyniku bitwy pod Warszawą [...] zostałoby zagrożone samo istnienie zachodniej cywilizacji. [...] jest rzeczą prawdopodobną, że bitwa pod Warszawą uratowała Europę Środkową, a także część Europy Zachodniej przed [...] fanatyczną tyranią sowiecką.

1. Przed czym, zdaniem d'Abernona, Bitwa Warszawska uratowała Europę Zachodnią?

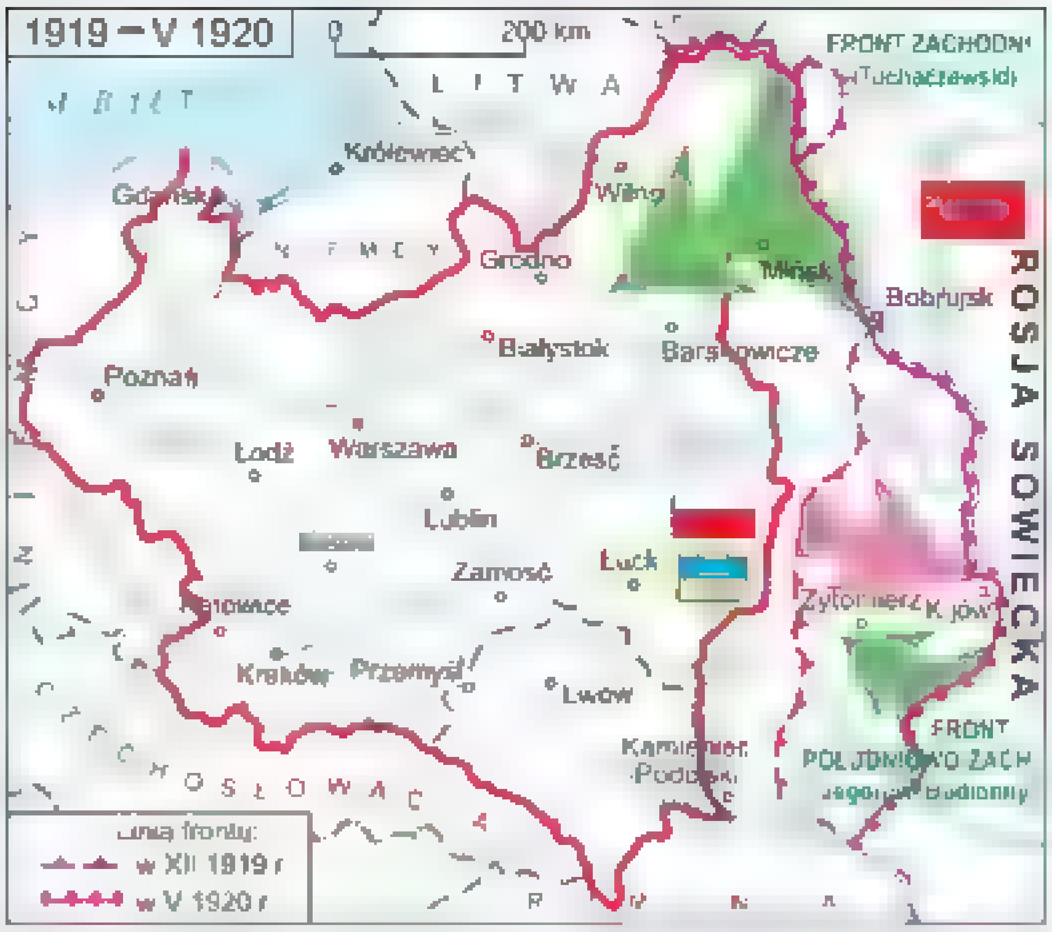

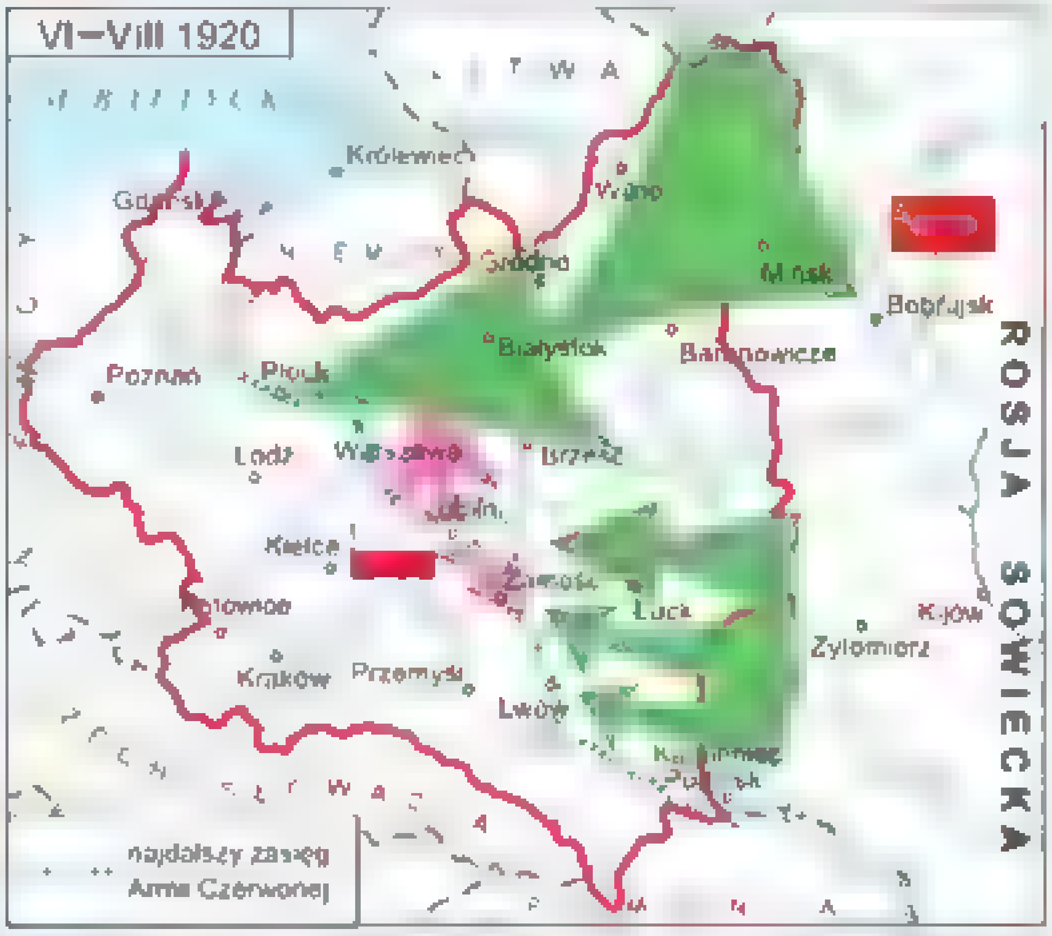

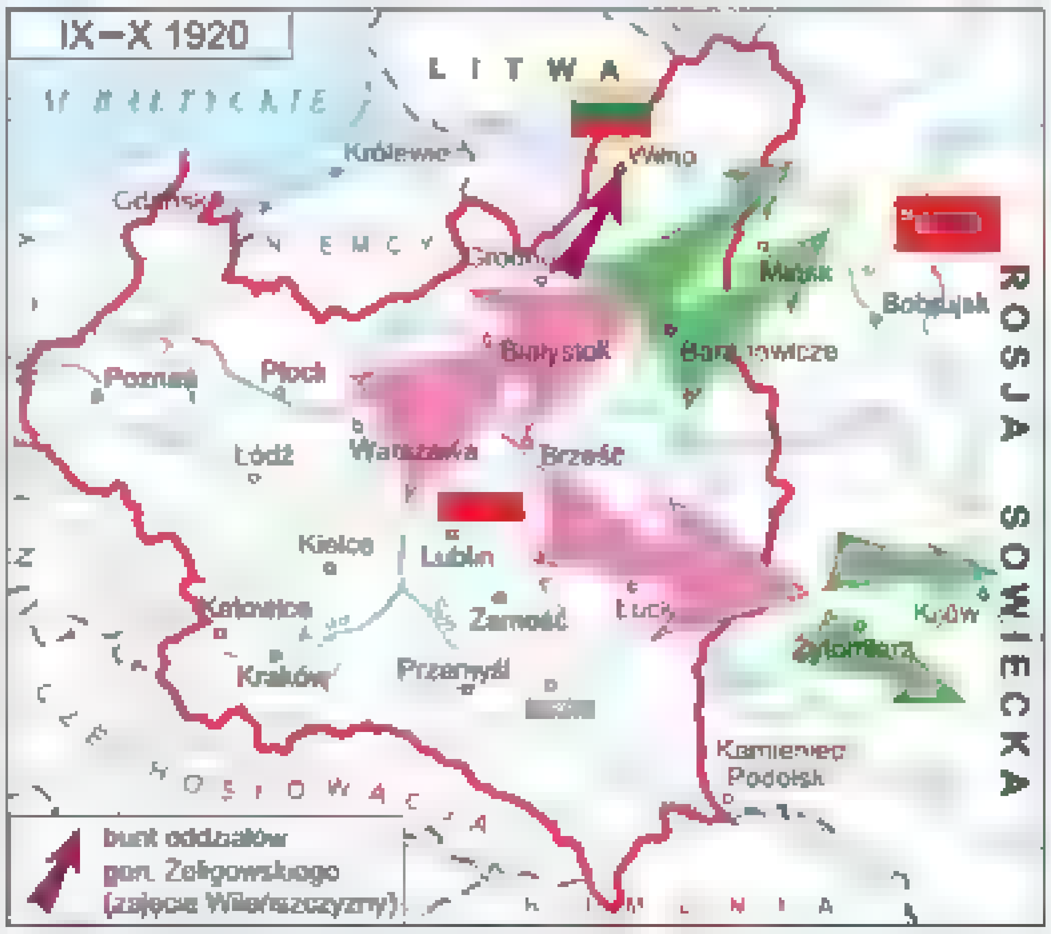

Wodzowie wojsk polskich

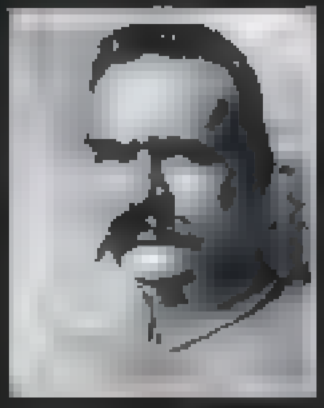
Józef Piłsudski

Józef Haller

Tadeusz Rozwadowski

Władysław Sikorski

Wódz wojsk bolszewickich

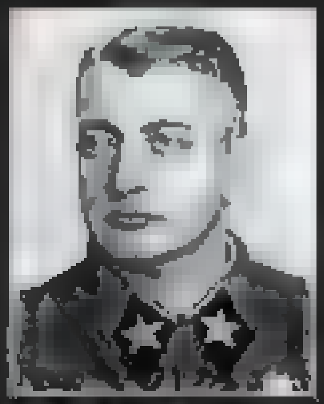
Michaił Tuchaczewski

Rydze. Na mocy postanowień pokoju ryskiego ustanowiona została granica polsko-rosyjska. Przedzielała ona ziemie Białorusi i Ukrainy. W toku negocjacji polska delegacja zrzekła się Mińska (który był wówczas w polskich rękach) i oddała bolszewikom ziemie ukraińskie za Zbruczem. Decyzję tę podjęto z obawy przed zbyt liczną mniejszością narodową. Pokój oznaczał więc upadek federacyjnej koncepcji granicy wschodniej Piłsudskiego. Nie udało się stworzyć na wschodniej granicy Polski niepodległych państw, które współpracowałyby z Polską i w ten sposób oddzielały ją od Rosji.

WARTO WIEDZIEĆ

W chwili zagrożenia Polacy zwrócili się z prośbą o pomoc do przedstawicieli ententy. W lipcu 1920 r. w belgijskim mieście **Spa** odbyła się konferencja, podczas której mocarstwa zachodnie zmusiły polskiego premiera Władysława Grabskiego do uznania wschodniej granicy Polski na tzw. **linii Curzona** (została ona wytyczona przez ententę w grudniu 1919 r. jako prowizoryczna granica między Polską a carską Rosją). W zamian państwa zachodnie oferowały pomoc w pertraktacjach z bolszewikami i dostawy sprzętu wojskowego. Postanowienia konferencji w Spa zostały odrzucone przez Piłsudskiego.

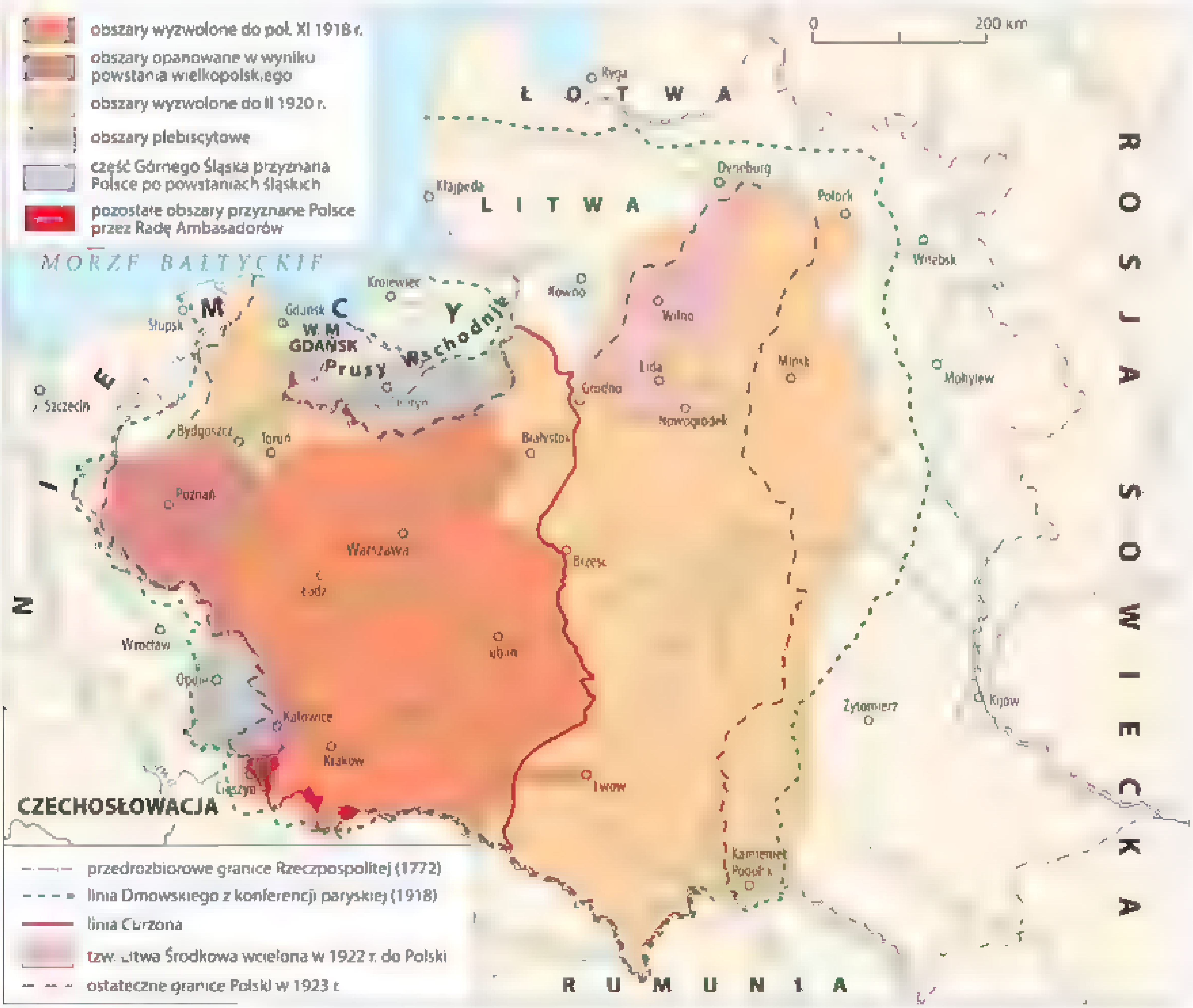

▲ Kształtowanie się granic II Rzeczypospolitej.

Wskaż na mapie tereny na Wschodzie, które były w granicach przedrozbiorowej Rzeczypospolitej, a nie znalazły się ostatecznie w granicach II Rzeczypospolitej.

Obydwie strony zobowiązały się do wzajemnego poszanowania praw mniejszości narodowych w sprawach szkolnictwa i kultury.

Zajęcie Wileńszczyzny

Po zwycięstwie w bitwie nad Niemnem wojska polskie szybko zbliżały się do Wilna. Polacy nie mogli jednak zająć tego miasta, ponieważ zakazywały im tego warunki konferencji w Spa. Dlatego też na polecenie Piłsudskiego generał **Lucjan Żeligowski** zorganizował upozorowany bunt swoich oddziałów, a następnie na ich czele w październiku 1920 r. zajął Wilno. Miasto i okolice weszły w skład niewielkiego państwa o nazwie **Litwa Środkowa**. W 1922 r. zorganizowano wybory do tzw. Sejmu Wileńskiego, który 20 lutego 1922 r. przegłosował przyłączenie Litwy Środkowej do Polski.

Kształtowanie się granicy z Niemcami

Walki o kształt zachodniej i północnej granicy Polski trwały aż cztery lata – do 1922 r.

Po podpisaniu zawieszenia broni na froncie zachodnim 11 listopada 1918 r. działająca w Wielkopolsce **Naczelna Rada Ludowa** zaczęła negocjacje z władzami niemieckimi i tworzenie zrębów polskiej administracji na terenie zaboru pruskiego: w Wielkopolsce, na Śląsku

▲ Przyjazd Ignacego Jana Paderewskiego do Poznania w grudniu 1918 r.

i Pomorzu. Pod koniec grudnia w Poznaniu zatrzymał się jadący z Gdańska do Warszawy **Ignacy Jan Paderewski**. Dnia 26 grudnia 1918 r. odbyła się duża polska manifestacja na jego cześć. Na ulicach pojawiły się flagi polskie i państw ententy. Niemcy zareagowali kontrmanifestacjami i niszczeniem polskich symboli narodowych. Następnego dnia – **27 grudnia 1918 r.** – w Poznaniu doszło do wybuchu walk polsko-niemieckich. Tak rozpoczęło się polskie **powstanie**, które szybko rozprzestrzeniło się na całą Wielkopolskę. Dowództwo nad siłami powstańczymi objął major **Stanisław Taczak**, później zaś generał **Józef Dowbor-Muśnicki**.

▼ **Wojciech Kossak, *Zaślubiny Polski z morzem*.** 10 lutego 1920 r. w Pucku generał Józef Haller dokonał symbolicznych zaślubin Polski z morzem

Powstańcy szybko opanowali prawie całą Wielkopolskę. Przebywający w Paryżu Roman Dmowski przekonał przedstawicieli ententy, aby wsparli działania powstańców. Traktat wersalski przyznał Wielkopolskę Rzeczypospolitej.

Pomorze Wschodnie, Warmia i Mazury

Po podpisaniu traktatu wersalskiego na Pomorzu Wschodnim zaczęto organizować administrację polską. Kilka miesięcy później – po wejściu w życie traktatu – Polska przejęła ostatecznie władzę nad Pomorzem.

Zgodnie z traktatem wersalskim ludność Warmii, Mazur i Powiśla miała w plebiscycie zdecydować o przynależności tych terenów do Polski lub do niemieckich Prus Wschodnich. Nad przygotowaniami do głosowania i jego przebiegiem czuwały międzysojusznicze komisje. Plebiscyt odbył się **11 lipca 1920 r.** i zakończył się klęską Polski. Za przynależnością terenów plebiscytowych do Polski głosowało tylko 3,4% ludności. Mieszkańcy Warmii i Mazur woleli zagłosować przeciw Polsce, ponieważ uważali, że młody kraj upadnie pod naporem Armii Czerwonej. W tej sytuacji Rada Ambasadorów w Paryżu przyznała ogromną większość Warmii, Mazur i Powiśla Niemcom. Do Polski włączono tylko niewielkie obszary Mazur i Powiśla.

Powstania śląskie

Jednym z punktów obrad konferencji paryskiej była sprawa **Górnego Śląska**. Pretensje do tego terenu zgłaszały Polska i Niemcy. Postanowiono, że na Górnym Śląsku odbędzie się plebiscyt. Na wniosek strony polskiej mogły w nim wziąć udział wszystkie osoby urodzone na terenie plebiscytowym, niezależnie od obecnego miejsca zamieszkania.

Niemcy stosowali terror i represje wobec polskich działaczy. W odpowiedzi na to Polacy **17 sierpnia 1919 r.** rozpoczęli **I powstanie śląskie**. Wojska niemieckie w ciągu kilku dni poradziły sobie z garstką powstańców.

W styczniu 1920 r. władzę na Górnym Śląsku przejęła Międzysojusznicza Komisja Rządząca i Plebiscy-

▶ **Wojciech Korfanty** (1873–1939), polityk prawicowy. Przed I wojną światową poseł do niemieckiego parlamentu i sejmu pruskiego. Polski komisarz plebiscytowy na Śląsku, a następnie dyktator III powstania śląskiego. Poseł i senator II Rzeczypospolitej.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment noty Wojciecha Korfantego do rządów państw sprzymierzonych o powodach wybuchu III powstania śląskiego, z 3 V 1921 r.

Oświadczam uroczyście, że uczyniłem wszystko, co było w moich siłach, aby zapobiec zbrojnemu powstaniu i zakłóceniu porządku publicznego. Gdy jednak decyzje [...] co do podziału Górnego Śląska dostały się do wiadomości szerokich kół polskich robotników i chłopów, którzy od wieków są przedmiotem niesumiennego wyzysku i brutalnej polityki represji ze strony Prus i Niemiec, ogarnęła te masy bezgraniczna rozpacz na myśl, że znowu mogą powrócić pod jarzmo prusko-niemieckie. Ludność zdecydowana na wszystko dowiedziała się o raporcie i propozycjach Komisji Międzysojuszniczej w Opolu w niedzielę dnia 1 maja po południu [...] a w poniedziałek rano samorzutnie rozpoczęła strajk generalny. Wszystkie kopalnie i huty stanęły. [...] Komisja [...] uwzględniła około 35 procent głosów oddanych za połączeniem Górnego Śląska z Polską, ludność samorzutnie pochwyciła za broń. [...] Aby ten odruch rozdrażnienia ludu uzbrojonego nie zmienił się pod wpływem zbrodniczych jednostek w anarchię [stan zamętu, kiedy nie wiadomo, kto sprawuje władzę], stanąłem na żądanie powstańców i robotników strajkujących na czele ruchu, aby go ująć w ramy organizacyjne i zapobiec morderstwom, gwałtom i rabunkom i przywrócić czym prędzej porządek publiczny.

1. Dlaczego polska ludność Górnego Śląska zdecydowała się na rozpoczęcie kolejnego powstania?
2. Dlaczego to Korfanty objął przywództwo powstania?

Rybnik. Oddział powstańców – ochotników walczących w III powstaniu śląskim. Zwróć uwagę na brak umundurowania u powstańców oraz na ich słabe uzbrojenie i wyposażenie.

towa, a nad bezpieczeństwem wewnętrznym miały czuwać oddziały włoskie, brytyjskie i francuskie. Latem 1920 r. sytuacja stała się bardzo napięta. Wojska bolszewickie zagrażały Warszawie i nasiliły się ataki na polską ludność. W **nocy z 17 na 18 sierpnia 1920 r.** wybuchło **II powstanie śląskie**. Zakończyło się 24 sierpnia, a efektem zrywu było m.in. powołanie polsko-niemieckiej policji plebiscytowej.

Plebiscyt na Górnym Śląsku odbył się **20 marca 1921 r.** Z głębi Niemiec przyjechało na niego niemal 200 tys. Niemców, którzy urodzili się na Śląsku. Zażądali oni przyłączenia całego Górnego Śląska do Niemiec. W plebiscycie zwyciężyli Niemcy, którzy zdobyli niemal 60% głosów. Polacy, wspierani przez Francję, chcieli wytyczenia granic zgodnie z wynikami plebiscytowymi. **Wojciech Korfanty**, przywódca Ślązaków, zdecydował się na wystąpienie zbrojne.

Nocą z 2 na 3 maja 1921 r. wybuchło **III powstanie śląskie**. W połowie czerwca podpisano zawieszenie broni. Obydwie strony zgodziły się, aby o losach Śląska zadecydowała Liga Narodów. W październiku 1921 r. Liga podzieliła sporny obszar: Polsce przypadło 29% terytorium plebiscytowego, zamieszkiwane przez 46% mieszkańców. Znajdowało się na nim aż 75% kopalń i 59% hut i odlewni żelaza.

Granica z Czechosłowacją

W listopadzie 1918 r. polska **Rada Narodowa Księstwa Cieszyńskiego** podpisała z władzami czeskimi porozumienie o strefach wpływów obydwu państw na tym terenie według kryterium etnicznego. Jednak już w styczniu 1919 r. siły czechosłowackie zajęły niemal całe dawne Księstwo Cieszyńskie. W lutym 1919 r. podpisano więc w Paryżu porozumienie, w którym wytyczono nowe strefy wpływów, znacznie mniej korzystne dla Polski. Po stronie czeskiej znalazły się powiaty, w których przeważała ludność polska. Ostatecznie w lipcu 1920 r. na konferencji w Spa sporne tereny podzielono między Polskę i Czechosłowację. Podział ten był niekorzystny dla Polski.

ZAPAMIĘTAJ

- Zachodnia granica II Rzeczypospolitej ukształtowała się w wyniku powstania wielkopolskiego, postanowień traktatu wersalskiego, plebiscytów i powstań śląskich.
- O przebiegu wschodniej granicy zdecydowały walki zbrojne. Najtrudniejszą próbą dla młodego państwa polskiego była wojna z bolszewikami. Jej przełomowy moment stanowiła Bitwa Warszawska.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wymień państwa, z którymi Polska musiała toczyć walki o swoje granice.
2. Przedstaw koncepcje polskiej granicy wschodniej.
3. Wyjaśnij znaczenie Bitwy Warszawskiej dla Polski.
4. Opowiedz, w jaki sposób kształtowała się zachodnia granica państwa polskiego.

39 Konstytucja marcowa i ustrój II Rzeczypospolitej

Przypomnij, jak formował się centralny ośrodek władzy państwowej w pierwszych dniach niepodległości.

Pierwsze wybory

Zgodnie z zapowiedziami w styczniu 1919 r. odbyły się **wybory do Sejmu Ustawodawczego**, którego głównym zadaniem miało być uchwalenie konstytucji. Wygrała je endecja skupiona w Związku Ludowo-Narodowym, która zdobyła blisko 40% głosów. Na drugim miejscu znalazły się dwie partie ludowe PSL „Wyzwolenie" i PSL „Piast", a 9% zyskała Polska Partia Socjalistyczna. Posłów do sejmu wprowadziły też mniejszości narodowe i kilka niewielkich partii centrowych.

Wybory przeprowadzono w chwili, kiedy granice Polski nie zostały jeszcze ostatecznie ustalone. Po włączeniu kolejnych ziem organizowano na nich **wybory uzupełniające**.

Mała konstytucja

Pierwsze posiedzenie nowego sejmu odbyło się w lutym 1919 r. Sejm powierzył Józefowi Piłsudskiemu stanowisko **Naczelnika Państwa**, które miał piastować aż do czasu uchwalenia konstytucji. Również w lutym 1919 r. została uchwalona tymczasowa tzw. **mała konstytucja**, określająca zasady funkcjonowania państwa. Zgodnie z zasadami konstytucji władzę ustawodawczą miał sprawować sejm, władza wykonawcza zaś należała do Naczelnika Państwa i rządu, odpowiedzialnych przed sejmem. Kompetencje Naczelnika Państwa zostały ograniczone w porównaniu z dotychczasowymi uprawnieniami Tymczasowego Naczelnika Państwa (np. mógł on powołać rząd jedynie w porozumieniu z sejmem).

Prace nad ustawą zasadniczą

Po uchwaleniu małej konstytucji Sejm Ustawodawczy zaczął prace nad nową ustawą zasadniczą. Podczas opracowywania konstytucji dochodziło do tarć między różnymi ugrupowaniami parlamentarnymi. Prawica, która stanowiła większość w sejmie, obawiała się, że przyszłym prezydentem może zostać Józef Piłsudski. Starała się zatem jak najbardziej ograniczyć kompetencje urzędu prezydenta. Wreszcie **17 marca 1921 r.** Sejm Ustawodawczy uchwalił konstytucję. Przeszła ona do historii jako **konstytucja marcowa**.

▼ Tymczasowy Naczelnik Państwa Józef Piłsudski otwiera obrady Sejmu Ustawodawczego w lutym 1919 r.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Mowa Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego wygłoszona z okazji rozpoczęcia obrad Sejmu Ustawodawczego z marca 1921 r.

Panowie posłowie!
Półtora wieku walk, krwawych nieraz i ofiarnych, znalazło swój triumf w dniu dzisiejszym. Półtora wieku marzeń o wolnej Polsce czekało swego ziszczenia w obecnej chwili. Dzisiaj mamy wielkie święto narodu, święto radości po długiej, ciężkiej nocy cierpień. W tej godzinie wielkiego serc polskich bicia czuję się szczęśliwym, że przypadł mi zaszczyt otwierać Sejm polski, który znowu będzie domu swego ojczystego jedynym panem i gospodarzem.

Radość dnia dzisiejszego byłaby stokroć większą, gdyby nie troska, że zbieracie się w chwili niezwykle ciężkiej. Po długiej, nieszczęsnej wojnie świat cały, a z nim i Polska, czekają z tęsknotą upragnionego pokoju. Tęsknota ta w Polsce dziś ziścić się nie może. Synowie Ojczyzny muszą iść, by bronić granic i zabezpieczyć Polsce swobodny rozwój.

Sąsiedzi nasi, z którymi pragnęlibyśmy żyć w pokoju i zgodzie, nie chcą zapomnieć o wiekowej słabości Polski, która tak długo stała otworem dla najazdów i była ofiarą narzucania jej obcej woli przemocą i siłą. [...]

Naród polski przez półtora wieku zmuszany był stosować się do praw narzuconych przez obcą przemoc. Nie mogąc normować swego życia według własnej woli, zatracił przez ten długi okres poczucie prawa i wiarę we własne siły.

Obdarzeni dziś zaufaniem narodu dać macie mu podstawy dla jego niepodległego życia w postaci prawa konstytucyjnego Rzeczypospolitej Polskiej. Na tej podstawie utworzycie rząd oparty o prawa, przez wybrańców narodu ustanowione. Prawa, przez was uchwalone, będą początkiem nowego życia wolnej i zjednoczonej ojczyzny.

1. Powiedz, w jakim celu – według słów Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego – zebrał się Sejm Ustawodawczy.
2. Wskaż w tekście przemówienia fragment mówiący o obronie granic. Powiedz, o jaki konflikt chodziło Józefowi Piłsudskiemu.

Konstytucja marcowa

Konstytucja wprowadzała monteskiuszowski **trójpodział władzy** na: ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą. Władzę ustawodawczą miały sprawować sejm i senat. Izbą wyższą był senat, a niższą – sejm. W sejmie miało zasiadać 444 posłów, w senacie zaś – 111 senatorów. Czynne prawo wyborcze (tzn. prawo wybierania) do sejmu mieli wszyscy obywatele, którzy skończyli 21 lat, bez względu na płeć i status majątkowy.

Kadencja sejmu i senatu miała trwać 5 lat. Wybory do parlamentu były **pięcioprzymiotnikowe**: **powszechne**, **równe**, **tajne**, **bezpośrednie** i **proporcjonalne**.

Aby przeprowadzić najważniejsze dla państwa głosowania, sejm i senat łączyły się w **Zgromadzenie Narodowe**. Do najważniejszych uprawnień Zgromadzenia należał wybór prezydenta.

Władza wykonawcza leżała w rękach rządu i prezydenta. **Prezydent** był jej najwyższym przedstawicielem w Polsce. Wybierało go Zgromadzenie Narodowe na siedmioletnią kadencję. Do kompetencji prezydenta należało reprezentowanie Polski na arenie międzynarodowej. Prezydent mógł rozwiązać parlament, ale tylko za zgodą 3/5 senatu. Za zgodą sejmu powoływał premiera, a na jego wniosek – poszczególnych ministrów. W czasie pokoju zwierzchnikiem sił zbrojnych był prezydent. Wszystkie jego decyzje wymagały zatwierdzenia premiera i odpowiednich ministrów. W razie konieczności prezydenta zastępował marszałek sejmu.

Drugim organem władzy wykonawczej był **rząd** z **premierem** na czele. Rząd kierował polityką wewnętrzną i zagraniczną, miał inicjatywę ustawodawczą. Członkowie rządu odpowiadali za swoje działania przed sejmem. **Władzę sądowniczą** sprawowały **niezawisłe sądy**, zorganizowane w trzech pionach: powszechnym, administracyjnym i wojskowym.

SŁOWNICZEK

kadencja – określony przez prawo czas sprawowania funkcji przez urzędnika lub organ pochodzący z wyboru (np. sejm)

▼ Otwarcie sesji sejmowej w 1922 r. – widok na salę obrad.

Konstytucja marcowa nadała obywatelom polskim pewne **obowiązki** oraz **prawa polityczne**, **obywatelskie wolnościowe** i **społeczne**. Najważniejszym obowiązkiem obywatela była wierność Rzeczypospolitej Polskiej. Do innych należały: przestrzeganie konstytucji, służba wojskowa, ponoszenie ciężarów publicznych, czyli płacenie podatków. Prawa polityczne związane były z prawami wyborczymi, prawa obywatelskie zaś to m.in. równość wobec prawa i prawo do ochrony życia. Wolności obywatelskie gwarantowane przez konstytucję marcową to przede wszystkim wolność słowa, sumienia, wyznania, pracy, nauki. Państwo gwarantowało też ochronę praw mniejszości narodowych. Prawa społeczne to głównie prawo do ochrony pracy (np. zakaz pracy dzieci poniżej 15. roku życia) czy ochrona macierzyństwa.

▲ **Maciej Rataj** (1884–1940), polityk ludowy. Poseł na Sejm Ustawodawczy, w sejmie I kadencji marszałek. Po śmierci Gabriela Narutowicza pełnił obowiązki prezydenta Rzeczypospolitej. W późniejszych latach był jednym z przywódców ruchu chłopskiego.

Wybory w 1922 r.

W listopadzie **1922 r.** odbyły się pierwsze od uchwalenia konstytucji wybory do sejmu i senatu. Z wyborów zwycięsko wyszły partie prawicowe, skupione w bloku o nazwie **Chrześcijański Związek Jedności Narodowej** (tzw. **Chjena**). Zdobyły jednak tylko 28% mandatów do sejmu i nie mogły stworzyć samodzielnie rządu. Polska scena polityczna pozostawała wówczas bowiem bardzo rozdrobniona. Nowym marszałkiem sejmu został ludowy polityk **Maciej Rataj**.

Wybór pierwszego prezydenta II Rzeczypospolitej

Jednym z pierwszych zadań nowego parlamentu był wybór prezydenta. Po burzliwych obradach i pięciu turach głosowania Zgromadzenie Narodowe w grudniu

1922 r., głosami posłów centrum, lewicy i mniejszości narodowych, na prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej wybrało **Gabriela Narutowicza**. Przegłosowane partie prawicowe uznały wybór Narutowicza za swoją klęskę i rozpętały histeryczną kampanię propagandową, w której twierdziły, że został on wybrany głosami mniejszości narodowych.

Zabójstwo Gabriela Narutowicza

Zaprzysiężenie prezydenta odbywało się wśród gwałtownych demonstracji ulicznych, które zorganizowała prawica. Zaledwie kilka dni później Narutowicz zginął w zamachu, podczas otwarcia wystawy sztuki w warszawskiej galerii Zachęta. Zastrzelił go związany z endecją fanatyczny nacjonalista Eligiusz Niewiadomski.

Zgromadzenie Narodowe na kolejnego prezydenta – już w atmosferze powagi i żałoby – jeszcze w 1922 r. wybrało działacza socjalistycznego i niepodległościowego **Stanisława Wojciechowskiego**.

▲ **Gabriel Narutowicz** był wybitnym inżynierem i profesorem uniwersytetu w Zurychu. Po 1918 r. pełnił funkcje ministra robót publicznych i ministra spraw zagranicznych

▲ Stanisław Wojciechowski (1869–1953) był politykiem i działaczem spółdzielczym, a w latach 1922–1926 prezydentem Rzeczypospolitej Polskiej.

ZAPAMIĘTAJ

- II Rzeczpospolita na podstawie konstytucji marcowej była republiką demokratyczną. Silną pozycję zyskała władza ustawodawcza.
- Pierwsze wybory parlamentarne zostały przeprowadzone w 1922 r. Wyrazem napięć na scenie politycznej było zabójstwo pierwszego prezydenta Rzeczypospolitej Gabriela Narutowicza.

[illegible]

1. Podaj nazwę pierwszego dokumentu określającego ustrój Polski i uchwalonego po odzyskaniu niepodległości.
2. Wymień kompetencje władzy ustawodawczej i wykonawczej określone w konstytucji marcowej.
3. Opisz okoliczności śmierci pierwszego prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej.

40 Rządy autorytarne w Polsce 1926–1939

Przypomnij, jaki ustrój w Polsce wprowadziła konstytucja marcowa.

Obóz belwederski

W 1923 r., po tym jak ukształtowały się granice i ustrój Rzeczypospolitej, Józef Piłsudski zrzekł się wszystkich funkcji państwowych i wojskowych, odsunął się od bieżącej polityki i osiadł w Sulejówku. Utrzymywał jednak kontakty ze swoimi zwolennikami w wojsku i w administracji państwowej. Ich grono, zwane **obozem belwederskim**, tworzyli przede wszystkim weterani Legionów i politycy socjalistyczni.

Sytuacja polityczna w Polsce w latach 1923–1926

Wiosną 1923 r. prawica skupiona w bloku Chjena zawarła koalicję z centrowym PSL „Piast". Koalicja ta nazwana została Chjeno-Piastem. **Rząd Chjeno-Piasta**, z Wincentym Witosem na czele, objął władzę, gdy w Polsce narastał kryzys gospodarczy (wzrost bezrobocia, i hiperinflacja). Przez kraj przelewała się fala niezadowolenia społecznego, a strajki i demonstracje rząd tłumił używając wojska. W czasie tych interwencji zginęło kilkadziesiąt osób. Przez kolejne dwa lata kilka razy zmieniały się rządy, a sytuacja społeczna nie ulegała znaczącej poprawie. Ze względu na zbliżenie Niemiec z Rosją Sowiecką i z Francją pogarszało się położenie międzynarodowe młodego państwa polskiego. Wielu obywateli przestało wierzyć politykom zarzucając im jedynie dbanie o swe własne interesy, marząc o silnym mężu opatrznościowym, który zaprowadziłby w kraju ład i porządek. Naturalnym kandydatem był jeden z głównych architektów niepodległości Polski – Józef Piłsudski.

Przewrót majowy

Do przesilenia doszło **w maju 1926 r.** Po demonstracjach ugrupowań lewicowych, których uczestnicy postulowali oddanie władzy w ręce Piłsudskiego, ten chciał pertraktować z rządem na temat składu nowego gabinetu. Nie doszło do porozumienia, dlatego

▲ **Józef Piłsudski** przed rozmową z prezydentem **Stanisławem Wojciechowskim** na moście Poniatowskiego 12 maja 1926 r. Po prawej stoi generał Orlicz-Dreszer.

▲ Walki na ulicach Warszawy podczas zamachu majowego.

12 maja marszałek kazał oddziałom wojskowym, które oddały się pod jego komendę, zająć mosty na Wiśle w Warszawie. W ten sposób rozpoczął się **zamach stanu**, zwany **przewrotem majowym**.

Rząd postawił w stan alarmu garnizon warszawski i nakazał ściągnięcie do stolicy oddziałów m.in. z niechętnej Piłsudskiemu Wielkopolski i Pomorza. Sam Piłsudski na moście Poniatowskiego spotkał się z prezydentem Wojciechowskim, który wbrew oczekiwaniom marszałka, opowiedział się po stronie legalnego rządu. Po spotkaniu Piłsudski wycofał się na prawą stronę Wisły. Jednak wyżsi oficerowie z jego otoczenia na czele wiernych mu oddziałów zdobyli jeden z mostów w lewobrzeżnej części stolicy. Wokół budynków rządowych wybuchły walki. Z powodu strajku kolejarzy zorganizowanego przez PPS do stolicy w większości nie dotarły wierne rządowi pułki z Wielkopolski i Pomorza. Kolejarze bowiem przepuszczali tylko wojska wierne Piłsudskiemu. Przez kilkadziesiąt godzin na ulicach Warszawy toczyła się regularna bitwa.

W obliczu dramatycznych wydarzeń i widma wojny domowej prezydent Wojciechowski zrezygnował ze stanowiska. Do dymisji podał się także cały rząd.

Po zamachu stanu

Podczas walk w Warszawie zginęło blisko 400 osób, a ponad 900 zostało rannych. Choć Zgromadzenie Narodowe wybrało na nowego prezydenta samego Józefa Piłsudskiego, ten nie przyjął urzędu, uznając, że uprawnienia głowy państwa są dla niego niewystarczające. Ostatecznie nowym prezydentem został, zaproponowany przez Piłsudskiego, **Ignacy Mościcki**.

Wkrótce po zamachu uprawnienia prezydenta zostały jednak znacznie zwiększone. Na wniosek rządu mógł rozwiązać parlament lub pomiędzy sesjami parlamentu wydawać dekrety z mocą ustawy.

Piłsudski dążył do przeprowadzenia reform państwa, zwanych **sanacją** (łac. sanatio – uzdrowienie), czyli uzdrowieniem życia politycznego w kraju. Z czasem rządy marszałka i jego współpracowników określano **rządami sanacji**. W rzeczywistości najważniejszymi sprawami w państwie kierował Józef Piłsudski, który formalnie nie piastował żadnych najważniejszych funkcji państwowych. Ten sposób sprawowania władzy, oparty na autorytecie jednostki, nazywa się **rządami autorytarnymi**.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment przemówienia Józefa Piłsudskiego do przedstawicieli stronnictw sejmowych (29 maja 1926 r.).

Gdy wróciłem z Magdeburga i posiadłem władzę, jakiej nikt w Polsce nie piastował, wierząc w odrodzenie się narodu, nie chciałem rządzić batem i oddałem władzę w ręce zwołanego przez siebie Sejmu Ustawodawczego [...]. Naród się jednak nie odrodził. Szuje i łajdaki rozpanoszyły się. Naród odrodził się tylko w jednej dziedzinie, w dziedzinie walki orężnej, tzn. pod względem odwagi osobistej i ofiarności względem państwa w czasie walki. Dzięki temu mogłem doprowadzić wojnę do zwycięskiego końca. [...] Swobody demokratyczne zostały nadużyte tak, że można było znienawidzieć całą demokrację. [...] Interes partyjny przeważał ponad wszystko. [...] Cóż żeście z tym państwem uczynili?

1. Wymień wydarzenia historyczne, do których odwołał się Piłsudski w swoim przemówieniu.
2. Wyjaśnij, co – zdaniem Piłsudskiego – było powodem kryzysu politycznego w Polsce.

WARTO WIEDZIEĆ

Autorytaryzm był rozpowszechniony w Europie w pierwszej połowie XX w., a jego popularność wynikała z nieskuteczności rządów parlamentarnych. Władze rządzące w sposób autorytarny starały się konsolidować społeczeństwo wokół kultu wybitnej osobowości (w Polsce był to Józef Piłsudski). Rządy autorytarne zachowywały pewne pozory demokracji, np. wybory parlamentarne. W przeciwieństwie do państw totalitarnych władze autorytarne nie represjonowały szerokich grup społeczeństwa, a jedynie tych, którzy krytykowali przywódcę i jego rządy.

Rządy sanacji

Następne miesiące po zamachu stanu obóz sanacyjny wykorzystał na umacnianie się przy władzy. W wyborach przeprowadzonych w 1928 r. zwyciężyło ugrupowanie zwolenników sanacji o nazwie **Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem** (BBWR). Jednak nie mogło one samodzielnie stworzyć rządu. Wszystkie ugrupowania poza BBWR przeszły do opozycji wobec rządów

sanacyjnych. Endecja w miejsce Związku Ludowo-Narodowy założyła partię o nazwie **Stronnictwo Narodowe** (SN), oraz organizację **Obóz Wielkiej Polski** (OWP). W zamyśle Romana Dmowskiego miała on skupić wszystkie ugrupowania prawicowe i stworzyć silną przeciwwagę dla Piłsudskiego. Sanacja wyczuła zagrożenie ze strony OWP. Rozpoczęto aresztowania i procesy polityczne jego członków, a po kilku latach ją zdelegalizowano. Po likwidacji OWP część radykalnych działaczy założyła **Obóz Narodowo-Radykalny** (ONR). Głosił on hasła narodowe i antysemickie. Choć ONR został także rozwiązany przez władze, to wciąż działał w konspiracji.

Przeciwko obozowi sanacyjnemu skupiły się także partie centrowe i lewicowe, zakładając **Centrolew**. Podczas kampanii wyborczej do parlamentu w 1930 r., aresztowano jednak jego przywódców (podobnie jak polityków endecji i mniejszości ukraińskiej) i bez wyroków sądowych osadzono w **twierdzy brzeskiej**. Stąd same wybory, w których wygrał wspierany przez władze BBWR, przeciwnicy sanacji pogardliwie nazwali **wyborami brzeskimi**.

Konstytucja kwietniowa

Obóz sanacyjny dążył do zmiany konstytucji. Nową ustawę zasadniczą prezydent Mościcki podpisał **23 kwietnia 1935 r.**, dlatego znana jest ona jako **konstytucja kwietniowa**.

Konstytucja kwietniowa wprowadzała wyższość państwa (rozumianego jako wspólne dobro wszystkich obywateli) nad jednostką i ogółem obywateli. Zgodnie z intencją sanacji **prezydent** zajmował pozycję nadrzędną wobec innych organów państwa (rządu, sejmu, senatu, sił zbrojnych, sądów). Kadencja prezydenta trwała 7 lat. Prezydent za swoje czyny odpowiadał „wobec Boga i historii". Oznaczało to, że praktycznie nie ponosił żadnej odpowiedzialności za swoje działania i żaden organ państwowy nie mógł go z nich rozliczać. Prezydent mianował i odwoływał najważniejszych urzędników państwowych. Mógł rozwiązać parlament przed upływem kadencji, wydawać **dekrety z mocą ustawy** i stosować weto zawieszające wobec ustaw uchwalonych przez parlament. Reprezentował Polskę za granicą.

Konstytucja kwietniowa rozszerzyła również kompetencje rządu i premiera. Niemal całkowicie wyeliminowano sejm z rządzenia państwem.

▶ **Ignacy Mościcki** (1867–1946), naukowiec i polityk. Profesor chemii Politechniki Lwowskiej i Politechniki Warszawskiej. Jeden z głównych twórców polskiego przemysłu chemicznego. W latach 1926–1939 prezydent Rzeczypospolitej Polskiej

Sanacja po śmierci Piłsudskiego

Dnia 12 maja 1935 r. zmarł Józef Piłsudski. Po jego śmierci zaczęli walczyć o władzę czołowi politycy sanacyjni. Ostatecznie podzieliły ją między siebie trzy osoby: prezydent **Ignacy Mościcki**, zajął się polityką wewnętrzną i gospodarką, **Edward Rydz-Śmigły** – wojskiem, a **Józef Beck** – polityką zagraniczną.

Bez osoby marszałka obóz sanacji zaczął się rozpadać. Zbojkotowane przez opozycję wybory parlamentarne z 1935r. wygrał BBWR, ale wkrótce się podzielił i ostatecznie został rozwiązany. W jego miejsce władze, potrzebujące zaplecza politycznego i przynajmniej pozorów masowego poparcia, stworzyły **Obóz Zjednoczenia Narodowego** (OZN), popularnie zwany **Ozonem**.

Po 1935r. nie zaprzestano prześladowania opozycji. Część jej liderów wyemigrowała, aby zza granicy prowadzić działalność polityczną. Tak zrobił np. Wincenty Witos. W 1936 r. w szwajcarskiej miejscowości Morges [czyt. morż], w której mieszkał Ignacy Paderewski, doszło do zawarcia porozumienia kilku działaczy partii centrowych, m.in. generała Władysława Sikorskiego. Powstały w ten sposób **Front Morges za cel stawiał sobie** obalenie rządów sanacyjnych w Polsce

▲ **Serce Piłsudskiego** pochowano w jego ukochanym Wilnie, obok matki i żołnierzy polskich poległych podczas zdobywania miasta w 1919 r.

POGRZEB MARSZAŁKA PIŁSUDSKIEGO

Pogrzeb marszałka przemienił się w wielką manifestację, w której wzięły udział setki tysięcy osób i liczne delegacje z zagranicy. Polacy żegnali człowieka, który według słów prezydenta Mościckiego – „[...] dał Polsce wolność, granice, moc i szacunek". Publicysta Stanisław Mackiewicz napisał wówczas: „Piłsudski miał fanatycznych wielbicieli, którzy go kochali więcej niż własnych rodziców, niż własne dzieci, ale było wielu ludzi, którzy go nienawidzili, miał całe warstwy ludności, całe dzielnice Polski przeciwko sobie, potężną nieufność do siebie. I oto nie znać było tego w dniu pogrzebu".

▶ ***Na progu wieczności***, obraz **Jerzego Kossaka**. Prezydent Mościcki u stóp katedry na Wawelu powiedział: „Cieniom królewskim przybył towarzysz wiecznego snu. Skroni jego nie okala korona, a dłoń nie dzierży berła. A królem był serc i władcą woli naszej".

ZAPAMIĘTAJ

- W maju 1926 r. Józef Piłsudski dokonał przewrotu wojskowego, który rozpoczął okres rządów autorytarnych w Polsce.
- Celem Piłsudskiego była sanacja, czyli uzdrowienie życia politycznego Polski. Zamierzano tego dokonać przez uchwalenie nowej konstytucji (zwanej konstytucją kwietniową), ograniczającej rolę sejmu i wzmacniającej kompetencje władzy wykonawczej.
- Po śmierci Piłsudskiego najważniejszymi osobami w państwie byli marszałek Edward Rydz-Śmigły i prezydent Ignacy Mościcki.

1. Wskaż przyczyny i omów skutki przewrotu majowego.
2. Opisz zmiany konstytucyjne w Polsce w dwudziestoleciu międzywojennym.
3. Przedstaw sposoby zdobycia, utrzymania i umocnienia władzy przez sanację po 1926 r.
4. Wskaż cechy państwa autorytarnego w Polsce pod rządami sanacji.

41 Społeczeństwo polskie w latach 1918–1939

Przypomnij, które ziemie wchodziły w skład państwa polskiego po 1922 r.

Społeczeństwo polskie w liczbach

W 1922 r., po włączeniu Śląska i Wileńszczyzny, Polskę zamieszkiwało ponad 27 mln ludzi. Dawało to jej szóste miejsce w Europie pod względem powierzchni i liczby mieszkańców. Straty wojenne, sięgające około 4 mln ludzi, zostały bardzo szybko zniwelowane. W 1931 r. Polskę zamieszkiwały już ponad 32 mln mieszkańców. Kraj był jednak bardzo nierównomiernie zaludniony. Najgęściej zaludnione było województwo śląskie, a najrzadziej – województwo poleskie.

Na wsi i w mieście

Na początku lat 20. XX w. Polska była krajem **rolniczo-przemysłowym.** Większość ludności żyła na wsiach. Wśród chłopów panowało duże zróżnicowanie majątkowe, związane głównie z wielkością gospodarstw rolnych. Największe i najbogatsze gospodarstwa znajdowały się na ziemiach dawnego zaboru pruskiego. Rolnicy prowadzili tam intensywną gospodarkę rolną, uzyskiwali znaczne plony z hektara, a zarobione środki często przeznaczali na inwestycje. Znacznie gorzej było na Kresach Wschodnich i w Galicji, gdzie dominowały małe i karłowate gospodarstwa o powierzchni zaledwie kilku hektarów, a niekiedy nawet poniżej hektara. Z trudem zaspokajały one potrzeby rodzin, które na nich gospodarowały, a żadne inwestycje nie były możliwe.

Tylko 12% ludności zamieszkiwało miasta liczące powyżej 50 tys. mieszkańców. W Polsce były zaledwie dwadzieścia dwa takie ośrodki. Do największych zaliczały się Warszawa (ponad 1 mln mieszkańców), Łódź (ponad 600 tys.), Lwów (ponad 300 tys.). Następne w kolejności Poznań, Kraków i Wilno liczyły już po 200 tys. mieszkańców.

Na początku lat 20. XX w. około 65% ludności Polski utrzymywało się z rolnictwa, a tylko 14% – z górnictwa i przemysłu. Klasa średnia, w której skład wchodziła inteligencja (np. przedstawiciele wolnych zawodów, kadra oficerska, nauczyciele, urzędnicy), rzemieślnicy oraz właściciele małych i średnich przedsiębiorstw, stanowiła zaledwie kilkanaście procent społeczeństwa, przemysłowcy i wielcy właściciele ziemscy zaś – nieco ponad 1%.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment wspomnień chłopa gospodarującego na dwóch morgach (jedna morga równała się 0,56 ha) ziemi w powiecie skierniewickim w pierwszej połowie lat 30. XX w.

Zasadniczym jedzeniem u mnie to są kartofle i chleb. Cukru nie używam wcale, można powiedzieć tylko dwa razy do roku, na Wielkanoc ćwierć kilograma i na Boże Narodzenie ćwierć kilograma. Na śniadanie kartofle z barszczem, na obiad chleb czarny często suchy, czasem dostanę od kogo z łaski mleka. I na kolację znów kartofle na rzadko, czasem kluski żytnie pytlowe, kapusta albo groch itd. Słoniny jak kupię ćwierć kilograma, to tak kombinuję, żeby mi starczyło przynajmniej na dziesięć dni, chociaż wiem, że żołądka nie oszuka. Po takim pożywieniu to można sobie wyobrazić, ile jest energii do pracy. Zima za pasem, a tu nie mam kapoty ciepłej i butów. Mam tylko jedną parę kamaszy, w których chodzę w dzień powszedni i na święto, jedną czapkę zimową, w której chodziłem i latem, stare ubranie do roboty i nieco lepsze na święto. A teraz na zimę nie mam ciepłego palta ani swetra, ani ciepłej bielizny i tych niezbędnych rzeczy nie będę mógł sobie kupić, bo za co?

1. Omów warunki życia ubogiego chłopa w Polsce.

▼ Jedna z wizytówek Warszawy – ulica Marszałkowska.

▲ Tablica adresowa sprzed

▼ Wylewanie asfaltu na ulicy Chmielnej w Warszawie w 1926 r.

▼ Grupa dzieci z matkami w jednej z robotniczych dzielnic stolicy.

WARSZAWA W DWUDZIESTOLECIU MIĘDZYWOJENNYM

W 1918 r. Warszawa stała się stolicą i centrum politycznym kraju. Znalazły się tu najważniejsze instytucje i urzędy: parlament, ministerstwa, sztaby wojskowe, zarządy dużych przedsiębiorstw. Warszawa była też ważnym ośrodkiem naukowym. Działały tu Uniwersytet Warszawski, Politechnika Warszawska, Szkoła Główna Handlowa i Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego. W latach 1918–1939 rozbudowywano i unowocześniano warszawską infrastrukturę. Powstawały nowe utwardzone drogi, tory tramwajowe, sieć kanalizacyjna, wodociągowa i gazowa, a także szkoły, parki, osiedla. Swoją działalność rozpoczęło cywilne lotnisko. Stworzono też (niestety niezrealizowane) plany budowy warszawskiego metra. Wiele zawdzięczała Warszawa komisarycznemu prezydentowi miasta Stefanowi Starzyńskiemu, który sprawował swój urząd od 1934 do 1939 r. Warszawa była jednak miastem kontrastów. Eleganckie dzielnice (Śródmieście, Mokotów) sąsiadowały z ubogimi, robotniczymi (Wolą, Pragą, Starym Miastem, Czerniakowem), w których inwestycje publiczne wprowadzano powoli, a warunki życia były bardzo trudne. Znaczny obszar północnej części miasta zajmowała dzielnica żydowska.

◀ **Niemcy** mieszkali w zwartych skupiskach na pograniczu zachodnim i północnym II RP.

◀ **Żydzi** mieszkali głównie w miastach i miasteczkach.

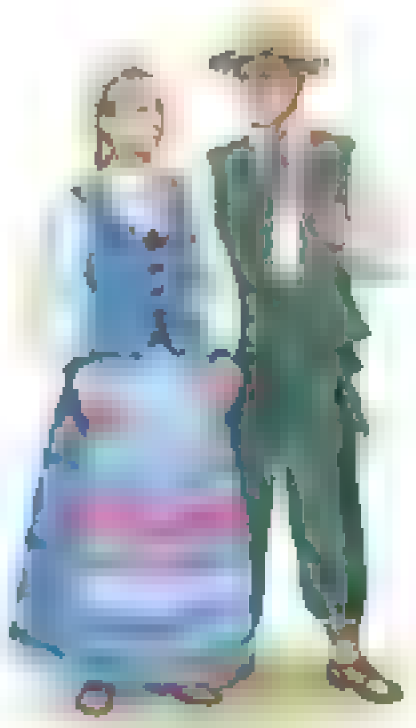

▲ **Litwini** zamieszkiwali północno-wschodnią część Rzeczypospolitej.

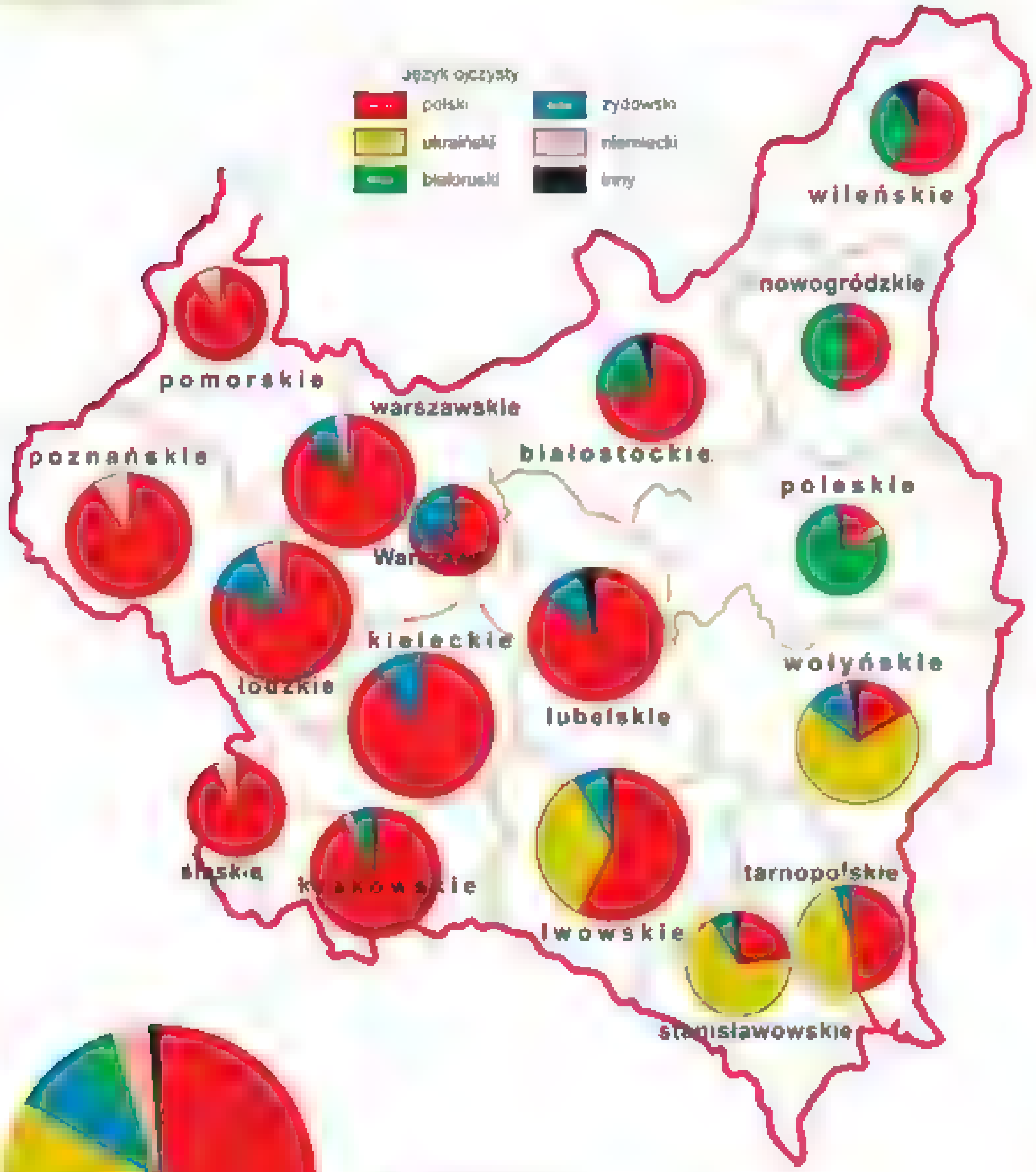

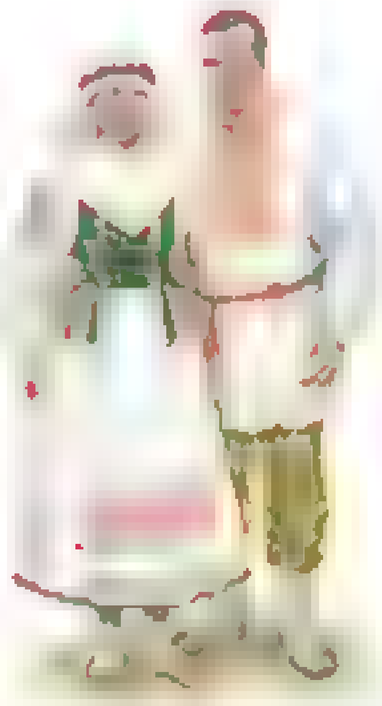

◀ **Białorusini** mieszkali na Kresach Wschodnich.

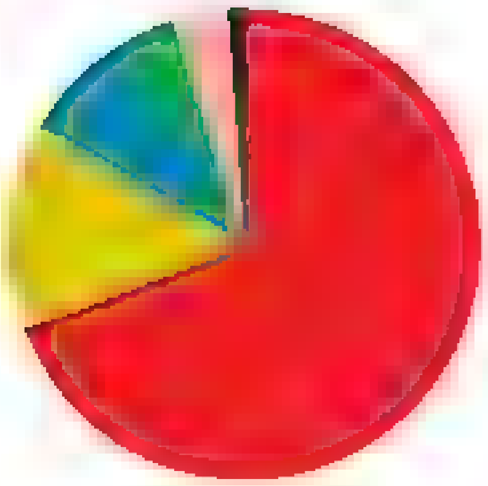

▲ Ludność Polski według narodowości na podstawie spisu z 1921 r.

■ Wskaż województwa, w których przeważała ludność ukraińska.

▶ **Ukraińcy** zamieszkiwali wschodnie i południowo-wschodnie tereny II Rzeczypospolitej.

Mniejszości narodowe w Polsce

Na początku lat 20. XX w. Polska była **państwem wielonarodowościowym.** Polacy stanowili tylko niecałe 70% jej obywateli. Poza nimi kraj zamieszkiwała ludność ukraińska (około 4,5 mln), żydowska (około 2,7 mln), białoruska (około 1 mln), niemiecka (około 0,7 mln), a także inne mniej liczne grupy narodowościowe (dane wg spisu powszechnego z 1931 r.). W porównaniu z innymi wielonarodowymi państwami Europy Środkowo-Wschodniej odsetek przedstawicieli mniejszości narodowych był w Polsce bardzo wysoki.

Struktura religijna międzywojennej Polski

Polska w dwudziestoleciu międzywojennym była krajem **wielowyznaniowym.** W naszym kraju mieszkali rzymscy katolicy, grekokatolicy (unici), prawosławni, ewangelicy i osoby wyznania mojżeszowego. Na wschodzie żyły też niewielkie grupy muzułmanów, wywodzących się przede wszystkim z Tatarów polskich.

Struktura religijna nie pokrywała się ze strukturą narodowościową. Wśród Polaków było np. wielu ewangelików i prawosławnych. Znaczną grupę stanowili też Żydzi, którzy porzucili wyznanie mojżeszowe i stali się katolikami lub wiernymi Kościołów ewangelickich.

Ukraińcy i Białorusini

Ukraińcy i Białorusini zamieszkiwali wschodnie i południowo-wschodnie tereny Polski. W zdecydowanej większości byli ludźmi ubogimi, utrzymującymi się z pracy na roli. Polscy politycy, związani przede wszystkim z endecją, starali się ograniczać prawa polityczne, gospodarcze, społeczne i narodowościowe tych mniejszości, gdyż uważali, że da się je spolonizować. Jednak Ukraińcy i Białorusini w XIX w. i pierwszych dziesięcioleciach XX w. w różnym stopniu wykształcili już swoją świadomość narodową, mieli sprecyzowane dążenia narodowościowe i zdecydowanie opierali się polonizacji.

Konflikt polsko-ukraiński

W 1925 r. powołano do życia **Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne** (UNDO), największą legalną centroprawicową ukraińską partię polityczną. Początkowo partia ta nie kryła wrogości wobec państwa polskiego, a jej celem politycznym było odbudowanie

▲ Znak OUN. Jest to przekształcone godło Ukrainy, w którym zamiast berła został umieszczony miecz. Na ścianie szkoły w Ceniowie członkowie Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów wydrapali napis nawołujący, aby dzieci nauczano w języku ukraińskim, a nie polskim.

niepodległej Ukrainy, niezależnej od Polski. Na początku lat 30. działacze UNDO doszli do porozumienia z władzami polskimi. Partia stała się ugodowa i zaczęła dążyć do utworzenia autonomicznego regionu ukraińskiego w granicach II RP.

Ukraińcy prowadzili też przeciwko Polsce działalność terrorystyczną. W 1929 r. powstała **Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów** (OUN), której celem była zbrojna walka o państwo ukraińskie. Ponieważ OUN uznawała ZSRS i Polskę za okupantów ziem ukraińskich, rozpoczęła terrorystyczną walkę z tymi państwami. Wśród działaczy OUN był m.in. Stepan Bandera. Ofiarami zamachów przeprowadzanych przez OUN padali politycy, urzędnicy administracji państwowej, policjanci, działacze polityczni, właściciele majątków ziemskich na Ukrainie. Akcje odwetowe prowadzone przez wojsko, policję i Korpus Ochrony Pogranicza uspokajały sytuację, ale wykopywały przepaść między Polakami a Ukraińcami

Żydzi

Większość Żydów mieszkała w miastach i miasteczkach wschodniej i centralnej Polski. Największymi skupiskami były Warszawa (to jednocześnie największe skupisko ludności żydowskiej w Europie), Łódź, Kraków, Lwów oraz Lublin.

▲ Żydowski handlarz na targu w jednym z miasteczek na Kresach. Żydzi trudnili się tradycyjnie rzemiosłem i handlem, często należały do nich niewielkie zakłady. Wśród Żydów było wielu reprezentantów burżuazji: właściciele przedsiębiorstw, przedstawiciele wolnych zawodów (prawników, lekarzy).

W Polsce międzywojennej występowały napięcia między ludnością polską i żydowską, w znacznej mierze o podłożu ekonomicznym. Polskie środowiska prawicowe zarzucały Żydom (którzy zdominowali handel) eksploatację ekonomiczną chłopów i robotników, nielojalność wobec państwa polskiego (wśród polskich komunistów było wielu żydowskiego pochodzenia), czy zmonopolizowanie wielu intratnych profesji (np. prawniczej). Postulowali oni skłonienie jak największej liczby Żydów, z których wielu czuło się Polakami, do emigracji. Nierzadko niechęć i rywalizacja przekształcała się w **antysemityzm**. Przejawiał się on np. w akcjach bojkotu żydowskiego handlu, zajściach nazywanych przez niektórych pogromami, ograniczaniu Żydom wstępu na wybrane kierunki studiów.

Niemcy

Polskę zamieszkiwało wielu Niemców, często zamożnych i o wysokim statusie społecznym. Część z nich nie mogła się pogodzić z utratą uprzywilejowanej pozycji, jaką miała przed I wojną światową, i nie chciała żyć w Polsce, dlatego wyjeżdżała do Niemiec. Emigracja była tak masowa, że władze niemieckie zaczęły ją utrudniać, aby nie zmniejszał się odsetek niemieckich mieszkańców na terenach, o które toczyły się spory między Polską a Niemcami. Przez całe dwudziestolecie międzywojenne niemiecka mniejszość narodowa była dobrze zorganizowana. Dzięki dotacjom płynącym z Republiki Weimarskiej, a później z III Rzeszy, działało wiele organizacji narodowościowych o charakterze politycznym, społecznym i gospodarczym.

SŁOWNICZEK

antysemityzm – postawa wrogości i nienawiści wobec Żydów i osób pochodzenia żydowskiego.

ZAPAMIĘTAJ

- Większość ludności II Rzeczypospolitej mieszkała na wsi i utrzymywała się z rolnictwa.
- II Rzeczpospolita była państwem wielonarodowościowym. Do najliczniejszych mniejszości narodowych zaliczamy: Ukraińców, Żydów, Białorusinów i Niemców.
- Za najpoważniejsze problemy narodowościowe II Rzeczypospolitej uznaje się konflikty polsko-ukraiński i polsko-białoruski.

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów strukturę narodowościową II Rzeczypospolitej.
2. Odpowiedz na pytanie, dlaczego struktura narodowościowa międzywojennej Polski nie pokrywała się w pełni ze strukturą wyznaniową.
3. Omów politykę polskich władz państwowych wobec mniejszości narodowych.

42 Przemiany gospodarcze w Polsce

Przypomnij, w którym zaborze najlepiej się rozwinęła gospodarka.

Skutki rozbiorów

Po 1922 r. w granicach Polski znalazły się tereny, których nie łączyły silne więzy gospodarcze. Na każdym z tych obszarów obowiązywała inna waluta (w zaborze rosyjskim były to ruble, w austriackim – korony, w pruskim zaś – marki niemieckie), inne były też systemy prawne i administracyjne. Problemów przysparzał brak jednolitej sieci kolejowej i drogowej. Istniejące linie kolejowe i sieć dróg bitych (utwardzonych) były zintegrowane z sieciami kolejowymi państw zaborczych (najlepiej rozwinięta była sieć kolejowa w zaborze pruskim, następnie w austriackim; najgorsza sytuacja panowała pod tym względem w zaborze rosyjskim). Mogło zatem nie istnieć bezpośrednie połączenie kolejowe między dwiema dużymi miejscowościami oddalonymi od siebie o kilkadziesiąt kilometrów, jeśli przed wojną leżały one w różnych zaborach (np. między Warszawą a Poznaniem). Ponadto duża część trakcji kolejowej w zaborze rosyjskim (podobnie jak w całej Rosji) miała szerszy rozstaw torów niż pozostałe linie. Problem stanowiły też niejednolite przepisy drogowe, np. na terenie dawnego zaboru austriackiego obowiązywał ruch lewostronny.

Sytuację gospodarczą pogarszały ogromne zniszczenia wojenne. Łączna wartość produkcji przemysłowej w Polsce u progu niepodległości osiągała poziom zaledwie 30% produkcji na tych samych ziemiach sprzed wojny, a wojna pochłonęła około 30% polskiego majątku.

Pierwsze lata niepodległości

Aby uporządkować system walutowy, już w styczniu 1919 r. wprowadzono **markę polską**. Odradzało się rolnictwo i Polska szybko stała się jednym z czołowych producentów zbóż w Europie. Dzięki zamówieniom rządowym rozwijał się przemysł produkujący na potrzeby armii (m.in. zbrojeniowy i włókienniczy). W 1922 r. do systemu gospodarczego Polski został włączony Górny Śląsk z kopalniami i przemysłem ciężkim. Coraz więcej produkowały dobrze rozwinięte okręgi przemysłowe dawnej Kongresówki: Warszawa, okręg łódzki i Zagłębie Dąbrowskie.

Młody kraj, który toczył walkę o przetrwanie i przebieg granic ponosił z tego tytułu olbrzymie wydatki. Możliwości efektywnego ściągania podatków ze zubożonego wojną społeczeństwa nie były duże. Różnice pomiędzy wydatkami a dochodami (tzw. dziurę budżetową) łatano pożyczkami międzynarodowymi. Zachodni partnerzy udzielali ich jednak niechętnie. Nie chcieli stracić pieniędzy w przypadku załamania się polskiej państwowości, czego na początku lat 20. XX w. nie można było wykluczyć. W 1920 r. obawiano się, że kraj upadnie pod ciosami armii bolszewickiej. Niemiecka propaganda często przedstawiała Polskę jako „kraj sezonowy", co dodatkowo obniżało jej wiarygodność w oczach inwestorów. Znaczących kredytów nie udało się uzyskać, więc rząd musiał równoważyć budżet. W tym celu drukowano i wprowadzano na rynek ogromne ilości pieniędzy. Wywołało to **inflację**. Początkowo była ona korzystnym zjawiskiem. Polskie

▲ 10 000 marek polskich z 1922 r.

towary stały się bardziej konkurencyjne na rynkach międzynarodowych. Rósł eksport, malał zaś import (nie opłacało się sprowadzać do kraju coraz droższych produktów zagranicznych). Z czasem jednak inflacja się nasiliła i przerodziła się w połowie 1923 r. w **hiperinflację**. Ceny rosły w zastraszającym tempie, trudno było zatem kalkulować produkcję (nie wiadomo było, czy przychody ze sprzedaży danej partii towarów wystarczą, aby np. zakupić surowce do produkcji następnej). Eksport stawał się nieopłacalny

◀ **Władysław Grabski** (1874–1938), ekonomista i polityk. W 1923 r. ponownie objął funkcję premiera i ministra skarbu. Doprowadził do zahamowania inflacji i wprowadzenia reformy walutowej. Ustąpił z urzędu w 1925 r. i poświęcił się pracy naukowej.

Reformy rządu Władysława Grabskiego

Rząd Władysława Grabskiego musiał działać zdecydowanie. Uzyskał poparcie parlamentu i nadzwyczajne uprawnienia. Dzięki temu urealnił wysokość podatków i przyspieszył ich ściąganie. Wprowadził duże oszczędności w administracji państwowej. Udało mu się również ustabilizować kurs marki polskiej względem dolara. Działania te pozwoliły zrównoważyć budżet.

Na początku kwietnia 1924 r. powołano do życia **Bank Polski**. W czerwcu 1924 r. markę polską zastąpił **złoty polski**. Kurs wymiany ustalono na 1,8 mln marek za jednego złotego, a wartość jednego dolara wynosiła 5,18 złotego.

▶ **Eugeniusz Kwiatkowski** (1888–1974), polityk i działacz gospodarczy, żołnierz Legionów Polskich. W latach 1926–1930 minister przemysłu i handlu. Od 1935 r. wicepremier i minister skarbu. Zainicjował budowę Centralnego Okręgu Przemysłowego.

Budowa portu w Gdyni i magistrali węglowej

Na mocy postanowień traktatu wersalskiego Polska miała 140 km granicy morskiej (z czego połowa przypadała na Półwysep Helski). Na całym wybrzeżu nie było jednak ani jednego portu, do którego mogłyby

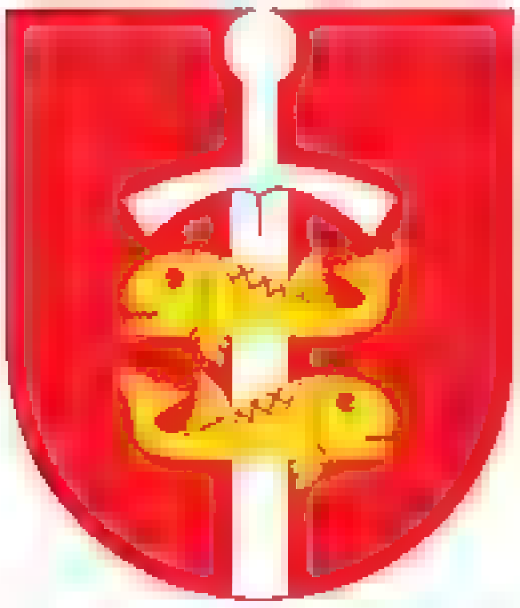

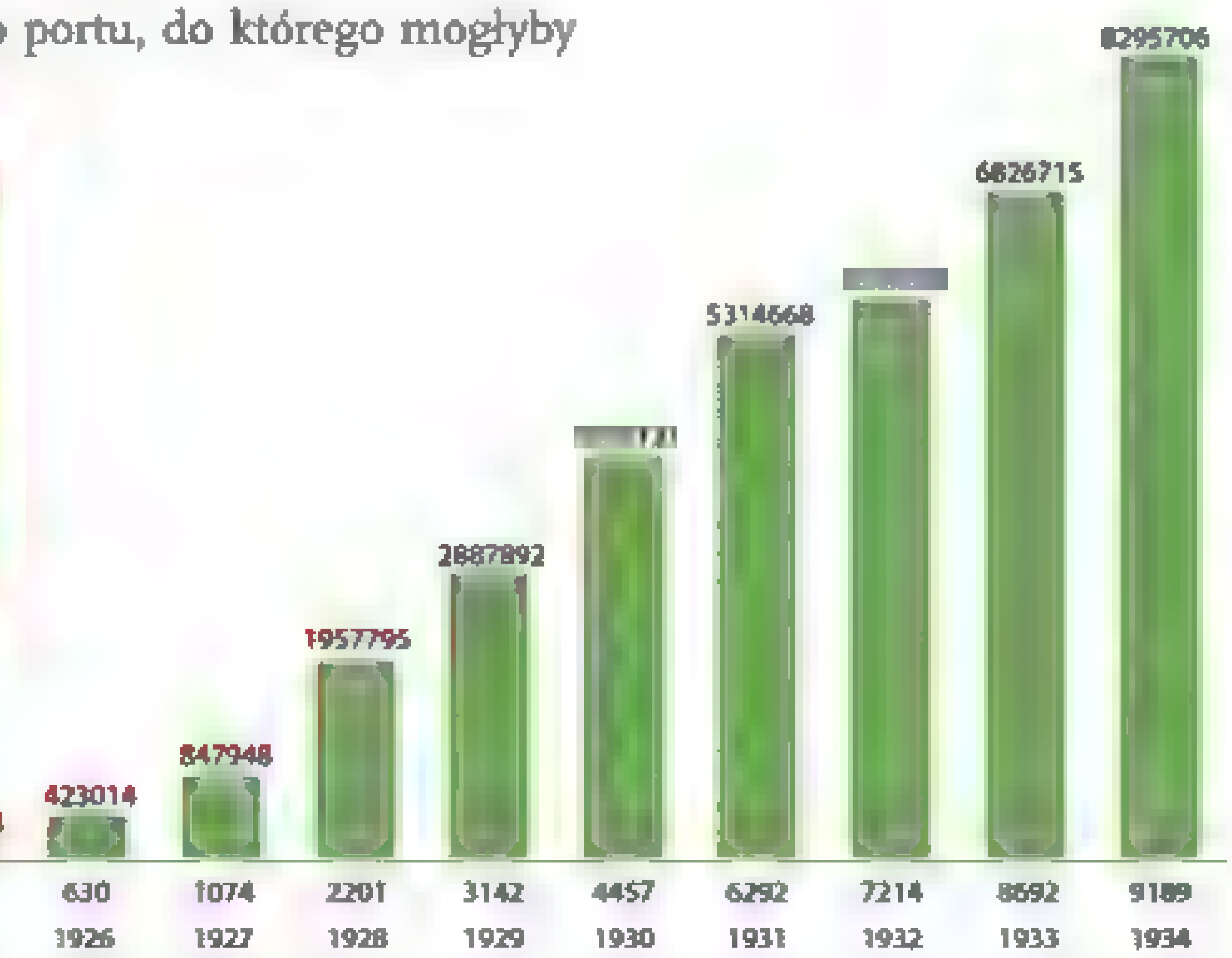

◀ Ruch statków w porcie gdyńskim w latach 1923–1934.

■ O czym świadczy przedstawiony wykres? Odpowiedź uzasadnij.

E. Kwiatkowski, *Pisma o Rzeczypospolitej morskiej*, Szczecin 1985, tabl.

N.R.T. – tona rejestrowa netto (jednostka pojemności statków)

TEKST ŹRÓDŁOWY

Wypowiedź Eugeniusza Kwiatkowskiego z 1930 r.

Trzy zasadnicze powody domagają się szerokiego uprzemysłowienia Polski. Jeżeli uzależnimy zbytnio wytwórczość rolną od samych fluktuacji [zmian] na rynkach zagranicznych, to powtarzające się w ostrych formach kryzysy podkopią byt tej najważniejszej dziś i na długo jeszcze dziedziny produkcji. Kryzys rolniczy daje zarazem silne refleksy na stan konsumpcji wyrobów przemysłowych, a więc w ten sposób najmniejsze zachwianie się równowagi w dziedzinie rolniczej musi stopniowo ogarniać całe gospodarstwo społeczne państwa. Odwrotnie, przy właściwej rozbudowie produkcji przemysłowej powstaje natychmiast podwójna asekuracja [zabezpieczenie] tworząca na rynku polskim silną i ustabilizowaną sytuację, bardziej odporną na wpływy wciąż zmieniających się koniunktur.

Drugim czynnikiem, domagającym się rozbudowy produkcji fabrycznej w Polsce, jest szybki i silny przyrost ludnościowy.

Trzecim wreszcie elementem [...] jest bogactwo posiadanych surowców. Mało który kraj na świecie posiada tak różnorodne, tak obficie zgromadzone surowce w stosunku do swej przestrzeni i swego zaludnienia. Ponadto jednak wielkie przestrzenie państwa nie zostały dokładnie pod względem geologicznym zbadane, a podejmowane coraz systematyczniej próby w bardzo wielu wypadkach naprowadzają na możliwość i prawdopodobieństwo bardzo doniosłych rezultatów.

▲ Transatlantyki m/s (ang. *motor ship* – statek motorowy) „Batory" i m/s „Piłsudski", zacumowane w porcie gdyńskim.

1 Dlaczego według E. Kwiatkowskiego konieczne jest planowe uprzemysłowienie kraju? Wymień trzy główne powody.

wpływać większe statki handlowe. Zapadła więc decyzja o budowie w **Gdyni** nowoczesnego portu pełnomorskiego – okna na świat dla rozwijającej się gospodarki. Prace ruszyły w 1921 r. i już dwa lata później do tymczasowego nabrzeża przybił pierwszy pełnomorski statek handlowy. Wkrótce powstawały porty: towarowy, rybacki, pasażerski. Zbudowano też stocznię. Wokół portów rozwijało się nowoczesne miasto. Do szybkiego rozwoju Gdyni przyczynił się przede wszystkim minister przemysłu i handlu **Eugeniusz Kwiatkowski**. Po dziesięciu latach od rozpoczęcia prac Gdynia stała się najnowocześniejszym portem na Bałtyku i zajmowała pierwsze miejsce w tym regionie pod względem wielkości przeładunków. Była też główną bazą Polskiej Marynarki Wojennej i marynarki handlowej.

Aby gdyński port dobrze pełnił swoje funkcje, należało zapewnić mu komunikację z resztą kraju. Szczególnie ważne było kolejowe połączenie Gdyni ze Śląskiem, skąd przywożono węgiel eksportowany potem za granicę. W latach 1926–1930 zbudowano we współpracy z kapitałem francuskim tzw. **magistralę węglową**, która w pewnym stopniu uniezależniła polską gospodarkę od eksportu węgla kamiennego tylko do Niemiec.

Wojna celna z Niemcami

Jednym ze źródeł tak potrzebnej Polsce silnej waluty (np. dolara) były zyski z eksportu węgla wydobywanego na Górnym Śląsku. Był on sprzedawany głównie do Niemiec, które – mimo wrogości – były największym partnerem gospodarczym Polski. Władze niemieckie zdawały sobie sprawę z uzależnienia Rzeczypospolitej od niemieckiego rynku zbytu. Aby wymusić na rządzie w Warszawie zgodę na korektę granic w 1925 r. sięgnęły po środki nacisku ekonomicznego, wprowadzając cło na polski węgiel. W odpowiedzi Polacy podnieśli cła na niemieckie towary. W ten sposób rozpętała się **wojna celna**, która na kilka lat poważnie ograniczyła handel między oboma państwami.

Wielki kryzys gospodarczy

W październiku 1929 r. rozpoczął się na świecie wielki kryzys gospodarczy. Szczególnie dotkliwy okazał się dla Polski, która była krajem rolniczym, słabo uprzemysłowionym i uzależnionym gospodarczo od partnerów zagranicznych.

Inwestorzy zagraniczni, aby ratować gospodarki swoich państw, wycofywali udziały i domagali się wcześniejszych spłat wyłożonych kapitałów. Przedsiębiorstwa zaczęły ograniczać produkcję i zatrudnienie, wiele z nich zlikwidowano. Wzrastało **bezrobocie**. Zmiany w gospodarce szczególnie boleśnie odczuli rolnicy. Ceny płodów rolnych zaczęły gwałtownie spadać. Aby temu zaradzić, chłopi zadłużali się lub rzucali na rynek jeszcze większe ilości towarów, co powodowało dalszy spadek cen. Ponieważ większość produkcji rolnej musiała iść na sprzedaż, w niektórych częściach kraju, zwłaszcza we wsiach, gdzie dominowały małe gospodarstwa rolne, pojawił się głód.

Spadek wpływów do budżetu państwa doprowadził do jego załamania. Rząd ograniczył wydatki państwowe, przede wszystkim na opiekę socjalną, kulturę i instytucje oświatowe. Zmniejszono też pensje urzędników państwowych. Pozbawione dochodów społeczeństwo ubożało coraz bardziej. Kurczył się rynek wewnętrzny, producenci nie mogli znaleźć odbiorców na swoje artykuły, ograniczali więc produkcję i zatrudnienie.

W 1932 r. rząd postanowił szukać wyjścia z tej sytuacji. Obniżył ceny i podatki, umorzył zaległe podatki i zlikwidował zadłużenie rolników. Zorganizował też roboty publiczne opłacane z powołanego Funduszu Pracy. Rząd uratował także wiele bankrutujących przedsiębiorstw przez wykupienie w nich udziałów. Działania te zaczęły dawać rezultaty. Polska jednak długo wychodziła z zapaści gospodarczej. Jej skutki udało się ostatecznie przezwyciężyć dopiero około 1935 r.

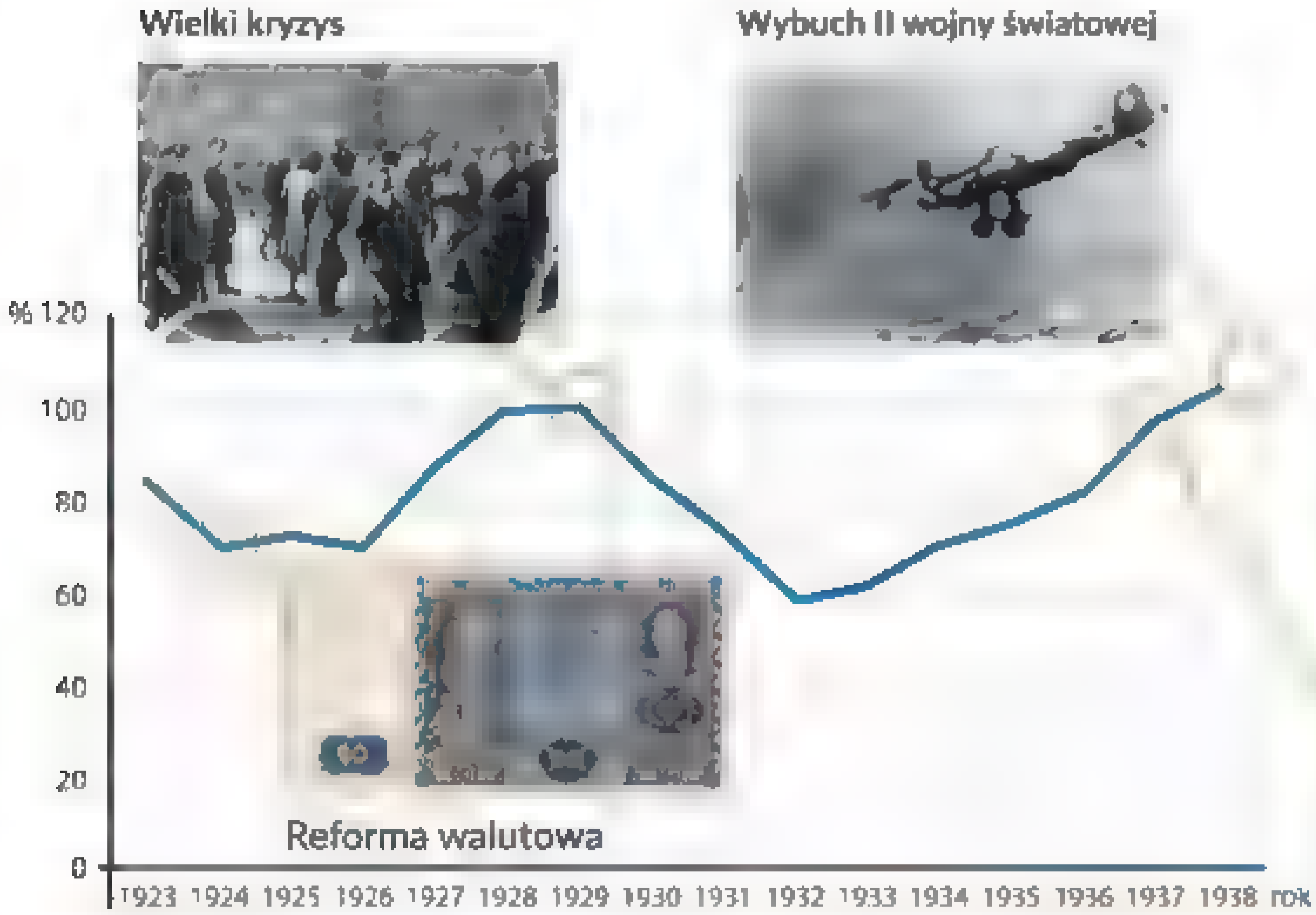

◄ Wskaźnik produkcji przemysłowej w Polsce w latach 1923–1938. [100% – produkcja przemysłowa w 1928 r.].

■ Wskaż lata, w których produkcja przemysłowa w Polsce była najwyższa, i te, kiedy była najniższa. Czym było to spowodowane?

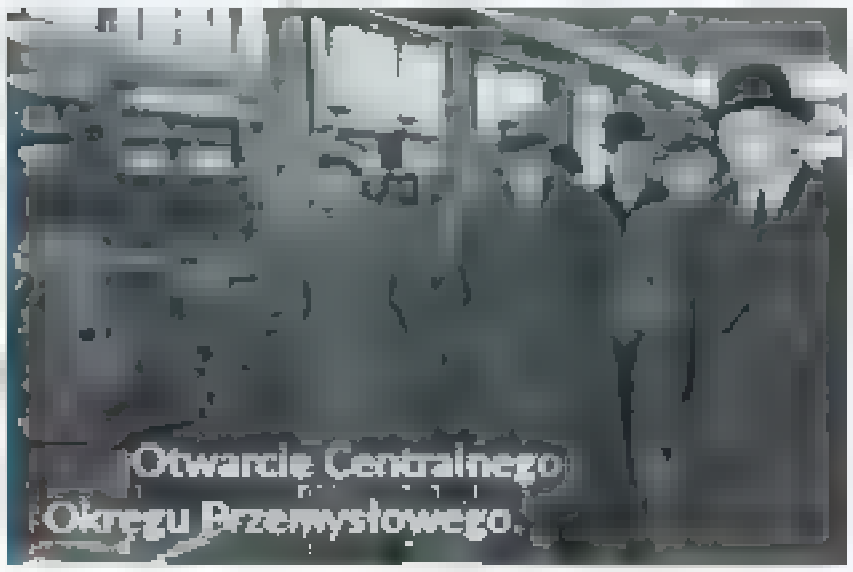

Otwarcie Centralnego Okręgu Przemysłowego.

WARTO WIEDZIEĆ

Mimo ogromnych starań, aby zniwelować dysproporcje w rozwoju gospodarczym między poszczególnymi rejonami kraju, różnice te się pogłębiały. Pogłębiał się podział na lepiej rozwiniętą gospodarczo **Polskę A**, obejmującą przede wszystkim województwa zachodnie i północno-zachodnie, gdzie istniały przemysł i wysoko rozwinięte, intensywne rolnictwo z przewagą dużych gospodarstw rolnych, i słabo rozwiniętą **Polskę B**, w której skład wchodziły województwa wschodnie i południowe, gdzie poza nielicznymi wyjątkami (np. przemysł naftowy) dominowało tradycyjne, bardzo rozdrobnione, a niekiedy wręcz prymitywne rolnictwo.

Centralny Okręg Przemysłowy

Na początku 1937 r. zapadła decyzja o budowie **Centralnego Okręgu Przemysłowego (COP)**, w którym miały powstać zakłady przemysłu chemicznego i zbrojeniowego oraz elektrownie. COP zaplanowano w widłach Wisły i Sanu, strategicznym rejonie daleko od granic kraju i zagrożeń militarnych, zamieszkanym przez wielu bezrobotnych. Szybko powstały m.in. zakłady przemysłu zbrojeniowego w Radomiu i Sanoku, elektrownia w Rożnowie, zakłady przemysłu metalowego w Stalowej Woli, fabryki lotnicze w Mielcu i Lublinie, fabryki chemiczne w Dębicy, Chorzowie i Mościcach pod Tarnowem. Ta ostatnia – Państwowa Fabryka Związków Azotowych – była jedną z najnowocześniejszych fabryk chemicznych w Europie.

ZAPAMIĘTAJ

- Jednym z najważniejszych zadań, przed którym stanęła II Rzeczpospolita, było scalenie ziem polskich po zaborach.
- W latach 20. dzięki reformom Władysława Grabskiego udało się zdusić hiperinflację i przezwyciężyć kryzys.
- Do największych osiągnięć gospodarczych II Rzeczypospolitej można zaliczyć budowę: portu w Gdyni, magistrali węglowej i Centralnego Okręgu Przemysłowego.

1. Omów główne etapy rozwoju polskiej gospodarki w dwudziestoleciu międzywojennym.
2. Wyjaśnij, jaki wpływ na gospodarkę polską miały sytuacja gospodarcza i wydarzenia polityczne na świecie.
3. Przedstaw znaczenie Centralnego Okręgu Przemysłowego dla rozwoju ziem polskich.

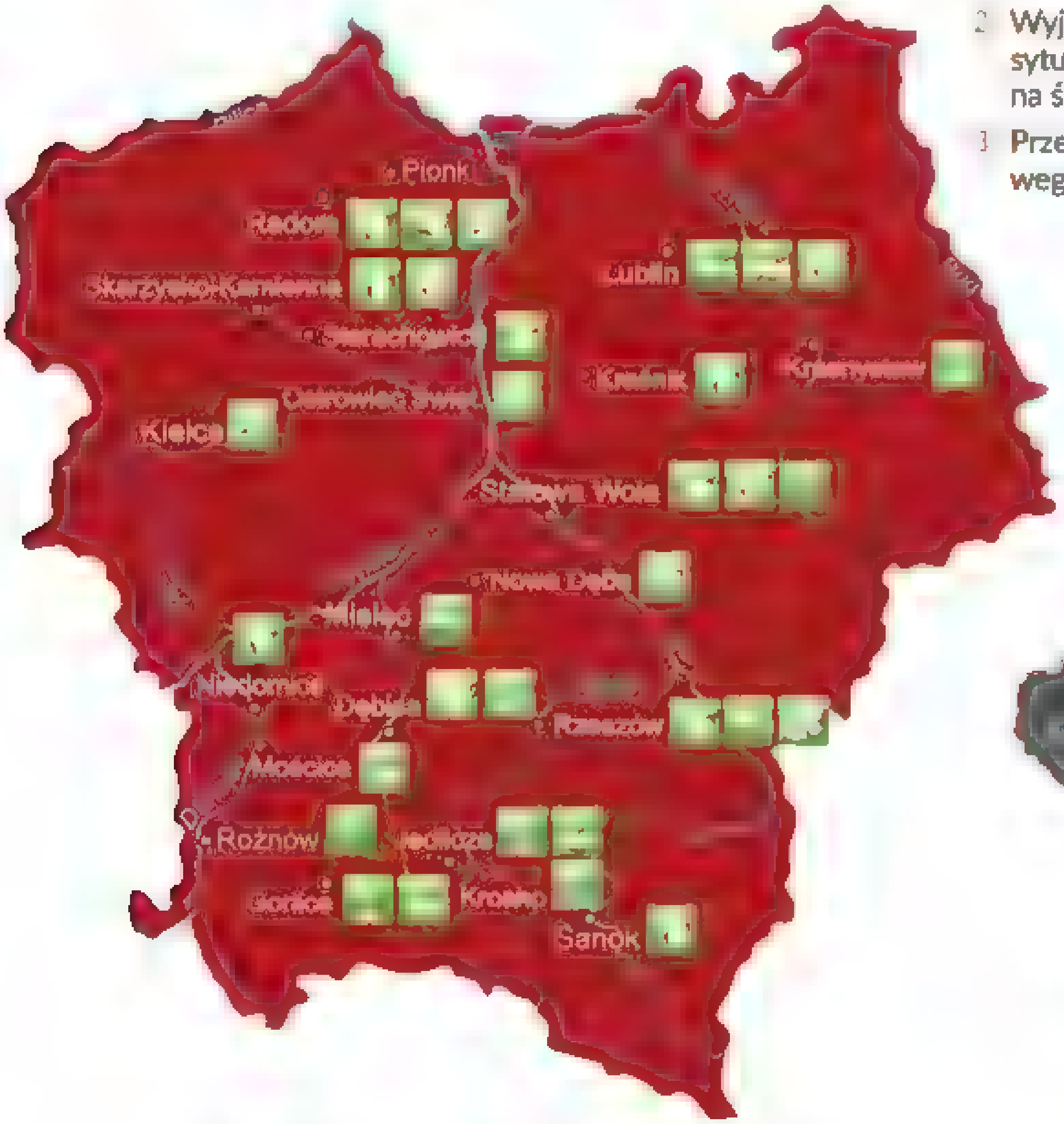

▲ Centralny Okręg Przemysłowy. Ważniejsze ośrodki.

przemysł chemiczny · produkcja opon · produkcja sprzętu artyleryjskiego · produkcja amunicji · wydobycie ropy · przemysł maszynowy · produkcja samochodów · produkcja samolotów i części lotniczych · produkcja broni strzeleckiej · elektrownie

43 Dorobek kulturalny i naukowy polskiego dwudziestolecia

Przypomnij politykę kulturalną i oświatową zaborców wobec Polaków.

Oświata w dwudziestoleciu międzywojennym

Po odzyskaniu niepodległości państwo polskie musiało od podstaw zorganizować system oświatowy. Było to wyjątkowo pilne zadanie, ponieważ według danych ze spisu powszechnego z 1921 r. 33% mieszkańców naszego kraju stanowili **analfabeci**, czyli osoby niepotrafiące czytać i pisać. W niektórych województwach wschodnich (poleskie, wołyńskie) odsetek analfabetów sięgał 50%. Znacznie lepiej było w regionach znajdujących się niegdyś w zaborze pruskim. W województwie śląskim, włączonym do Polski w 1922 r., odsetek analfabetów wynosił zaledwie 1,5%, a w poznańskim – 7,5%. Po zaborcach pozostała również niedostateczna i nieregularnie rozłożona sieć szkół.

W 1919 r. został wydany **dekret o obowiązku szkolnym** dotyczącym dzieci w wieku od 7 do 14 lat, które miały uczęszczać do finansowanej przez państwo **szkoły powszechnej**. Dopiero jednak w 1932 r. wprowadzono reformę, która doprowadziła do uporządkowania ustroju szkolnego. Jej twórcą był ówczesny minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego **Janusz Jędrzejewicz**, dlatego też często tę reformę nazywa się **reformą jędrzejewiczowską**. Utrzymywała ona 7-letnią szkołę powszechną, przy czym ostatnia klasa była przeznaczona dla uczniów, którzy nie zamierzali już kontynuować nauki. Po ukończeniu sześciu klas szkoły powszechnej uczniowie mogli zdawać egzaminy do 4-letniego gimnazjum. Po ukończeniu gimnazjum i zdaniu egzaminu zwanego

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment wspomnień Janusza Jędrzejewicza.

W myśl powyższych wskazań nauka historii, nie odrywając się w ogólnym zarysie od zasady ciągłości [...], winna przepracować należycie wybrane przekroje historyczne, doprowadzając uczniów do istotniejszego wżywania się w studiowanie okresu, do zaznajamiania się z aktorami tych czasów, do przemyślenia ich roli i znaczenia, wreszcie do zrozumienia tego dorobku dziejowego, jaki w rzeczywistości wniosły prace i wysiłki największych ludzi epoki.

Tę zasadę uświadomienia sobie przez uczniów wagi ludzkiej osobowości w toku dziejów pragnąłem zrealizować przede wszystkim w nauce historii i literatury polskiej i w tzw. nauce o Polsce, której zadaniem było zaznajomienie młodzieży z zasadniczymi zagadnieniami życia państwowego we wszelkich jego przejawach.

Zależało mi na tym, aby podkreślić znaczenie i rolę bohaterów w formowaniu naszego dorobku historycznego i nauczyć szanować i kochać tych, których wielkość i ofiarne wysiłki składały się na siłę moralną i wielkość Rzeczypospolitej [...].

W tym zrozumieniu rzeczy obok wielkich polityków, artystów i uczonych pragnąłem specjalnie uwzględnić rolę wysiłku zbrojnego w odzyskaniu naszej niepodległości poprzez historię naszych powstań narodowych i wielką pracę wodzów tych powstań, a więc Kościuszki, księcia Józefa, Dąbrowskiego, Traugutta, aż do Piłsudskiego włącznie [...].

To ostatnie właśnie było jednym z istotniejszych powodów burzy, która zarówno od strony prawej, jak i lewej opozycji została przeciw mnie rozpętana.

1. Jakie były podstawowe założenia reformy Jędrzejewicza w nauczaniu historii?
2. Na które zagadnienia kładziono szczególny nacisk w nauczaniu historii po reformie Jędrzejewicza?

◀ Janusz Jędrzejewicz (1885–1951), minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego.

▶ Uczniowie szkoły powszechnej w Sitnicy-Wsi.

potocznie małą maturą można było kontynuować naukę w dwuletnim liceum, które kończyło się pełną maturą. W szkołach po reformie Jędrzejewicza bardzo duży nacisk kładziono na wychowanie państwowe i obywatelskie.

Znaczną rolę w dziele likwidacji analfabetyzmu i w podniesieniu poziomu edukacji w Polsce miało wojsko. Powoływani do armii niepiśmienni poborowi kierowani byli na kursy pisania i czytania.

Wszystko to spowodowało, że w dwudziestoleciu międzywojennym udało się w znacznym stopniu zlikwidować analfabetyzm. W 1939 r. odsetek osób niepotrafiących czytać i pisać wynosił 15%. Niemal całkowicie udało się natomiast zlikwidować analfabetyzm wśród dzieci i młodzieży.

Do najważniejszych wyższych uczelni należały **Uniwersytet Jagielloński, Uniwersytet im. Stefana Batorego w Wilnie, Uniwersytet im. Jana Kazimierza we Lwowie, Uniwersytet Warszawski** i powstały już po odzyskaniu niepodległości **Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.**

Nauka w dwudziestoleciu międzywojennym

Przodującymi ośrodkami naukowymi były Warszawa i Lwów. To tam ukształtowała się oryginalna lwowsko-warszawska szkoła filozoficzna. Działali w niej przez

▼ Uniwersytet im. Jana Kazimierza we Lwowie w dwudziestoleciu międzywojennym.

jakiś czas znani myśliciele, m.in. **Tadeusz Kotarbiński** i **Władysław Tatarkiewicz**.

Ogromne sukcesy nie tylko w Polsce, lecz także w Europie i na świecie odnosiły warszawska szkoła matematyczna i powstała nieco później lwowska szkoła matematyczna. Twórcami tych szkół byli matematycy, tacy jak **Wacław Sierpiński**, **Stefan Banach** czy **Hugo Steinhaus** [czyt. sztajnhaus]. Polscy matematycy cieszyli się światową renomą i brali aktywny udział w międzynarodowym życiu naukowym.

W Warszawie w 1932 r. z inicjatywy Marii Skłodowskiej-Curie otwarto **Instytut Radowy**, któremu najwybitniejsza polska badaczka podarowała jeden gram radu (wart wtedy około pół miliona dolarów).

Polscy biolodzy i lekarze wnosili swój wkład w rozwój światowej medycyny. Profesor Uniwersytetu Jana Kazimierza **Rudolf Weigl** [czyt. wajgl] dzięki badaniom nad zakażonymi wszami stworzył skuteczną szczepionkę przeciwko durowi brzusznemu (tyfusowi). Lekarz mikrobiolog **Ludwik Hirszfeld** zasłynął pracami nad ustalaniem grup krwi i nad konfliktem serologicznym.

Technika

Polska była w dwudziestoleciu międzywojennym krajem zapóźnionym technologicznie i gospodarczo. Z trudem nawiązywano rywalizację w dziedzinie techniki z przodującymi gospodarkami Europy i świata. Mimo tych trudnych warunków polskim inżynierom i konstruktorom udało się odnieść kilka znaczących sukcesów. Do największych z nich należy zbudowanie parowozu Pm36, zwanego Piękną Heleną, który zdobył złoty medal na Wystawie Techniki i Sztuki w Paryżu. Przez kilka lat doskonałą opinią cieszyły się wyroby polskiego przemysłu lotniczego: samoloty serii RWD, wojskowe myśliwce PZL P-11 oraz wyjątkowo udane bombowce **PZL 37 „Łoś"**.

Na początku lat 30. wielki sukces odniósł tajny zespół polskich kryptologów. Tworzyło go trzech młodych matematyków z uniwersytetu poznańskiego: Marian Rejewski, Jerzy Różycki, Henryk Zygalski. Udało się im złamać najbardziej skomplikowany wówczas szyfr wojskowy – niemiecką Enigmę. Enigma służyła do szyfrowania depesz. Niemcy uważali ją za cud techniki, niemożliwy do podrobienia. Dzięki polskim kryptologom wybudowano kopię maszyny szyfrującej. Od tej chwili stało się możliwe odczytywanie niemieckich tajnych wiadomości. Przed samym wybuchem wojny kopię Enigmy oraz dane matematyczne dotyczące sposobu jej działania Polacy przekazali angielskiemu wywiadowi.

▶ Przez kilka lat dumą polskiego lotnictwa były bombowce **PZL 37 „Łoś"**. Na zdjęciu PZL „Łoś" podczas próbnego lotu.

▲ **Stefan Banach** (1892–1945). Genialny matematyk, samouk, który został profesorem.

Literatura i sztuka

Do najsłynniejszych polskich pisarzy dwudziestolecia międzywojennego należeli **Władysław Stanisław Reymont** i **Stefan Żeromski**. Obydwaj zdobyli rozgłos i uznanie jeszcze przed wybuchem I wojny światowej. W 1924 r. Reymont został uhonorowany Literacką Nagrodą Nobla za powieść *Chłopi*, powstałą w latach 1904–1909. Uznanie zyskały **Maria Dąbrowska** i **Zofia Nałkowska**.

W życiu kulturalnym Polski dwudziestolecia międzywojennego ważne miejsce zajmowała poezja. W 1919 r. wokół czasopisma **„Skamander"** ukształtowała się grupa poetycka o tej samej nazwie. Do **Skamandra** należeli m.in. **Julian Tuwim**, **Kazimierz Wierzyński**, **Jan Lechoń**, **Jarosław Iwaszkiewicz** i **Antoni Słonimski**.

Teatr Polski w Warszawie stał się jedną z najnowocześniejszych scen teatralnych w Europie. Do najważniejszych scen warszawskich należał też Teatr Ateneum, kierowany przez **Stefana Jaracza**. Jedną z najwybitniejszych osobowości świata teatru był **Leon Schiller**. Jego przedstawienia – przede wszystkim *Dziady* Adama Mickiewicza, owacyjnie przyjmowane przez publiczność – zalicza się do najważniejszych wydarzeń artystycznych w międzywojennej Polsce.

Dużym powodzeniem wśród mieszkających w stolicy Żydów cieszył się Teatr Żydowski, który tworzyła i w którym występowała **Ester Rachel Kamińska**. Z Teatrem Żydowskim była też związana jej córka – Ida Kamińska.

W dwudziestoleciu międzywojennym rozwijały się polskie malarstwo i rzeźba. Najwybitniejszymi malarzami tego okresu byli: **Tadeusz Makowski** (tworzący przede wszystkim w Paryżu), **Jan Cybis**, **Józef Czapski** i wspominany już **Stanisław Ignacy Witkiewicz**. Wśród rzeźbiarzy wyróżniali się przede wszystkim **Xawery Dunikowski** i **Wacław Szymanowski**.

Najbardziej znanymi polskimi muzykami byli kompozytor i pianista **Ignacy Jan Paderewski** oraz kompozytor **Karol Szymanowski**.

Kultura masowa

W dwudziestoleciu międzywojennym dynamicznie rozwijała się **kultura masowa**. Konsekwentne likwidowanie analfabetyzmu zaowocowało wzrostem czytelnictwa prasy.

Popularność zdobyło także radio. Pierwsza próbna audycja została wyemitowana w 1925 r., a nadawanie regularnego programu rozpoczęło się w kwietniu 1926 r., po wzniesieniu **masztu radiowego** w podwarszawskim **Raszynie**. Z Polskim Radiem związanych było wielu wybitnych artystów, m.in. Jan Parandowski, Jarosław Iwaszkiewicz, Maria Dąbrowska, Władysław Szpilman czy Stefan Jaracz.

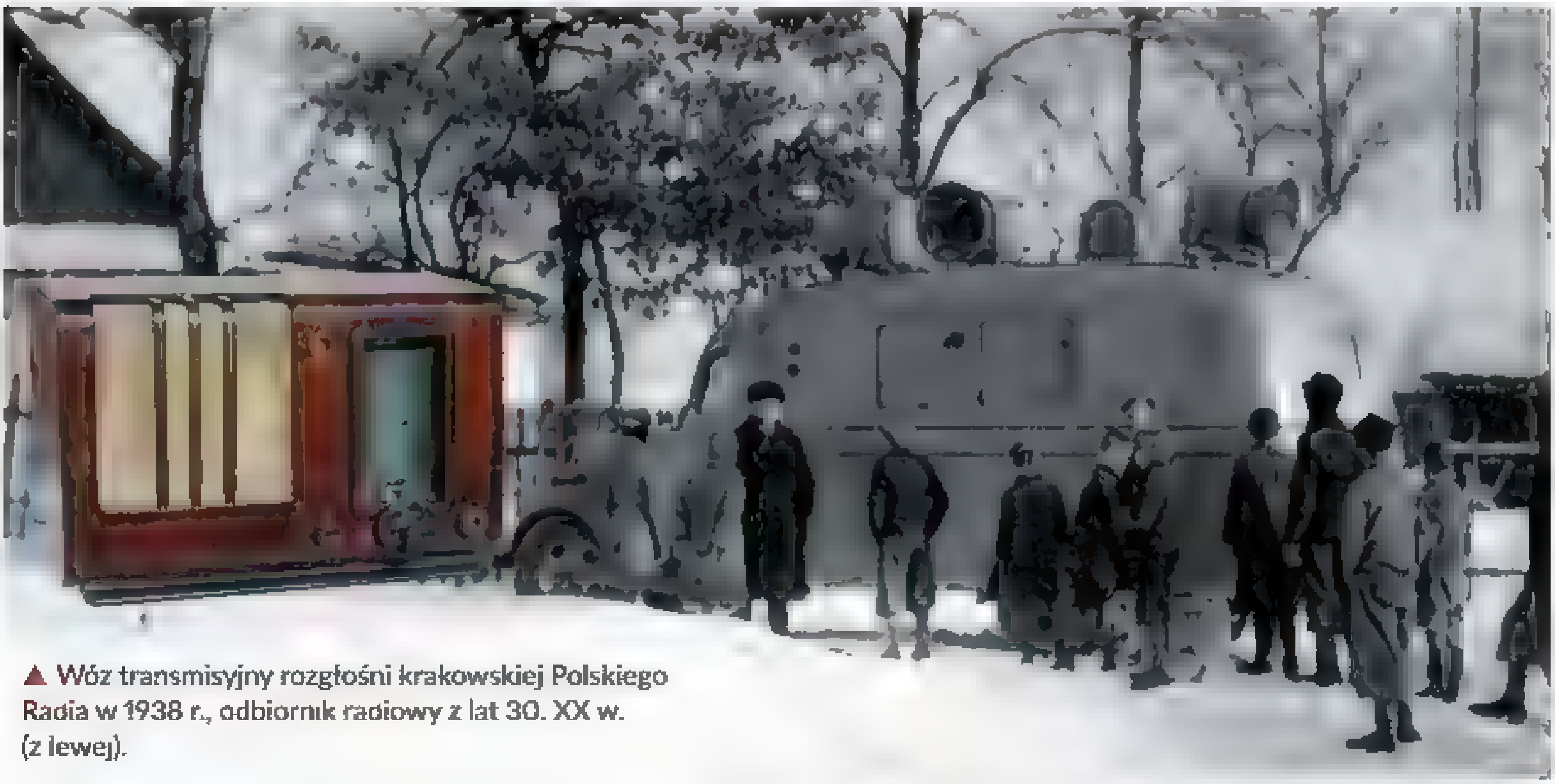

▲ Wóz transmisyjny rozgłośni krakowskiej Polskiego Radia w 1938 r., odbiornik radiowy z lat 30. XX w. (z lewej).

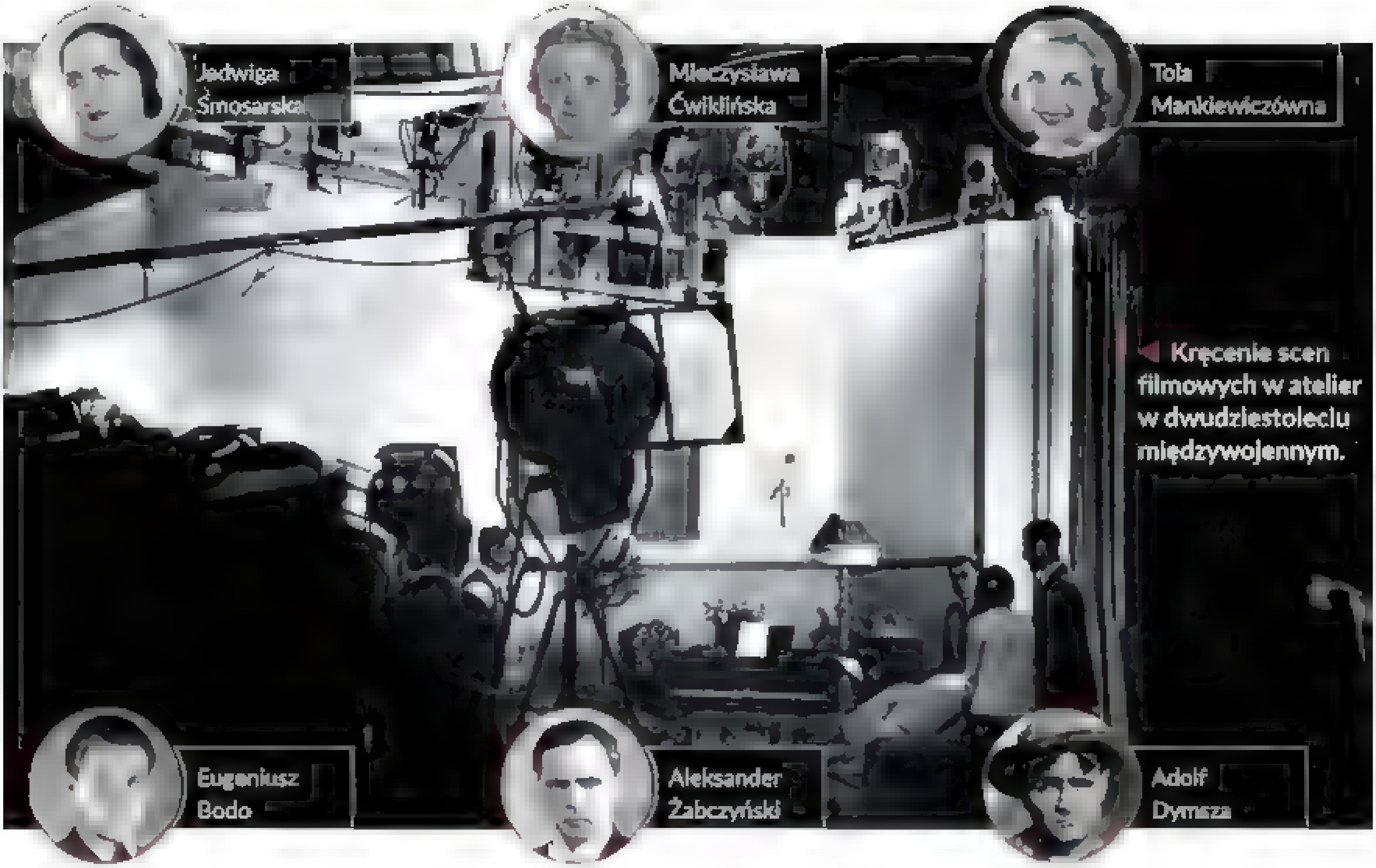

Kręcenie scen filmowych w atelier w dwudziestoleciu międzywojennym.

Popularnością cieszyło się także kino. W 1924 r. istniało w Polsce około 400 sal kinowych, a w 1939 – już ponad 800. Oprócz filmów zagranicznych wyświetlano w nich też produkcje polskiej kinematografii, przede wszystkim lekkie komedie i melodramaty. W filmach, takich jak np. *Manewry miłosne*, *Pani minister tańczy*, *Dodek na froncie*, grała plejada polskich aktorów: **Jadwiga Smosarska**, **Tola Mankiewiczówna**, **Mieczysława Ćwiklińska**, **Eugeniusz Bodo**, **Aleksander Żabczyński** i **Adolf Dymsza**.

W ostatnich latach przed wybuchem II wojny światowej podjęto w Polsce próbę uruchomienia telewizji. W sierpniu 1939 r. wyemitowano nawet pierwszą próbną audycję, ale dalsze prace przerwał wybuch wojny.

Ogromnym powodzeniem wśród publiczności cieszyły się w Polsce lat 20. i 30. **kabarety**. Można było w nich posłuchać piosenek, obejrzeć pokazy taneczne, skecze i scenki dramatyczne. Do najsłynniejszych kabaretów należały warszawskie: Qui pro Quo, Pikador czy Sfinks. Dla Qui pro Quo teksty tworzyli wybitni poeci i pisarze, m.in. Julian Tuwim i Marian Hemar, muzykę zaś komponował Jerzy Petersburski. Motywy przedstawień często były związane z polityką.

Sport

Sport w dwudziestoleciu międzywojennym odgrywał znaczącą rolę w kształtowaniu postaw patriotycznych i dumy narodowej, a kibicowanie polskim zawodnikom stało się niemal patriotycznym obowiązkiem. Pierwszy medal olimpijski (srebrny) zdobyła dla Polski podczas letnich igrzysk olimpijskich w Paryżu (maj–lipiec 1924 r.) ekipa kolarska w wyścigu na dystansie 4000 m na dochodzenie. W następnych latach po złote medale na letnich igrzyskach olimpijskich sięgali: **Halina Konopacka** w Amsterdamie w 1928 r., **Janusz Kusociński** w 1932 r. w Los Angeles. Ogromną popularnością cieszyła się **Stanisława Walasiewiczówna**, która oprócz wielu medali mistrzostw Europy zdobyła także olimpijskie złoto w Los Angeles. W sportach zimowych wyróżniał się **Stanisław Marusarz** (wicemistrz świata w skokach narciarskich).

Polacy odnosili międzynarodowe sukcesy w dyscyplinach lotniczych. W 1932 r. **Franciszek Żwirko** i **Stanisław Wigura** wygrywali zawody na polskiej konstrukcji samolocie RWD 6. Światową sławę zdobyli również polscy baloniarze, m.in. **Franciszek Hynek**, który dwukrotnie (w 1933 i 1934) wygrał prestiżowe zawody balonowe Gordona Bennetta.

▼ **Janusz Kusociński** (1907–1940). Zdobywca złotego medalu w biegu na 10 000 m na olimpiadzie w 1932 r., wielokrotny mistrz Polski.

▲ **Halina Konopacka** (1900–1989). Pierwsza polska złota medalistka olimpijska – w 1928 r. ustanowiła rekord świata w rzucie dyskiem.

▲ **Stanisław Marusarz** (1913–1993). Czterokrotny olimpijczyk, wicemistrz świata w skokach narciarskich w Lahti (1938).

▲ **Franciszek Żwirko i Stanisław Wigura**. Polscy piloci sportowi. Zwycięzcy wielu zawodów lotniczych. Zginęli w katastrofie lotniczej.

◀ **Stanisława Walasiewicz** (1911–1980). Zdobyła złoty medal w biegu na 100 m na olimpiadzie w 1932 r. W 1936 r. wywalczyła srebro.

▶ **Eugeniusz Lokajski** (1908–1944). Mistrz Polski w rzucie oszczepem, olimpijczyk z 1936 r.

ZAPAMIĘTAJ

- W II Rzeczypospolitej kultura polska mogła rozwijać się bez przeszkód. Wspierana była przez państwo.
- Dzięki wprowadzeniu reformy oświaty udało się znacznie zmniejszyć odsetek analfabetów.
- Rozwijała się kultura masowa, zwłaszcza popularne stały się radio i kino.
- W dwudziestoleciu międzywojennym wiele sukcesów odnieśli polscy inżynierowie i konstruktorzy. Polska mogła się też poszczycić znakomitymi sportowcami, odnoszącymi sukcesy międzynarodowe.

1. Na podstawie wiadomości uzyskanych na lekcji opisz sposoby walki z analfabetyzmem stosowane w międzywojennej Polsce.
2. Wymieñ nazwiska polskich uczonych dwudziestolecia międzywojennego i dziedziny, w których oni zasłynęli.
3. Wymieñ i opisz najszybciej rozwijające się formy kultury masowej w Polsce lat 20. i 30.

44 Polska polityka zagraniczna w latach 1918–1939

Przypomnij cele polityczne Francji i Wielkiej Brytanii po zakończeniu wielkiej wojny.

Polska polityka zagraniczna w pierwszych latach niepodległości

Jednym z podstawowych założeń polskiej polityki zagranicznej u progu dwudziestolecia było **utrzymanie systemu wersalskiego**. Nie spełniał on co prawda wszystkich nadziei Polaków (poza granicami pozostały Gdańsk, większość Śląska, Warmia i Mazury), jednak gwarantował Polsce istnienie i zdecydowanie osłabiał Niemcy – najgroźniejszego poza Rosją sąsiada Rzeczypospolitej. Polska dyplomacja mogła więc całą swoją uwagę skierować na wschód i próbować przygotować Polskę na ewentualne zagrożenia płynące z tej strony.

Tych zagrożeń nie było mało. Chociaż od podpisania traktatu ryskiego w marcu 1921 r. formalnie pomiędzy obu krajami panował pokój, to jednak cały czas sytuacja na pograniczu była napięta. Na polską stronę przechodziły sowieckie oddziały dywersyjne, które próbowały wzniecać niepokoje w polskiej części Białorusi i Ukrainy. Wystąpienia te zmusiły rząd w Warszawie do powołania specjalnej formacji – **Korpusu Ochrony Pogranicza** – która wzięła na siebie ciężar obrony granic.

Z tego względu Polska musiała szukać sojuszników politycznych, a przede wszystkim militarnych. Pierwszym krokiem w tym celu było zawarcie **polsko-francuskiego sojuszu** w lutym **1921 r.**, zakładającego współdziałanie polityczne i wojskowe. Sojusz, zwłaszcza z punktu widzenia Francji, był skierowany głównie przeciwko Niemcom, ale zawierał również zapis o postawie rządu francuskiego w obliczu ewentualnego wybuchu wojny polsko-sowieckiej. Według zapisów traktatu Republika Francuska miała dopilnować, aby Niemcy nie wykorzystali zaangażowania Polski na wschodzie i nie zaatakowali Rzeczypospolitej od zachodu.

Drugim sojusznikiem w obliczu ewentualnej wojny z Rosją sowiecką miała zostać **Rumunia**, podobnie jak Polska obawiająca się swojego wschodniego sąsiada. Traktat sojuszniczy został podpisany w marcu **1921 r.** Stanowił, że w razie ataku na jednego z sygnatariuszy drugi pospieszy mu z pomocą. Spośród pozostałych sąsiadów jedynie Łotwa przychylnie odnosiła się do Polski. Z Czechosłowacją dzielił Polskę konflikt o Zaolzie, a z Litwą – o Wileńszczyznę.

Porażki i sukcesy polskiej dyplomacji w latach 20.

Konferencja w Locarno okazała się jedną z najboleśniejszych porażek dyplomacji polskiej. Podpisany wówczas tzw. pakt reński gwarantował granice niemiecko-francuską i niemiecko-belgijską, nie potwierdzał zaś granic Niemiec z Polską i Czechosłowacją. Dawało to Niemcom prawne możliwości rewizji granic z tymi państwami. W następnym roku Niemcy zostały przyjęte do Ligi Narodów, a nawet do Rady Ligi, podczas gdy Warszawa o miejsce w tej organizacji bezskutecznie zabiegała już od początku lat 20.

Dnia **10 lutego 1925 r.** rząd Rzeczypospolitej podpisał **konkordat** (umowę) ze Stolicą Apostolską. Kościół otrzymał w nim duże przywileje (swoboda działalności duchowieństwa, obowiązkowe nauczanie religii w szkołach). W zamian państwo polskie uzyskało diecezje dostosowane do granic Rzeczypospolitej, co oznaczało ich akceptację przez Watykan. Na terenie Polski miało odtąd istnieć pięć metropolii: gnieźnieńsko-poznańska, krakowska, warszawska, lwowska i wileńska. Stolica Apostolska bezpośrednio swoim zarządem objęła teren Wolnego Miasta Gdańska.

Polityka marszałka Piłsudskiego

Marszałek Piłsudski zdawał sobie sprawę, że sojusz z Francją coraz bardziej się rozluźnia i że stopniowo zbliża się ona politycznie do Niemiec. Uważał, że bezpieczeństwo Polski zależy od poprawnych stosunków z obydwoma wielkimi sąsiadami – Niemcami i Związ-

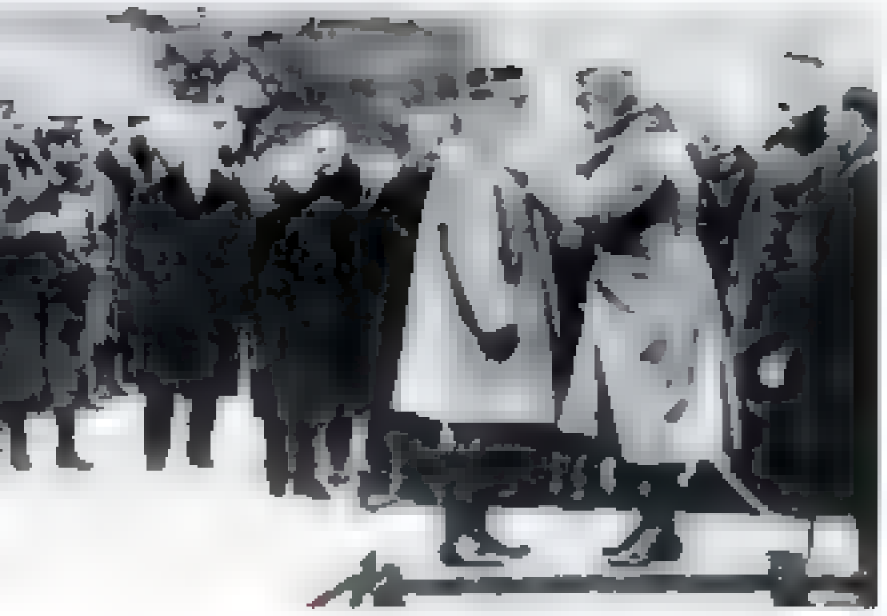

▲ Dekorowanie Ferdinanda Focha Krzyżem Wielkim Orderu Virtuti Militari w 1921 r.

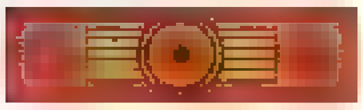

▲ Baretka Krzyża Wielkiego Legii Honorowej – odznaczenia nadanego Piłsudskiemu przez Francję.

▼ Wizyta marszałka Piłsudskiego we Francji w lutym 1921 r.

kiem Sowieckim, bez zbliżania się politycznie do żadnego z nich. Tę politykę zachowywania równowagi w relacjach z oboma największymi sąsiadami nazwano **polityką nowego kursu**. Była ona realizowana aż do końca istnienia II RP.

Po zamachu majowym ministrem spraw zagranicznych został **August Zaleski**. W 1926 r. udało się osiągnąć pierwszy sukces. Polska stała się „półstałym" członkiem Rady Ligi Narodów, a sam Zaleski został pierwszym polskim przewodniczącym Rady. W 1932 r. na ministra spraw zagranicznych wybrano **Józefa Becka**, jednego z najbardziej zaufanych ludzi Piłsudskiego.

Zbliżenie z Rosją Sowiecką

Pierwsze próby zbliżenia z Sowietami miały miejsce w 1926 r. Kilka lat później, w 1929 r., podpisano tzw. **protokół moskiewski**, zwany też **protokołem Litwinowa** (od nazwiska ówczesnego sowieckiego komisarza spraw zagranicznych). Sygnatariusze: Polska, ZSRS, Łotwa, Estonia, Rumunia, a później także Litwa, Turcja i Persja, wyrzekali się używania siły w sporach terytorialnych. Dokument ten miał gwarantować nienaruszalność granic na wschodzie Europy.

W 1932 r. został podpisany **pakt o nieagresji między Polską a ZSRS**. Obydwa państwa zobowiązywały się do nieużywania siły w rozwiązywaniu wzajemnych sporów i potwierdzały zapisy traktatu ryskiego i protokołu moskiewskiego. Pakt wzmocnił pozycję Polski na arenie międzynarodowej, przede wszystkim wobec Niemiec i Francji, oraz rozpoczął okres ocieplenia w stosunkach polsko-sowieckich. W 1934 r. Józef Beck jako pierwszy europejski minister spraw zagranicznych złożył wizytę w Moskwie. Pakt przedłużono o dziesięć lat.

Stosunki z Niemcami

Dojście Hitlera do władzy w Niemczech zostało przywitane w Warszawie z mieszanymi uczuciami. Z jednej strony wydarzenie to zrywało dotychczasową współpracę niemiecko-sowiecką z Rapallo (co było korzystne dla Polski), ale jednocześnie rodziły się obawy przed niemieckimi chęciami rewizji traktatu wersalskiego. W 1934 r. Polska i Niemcy podpisały **deklarację o niestosowaniu przemocy**. Hitler zgodził się na podpisanie

Układy z sąsiadami były sukcesem polskiej dyplomacji. W Warszawie zdawano sobie jednak sprawę, że ten stan nie będzie trwał długo. W 1934 r. marszałek Piłsudski w wąskim gronie zaufanych oficerów powiedział: „Mając te dwa pakty, siedzimy na dwóch stołkach [...]. Musimy wiedzieć [...], z którego spadniemy najpierw i kiedy".

▲ Wizyta w Warszawie ministra spraw zagranicznych Francji 11 maja 1935 r. Minister spotkał się z umierającym Piłsudskim, aby rozmawiać o zacieśnieniu sojuszu polsko-francuskiego.

tej deklaracji, ponieważ miał nadzieję wciągnąć Polskę do współpracy przeciw Związkowi Sowieckiemu. Deklaracja spowodowała ocieplenie w stosunkach między Polską a Niemcami, trwające niemal do wybuchu II wojny światowej. W 1936 r. Niemcy zaproponowały Polsce członkostwo w pakcie antykominternowskim, na co jednak rząd polski się nie zgodził.

Jednocześnie Polska doskonale zdawała sobie sprawę z zagrożenia ze strony wzrastających w siłę Niemiec. Kilkakrotnie w tajnych rokowaniach proponowała Francji tzw. **wojnę prewencyjną** przeciw państwu Hitlera. Po raz pierwszy wystąpiła z taką propozycją w 1933 r., kiedy po objęciu stanowiska kanclerza Adolf Hitler stwierdził, że celem jego polityki będą rewizja granic na wschodzie i wojna. Ponownie z propozycją wojny prewencyjnej strona polska wystąpiła w 1936 r., po remilitaryzacji Nadrenii. Francja jednak konsekwentnie odmawiała wzięcia udziału w takim przedsięwzięciu.

Koncepcja Międzymorza

Ostatecznie nie udało się też zrealizować lansowanej już od pierwszych lat niepodległości przez Józefa Piłsudskiego koncepcji **Międzymorza**, czyli sojuszu państw leżących między Bałtykiem a Morzem Czarnym i Morzem Adriatyckim, skierowanego przeciw Związkowi Sowieckiemu. Na przeszkodzie stanęły konflikty polsko-czechosłowacki i polsko-litewski, które wyłączały te państwa z sojuszu.

W przededniu wojny

W drugiej połowie lat 30. Niemcy pod rządami Adolfa Hitlera weszły na drogę aneksji terytorialnych. Mocarstwa zachodnioeuropejskie prowadziły pasywną politykę wobec Niemiec. W związku z tym w 1937 r. doszło do podpisania deklaracji o wzajemnej ochronie praw mniejszości, a w 1938 r. rząd polski uznał Anschluss Austrii za wewnętrzną sprawę tego państwa.

W 1938 r. Polska wykorzystała trudną sytuację Czechosłowacji po konferencji monachijskiej i wobec sąsiada z południa wysunęła pretensje terytorialne – żądała **Zaolzia**, **Spiszu** i **Orawy**. Zaolzie znajdowało się bowiem w granicach Czechosłowacji od 1919 r., kiedy to siły czechosłowackie złamały porozumienia z Polską i zajęły te tereny. Rząd czechosłowacki zgodził się

▶ Temat wojny prewencyjnej oraz pomocy wojskowej dla Polski został poruszony podczas wizyty marszałka Rydza-Śmigłego w Paryżu. Francja przyznała wówczas Polsce pożyczkę na rozbudowę przemysłu zbrojeniowego. Niestety, do chwili wybuchu wojny Francuzi przekazali zaledwie 15% tej pożyczki.

na oddanie tych ziem. W październiku 1938 r. polskie oddziały pod dowództwem generała Władysława Bortnowskiego zajęły Zaolzie. Zostały entuzjastycznie powitane przez mieszkającą tam polską ludność. W grudniu 1938 r. Polska zajęła również Spisz i Orawę. Jednocześnie odrzuciła czechosłowacką propozycję połączenia sił i wspólnej obrony przeciw Niemcom. Zajęcie Zaolzia, przyjęte z entuzjazmem w kraju, zaszkodziło jednak wizerunkowi Polski. Społeczność międzynarodowa uznała nasz kraj za państwo-agresora.

Nawiązanie stosunków dyplomatycznych z Litwą

W marcu 1938 r. Polska wykorzystała incydent graniczny, w którego wyniku zginął żołnierz Korpusu Ochrony Pogranicza, i zdecydowała się zakończyć konflikt z Litwą. Od zajęcia Wileńszczyzny przez oddziały generała Żeligowskiego w 1920 r. oba państwa nie utrzymywały kontaktów dyplomatycznych. Dodatkowo na Litwie panowały wrogie nastroje wobec Polski. W zaistniałej sytuacji rząd polski postawił sąsiadowi ultimatum i zagroził użyciem siły. Litwini musieli się ugiąć i oba kraje nawiązały stosunki dyplomatyczne, przywróciły komunikację kolejową i drogową oraz wznowiły kontakty handlowe i kulturalne.

Niemieckie roszczenia wobec Polski

W 1934 r. Polska podpisała z Niemcami deklarację o niestosowaniu przemocy, który to dokument miał obowiązywać przez dziesięć lat. Dnia 24 października 1938 r. niemiecki minister spraw zagranicznych Joachim von Ribbentrop przedstawił Józefowi Lipskiemu – polskiemu ambasadorowi w Berlinie – propozycję przedłużenia deklaracji nawet o 25 lat. Zażądał jednak w zamian włączenia Wolnego Miasta Gdańska do Rzeszy oraz przeprowadzenia **eksterytorialnego połączenia** (wyłączonego spod polskiej kontroli) pomiędzy Prusami Wschodnimi a Niemcami, składającego się z linii kolejowej i autostrady. Polska postanowiła nie przystawać na niemieckie ultimatum, a w razie konieczności zbrojnie przeciwstawić się Hitlerowi.

Rząd II Rzeczypospolitej liczył na pomoc Francji i Wielkiej Brytanii. W marcu 1939 r. oba te kraje zagwarantowały Polsce zbrojną pomoc na wypadek agresji. Europa stała na progu wojny.

▲ Wspólne polowanie prezydenta **Ignacego Mościckiego** i marszałka Rzeszy **Hermanna Göringa** w lutym 1938 r. stało się symbolem zbliżenia z Niemcami.

▲ *Gdańsk jest niemiecki.* Niemiecki plakat propagandowy z 1939 r. skierowany przeciw Polsce.

Pakt Ribbentrop–Mołotow

Kiedy do ataku na Polskę zostały trzy dni (termin wyznaczył Hitler), do Moskwy udał się niemiecki minister spraw zagranicznych Joachim von Ribbentrop. Hitler gotów był zaoferować Stalinowi pakt w zamian za zapewnienie, że Sowieci nie staną w obronie Polski.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment tajnego protokołu do niemiecko--sowieckiego paktu o nieagresji z 23 sierpnia 1939 r.

Z okazji podpisania paktu o nieagresji między Rzeszą Niemiecką a ZSRS podpisani pełnomocnicy obu stron poruszyli w ściśle poufnej wymianie zdań sprawę wzajemnego rozgraniczenia stref interesów obu stron. Wymiana ta doprowadziła do następującego wyniku:

1. Na wypadek przekształcenia terytorialno-politycznego obszaru należącego do państw bałtyckich (Finlandia, Estonia, Łotwa i Litwa), północna granica Litwy tworzy automatycznie granicę sfery interesów niemieckich i ZSRS, przy czym obie strony uznają roszczenie Litwy do terytorium wileńskiego.
2. Na wypadek terytorialno-politycznego przekształcenia terytoriów należących do państwa polskiego, sfery interesów Niemiec i ZSRS będą rozgraniczone w przybliżeniu przez linię Narew–Wisła–San. Kwestia, czy w interesie obu stron uznane będzie za pożądane utrzymanie niepodległego państwa polskiego, zostanie definitywnie zdecydowana dopiero w ciągu dalszego rozwoju wypadków politycznych. W każdym razie oba rządy rozwiążą tę kwestię na drodze przyjacielskiego porozumienia.
3. Jeżeli chodzi o południowy wschód Europy, to ze strony rosyjskiej podkreśla się zainteresowania Besarabią.
   Ze strony Niemiec stwierdza się zupełne *désintéressement* [brak zainteresowania] odnośnie do tego terytorium.
4. Protokół ten traktowany będzie przez obie strony w sposób ściśle tajny.

1. Określ, które tereny znalazły się na mocy tego porozumienia w niemieckiej strefie wpływów, a które – w sowieckiej.
2. Wyjaśnij, dlaczego ZSRS dążył do zajęcia terytoriów wymienionych w protokole.
3. Wyjaśnij, dlaczego obie strony zobowiązały się do zachowania postanowień traktatowych w tajemnicy

W nocy podpisano na Kremlu niemiecko-sowiecki układ o nieagresji, nazwany od nazwisk jego sygnatariuszy **paktem Ribbentrop–Mołotow**. Obie strony deklarowały powstrzymanie się od aktów zbrojnych skierowanych przeciwko drugiej stronie, gwarantowały wzajemną neutralność w razie konfliktu z państwem trzecim oraz nieprzystępowanie do układów sojuszniczych wymierzonych w drugiego z sygnatariuszy. Ponadto w **tajnym protokole** dzieliły się strefami wpływów w Europie Środkowo-Wschodniej. Pakt Ribbentrop–Mołotow dawał Hitlerowi wolną rękę w kwestii rozpoczęcia agresji na Polskę oraz gwarantował mu wsparcie sowieckie. Hitler w ostatniej chwili cofnął wydany już rozkaz ataku, gdyż 26 sierpnia Polska i Wielka Brytania zawarły niespodziewanie układ o sojuszu wojskowym. Jednocześnie do kwatery Hitlera dotarła wiadomość, że sprzymierzone z Niemcami Włochy nie są jeszcze gotowe do wojny. Informacje te na krótko powstrzymały uderzenie. Wkrótce wyznaczono nowy termin ataku – 1 września 1939 r., godz. 4.45.

ZAPAMIĘTAJ

- W polityce zagranicznej II Rzeczpospolita dążyła do zacieśnienia sojuszu z Francją i Rumunią oraz zabiegała o zabezpieczenie granic z dwoma najgroźniejszymi sąsiadami – ZSRS i Niemcami.
- Stosunki z Litwą (ze względu na Wilno) i Czechosłowacją (ze względu na Zaolzie) nie układały się dobrze.
- W latach 30. Polska prowadziła politykę równowagi wobec Niemiec i ZSRS.
- Pakt Ribbentrop–Mołotow dzielił Europę Środkowo-Wschodnią na strefy wpływów: niemiecką i sowiecką.

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów relacje Polski z sąsiadami na początku lat 20 XX w
2. Scharakteryzuj politykę zagraniczną marszałka Józefa Piłsudskiego.
3. Opisz sytuację międzynarodową Polski w 1938 i 1939 r.
4. Wymień zagrożenia dla Polski płynące z faktu zawarcia paktu Ribbentrop–Mołotow.

Polska w dwudziestoleciu międzywojennym

● Na konferencji paryskiej Polskę reprezentowali **Roman Dmowski** i **Ignacy Jan Paderewski**. W wyniku ich starań Polsce przyznano niemal całą Wielkopolskę i część Pomorza (ale bez Gdańska, który został ogłoszony wolnym miastem) ze 140-kilometrowym dostępem do Bałtyku. Na Górnym Śląsku, Warmii, Mazurach i Powiślu miały być przeprowadzone plebiscyty.

● Polacy musieli toczyć walki o ustalenie granic swojego państwa. Już na początku listopada 1918 r. wybuchły polsko-ukraińskie walki o **Lwów**. W grudniu 1918 r. w **Wielkopolsce** wybuchło powstanie przeciw Niemcom. Sukcesy powstańców i ich determinacja spowodowały, że Wielkopolskę ostatecznie przyznano Polsce. Również Ślązacy w trzech powstaniach przeciw Niemcom (1919, 1920 i 1921 r.) wywalczyli przyznanie Polsce znacznego obszaru **Górnego Śląska** (z dobrze rozwiniętymi górnictwem i przemysłem). W 1920 r. Polska zajęła przyznaną jej część **Pomorza** i uzyskała tym samym dostęp do morza. Klęską natomiast zakończyły się plebiscyty na Warmii i Mazurach, w których ludność opowiedziała się za przynależnością do Niemiec.

● Najbardziej krwawy przebieg miało kształtowanie się granicy wschodniej. **Wojna polsko-bolszewicka** wybuchła już w 1919 r. Polacy przejściowo zajęli w niej **Kijów**, a bolszewicy niemal nie zajęli Warszawy. Dopiero zwycięstwo w tzw. **Bitwie Warszawskiej** (1920 r.), a potem w bitwie nad Niemnem spowodowało, że Polska zwyciężyła w tym konflikcie. Spory toczyły się również o granicę z Czechosłowacją

● Przez wiele dziesięcioleci ziemie, z których powstała odrodzona Polska, należały do państw zaborczych. Po odzyskaniu niepodległości Polacy musieli przezwyciężyć wiele problemów przy scalaniu swojego państwa. Wprowadzono **jednolite prawo** zamiast praw obowiązujących wcześniej w państwach zaborczych i wprowadzono jednolitą walutę – **markę polską**. Stopniowo integrowano w jednolity system **sieć kolejową**, która wcześniej w każdym z państw zaborczych działała inaczej. Należało ujednolicić nawet przepisy drogowe. Wprowadzono również jednolity system szkolny i utworzono armię.

● Ukoronowaniem procesów zjednoczeniowych było uchwalenie tzw. **konstytucji marcowej** w marcu 1921 r. Zgodnie z jej zapisami polska była republiką. Wprowadzono zasadę trójpodziału władzy. Silną pozycję uzyskała w niej władza ustawodawcza składająca się z sejmu i senatu. Władza wykonawcza należała do rządu i prezydenta, władza sądownicza zaś – do niezawisłych sądów.

● W maju 1926 r. w wyniku **zamachu majowego** władzę w kraju przejęli Józef Piłsudski i jego zwolennicy, zwani **piłsudczykami**. Przez następne kilkanaście lat sprawowali oni rządy pod hasłem **sanacji** (uzdrowienia) życia politycznego. Po zamachu prezydentem został **Ignacy Mościcki**, jednak u sterów rządów w państwie aż do swojej śmierci w 1935 r. stał Józef Piłsudski.

● W 1935 r. doszło do uchwalenia tzw. **konstytucji kwietniowej**, która uprawomocniała rządy sanacyjne. Zdecydowanie silniejszą pozycję uzyskiwała w niej władza wykonawcza, przede wszystkim prezydent, który – zgodnie z zapisami konstytucji – był odpowiedzialny za swoje czyny tylko przed Bogiem i historią.

● W 1922 r. w Polsce mieszkało ok. 27 mln osób. Społeczeństwo polskie miało charakter **wielonarodowościowy** Większość byli to Polacy, znaczny odsetek stanowili też Ukraińcy i Żydzi, Białorusini i Niemcy. Polska była krajem **wielowyznaniowym**. Mieszkali tu rzymscy katolicy, grekokatolicy, prawosławni, ewangelicy i wyznawcy judaizmu. Sytuacja ta prowadziła do konfliktów przede wszystkim między Polakami a Ukraińcami i Białorusinami; w późniejszych latach wzmogły się też nastroje **antysemickie**. Przeważająca liczba obywateli mieszkała na wsiach (jedynie 12% społeczeństwa mieszkało w miastach powyżej 50 tys. mieszkańców).

● Po odzyskaniu niepodległości Polska musiała się zmierzyć z poważnymi problemami gospodarczymi, przede wszystkim **kryzysem** i towarzyszącą mu **hiperinflacją**. Poradził sobie z nimi rząd Władysława Grabskiego, który zrównoważył budżet i wprowadził nową silną walutę – **złoty polski**. Ogromnym sukcesem gospodarczym było też wybudowanie **magistrali kolejowej** łączącej Śląsk z portami bałtyckimi oraz **portu w Gdyni** (o jego rozwój dbał **Eugeniusz Kwiatkowski**), który z biegiem lat stał się najważniejszym portem na Bałtyku.

● Pod koniec lat 20. i na początku lat 30. XX w. Polskę silnie dotknął wielki kryzys gospodarczy. Udało się go przezwyciężyć dopiero w połowie lat 30 W 1937 r. postanowiono wybudować tzw. **Centralny Okręg Przemysłowy**. W powstających tam zakładach przemysłowych produkowano broń, samoloty, produkty chemiczne, wyroby metalowe.

- Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej opierała się na sojuszu z **Francją**. Sojusznikiem naszego kraju była też **Rumunia**. W latach 30. XX w. Polska starała się utrzymywać poprawne stosunki z obydwoma potężnymi sąsiadami: III Rzeszą i ZSRS, jednak bez politycznego zbliżania się do żadnego z nich. W 1932 r. podpisano **pakt o nieagresji między Polską a Związkiem Sowieckim**, a w 1934 r. – **deklarację o niestosowaniu przemocy z Niemcami**. Taką politykę nazywa się polityką równowagi. W obliczu zbliżającej się wojny Polska zdecydowała się na zacieśnienie współpracy w ramach sojuszu z Francją i Wielką Brytanią.
- Niemcy i Związek Sowiecki 23 sierpnia 1939 r. podpisały układ o nieagresji, zwany paktem **Ribbentrop–Mołotow**. W tajnym protokole określono strefy wpływów w Europie Środkowo-Wschodniej: niemiecką i sowiecką.

Co nam zostało z tamtych lat...

Dwudziestolecie międzywojenne na trwałe zapisało się w świadomości Polaków jako okres, w którym z sukcesami udało się odbudować państwo polskie.

Józef Piłsudski jest jedną z najważniejszych postaci w naszej historii. Jego osobę upamiętniają w całym kraju nazwy ulic, placów, a także liczne pomniki.

▶ Jeden z pomników **Józefa Piłsudskiego** w Warszawie.

Złoty polski

W 1924 r. wprowadzono do obiegu złoty polski. Nazwa waluty nawiązywała do pieniędzy używanych jeszcze w czasach I Rzeczypospolitej. Później złotego jeszcze kilkakrotnie reformowano. Do dziś jednak posługujemy się złotówkami.

Gdynia

Port w Gdyni zbudowano na miejscu niewielkiej rybackiej osady. Zwany był przez obywateli II Rzeczypospolitej „oknem na świat". Do dziś Gdynia to znaczący port oraz duże i znane miasto, chętnie odwiedzane przez turystów.

PAMIĘTAJ O DATACH!

1918	odzyskanie niepodległości przez Polskę
1919	wybuch wojny polsko-bolszewickiej
1919	wprowadzenie jednolitej waluty – marki polskiej
1920	Bitwa Warszawska
1921	uchwalenie konstytucji marcowej
1922	Gabriel Narutowicz pierwszym prezydentem Rzeczypospolitej
1926	przewrót majowy
1932	podpisanie polsko-radzieckiego paktu o nieagresji
1934	podpisanie polsko-niemieckiej deklaracji o niestosowaniu przemocy
1935	uchwalenie konstytucji kwietniowej
1935	śmierć Józefa Piłsudskiego
1937	decyzja o powstaniu Centralnego Okręgu Przemysłowego
1939	podpisanie paktu Ribbentrop–Mołotow

Warto przeczytać

Krasucki J., *Tragiczna niepodległość. Polityka zagraniczna Polski w latach 1919–1945*, Poznań 2000.
Morawski W., *Od marki do złotego*, Warszawa 2008.
Pycka A.M., *Róg obfitości czy puszka Pandory. Kultura w Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2016.

TEKST I

Komunikat kancelarii cywilnej prezydenta RP.

W dniu 16 bm. [...] udał się P. Prezydent Rzeczypospolitej [...] do gmachu Zachęty Sztuk Pięknych na otwarcie dorocznego „Salonu".
W chwili gdy Prezydent Rzeczypospolitej prowadzony przez prezesa [...] Zachęty Sztuk Pięknych w towarzystwie szefa Kancelarii Cywilnej [i] dwóch adiutantów [...] znalazł się w pierwszej sali, w tłumie stojący tuż za Prezydentem malarz Eligiusz Niewiadomski trzykrotnie z rewolweru strzelił w plecy Prezydenta Rzeczypospolitej, po czym usiłował zbiec. Prezydent upadł i w kilka minut życie zakończył.
Mordercę ujął adiutant Prezydenta Rzeczypospolitej.

Odpowiedzi do zadań zapisz w zeszycie.

ZADANIE 1.

Przeczytaj tekst I i skorzystaj z wiedzy zdobytej na lekcjach. Wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

1. **Tekst I opisuje śmierć pierwszego prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, którym był**
   A. Józef Piłsudski.
   B. Ignacy Mościcki.
   C. Gabriel Narutowicz.
   D. Eugeniusz Kwiatkowski.
2. **Do wydarzenia opisanego w tekście I doszło w roku**
   A. 1918. B. 1920. C. 1921. D. 1922.
3. **Po śmierci prezydenta szybko wybrano jego następcę. Został nim**
   A. Ignacy Mościcki.
   B. Roman Dmowski.
   C. Ignacy Jan Paderewski.
   D. Stanisław Wojciechowski.

TEKST II

Przemówienie premiera II Rzeczypospolitej.

Dominujące znaczenie wśród nich [tj. zadań rządu] mieć będzie zgodnie z sytuacją, w jakiej nasz kraj dziś się znajduje – naprawa skarbu. Doszliśmy bowiem do takiego stanu, że żaden postęp w żadnej dziedzinie [...] staje się niemożliwy, jeżeli najpierw – i to wkrótce – nie uporamy się z trudnościami finansowymi [...]
Naprawa skarbu może być oparta bądź na rachowaniu na pomoc zewnętrzną, bądź na wysiłkach własnych całego społeczeństwa. [...], rząd stawia sobie za zadanie takie ogniskowanie wysiłków własnych społeczeństwa, aby były one w stanie wyprowadzić nas z dzisiejszego ostrego stanu krytycznego [...].
Wysiłek niezbędny ze strony społeczeństwa dla dokonania naprawy skarbu rząd proponuje osiągnąć obydwoma dostępnymi dla danego celu sposobami: Z jednej strony zwiększać będzie świadczenia podatkowe i dążyć do wzmożenia dochodów zwyczajnych, z drugiej strony do wzmocnienia dochodów nadzwyczajnych. [...] Ażeby świadczenia społeczeństwa na rzecz skarbu utrzymane zostały w granicach istotnie niezbędnych, rząd prowadzić będzie z całą konsekwencją akcję oszczędnościową, bacząc jedynie, aby nie narazić interesów obronności kraju oraz niezbędnego poziomu administracji i oświaty

ZADANIE 2.

Przeczytaj tekst II i skorzystaj z wiedzy zdobytej na lekcjach. Wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

1. **Tekst II to wygłoszone w 1923 r. przemówienie programowe jednego z premierów II Rzeczypospolitej. Był nim**
   A. Gabriel Narutowicz.
   B. Ignacy Jan Paderewski.
   C. Jędrzej Moraczewski.
   D. Władysław Grabski.
2. **W swoim wystąpieniu premier stawiał**
   A. przede wszystkim na pomoc obcych kapitałów.
   B. na własne siły polskiego społeczeństwa.
   C. przede wszystkim na drastyczne oszczędności kosztem armii, administracji i oświaty.
   D. na obniżanie podatków.

ZADANIE 3.

Przyjrzyj się tabeli I i wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

1. **W międzywojennej Polsce najwięcej ludności utrzymywało się z**
   A. handlu
   B. przemysłu.
   C. rolnictwa.
   D. pracy w transporcie.

2. **Drugie miejsce wśród źródeł utrzymania**
   A. zajmował przemysł.
   B. zajmowało rolnictwo.
   C. zajmowały szkolnictwo i kultura.
   D. zajmowały komunikacja i transport.

Tabela I

Źródło utrzymania	Liczba ludności według źródeł utrzymania (w tys.)	Czynni zawodowo (w tys.)	% ogółu zatrudnionych
Rolnictwo	19 347	9 986	60,3
Ogrodnictwo, leśnictwo, rybactwo	234	81	0,7
Przemysł	6 178	2 538	19,2
Handel i ubezpieczenia	1 943	813	6,1
Komunikacja i transport	1 153	340	3,6
Służba publiczna, kościoły, organizacje i instytucje społeczne	713	295	2,2
Szkolnictwo i kultura	338	181	1,0
Lecznictwo i higiena	275	152	0,9
Służba domowa	441	416	1,4
Inne	1 293	519	4,6
Razem	31 916	15 321	100,0

▲ Struktura ludności według źródeł utrzymania na podstawie spisu powszechnego z 1931 r.

ZADANIE 4.

Przyjrzyj się zdjęciu i wskaż poprawne dokończenie zdania.

1. **Dwaj mężczyźni ukazani na zdjęciu, przedstawiciele jednej z mniejszości narodowych zamieszkujących Polskę w czasach dwudziestolecia międzywojennego, to**
   A. Żydzi.
   B. Ukraińcy.
   C. Niemcy.
   D. Tatarzy.

ZADANIE 5.

Przyjrzyj się tabeli II i wskaż poprawne dokończenie zdania.

1. **Najwięcej obywateli Polski było**
   A. wyznawcami judaizmu.
   B. wyznawcami prawosławia.
   C. rzymskimi katolikami.
   D. protestantami.

Tabela II

Rok	rzymskokatolickie	greckokatolickie	prawosławne	ewangelickie	mojżeszowe	inne
1921	63,8	11,2	10,5	3,7	10,5	0,3
1931	63,7	10,4	11,8	2,6	9,8	0,6

▲ Ludność Polski (w %) według wyznania na podstawie spisów powszechnych z 1921 i 1931 r.

Indeks pojęć

A
absolutyzm • 8
Akt 5 listopada • 154–155, 167
aktywiści • 153, 211
aneksja • 201
Anschluss • 201
antysemityzm • 230
Armia Czerwona • 150
autonomia • 8, 13, 17, 101, 105
autorytaryzm • 223

B
Bank Polski • 14, 232
Bazar • 33
Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem (BBWR) • 223–224
Biali • 80–82, 105
Biblioteka Polska • 30
Biblioteka Raczyńskich • 33
Bitwa Warszawska • 211–214
Błękitna Armia •155, 165
bojówki • 133
bolszewicy • 148
branka • 82–83
Brygady Międzynarodowe • 200
burżuazja • 48

C
Centralny Okręg Przemysłowy • 235
cenzura • 16
cenzus majątkowy • 9
Centrolew • 224
Chjeno-Piast • 222
Chrześcijański Związek Jedności Narodowej (tzw. Chjeno) • 220
Cytadela Warszawska • 31
czołg • 145–146
czas wolny • 118
Czerwoni • 80–81
czternaście punktów Wilsona • 157–158, 167

D
Delegacja Miejska • 78
drapacz chmur • 113
Duma Państwowa • 133
dyktator • 19

E
emancypacja kobiet • 123, 179
emisariusz • 30, 34
endecja • 128
ententa • 137

F
fabryka • 45
Falanga • 200
faszyzm • 189
fotografia • 119
Front Ludowy • 200
Front Morges • 225

G
gazy bojowe • 145, 146
germanizacja • 32, 97, 105
getto ławkowe • 230
gramofon • 115
Gromady Ludu Polskiego • 29

H
Hakata • 98
hiperinflacja • 177, 232
Hotel Lambert • 26

I
ideologia • 125
ideologia narodowa • 126, 128
impresjonizm • 66
industrializacja • 184
inflacja • 231–232
inteligencja • 78–79

J
Jankesi • 66

K
kadencja • 219
kalendarz gregoriański • 175
kalendarz juliański • 175
kaliszanie • 16
kamienica • 48
kapitalista • 48
karabin maszynowy • 145, 146
katastrofizm • 180
katorga • 90
kinematograf • 115
kino • 119
kolektywizacja • 184, 186
kolej podziemna, metro • 113
kolej żelazna • 46, 54
kolonializm • 71
kołchoz • 186
Komisja Kolonizacyjna • 97
Komintern • 188, 201
Komitet Narodowy Polski • 28, 156, 162
Komsomoł • 184
komunizm • 148
komunizm wojenny • 183
koncepcja federacyjna • 210
koncepcja inkorporacyjna • 210
koncepcja Międzymorza • 244
konferencja monachijska • 202–203
Konfederaci • 66
konferencja paryska • 172–173
kongres wiedeński • 6–7
konferencja w Spa • 214

konserwatyzm, konserwatyści • 10, 52
konstytucja marcowa • 218–219
konstytucja kwietniowa • 224
Korpus Ochrony Pogranicza • 242
Kraj Przywiślański • 90
kredyt • 14
krwawa niedziela • 132–133
kultura masowa • 119, 166, 181
Kulturkampf • 97
kułak • 186

L

lampa naftowa • 102
Legion Mickiewicza • 43
Legiony Polskie • 152–153
legitymizm • 6, 52
liberalizm • 10, 52
Liga Polska • 127
Liga Narodów • 175
linia Curzona • 214
Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych (NKWD) • 187

Ł

łagier • 149

M

magistrala • 233
mała konstytucja • 218
mały traktat wersalski • 174–175
manifest • 35
manifestacja • 78–79
marksizm • 125
marsz czarnych koszul na Rzym • 190
memoriał • 156
Międzynarodowy Czerwony Krzyż • 59
mniejszości narodowe • 220, 229
monarchia konstytucyjna • 9, 13, 122
monumentalizm • 188

N

nacjonalizm • 126
Naczelna Rada Ludowa • 161, 215
namiestnik (Galicja) • 101
namiestnik (Królestwo Polskie) • 14
Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników (NSDAP) • 193
nędza galicyjska • 103–104, 106
niewolnictwo • 70
nowela sierpniowa • 223
noc apuchtinowska • 93
noc długich noży • 194
noc kryształowa • 196
noc paskiewiczowska • 32
Nowa Polityka Ekonomiczna • 183

O

oblężenie Sewastopola • 58
Obóz Narodowo-Radykalny • 224
Obóz Wielkiej Polski (ONR) • 224
Obóz Zjednoczenia Narodowego (OZN, Ozon) • 225
oczynszowanie • 14
odwilż posewastopolska • 77
ogólnoniemiecki parlament we Frankfurcie • 38
Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów • 229
organizacja paramilitarna • 140
orientacja polityczna • 139
Orlęta Lwowskie • 210
Ossolineum • 34
oś Rzym–Berlin • 201

P

pacyfizm • 181
pakt reński • 198
pakt stalowy • 201
pakt antykominternowski • 201
pakt Ribbentrop–Mołotow • 246
pakt trzech • 201
państwa centralne • 142
państwo totalitarne • 184–197
partia polityczna • 125, 127
pasywiści • 153
petycja • 133
piękna epoka • 117
Pionierzy • 185
plebiscyt • 173–174, 216–217
płodozmian • 14, 47
pokój ryski • 211, 214
polityka kolonialna • 71
polityka równowagi • 243
Polonia • 156
Polska Komisja Likwidacyjna • 163
Polska Organizacja Wojskowa • 153
Polska Partia Socjalistyczna • 129,
Polskie Stronnictwo Ludowe • 131
port w Gdyni • 233
postawa ugodowa • 103
powstania śląskie • 216–217
powstanie dekabrystów • 11
powstanie krakowskie • 34–35, 53
powstanie listopadowe • 18–25, 52
powstanie styczniowe • 82–91, 105
powstanie w Wielkopolsce (1848 r.) • 41, 53
powstanie w Wielkopolsce (1918 r.) • 215–216
powstanie węgierskie • 39
pozytywizm, pozytywiści • 92
praca organiczna • 32, 92
protokół moskiewski (protokół Litwinowa) • 243
przewrót majowy • 222–223
PSL „Piast" • 131, 218, 220
PSL „Wyzwolenie" • 131, 218, 220
pucz monachijski • 193

R

rabacja • 35, 53
Rada Administracyjna • 13
Rada Komisarzy Ludowych • 149
Rada Narodowa Księstwa Cieszyńskiego • 163
Rada Regencyjna • 160
Rada Narodowa Księstwa Cieszyńskiego • 217
radio • 181
ratyfikacja • 174
remilitaryzacja • 197, 199

reparacje wojenne • 174
restauracja • 6, 52
rewolucja moralna • 78
rewolucja lipcowa • 11–12, 52
rewolucja lutowa (Francja) • 36
rewolucja lutowa (Rosja) • 148
rewolucja październikowa • 149
rewolucja przemysłowa • 45, 54
robotnicy • 48–49
równowaga sił • 6, 52
ruch ludowy • 131
ruch narodowy • 127–128, 131
ruch spółdzielczy • 104
rugi pruskie • 97–98
rusyfikacja • 19, 92–95
Rząd Narodowy • 86
rządy autorytarne • 223
rządy pułkowników • 224
rzeź galicyjska • 35

S

samochód • 115
samodzierżawie • 77
samolot • 114
secesja • 67
segregacja rasowa • 70
Sejm Krajowy w Galicji • 100
silnik elektryczny • 111
silnik parowy • 45
Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy • 130
socjalizm • 125
socrealizm • 188
stan wojenny • 32, 79
stańczycy • 103
statek parowy • 47
strajk • 49, 99
strajk generalny • 133
Stronnictwo Narodowe (SN) • 224
Stronnictwo Ludowe • 224
stypendium • 33
sufrażystki 124
system wersalski • 199, 242
Szkoła Główna • 80

Ś

Święte Przymierze • 8, 52

T

taśmowy system produkcji • 115
telefon • 111
telegraf 47
Titanic • 120
totalitaryzm • 184
Towarzystwo Czytelni Ludowych • 97
Towarzystwo Demokratyczne Polskie • 28
Towarzystwo Filomatów • 17
Towarzystwo Patriotyczne • 16–17
Towarzystwo Rolnicze • 77
traktat wersalski • 173
traktaty laterańskie • 192
traktaty lokarneńskie • 198
transport • 45–46
traper • 65
trójporozumienie • 137
trójprzymierze • 136–137
trójlojalizm • 103
Towarzystwo Oświaty Narodowej • 95
Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej • 161
Tymczasowy Naczelnik Państwa • 164

U

ugoda, ugodowcy, postawa ugodowa • 103
Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne (UNDO) • 229
ultimatum • 142
unia personalna • 13
Uniwersytet Latający • 95
Uniwersytet Warszawski • 14
urbanizacja • 47
uspołecznienie • 129
ustawy norymberskie • 196
uwłaszczenie • 22, 37, 40, 82, 88, 105

W

walka klas • 187
western • 65
wielka czystka • 187
wielki głód • 186
Wielka Emigracja • 26–30
wielki kryzys gospodarczy • 179
Wielkie Niemcy • 193
Wielkie Włochy • 190
Wiosna Ludów • 36–40, 41–44, 53
wodociąg • 94
wojna krymska • 58, 105
wojna manewrowa 142
wojna partyzancka • 101
wojna polsko-bolszewicka • 210–214
wojna pozycyjna • 143
wojna prewencyjna • 244
wojna rosyjsko-japońska • 74
wojna secesyjna • 65–70, 75
Wszechzwiązkowa Komunistyczna Partia (bolszewików) • 183
wybory brzeskie • 224
wybory pięcioprzymiotnikowe • 219
wyprawa tysiąca • 60
wyścig zbrojeń • 137

Z

zasada izolacjonizmu • 173
zawieszenie broni • 158
ziemie zabrane • 8
zjednoczenie Niemiec • 62–64, 75
zjednoczenie Włoch • 58–61, 75
złoty polski • 232
Związek Ludowo-Narodowy • 219
Związek Niemiecki • 7
związki zawodowe • 49

Spis cytowanych źródeł

(w kolejności cytowania)

1. Traktat Świętego Przymierza, cyt. za: M. Milczarczyk, A. Szolc, *W imię wolności. Historia 7*, Warszawa 1994.
2. Przysięga członków Towarzystwa Patriotycznego, cyt. za: S. Askenazy, *Łukasiński*, t. 2, Warszawa 1929.
3. Pamiętnik J.M. Mazurkiewicza, cyt. za: L. Gadon, *Przejście Polaków przez Niemcy po upadku powstania listopadowego*, Poznań 1889.
4. Manifest Rządu Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej wydanego 22 lutego 1846 r., cyt. za: *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 218.
5. Deklaracja niepodległości Węgier Zgromadzenia Narodowego 14 kwietnia 1849 r., cyt. za: *Wiek XIX w źródłach*, Warszawa 1998, s. 115.
6. Odezwa Komitetu Narodowego Krakowskiego do obywateli Galicji Zachodniej z 7 kwietnia 1848 r. cyt. za: *Wybór tekstów źródłowych z historii Polski 1795–1864*, oprac. S. Kieniewicz, T. Mencel, W. Rostocki, Warszawa 1956, ss. 637–638.
7. W. Szymanowski, „Dziennik Warszawski" z 1851 r.
8. *Początki przemysłu i klasy robotniczej w Królestwie Polskim (1815–1870)*, oprac. G. Missalowa, Warszawa 1958.
9. Alexis de Tocqueville, *Opis XIX-wiecznego Manchesteru*, cyt. za: *Wiek XIX w źródłach*, Warszawa 2002.
10. A. Witkowska, *Cześć i skandale. O emigracyjnym doświadczeniu Polaków*, Gdańsk 1997.
11. C. Delavigne, *Warszawianka*, cyt. za: W. Panek, *Hymny polskie*, Warszawa 1997.
12. Encyklika w sprawie władzy świeckiej z 1859, cyt. za: L. Bazylow, *Historia powszechna 1789–1918*, Warszawa 1986, s. 522.
13. Akt kapitulacji Sedanu, cyt. za: *Zjednoczenie Niemiec i Włoch*, oprac. A. Czubiński, J. Marczewski, Warszawa 1960.
14. Rozporządzenie władz rosyjskich odnośnie do noszenia żałoby narodowej, cyt. za: *Kurier Warszawski* z 16 października 1863 r.
15. Manifest Tymczasowego Rządu Narodowego, cyt. za: *Teksty źródłowe do nauczania historii Polski w szkole (1796–1864)*, oprac. J. Kazimierski, Warszawa 1972.
16. T. Skałkowski, *Szkice z niedawnej przeszłości (1863–1864)*, Lwów 1867 s. 108–110.
17. J. Wołyński, *Wspomnienia z czasów szkolnictwa rosyjskiego w b. Królestwie Polskim 1868–1915*, Warszawa 1936.
18. Akta sprawy dzieci z Wrześni, cyt. za: *Proces szkolny we Wrześni. Sprawozdanie szczegółowe na podstawie źródeł urzędowych*, przeł. S. Dziewulski i J. Kucharzewski, Kraków 1902.
19. O życiu codziennym galicyjskiego chłopa w drugiej połowie XIX w., cyt. za: *Wiek XIX w źródłach*, Warszawa 1998, s. 424–425.
20. M. Konopnicka, *Rota*, cyt. za: W. Panek, *Hymny polskie*, Warszawa 1997.
21. S. Żeromski, *Syzyfowe prace*, Warszawa 1929.
22. Maria Skłodowska-Curie, *Autobiografia*, Warszawa 1959, s. 37, 39.
23. Papież Leon XIII o kwestii socjalnej u schyłku XIX w. (encyklika *Rerum novarum* z 1891 r.), cyt. za: *Wiek XIX w źródłach*. Warszawa 1998, s. 330.
24. Ustawa Ligi Polskiej, cyt. za: M. Milczarczyk, A. Szolc, *W imię wolności. Historia 7*, Warszawa 1994, s. 123.
25. Odezwa młodzieży szkół średnich w Królestwie Polskim z lutego 1905 r., cyt. za: *Wiek XIX w źródłach*, Warszawa 1998, s. 436.
26. Trójprzymierze niemiecko-austriacko-węgiersko-włoskie z 1882 r., cyt. za: *Wiek XIX w źródłach*, Warszawa 1998, s. 436.
27. Mowa Ottona Bismarca z 6 II 1888 r., cyt. za: *Wiek XIX w źródłach*, Warszawa 1998, s. 359.
28. R. Dmowski, *Niemcy, Rosja i kwestia polska*, Warszawa 1991.
29. Odczyt J. Piłsudskiego, cyt. za: *Polska Piłsudskiego. Epoka, czyny i dziedzictwo Marszałka*, red. M. Rosalak, T. Stańczyk, z. 11, *Ku wojnie*, Warszawa 2009.
30. Sprawozdanie nadzwyczajnej komisji śledczej o użyciu przez wojska niemieckie gazów bojowych z 31 VI 1915 r., cyt. za: *Wiek XX w źródłach*, Warszawa 1998, s. 25.
31. J. Parandowski, *Bolszewicy i bolszewizm w Rosji*, Warszawa b.r.
32. Akt 5 listopada, cyt. za: *Wiek XX w źródłach*, Warszawa 1998, s. 64.
33. Orędzie Wilsona z 8 I 1918 r., cyt. za: *Wiek XX w źródłach*, Warszawa 1998, s. 43.
34. M. Jankowski, *Warszawa w pamiętnikach pierwszej wojny światowej*, oprac. K. Dunin-Wąsowicz, Warszawa 1971, s. 486.
35. List Józefa Piłsudskiego do Romana Dmowskiego, 21 grudnia 1918, cyt. za: J. Piłsudski, *Pisma zbiorowe*, t. 5, Warszawa 1937, s. 45–46.
36. S. Kieniewicz, *Historia Polski 1795–1918*, Warszawa 1966.
37. H.G. Wells, *Historia świata*, przeł. J. Parandowski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1983.
38. Wspomnienia Tadeusza Konwickiego, cyt. za: S. Nowicki, *Pół wieku czyśćca*: rozmowy z Tadeuszem Konwickim, Warszawa 1990, s. 73.
39. Referat sprawozdawczy na XVII Partji o działalności Komitetu Centralnego WKP (b), 26. stycznia 1934, Warszawa 1934, s. 30–36.
40. Doktryna faszyzmu, cyt. za: A. Patek, Z. Zblewski, *Polska i świat w latach 1918–1993: teksty źródłowe, tematy lekcji i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków 2001, s. 513.
41. A. François-Poncet, *Byłem ambasadorem w Berlinie*, przeł. S. Zabiełło, Warszawa 1968, s. 42–43.
42. Propozycje brytyjsko-francuskie przedłożone rządowi czechosłowackiemu w dniu 19 września 1938 r., cyt. za: H. Batowski, *Zdrada monachijska*, Poznań 1973 r., s. 248.
43. *Sytuacja międzynarodowa w latach 1924–1934. Rozkład systemu wersalskiego w Europie*, cyt. za: *Teksty źródłowe do nauki historii w szkole*, z. 55, red. I Pietrzak-Pawłowska, Warszawa 1961, s. 12.
44. Nota do rządów państw sprzymierzonych o powodach wybuchu III powstania śląskiego, cyt. za: *Wiek XX w źródłach*, Warszawa 1998, s. 153.
45. *Józef Piłsudski o państwie i armii. Wybór pism*, wybrał i oprac. J. Borkowski, t. 1, Warszawa 1985, s. 83–84.
46. Przemówienie J. Piłsudskiego do przedstawicieli stronnictw sejmowych (29 maja 1926 r.), cyt. za: J. Piłsudski, *Pisma zbiorowe*, t. 9, Warszawa 1937.
48. Wspomnienia rolnika gospodarującego na dwóch morgach w pierwszej połowie lat 30. XX w. w: T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych. Wypisy*, t. 3, Toruń 1994, s. 112.
49. E. Kwiatkowski, Pisma o Rzeczypospolitej Morskiej, Szczecin 1985, s. 76–77.
50. J. Jędrzejewicz, *W służbie idei*, Londyn 1972, s. 154, 155.
51. Niemiecko-radziecki układ o granicy i przyjaźni, zawarty w Moskwie 28 IX 1939 r., cyt. za: *Wiek XX w źródłach*, Warszawa 1998, s. 191.
52. Konstytucja marcowa. Rządy parlamentarne w Polsce, cyt. za: *Teksty źródłowe do nauki historii w szkole*, z. 52, red. H. Janowska, Warszawa 1962, s. 23.
53. Konstytucja marcowa. Rządy parlamentarne w Polsce, cyt. za: *Teksty źródłowe do nauki historii w szkole*, z. 52, red. H. Janowska, Warszawa 1962, s. 35, 36.

Źródła ilustracji i fotografii

Okładka: (plac Zamkowy od strony Krakowskiego Przedmieścia) Library of Congress

Tekst główny: s. 5 (Eugène Delacroix, *Wolność wiodąca lud na barykady*) akg-images/East News; s. 6 (*Tańczący kongres*) Lessing Archives/Czarny Kot; (Bal) Public domain; s. 8 (Metternich) Wikipedia [Public domain]; (Aleksander I) Krzysztof Wilczyński/Ligier Studio/Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 9 (Talleyrand); s. 10 (Eugène Delacroix, *Grecja umierająca na ruinach Missolungi*) Public domain; s. 11 (powstanie dekabrystów) Wikipedia [Public domain]; s. 12 (Eugène Delacroix, *Wolność wiodąca lud na barykady*) akg-images/East News; s. 14 (herb Królestwa Polskiego) Oren neu dag/ Wikipedia; s. 15 (Wincenty Kasprzycki, *Plac Bankowy*); Public domain; (Pałac Staszica) Wojciech Wójtowicz/WSiP; (Teatr Wielki) Małgorzata Kozioł/WSiP; s. 16 (książę Konstanty) Public domain; (Walerian Łukasiński) Public domain; s. 17 (ułan) Marek Szyszko; s. 18 (Wojciech Kossak, *Noc listopadowa*) Public domain; (Piotr Wysocki) Public domain; s. 19 (Marcin Zaleski, *Wzięcie Arsenału*) Public domain; s. 20 (Sejm Królestwa Polskiego) Public domain; s. 21 (szeregowy 4. Pułku Piechoty) Marek Szyszko; (Wojciech Kossak, *Olszynka Grochowska*) Public domain; s. 22 (Emilia Plater, ryciny) Public domain; s. 23 (Wojciech Kossak, *Generał Sowiński na szańcach Woli*) Public domain; s. 24 (orzeł z czapki żołnierza Królestwa Polskiego) Mathiasrex Maciej Szczepańczyk/Wikipedia [licencja CC 3.0]; s. 24–25 (pozostałe ilustracje) Public domain; s. 27 (D. Monten) Public domain; s. 28 (wszystkie ilustracje) Public domain; s. 29 (wszystkie ilustracje) Public domain; s. 30 (Konarski) Public domain; s. 31 (Cytadela Aleksandroowska 3D) J. Matulaniec/WSiP; s. 32 (pomnik) Public domain; s. 33 (Biblioteka Raczyńskich) Pawel Kielpinski/Shutterstock.com, (godło Wielkiego Księstwa Poznańskiego)Avalokitesvara, F l a n k e r, R-41, Sodacan, Tadeusz Gajl/ Wikipedia [licencja CC 3.0]; (Bazar) Public domain; s. 34 (Ossolineum) Biblioteka Narodowa [Public domain], (śmierć Dembowskiego) J.B. Dziekoński, *Śmierć Edwarda Dembowskiego*, Public domain; s. 35 Public domain; s. 36 Public domain; s. 37 Public domain; s. 38 Public domain; s. 39 Public domain; s. 40 Public domain; s. 41 Public domain, s. 43 (*Rynek krakowski 26 kwietnia 1848 r.*, mal. Zygmunt Wierciak, 1948, płótno, tempera. Ze zbiorów MHK) Zygmunt Wierciak/MHK; s. 44 (H. Dembiński) Muzeum Narodowe w Warszawie/Wikipedia [public domain], (pozostałe) Public domain; s. 45 (Fabryka włókiennicza w XIX w.) Public domain; s. 46 (parowóz Rakieta 3D) J. Matulaniec/WSiP; s. 47 (statek parowy pierwsza poł. XIX w.) James Bard/Wikipedia [public domain], (telegraf) Olemac/ Shutterstock.com; s. 48 (kamienica) Public domain; s. 49 (Juan Planella y Rodriguez (1849–1910): „La petita obrera") Wikipedia [Public domain]; s. 50-51 (Manchester) Sol90 Images; s. 37 (maszyna J. Watta) R. Piątkowski/ WSiP; s. 53 (model maszyny parowej) Ryszard Piątkowski/WSiP; s. 56 (William Turner *Deszcz, para, szybkość*) Public domain; s. 57 (Jacek Malczewski, *Sybiracy. Na etapie*) Public domain; s. 59 (Cavour) Wikipedia [Public domain], (bitwa pod Calatafimi) Public domain; s. 60 (znaczek) rook76/Shutterstock.com; s. 60 (Bismarck) Public domain; s. 63 (Pickelhaube) Olemac/Shutterstock.com, (bitwa pod Sedanem) Public domain; s. 64 (obraz Antona von Wernera) Public domain; s. 66 (Lincoln) Public domain; s. 67 (bitwa pod Getysburgiem) Public domain, (flaga Konfederacji) Crotalus horridus/Wikipedia, (flaga Unii) jacobolus/ Wikipedia; (żołnierz Unii i żołnierz Konfederacji) Marek Szyszko; s. 68 (J. Hawkins) Public domain, (niewolnicy) Public domain, (statek) BRIDGEMAN ART LIBRARY/PhotoPower, (handel niewolnikami) BRIDGEMAN ART LIBRARY/PhotoPower, (kajdany); s. 69 (J. Brown) Library of Congress (niewolnicy na plantacji) Library of Congress; s. 72 (Wodospady Wiktorii) Jeremy Woodhouse/PhotoDisc/FPM, (Dobrodziejstwa kolonizacji) Public domain, (żołnierz brytyjski) M. Szyszko; s. 73 (plantacja herbaty) Library of Congress; (Placek królów i cesarzy) Public domain; s. 74 (dżonki na Jangcy) Library of Congress; s. 74 (japoński atak na Port Artur) The Bridgeman Art Library/BE&W; s. 75 (Pomnik Roberta Gould Shawa) Jarek Tuszynski (Jarekt)/Wikipedia [licencja CC 3.0]; s. 76 (K. Blixen) The Granger Collection, New York/ullstein bild/BE&W; s. 77 (*Czerkiesi na Krakowskim Przedmieściu* – Kossak) Public domain; s. 78 (Delegacja Miejska) Karol Beyer [Public domain]; s. 79 (obraz A. Lessera) Public domain; s. 80 (A. Wielopolski) Karol Beyer/Biblioteka Narodowa [Public domain]; s. 81 (branka) Public domain; s. 81 (Dąbrowski) Public domain; s. 83 (Grottger) M. Studnicki/Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 84 (powstańcy styczniowi) M. Szyszko; s. 85 (bitwa pod Ignacewem) Public domain; s. 87 (pieczęć) Public domain, (Pustowójtówna) Public domain; s. 88 (Traugutt) Public domain; s. 89 (*Pożegnanie Europy*) Wikipedia [Domena publiczna] s. 90 (*Ranny powstaniec*) Public domain; s. 91 (*Pożegnanie Europy*) Wikipedia [Domena publiczna]; s. 92 (biżuteria) Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie; s. 93 (Pałac Staszica) Library of Congress; s. 94 (Konopnicka) Public domain, (Warszawa pod koniec XIX w., plac Zamkowy) Library of Congress; s. 95 (strona z elementarza) Public domain; s. 96 (M. Jackowski i K. Miarka) Public domain; s. 98 (*Rugi pruskie*) Public domain, (wóz Drzymały) Public domain; s. 99 (dzieci z Wrześni) Public domain; s. 100 (Uniwersytet Lwowski) Public domain; s. 101 (Lwów) Library of Congress, (Gołuchowski) Public domain; s. 102 (*Unia lubelska*) Muzeum Narodowe w Warszawie; (Ignacy Łukasiewicz) Public domain, (lampa Łukasiewicza) R. Piątkowski/WSiP; s. 103 (nędza galicyjska) Public domain; s. 106 (pomnik Grunwaldzki w Krakowie) Janusz Leśniak; s. 107 (biżuteria patriotyczna) Jerzy Michalski/Forum; s. 109 (kawiarnia, La Place de l'Opera, Paris, Checa y Sanz, Ulpiano) Bridgeman Art Library/ PhotoPower; s. 110 (tramwaj elektryczny) Library of Congress; s. 111 (Edison) Library of Congress, (Bell) The Granger Collection, New York/ ullstein bild/BE&W; s. 112–113 (Londyn w XIX w.) Library of Congress, (dworzec w Lipsku) Sergey Goryachev/Shutterstock.com, (tramwaj konny) The Bridgeman Art Library/BE&W, (tramwaj elektryczny) Trinity Mirror/ Mirrorpix/Alamy/BE&W, (kolej podziemna) HERITAGEIMAGES/BE&W, (drapacz chmur) Patricia Hofmeester/Shutterstock.com, (Ford T) Lissandra Melo/Shutterstock.com; s. 114 (Skłodowska w laboratorium) Public domain, (samolot) W. Siwik; s. 115 (fabryka Forda)Bettmann/Corbis/Getty Images, (wieża Eiffla) aimy27feb/Shutterstock.com; s. 116 (prześwietlenie) Wikipedia [Public domain]; s. 117 (Marienbad) Library of Congress; s. 118 (kobiety i rowery) François Courboin/Brown University Library/Wikipedia [public domain], (kawiarnia, La Place de l'Opera, Paris, Checa y Sanz, Ulpiano) Bridgeman Art Library/PhotoPower, (wioślarze) Look and Learn/www. bridgemanimages.com/Photopower; s. 119 (plakat) Public domain; s. 120 (Titanic – przekrój) Dariusz Litwiniec, (zatonięcie Titanica) Public domain; s. 121 (Claude Monet, *Impresja, wschód słońca*) RMN/BE&W, (Casa Batlló) Peter Titmuss/Alamy/BE&W; s. 122 wiec przedwyborczy w drugiej połowie XIX w., City of Edinburgh Museums and Art Galleries, Scotland/Bridgeman Art Library/PhotoPower; s. 123 (wybory w Wielkiej Brytanii) Tarker/ Bridgeman Art Library/PhotoPawer, (sufrażystki) Wikipedia [public domain]; s. 124 (manifestacja robotnicza w Pas-de-Calais) Public domain, (manifestacja robotników w czasie święta 1 Maja) Everett Historical/ Shutterstock.com; s. 125 (Marks z córką) Public domain; s. 128 (Roman Dmowski) PAP/CAF; (T. T. Jeż) Public domain; s. 129 (Józef Piłsudski) Public domain, (Bolesław Limanowski) Biblioteka Narodowa [Domena Publiczna]; s. 130 (strajk) Public domain (pierwsza strona Robotnika) Public domain; s. 131 (W. Witos) Public domain; s. 132 (Mikołaj II z rodziną) Library of Congress, (Krwawa niedziela) Public domain; s. 133 (Wiosna 1905 r.) Domena publiczna; s. 134 (zamieszki w Warszawie) Public domain, (atak bojowców PPS) Public domain; s. 136 (niemiecki okręt podwodny) Public domain, (defilada) Public domain; s. 140 (Józef Piłsudski) fotografia ze zbiorów Joanny Wojciechowskiej; s. 141 (członkowie i członkinie krakowskiego Towarzystwa „Strzelec") Narodowe ArchiwumCyfrowe; s. 143 (żołnierz francuski) Walhalla Inscenizacje Historyczne fot. Rafał Grzesiak/WSiP, (żołnierz niemiecki) Walhalla Inscenizacje Historyczne fot. Rafał Grzesiak/WSiP; s. 144–145 (pole bitwy) Sol9, (maska przeciwgazowa) siloto/Shutterstock.com (samolot Sopwith F-1 Camel) USAF Museum/Wikipedia, (karabin maszynowy) J.W. Brooke/Imperial War

Museum/Wikipedia [Public domain], (czołg) Olemac/Shutterstock.com; s. 146 (maska przeciwgazowa) siloto/Shutterstock.com; s. 148 (Lenin) Vladimir Serov *Lenin ogłaszający władzę radziecką*, © RAO, s. 149 fot. Aisa/BE&W, s. 149 (więzienie na Łubiance) PAP/EPA/STRINGER; s. 150 (Trocki w Brześciu) Wikipedia [Public domain], (pomordowani biali) Bettmann/CORBIS/Getty Images, (mord) George Rinhart/CORBIS/Getty Images; s. 151 (bolszewik) Public domain; s. 152 (Legion Puławski) Wikipedia [Public domain], (piechur niemiecki) Walhalla Inscenizacje Historyczne fot. R. Grzesiak/WSiP, (piechur austro-węgierski) Walhalla Inscenizacje Historyczne fot. R. Grzesiak/WSiP, (piechur rosyjski) Walhalla Inscenizacje Historyczne fot. R. Grzesiak/WSiP, (flaga Niemiec)B1mbo/Wikipedia, (flaga Austro-Węgier) B1mbo/Wikipedia, (flaga Rosji) Zscout370/Wikipedia; s. 153 (Wymarsz pierwszej kompanii kadrowej) reprodukcja; s. 154 (żołnierz Legionów) Walhalla Inscenizacje Historyczne fot. R. Grzesiak/WSiP, (Bitwa pod Laskami) reprodukcja;s. 155 (plakat) Library of Congress, (T.W. Wilson) Library of Congress; s. 156 (I.J. Paderewski) Library of Congress, (KNP) Public domain; s. 157 (zatopienie Lusitanii) Library of Congress; s. 159 (podpisanie zawieszenia broni) Public domain; s. 160 (rozbrajanie Niemców) NAC; s. 160 (członkowie POW) NAC, (rozbrajanie Niemców) reprodukcja; s. 162 (I. Daszyński) Public domain; s. 163 (Dmowski) Harris & Ewing/Library of Congress, (pomnik Dmowskiego) masti/wikipedia, (godło) Wikipedia, (Piłsudski) NAC, (pomnik Piłsudskiego) G. Bryk/WSiP, (stary papier) HABRDA/Shutterstock.com; s. 164 (J. Moraczewski) Wikipedia [Public domain], (strona z Monitora Polskiego) reprodukcja; s. 165 (przysięga armii Hallera) NAC; s. 166 (Kapitan Nemo) reprodukcja; s. 170 (pocztówka propagandowa) akg-images/East News; s. 171 (obraz Orpena) William Orpen/Wikipedia [Public domain]; s. 172 (przywódcy Ententy) Library of Congress, (Lloyd George) Library of Congress, (Orlando) Library of Congress, (Clemenceau) Nadar/Wikipedia,(Wilson) Harris & Ewing/Library of Congress, (flaga Wielkiej Brytanii) Zscout370/Wikipedia, (flaga Włoch) F l a n k e r/Wikipedia, (flaga Francji) SKopp/Wikipedia, (flaga USA) Wikipedia; s. 173 (traktat wersalski) William Orpen/Wikipedia [Public domain]; s. 174 (samozatopienie floty niemieckiej) Royal Navy official photographer/Imperial War Museums/Wikipedia[Public domain]; s. 175 (posiedzenie Ligi Narodów) Hulton-Deutsch Collection/CORBIS/Getty Images (karykatura) Leonard Raven-Hill/Wikipedia [Public domain]; s. 177 (G.E. Butler) George Edmund Butler/Wikipedia [public domain]; s. 178 (ruiny miasta) W.L. King/Library of Congress, (niemiecka gospodyni) Bettmann/CORBIS/Getty Images; s. 179 (plakat) L. Jonas/Library of Congress, (demonstracja) Bettmann/CORBIS/Getty Images; s. 180 (Wspomnienie wojny) William Orpen/Wikipedia [public domain]; s. 181 (Wybuch granatu) Fritz Fuhrken/Wikipedia [public domain], (magazyn o telewizji) MARY EVANS PICTURE LIBRARY/BE&W, (telewizor) Eirik Newth/Wikipedia; s. 182 (Pola Negri) CPC/BE&W, (Charlie Chaplin) WORLD HISTORY ARCHIVE/BE&W; s. 183 (rekwizycja zboża) BE&W; s. 184 (Lenin i Stalin) WORLD HISTORY ARCHIVE/BE&W, (budowa Kanału Białomorskiego) Wikipedia [Public domain]; s. 185 (defilade) Bettmann/CORBIS/Getty Images; s. 186 (kołchoz) BE&W; s. 186 (plakat ze Stalinem) BE&W, (karykatura) Photo12/BE&W; s. 188 (robotnik i kołchoźnica) Paola Crash/Shutterstock.com; s. 189 (fasces) F l a n k e r/Wikipedia [Public domain]; s. 190 (marsz czarnych koszul) MARY EVANS PICTURE LIBRARY/BE&W, (włoska młodzież faszystowska) MARY EVANS PICTURE LIBRARY/BE&W; s. 191 (plakat) Achille Beltrame/Wikipedia [Public domain], (teatr rzymski) Robert Gucman; s. 192 (fiat Topolino) Dariusz Majgier/Shutterstock.com, (armia włoska) Bettmann/CORBIS/Getty Images; s. 194 (plakat) Everett Historical/Shutterstock.com; s. 195 (plakat) Everett Historical/Shutterstock.com, (zjazd nazistów) Bettmann Archive/Getty Images, (orzeł nazistowski) Sergey Kamshylin/Shutterstock; s. 196 (bojkot żydowskich sklepów) U.S. DoD, (noc kryształowa) Bettmann/CORBIS/FotoChannels; s. 197 (samochód) Hulton-Deutsch Collection/CORBIS/FotoChannels, (pancernik 3d) S. Dramiński; s. 198 (Locarno) Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 199 (japońscy żołnierze) (bandera japońskiej floty wojennej) David Newton/Wikipedia Licencja CC 3.0], s. 200 (flaga NSDAP) Wikipedia [Public domain], (Niemcy wkraczają do Nadrenii) Bettmann/CORBIS/Getty Images, (defilade zwycięstwa) Bettmann/CORBIS/Getty Images, (gen. Franco) Mary Evans Picture Library/Forum, (flaga Hiszpanii) SanchoPanzaXXI/Wikpedia [Licencja CC 3.0]; s. 201 (podpisanie paktu trzech) Bettmann/CORBIS/Getty Images; s. 202 (konferencja monachijska) MARY EVANS PICTURE LIBRARY/BE&W; s. 207 (kolektywizacja w ZSRS – plakat propagandowy) Pictures From History/AKG-Images/BE&W; s. 208 (karykatura) WSiP; s. 209 (*Zaślubiny Polski z morzem*) Public domain; s. 210 (Orlęta Lwowskie) Public domain; s. 211 (plakat) rep. Piotr Jamski, (ochotnicy zgłaszają się do wojska) Centralne Archiwum Wojskowe; s. 212 (Cud nad Wisłą) Public domain, (sztab) CAW; s. 213 (plakat z Hallerem (aut. Stanisław Sawiczewski), (Piłsudski) Library of Congress/Wikipedia, (Rozwadowski) NAC, (Haller) NAC, (Tuchaczewski) Wikipedia [Public domain], (Sikorski) NAC; s. 215 (przyjazd Paderewskiego do Poznania) NAC; s. 258 (*Zaślubiny Polski z morzem*) Public domain; s. 216 (Korfanty) NAC; s. 217 (powstańcy śląscy) NAC; s. 218 (otwarcie Sejmu); s. 220(widok na salę sejmową) NAC, Wolski Saryusz/NAC, (Rataj) NAC; s. 221 (Narutowicz) Wolski Saryusz/NAC, (Wojciechowski) Casimir Markievicz/Wikipedia [Public domain]; s. 222 (Piłsudski z Wojciechowskim) NAC, (walki na ulicach Warszawy) Wojciech Kryński/Forum; s. 224 (Mościcki) NAC; s. 225 (pogrzeb Piłsudskiego) NAC, (*Na progu wieczności*) reprodukcja; s. 227 (ulica Warszawy) NAC, (tablica adresowa) Boston9/Wikipedia [Licencja CC 3.0], (Chmielna) NAC, (dzielnica robotnicza) NAC, (herb Warszawy) reprodukcja; s. 228 (pary: ukraińska, żydowska, białoruska, niemiecka, łemkowska, litewska) J. Dojlidko; s. 229 (Tryzub) Alex Tora/Wikipedia [Licencja CC 3.0]; s. 230 (żydowski handlarz); s. 231 (złoty polski awers i rewers) reprodukcja; s. 232 (Kwiatkowski) NAC, (Grabski) NAC, (herb Gdyni) Bastianow (Bastian)/Wikipedia [Licencja CC 2.5]; s. 233 (port w Gdyni) Borkowski Kazimierz/Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 234 (wielki kryzys) NAC, (samolot) NAC, (COP) Pikiel Witold/Narodowe Archiwum Cyfrowe, (banknot) reprodukcja; s. 237 (Jędrzejewicz) NAC/Wikipedia, (szkoła) NAC, (uniwersytet we Lwowie) NAC; s. 238 (Banach) NAC, (bombowiec) NAC; s. 239 (wóz transmisyjny) NAC, (radio) Wojciech Pysz/Wikipedia [Licencja CC 3.0]; s. 240 (Smosarska, Ćwiklińska, Mankiewiczówna, Bodo, Żabczyński, Dymsza) NAC, (atelier) NAC; s. 241 (Kusociński, Konopacka, Marusarz, Żwirko, Wigura, Walasiewicz, Lokajski) NAC; s. 243 (baretka Legii Honorowej) Orem/Wikipedia [Licencja CC 3.0], (baretka Orderu Virtuti Militari) Orem/Wikipedia [Licencja CC 3.0], (Piłsudski we Francji) NAC, (dekorowanie Focha) NAC; s. 244 (wizyta ministra spraw zagranicznych Francji) NAC, (wizyta Rydza-Śmigłego we Francji) NAC; s. 245 (polowanie) NAC, (plakat) MARY EVANS PICTURE LIBRARY/BE&W; s. 248 (pomnik Piłsudskiego) Grażyna Bryk/WSiP, s. 250 (Żydzi ze Słomnik) NAC.

Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne oświadczają, że podjęły starania mające na celu dotarcie do właścicieli i dysponentów praw autorskich wszystkich zamieszczonych utworów. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, przytaczając w celach dydaktycznych utwory lub fragmenty, postępują zgodnie z art. 29 ustawy o prawie autorskim. Jednocześnie Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne oświadczają, że są jedynym podmiotem właściwym do kontaktu autorów tych utworów lub innych podmiotów uprawnionych w wypadkach, w których twórcy przysługuje prawo do wynagrodzenia.